

Piotr Sawicki

Uniwersytet w Białymstoku Wydział Prawa

**SŁUŻBY SKARBOWE
W STAROŻYTNYM RZYMIE
W OKRESIE DOMINATU**

Rozprawa doktorska przygotowana
pod kierunkiem naukowym
Dr hab. Anny Tarwackiej, prof. UKSW

Białystok, 2018

Spis treści:

WYKAZ SKRÓTÓW	5
Wstęp rozprawy	6
Cel rozprawy	6
Problemy badawcze	9
Źródła	12
Konstrukcja rozprawy	14
Rozdział I: Informacje ogólne o rzymskim systemie podatkowym w okresie dominatu	15
Zasady rzymskiego systemu podatkowego w okresie dominatu	15
Podatki w okresie dominatu	21
Zmiany wysokości zobowiązań podatkowych w Rzymie w okresie dominatu	23
<i>Tributum</i>	30
<i>Iugatio i capitatio</i>	32
<i>Caput / capitatio</i>	37
<i>Portoria</i>	43
<i>Vectigal</i>	49
<i>Vicesima hereditatum</i>	52
Kolonat w systemie fiskalnym dominatu	54
Zróżnicowanie systemu poboru podatków	59
Nadużycia w poborze podatków	65
Organizacja skarbu państwa	69
<i>Budżet</i>	74
<i>Zmiany w administracji skarbowej w III - V w. n.e.</i>	75
Przegląd reform podatkowych	75
<i>Communis opinio</i> na temat administracji fiskalnej w dominacie	85
Egipt jako wzorzec rozwiązań podatkowych	89
Zmiany w zakresie opodatkowania w poszczególnych prowincjach	95
Rozdział II: Urzędy sprawujące nadzór nad funkcjonowaniem służb skarbowych	104
<i>Comes sacrarum largitionum</i>	105
Historia urzędu	105
Organizacja	106
Zadania	108

<i>Comes rei privatae</i>	115
Historia urzędu.....	115
Organizacja	115
Zadania.....	118
<i>Praefectus praetorio</i>	120
Historia urzędu.....	120
Organizacja	121
Zadania.....	122
<i>Praefectus provinciae / Praeses provinciae / Legatus / Rector / Corrector</i>	133
Historia urzędu.....	133
Organizacja	136
Zadania.....	140
<i>Curator civitatis</i>	151
Historia urzędu.....	151
Organizacja	153
Zadania.....	153
<i>Procurator</i>	154
Historia urzędu.....	155
Organizacja	155
Zadania.....	158
<i>Vicarius</i>	163
Historia urzędu.....	163
Organizacja	164
Zadania.....	165
<i>Vindices</i>	167
<i>Discussores</i>	167
Podsumowanie	171
Rozdział III: Służby zajmujące się poborem podatków i innych przychodów	172
<i>Curiales</i>	173
Informacje ogólne	173
Zadania.....	175
<i>Exactores tributorum</i>	185
Informacje ogólne	185
Zadania.....	186

<i>Rationalis</i>	190
Informacje ogólne	190
Zadania.....	191
<i>Tabularius</i>	194
Informacje ogólne	194
Zadania.....	195
<i>Palatini</i>	198
Informacje ogólne	198
Zadania.....	199
<i>Susceptores</i>	200
Informacje ogólne	200
Zadania.....	201
<i>Conductores</i>	206
Informacje ogólne	206
Zadania.....	206
<i>Apparitores</i>	208
Informacje ogólne	208
Zadania.....	210
<i>Beneficiarii consulares</i>	210
<i>Collectores</i>	211
<i>Flagitatores</i>	211
<i>Compulsores</i>	212
Informacje ogólne	212
Zadania.....	212
<i>Salinatores</i>	213
<i>Stationarii</i>	213
Informacje ogólne	213
Zadania.....	214
Rozdział IV: Służby pomocnicze w administracji skarbowej.....	217
<i>Arcarius</i>	217
Informacje ogólne	217
Zadania.....	218
<i>Dispensator</i>	220
<i>Optio</i>	220

Informacje ogólne	220
Zadania.....	221
<i>Actuarius</i>	223
Informacje ogólne	223
Zadania.....	223
<i>Defensores civitatis</i>	225
<i>Advocatus fisci</i>	226
Informacje ogólne	226
Zadania.....	226
<i>Cancellarii</i>	228
<i>Opinatores</i>	229
<i>Peraequatores</i>	231
<i>Rationarius</i>	233
<i>Signatores</i>	234
<i>Temonarius</i>	234
<i>Librarii</i>	235
<i>Patronus fisci</i>	235
<i>Stratores</i>	235
<i>Primipilaris</i>	235
<i>Mensores</i>	237
<i>Quaestores</i>	238
<i>Cognitores</i>	240
<i>Auctionator</i>	241
<i>Suarii, pecuarii</i>	241
Zakończenie	243
Bibliografia	252

WYKAZ SKRÓTÓW

BIDR	Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano, Roma-Milano, od 1888
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CJ	Classical Journal, od 1905
D.	Digesta, Corpus Iuris Civilis, t. I, ed. Th. Mommsen, P. Krüger 5
IURA	Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico, Napoli, od 1950
JRS	Journal of Roman Studies, London, od 1911
PK	Prawo Kanoniczne, Warszawa, od 1959
PS.	Pauli Sententiae
SC	Senatus Consultum
SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris, Roma, od 1935
TR	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Revue d'Histoire du Droit. The Legal History Review, Leiden, od 1919
ZP [UKSW]	Zeszyty Prawnicze [UKSW], Warszawa, od 2001
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Köln, od 1967

Wstęp rozprawy

Cel rozprawy

We wstępie niniejszej rozprawy przedstawione zostaną powody, dla których zajęto się nieopracowanym dotychczas kompleksowo problemem służb skarbowych w okresie dominatu w starożytnym Rzymie. Niniejsza rozprawa ma przede wszystkim pomóc w ustaleniu, jak zorganizować pobór podatków w czasach współczesnych. W okresie dominatu mamy do czynienia praktycznie ze wszystkimi możliwymi rozwiązaniami w administracji skarbowej. Kolejno, zmiany w sytuacji ekonomicznej i politycznej państwa rzymskiego prowadziły również do zmian w kształcie i funkcjonowaniu administracji skarbowej. Nauka na błędach z dawnych czasów może pomóc uniknąć ich w czasach współczesnych. Temat ten jest o tyle ważny, gdyż podatki mają ogromne znaczenie w funkcjonowaniu oraz w rozwoju państwa. Obowiązek ich płacenia, ich wymiar, wysokość, przedmiot, podmiot opodatkowania, są poruszane w kulturze oraz w literaturze każdego społeczeństwa¹. Podatki zawsze są tematem mocno kontrowersyjnym. Nałożenie ich na ludność określonego terytorium świadczy o formowaniu się państwa i władzy zdolnej do wyegzekwowania nałożonych przez siebie obowiązków². Kontrowersje wokół słuszności płacenia podatków są na tyle duże, iż nawet w rozwiniętych krajach demokratycznych dalej spotykane są opinie, iż: „wszystkie podatki stanowią formę okradania społeczeństwa”³. Niewydolność w

¹ Tacitus, *Hist.*, IV, 74 *Nam neque quies gentium sine armis neque arma sine stipendiis neque stipendia sine tributis haberi queunt.* – Nie możesz mieć ani pokoju pomiędzy ludźmi bez wojska, ani wojska bez wypłat, ani wypłat dla armii bez podatków (tłumaczenie własne); K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1996, s. 207.

² G. Forsythe, *A Critical History of Early Rome from Prehistory to the First Punic War*, University of California Press, London 2005, s. 32.

³ I. Angell, *All taxation is theft*, Prezentacja z 07.03.2006 r. zaprezentowana na londyńskiej giełdzie, do pobrania w formie elektronicznej z: <http://is2.lse.ac.uk/IanAngell/papers/taxation/all%20taxation%20is%20theft.pdf> (ostatnie wejście: 24.12.2011 r.). W swojej prezentacji prof. I. Angell porównał sytuację współczesnej Wielkiej Brytanii do sytuacji z końca cesarstwa rzymskiego, gdy podatki były nałożone praktycznie na wszystko – na wszystkie towary, zawody, czynności podejmowane przez ludność. Wg autora rozprawy sytuacja jest podobna także w innych krajach europejskich, nie tylko w Wielkiej Brytanii. Generalnie panuje tendencja ku zwiększaniu opodatkowania, nakładaniu nowych podatków, np. od przepływów finansowych, od operacji bankowych, od kopalin, od posiadania psów, od wywożonych śmieci. Ponadto, szczególnie w czasach kryzysu finansowego obserwowana była praktyka podnoszenia stawek podatkowych już istniejących podatków. Funkcjonowanie państw, wraz ze wzrostem biurokracji, staje się coraz droższe. Z uwagi na zwiększoną ostrożność inwestorów lokujących swoje środki w obligacje państwowe, zadłużanie się przez państwa jest coraz trudniejsze, stąd też pieniądze państwa szukają wewnątrz kraju. Z powodu zwiększania się opodatkowania I. Angell idzie dalej w swoich porównaniach obecnej sytuacji do starożytnego Rzymu. Otóż, reakcją na zwiększające się opodatkowanie w Rzymie była ucieczka zamożniejszych obywateli przed fiskusem i jego urzędnikami, ukrywanie się i chowanie tak wielkiego majątku, jak to tylko jest możliwe. Podobnie obecnie – środki są transferowane do rajów podatkowych, inwestowane w para-banki, fundacje, wszystko po to, by ukryć przed zwiększającymi się podatkami.

poborze podatków niemalże natychmiast przekłada się na słabość państwa, niezdolnego do zapewnienia bezpieczeństwa swoim obywatelom, co bardzo dobrze pokazuje sytuacja w III – VI w. n.e. w imperium rzymskim⁴. Opodatkowanie jest również procesem historycznym, poddającym się zmianom, wahaniom odnośnie formy zbieranych dochodów jak i ich wysokości⁵.

Kolejną przyczyną zajęcia się tematyką poruszoną w niniejszej rozprawie była potrzeba wykazania, iż także instytucje z rzymskiego prawa publicznego mogą mieć praktyczne zastosowanie we współczesnym świecie. Problemy ekonomiczne, podatkowe, administracyjne, były podobne w starożytności do problemów współczesnych. Dlatego coraz częstsze jest sięganie do dawnych rozwiązań tych samych problemów⁶. Z drugiej strony, nie tylko romanistyka, nie tylko prawo rzymskie, historia, ale ogólnie nauki humanistyczne znajdują się obecnie w odwrocie zainteresowań wśród społeczeństwa. Stawia się na nauki ścisłe, inżynierię, informatykę. Dlatego też, konieczne jest zdaniem autora rozprawy udowadnianie znaczenia nauk humanistycznych dla rozwoju i funkcjonowania społeczeństwa. Do sprawnego działania państwa konieczne jest zebranie odpowiedniej ilości danin. Jest to możliwe dzięki urzędom do tego wyznaczonym. Stąd też, służby skarbowe, jako jeden z działów administracji, są kluczowe dla istnienia każdego państwa. Od ich sprawności zależy to, jaką ilością środków będzie dysponować państwo, czy wystarczy ich na wynagrodzenia armii, urzędników, budowę dróg i mostów. Pobór podatków był także najważniejszą funkcją pełnioną przez poszczególnych urzędników w starożytnym Rzymie okresu

Fikcją jest też „nieprzekupność” i nieomyślność poborców podatkowych. Wreszcie I. Angell stwierdza, że nawet mafia nie pobiera haraczu w wysokości 60 %, bo tyle realnie wynoszą nasze wszystkie świadczenia płacone na rzecz państwa, łącznie ze składkami na ubezpieczenie społeczne oraz podatkiem VAT.

⁴ Problem podatków został także poruszony w Piśmie Świętym. Szczególnie doniosły jest fragment z Ewangelii św. Łukasza, ilustrujący rozmowę Jezusa z wiernymi (Łk, XX, 20-25): „Czy wolno nam płacić podatek cesarzowi, czy nie? A on przejrawszy ich złośliwą przebiegłość rzekł do nich: Dlaczego mnie kusicie? Pokażcie mi denara! Czyj ma wizerunek i napis? A oni odpowiedzieli: Cesarza. Wtedy odpowiedział im: Oddajcie więc, co jest cesarskie, cesarzowi, a co Boże, Bogu.”

Powyższy fragment Ewangelii ilustruje podejście chrześcijan nie tylko do konieczności wywiązywania się z obowiązków podatkowych, lecz także respektowania istniejącego porządku prawnego. Taki stosunek do podatków i państwa pozwalał chrześcijanom istnieć i działać w imię kultywowanych przez nich wartości. (W. Piątkowski, *Wykłady z historii myśli ekonomicznej. Starożytna Grecja i Rzym*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź 2001, s. 75). W dzisiejszych czasach dylematy na temat tego, czy chrześcijaństwo, czy też wyznawcy innej religii, powinni płacić podatki, raczej straciły na aktualności. Sama religia przestała być czynnikiem wartościującym, różnicującym ludzi w ich stosunku do państwa i dlatego też, jeżeli powstaje dylemat odnośnie powinności płacenia podatków, nie dokonuje się podziału wg religii.

⁵ W. A. Goffart, *Caput and Colonate: Towards a history of Late Roman taxation*, University of Toronto Press 1974, s. 10.

⁶ Przykładowo można wskazać badania: U. Malmendier, *Roman Law and the Law-and-Finance Debate*, University of Berkeley 2010.

dominatu – nieważne, czy to urzędników cesarskich w stolicy, czy też na prowincjach⁷. Właśnie dlatego, temat służb skarbowych w każdej epoce rozwoju państwowości jest istotny.

Celem badawczym było również przeanalizowanie, jak poszczególne służby podatkowe realizowały swoje zadania. W dalszej części rozprawy zostaną także przedstawione rozwiązania prawne interesujące dla współczesnych specjalistów z dziedziny podatków. Urzędy skarbowe w starożytnym Rzymie ewoluowały. W niniejszej rozprawie autor dokona także analizy tej ewolucji, przedstawiając cesarzy, którzy wprowadzili najważniejsze zmiany w zakresie poboru podatków. Przy każdej ze służb, o ile będzie to możliwe do potwierdzenia źródłami, zostanie przedstawiona jej krótka historia. Wstęp taki jest niezbędny do zrozumienia pełnego znaczenia danego urzędu. Wykazuje także logikę (lub brak logiki) w ewolucji danej służby⁸.

W rozprawie autor, oprócz regulacji prawnych dotyczących służb skarbowych, porusza także problemy ekonomiczne imperium rzymskiego. Wyciągane są wnioski, które mają zainteresować czytelnika, jako mające przełożenie i zastosowanie w czasach współczesnych, albowiem poszczególne zdarzenia i zmiany w skarbowości i ekonomii współczesnej mimo, iż dzieją się szybciej, często są analogiczne do zjawisk z imperium rzymskiego⁹. Należy jednak pamiętać, iż w starożytności nie było jednej ekonomii, było raczej kilka ekonomii starożytnych. Każda z tych ekonomii cechowała się indywidualizmem i wyizolowaniem¹⁰. W wyniku badań autora rozprawy okazuje się jednak, iż problemy każdego społeczeństwa w zakresie poboru podatków i organizacji

⁷ A. Robertson Brown, *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, Fall 2008, s. 68.

⁸ Ze stwierdzeniem, iż jakaś zmiana jest nielogiczna z punktu widzenia teraźniejszego, łatwo jest popaść w błąd prezentyzmu historycznego. Łatwo jest oceniać przeszłość po skutkach, jakie wywołały dane działania w przyszłości. W chwili jednak podejmowania tych działań niemożliwe były do przewidzenia zdarzenia w przyszłości. Dlatego autor rozprawy postara się unikać jednoznacznych ocen reform, dokonanych tylko na podstawie skutków, jakie dane reformy wywołały. Zamiast na skutki należałoby bardziej oceniać reformy po ich przyczynach. Gdyby nie konkretne reformy, zdarzenia mogłyby się potoczyć w kierunku jeszcze gorszym od ocenianego przez nas, jako nielogiczny.

⁹ Na temat antycznej ekonomii: K. Hopkins, *Rome, Taxes, Rents and Trade* [w:] W. Scheidel, S. von Reden, *The Ancient Economy*, New York 2010, s. 190 – 230; P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1987, s. 43 – 64 (autorzy określili rzymską ekonomię jako “niedorozwiniętą, niewykształconą, zacofaną” - *an underdeveloped economy*) i inne pozycje zacytowane w niniejszej rozprawie. Właściwie każda literatura przytoczona w niniejszej rozprawie zawiera informacje na temat antycznej ekonomii, przedstawiając różną jej ocenę. Tutaj również musimy ustrzec się błędu prezentyzmu historycznego. Starożytna ekonomia wydaje się być zacofaną, za 100 lat natomiast współczesna ekonomia, obecnie wydająca się być nowoczesną, może być postrzegana jako zacofana, z uwagi chociażby na ciągle posługiwanie się materialnymi pieniędzmi – monety, banknoty, zamiast pieniędzy, czy walut elektronicznych.

¹⁰ S. von Reden, *The Ancient Economy and Ptolemaic Egypt*, [w:] P. F. Bang, M. Ikeguchi, H. G. Ziche (ed.), *Ancient Economies Modern Technologies. Archeology, comparative history, models and institutions*, Edipuglia, Bari 2006, s. 161 – 162.

służb skarbowych są bardzo podobne, nawet w tak odległych od siebie mocarstwach, jak starożytny Rzym, czy starożytne Chiny.

Problemy badawcze

W trakcie przygotowywania rozprawy autor napotkał różnorakie problemy, konieczne do rozwiązania, w celu kompleksowego opracowania tematu, którego się podjął. Problemem napotkanym na początku pisania niniejszej rozprawy było dokonanie podziału poszczególnych służb fiskalnych. Pod uwagę brane było dokonanie klasyfikacji według rodzaju podatków, jakie były pobierane przez poszczególne służby – służby pobierające podatki pośrednie¹¹ czy bezpośrednie, podatki osobiste i gruntowe, a także, dokonanie klasyfikacji według funkcji, jakie spełniał dany urząd w administracji finansowej. Ostatecznie, przeważało to drugie rozwiązanie. I tak, służby zostały podzielone na służby zajmujące się nakładaniem podatków, nadzorem nad ich poborem, służby bezpośrednio pobierające podatki oraz urzędy pomocnicze. Czynności wykonywane w związku z dochodami (finansami) publicznymi w imperium rzymskim można powtórzyć za *lex Flavia: exigere, erogare, custodire, administrare, dispensare*, (egzekwować, dostarczać, zachowywać, administrować, rozdysponowywać) lub też: *distribuere, dividere, describere inter municipes interve decuriones conscriptosve* (dystrybuować, dzielić, zorganizować pobór między lokalnymi dekurionami) oraz *alienare, diminuere, erogare, mutuum dare* (rozdzielać, umniejszać, dostarczać, dawać w pożyczkę - pożyczać)¹². W rozprawie nie dokonano jednakże wyodrębnienia oddzielnego rodzaju służb zajmujących się rozdysponowywaniem zebranych podatków,

¹¹ Do podatków pośrednich zaliczano w starożytnym Rzymie: podatek od spadków, podatek od wyzwoleń. Rzeczywistą różnicą pomiędzy opodatkowaniem bezpośrednim i pośrednim jest roczna regularność (opodatkowanie bezpośrednie) oraz nieregularność zobowiązania podatkowego (przy opodatkowaniu pośrednim). (A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI The High Empire, A.D. 70 -192*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 282). Do wpływów pośrednich zaliczano także opłaty za użytkowanie lasów, pastwisk, wód, kopalni soli oraz żelaza. W związku z tym funkcjonowali m. in. *conductores piscatur*. (T. Mommsen, *Sopra una iscrizione scoperta in Frisia*, BIDR 2/1889, s. 130). Podatki bezpośrednie określano ogólnym mianem *tributa* w terminologii klasycznej, zaś w poklasycznej – *munera*. Podatki bezpośrednie pobierane przez prefekta pretorianów określano mianem *munera canonica*. Rozróżnia się ponadto *munera sordida* i *munera extraordinaria*. Podatki pośrednie określano mianem *vectigal*. Do podatków pośrednich zalicza się *portoria, centesima rerum venalium, vicesima hereditatum*. (G. Gera, S. Giglio, *La Tassazione dei Senatori Nel Tardo Impero Romano*, Roma 1984, s. 8-9; A. Pikulska, *Portorium in the Roman Republic*, [w:] F. Sturm, P. Thomas, J. Otto, H. Mori (ed.), *Liber Amicorum Guido Tsuno*, Frankfurt am Main 2013, s. 302).

¹² E. Lo Cascio, *La dimensione finanziaria* [w:] L. Capogrossi Colognesi, E. Gabba, *Gli Statuti Municipali*, Pavia 2006, s. 680. Do podatków publicznych zaliczano podatki nałożone na pewne artykuły, wśród których były podatki nałożone na handel w portach, podatki związane z handlem rzeczami, podatki nałożone na kopalnie soli, inne kopalnie oraz kamieniołomy:
D. 50, 16, 17, 1: "*Publica*" *vectigalia intellegere debemus, ex quibus vectigal fiscus capit: quale est vectigal portus vel venalium rerum, item salinarum et metallorum et picariarum*.

gdyż w tej kategorii musiałyby się znaleźć urzędy już wcześniej wymienione, jako zaklasyfikowane do nadzoru, czy też służby pobierające podatki.

Kolejnym problemem było przyporządkowanie właściwego podatku do określonej służby. Wynikało to z niejednolitej terminologii określającej poszczególne podatki, a także z mnogości danin. Otóż, *stipendium* było to ogólne określenie podatków płatnych przez mieszkańców prowincji w okresie republiki. Określenia tego używano również w stosunku do ogółu wydatków wojskowych, żołdu armii. W okresie pryncypatu używano ponadto pojęcia *tributum* na oznaczenie podatków płatnych w imperium¹³. Różne terminy z czasem zmieniały swoje znaczenie, także w zakresie podatków.

Niniejsza praca nie ma jednakże na celu przedstawiania historii poszczególnych podatków czy też zmian w zakresie *aerarium* i *fiscus*. Traktują o tym publikacje będące wynikiem innych badań. Zatem, o *aerarium* i *fiscus* informacje przedstawione zostały tak bardzo syntetycznie, jak to było możliwe. Autor ma nadzieję, iż rozprawa dotrze do rąk osób nie tylko mających pojęcie o prawie rzymskim, ale także do osób zupełnie wcześniej niezwiązanych z tą dziedziną. Z tego względu podano również podstawowe informacje o systemie podatkowym w starożytnym Rzymie.

W rozprawie poruszono problem służb fiskalnych. Poprzez służby fiskalne autor pojmuje służby związane z podatkami, z ich oszacowaniem, poborem, nadzorem nad poborem. Pojęcie służb fiskalnych jest pojęciem węższym od pojęcia służb finansowych, odpowiedzialnych za budżet, finanse imperium. Stąd też, takie urzędy jak *comes* czy inne zostały omówione jedynie w niezbędnym zakresie, w jakim miały one kompetencje fiskalne (skarbowe), pominięte zaś zostały ich inne pola aktywności.

¹³ A. Pikulska-Radomska, *Rzymskie tributum jako instrument polityki międzynarodowej*, [w:] F. Longchamps de Berier, R. Sarkowicz, M. Szpunar (red.), *Consul est iuris et patriae defensor. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Kremerowi*, Warszawa 2012, s. 167. Już u Gaiusa spotykamy się z podziałem na *provinciae stipendiarie* oraz *tributarie*. Zdaniem E. Poste rozróżnienie to nie wynikało z rodzajów zbieranych podatków, ale ze sposobu ich pobierania. W prowincjach publicznych, w których zbierano *stipendium* podatki były zbierane przez lokalne władze oraz wpłacane kwestorom, w prowincjach cesarskich zaś *procuratores* bezpośrednio zbierali podatki od podatników. Tak więc, w pierwszym przypadku mieliśmy do czynienia z pośrednim poborem podatków, a w przypadku drugim, z bezpośrednim poborem. (E. Poste (trans), *Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius*, Oxford 1904, s. 140; A. H. M. Jones, *Rome and the Provincial Cities*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 39/1971, s. 528). Zdaniem F. Frost Abbott, *stipendium* był to jeden z rodzajów podatku, ściśle określony, o stałej ustalonej wysokości do zapłaty, innym rodzajem podatku była płacona pierwotnie *decuma*, czyli podatek w wysokości 1/10 zbiorów. F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926, s. 118. W Afryce *stipendium* określano podatek pogłówny. (A. H. M. Jones, P. Brunt, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974, s. 162).

Kolejnym problemem napotkanym przy pisaniu rozprawy było dokonanie selekcji źródeł. Wskazuje się, iż z okresu od 300 r. n.e. do 450 r. n.e. brakuje źródeł¹⁴. Zdaniem autora rozprawy twierdzenie o braku źródeł jest uproszczeniem dotyczącym jedynie literatury z tamtych lat, którego nie trzymano się kurczowo w trakcie badań. Właśnie z lat 300 – 450 r. n.e. pochodzi większość najważniejszych regulacji dotyczących służb skarbowych, które to regulacje znajdują się w Kodeksie Justyniana i w Kodeksie Teodozjańskim. W analizowanych źródłach mamy do czynienia z interpolacjami, wprowadzanymi przez kompilatorów, w celu czasem uproszczenia regulacji, a czasem, dostosowania jej do czasów, w których powstawała dana kodyfikacja. Za wyjaśnienie służą także podane przez kompilatorów czasem przy źródłach interpretacje danej regulacji. Autor rozprawy tylko częściowo zwracał na to uwagę, albowiem zadaniem niniejszej rozprawy było przedstawienie stanu prawnego z okresu dominatu, zatem właśnie stanu zgodnego z interpolacjami oraz interpretacją poszczególnych regulacji. Ponadto, podziały na etapy państwowości rzymskiej, republika, cesarstwo, pryncypat czy dominat są podziałami współczesnymi. Rzymianie żyjący w starożytności zapewne nie odróżniali pryncypatu od dominatu lub też, przynajmniej nie posługiwali się powszechnie tymi pojęciami. Również kształtowanie się poszczególnych urzędów nie nastąpiło w jednym konkretnym roku czy też, w określonym punkcie rozwoju państwa rzymskiego. Było raczej skutkiem ewolucji trwającej dziesiątki lat¹⁵. Zmiany, jakie zaszły w systemie podatkowym w okresie dominatu, mogły być odpowiedzią na potrzebę ustabilizowania systemu monetarnego i cen a także, były wprowadzone w celu racjonalizacji nakładania i poboru podatków w okresie rosnących potrzeb militarnych i prawdopodobnie w okresie załamania się procedury cenzusu obywateli¹⁶.

W literaturze przytoczonej w niniejszej rozprawie podaje się, iż kształt służb fiskalnych wynikał z reform Dioklecjana oraz Konstantyna dokonanych przede wszystkim w III wieku n.e. – wieku, z którego opisem badacze napotykają na problemy z uwagi na niewielką ilość źródeł. Relacja Kasjusza Diona urywa się na 229 r., Herodian na 238 r., a potem dostępne są już tylko późne epistomy z IV w. oraz powszechnie lekceważony falsyfikat, czyli „Historia Augusta”. Historia III w. n.e. jest zatem odtwarzana na podstawie inskrypcji i monet, dostępnych dzięki badaniom

¹⁴ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 7.

¹⁵ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 76.

¹⁶ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII: ...*, s. 83.

archeologicznym. Jednakże, także te źródła budzą zastrzeżenia od strony metodologicznej z uwagi na fakt, iż rozkładają się bardzo nierównomiernie w przestrzeni metodycznej. Być może dlatego w literaturze nie ma zgodnego poglądu na temat oceny III wieku¹⁷. Stąd też sam T. Kotula, przedstawiając w artykule rozbieżne poglądy ocenne na temat III w. n.e., pisząc o alternatywie w ocenie tego okresu, czyli kryzysie lub przemianach, stwierdza, iż w świetle najnowszych badań III wiek cesarstwa należy ocenić, jako „głęboką, wszechstronną metamorfozę państwa i społeczeństwa w dobie kryzysu, metamorfozę o poważnym wpływie na dalsze dzieje rzymskie”¹⁸. Niezależnie od tego, reformy i zmiany w skarbowości rzymskiej w okresie dominatu nie zakończyły się na panowaniu Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego. Miały one miejsce w ciągu kilku pokoleń, kiedy większość ludzi zdążyła już zapomnieć o panowaniu Dioklecjana. Dlatego, zdaniem autora, zbyt uproszczeniem byłoby twierdzenie, iż to, co miało miejsce w połowie V w. n.e. wynikało z tego, co nastąpiło na początku IV w. n.e., przed 150 laty. Praktycznie każdy z cesarzy panujących w dominacie dokonywał zmian w systemie poboru podatków.

Ostatnim i chyba najważniejszym problemem badawczym tej i innych rozpraw było wyciągnięcie wniosków na przyszłość z dokonanego przeglądu służb skarbowych, zgodnie z zasadą, iż rozprawa powinna być użyteczna. Problem ten był rozstrzygany zarówno przy każdym z badanych urzędów, jak i w zakończeniu rozprawy.

Źródła

Wiedza o prawie rzymskim okresu dominatu pochodzi w głównej mierze z kompilacji teodozjańskiej i justyniańskiej. Do czasu tych kodyfikacji konstytucje były rozsiane po różnych miejscach. Ponadto, nie wszystkie konstytucje nawet z okresu dominatu zostały ujęte w kodyfikacjach¹⁹. Powstaje zatem podstawowy problem w ocenie znaczenia prawnego kompilacji teodozjańskiej i justyniańskiej – czy stanowić one miały całościowe źródło prawa, zastępujące wszystko, co było uprzednio, czy raczej stanowiły zbiór prawa dostępny dla ograniczonej liczby osób. Gdyby przyjąć to

¹⁷ T. Kotula, *Trzeci wiek Cesarstwa Rzymskiego: kryzys czy przemiany?*, Meander 4-5 (1987), s. 231; R. Andreotti, *Gli aspetti della politica finanziaria di Diocleziano*, Atti Dell'Accademia Romanistica Costantiniana, II Convegno Internazionale (Spello-Isola Polvese sul Trasimeno-Montefalco, 18-20 settembre 1975) *Dalla tetrarchia diocleziana alla monarchia costantiniana*, Perugia, Libreria Universitaria, 1976, s. 3.

¹⁸ T. Kotula, *Trzeci wiek ...*, s. 236.

¹⁹ W tym zakresie warto sięgnąć do następującej publikacji: I. G. Maier, *Latin imperial laws and letters (A.D. 306-565) not included in the Codes and Novels of Theodosius and Iustinianus*, Internet Publication, Melbourne 2011.

pierwsze stanowisko, wymagane byłoby, aby każdy urzędnik miał chociażby ograniczony, ale jednak dostęp do egzemplarza poszczególnej kodyfikacji. Przy całej armii urzędników wymagałoby to rozwiniętej działalności wydawniczej cesarstwa. Nie mamy potwierdzenia takiej działalności, zatem stosowanie poszczególnych reguł funkcjonowania, odnoszących się do danego urzędnika, zwłaszcza, że są one rozsiane w różnych księgach kodyfikacji, jest mało prawdopodobne. Szczegółowe ocenianie kompetencji i zachowań poszczególnych urzędników mogło być mocno kazuistyczne. Nie jest pewne, iż poszczególni urzędnicy stosowali się do konstytucji i zarządzeń wydanych przeciw w stosunku do innych urzędników.

Teksty poszczególnych zarządzeń trafiały jedynie do osób (urzędników), do których były bezpośrednio skierowane. Jedynie dzięki kodyfikacjom z V i VI w.n.e. zostały one zebrane w jednym miejscu tak, aby powstał z nich w miarę kompleksowy zestaw norm prawnych. W konstytucjach wydawanych na potrzeby określonego stanu faktycznego polecenia władcy brakuje zastrzeżenia, aby rozesłać ją do innych prowincji i urzędników w celu stosowania w określonym stanie faktycznym. Biorąc pod uwagę, iż konstytucje nie zawsze były wydawane w celu ujednolicenia praktyki, a w zdecydowanej większości, stanowiły jedynie rozwiązanie konkretnego problemu, wskazać należy, iż często dana kwestia była rozstrzygana różnie przez poszczególnych urzędników. Ci, którzy nie wiedzieli, co robić, zwracali się z zapytaniem do cesarza, inni rozstrzygali samodzielnie, przyjmując rozwiązanie problemu inne od wskazanego przez władcę w podobnym stanie faktycznym innemu urzędnikowi. Od powyższego zdarzały się jednak wyjątki. O czym będzie mowa także w niniejszej rozprawie – w przypadku części konstytucji mamy zapis *”ad universos provinciales”* wskazujący, iż dany akt prawny dotyczy wszystkich mieszkańców prowincji. Dopiero w Kodeksie Teodozjańskim w Konstytucji Teodozjusza z 435 r. n.e. pojawia się zapis, iż regulacje w nim zawarte powinny być stosowane w każdym przypadku, w każdym sądzie oraz, iż nie mogą być stosowane inne konstytucje poza zawartymi w Kodeksie Teodozjańskim chyba, że będą ogłoszone po wydaniu Kodeksu²⁰. Pozostaje pytanie, na ile te zarządzenie było skuteczne.

²⁰ CTh. 1, 1, 6: 3. *Quorum si quis aut humano praepeditus casu aut aliqua rei publicae detentus sollicitudine ab iniuncto fuerit abstractus negotio, alius in locum eius, si ita fuerit visum, nostro substituetur arbitrio; ut absolutionem codicis in omnibus negotiis iudiciisque valituri nullumque extra se novellae constitutioni locum relicturi, nisi quae post editionem huius fuerit promulgata, nullum possit inhibere obstaculum.* Dat. XIII k. ian. Constantinopoli, dd. nn. Theodosio a. XV et Valentiniano III a. cons. (435 dec. 20).

Konstrukcja rozprawy

Rozprawa składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym rozdziale przedstawiono wyniki badań nad ewolucją rzymskiego systemu podatkowego. Ponadto, wskazano najważniejsze reformy administracji fiskalnej na przełomie całego rozwoju państwowości rzymskiej.

Kolejne rozdziały opisują konkretne urzędy administracji fiskalnej starożytnego Rzymu. Opis ten został przedstawiony według podziału służb na sprawujące nadzór nad poborem podatków i innych danin (rozdział drugi), służby pobierające podatki i inne daniny (rozdział trzeci) oraz służby pomocnicze w administracji skarbowej, w tym dystrybuujące zebrane dochody (rozdział czwarty). W zakończeniu przedstawiono wnioski, w tym podsumowanie badań nad finansami i skarbowością Rzymu okresu dominatu.

Rozdział I: Informacje ogólne o rzymskim systemie podatkowym w okresie dominatu

Zasady rzymskiego systemu podatkowego w okresie dominatu

W pracy o służbach fiskalnych, których podstawowym zadaniem był sprawny pobór podatków, należy poświęcić na początku osobne miejsce na ogólne rozważania o podatkach w okresie dominatu. Natura oraz rozwój opodatkowania często może nam wiele powiedzieć o danej społeczności²¹. W tej części rozdziału problemem badawczym było ustalenie, czy w prawie rzymskim istniały ogólne zasady podatkowe, jakie one były oraz, czy mogą być one wykorzystywane współcześnie. Zdaniem autora rozprawy w starożytnym Rzymie istniały takie zasady, stosowane w poszczególnych przypadkach. Jest również możliwe stworzenie katalogu tych zasad. Kolejnym problemem badawczym była przedstawienie analizy reform skarbowych, w tym reform podatków i służb skarbowych. Kolejno też, szukano wzorców, w oparciu o które reformy w Rzymie były wprowadzane.

W rzymskim prawie podatkowym okresu dominatu można niejako wyodrębnić część ogólną, którą w dzisiejszych czasach nazwalibyśmy ordynacją podatkową. Ogólne normy prawa podatkowego nie są jednak zebrane w jednym miejscu, w jednej z ksiąg Kodeksu Teodozjańskiego czy Kodeksu Justyniana. Należy je interpretować z wielu ksiąg, jako pojedyncze konstytucje cesarskie rozsiane w różnych źródłach. Trzeba także pamiętać, że konstytucje te zostały wydane w poszczególnych przypadkach. Nawet, jeśli znaleźlibyśmy wiele podobnych rozstrzygnięć z różnych okresów rozwoju państwowości rzymskiej, to nie ma gwarancji, że taka była ogólna zasada. Właściwie dopiero od czasów kompilacji teodozjańskiej czy justyniańskiej ułatwione było posługiwanie się daną regulacją, jako powszechnie obowiązującą zasadą. Wcześniej również można było się na nią powoływać, ale brakowało jednego miejsca, w którym znajdowałyby się wszystkie, czy też chociażby najważniejsze regulacje.

Zasady były ustalane przez suwerena, którym był władca. Mógł on dowolnie zmieniać swoje wcześniejsze rozstrzygnięcia. Mimo to, warto wspomnieć o tych normach, które miały wpływ na pobór podatków, które ograniczały bądź przyznawały uprawnienia poborcom podatkowym. Zasady te to często przywileje przyznawane podatnikom przez cesarza. Uzasadnione jest bowiem przypuszczenie, że gdy już

²¹ C. Hampus Lyttkens, *Institutions, taxation, and market relationships in ancient Athens*, Journal of Institutional Economics 6/2010, s. 521.

poborca podatkowy zwracał się do podatnika z żądaniem zapłacenia określonego podatku to podatnik mógł rzeczywiście danego podatku nie płacić i starać się uzyskać potwierdzenie słuszności tego działania poprzez odwołania do urzędników sprawujących nadzór nad poborcami podatkowymi, czy to do namiestnika prowincji, czy do cesarza. Generalnie jednak, przywilej w danym przypadku był przyznawany, o ile był uznawany przez suwerena, za przysługujący danej osobie. Właśnie jednym z problemów badawczych było sprawdzenie, które z regulacji można uznać za szerzej obowiązującą zasadę. Nie każdy bowiem jednorazowy przywilej przyznany w konkretnej konstytucji cesarskiej wydanej wobec określonych mieszkańców określonego terytorium można uznać za zasadę. Oprócz przywilejów wskazano także na zasady karne, świadczące o surowości prawa rzymskiego w zakresie poboru podatków.

Przechodząc do poszczególnych uregulowań, można wymienić następujące, wynikające z konstytucji cesarskich:

1. Zasada powszechnego opodatkowania – jeśli coś raz zostało opodatkowane, to wyłączyć z opodatkowania może tylko cesarz za pomocą kolejnej konstytucji; przykładowo, jeśli grunt raz został opodatkowany to pozostaje on dalej opodatkowany po śmierci właściciela, a obowiązek podatkowy przechodzi na spadkobierców²²;
2. Obowiązek działania przez urzędników skarbowych ściśle w ramach przyznanych im wyraźnie uprawnień, zakaz “przywłaszczania” uprawnień przysługujących innym urzędnikom²³;
3. Zastrzeżenie ścisłych terminów w sprawach skarbowych z udziałem podatników²⁴, przy czym terminy te były zastrzeżone na korzyść podatników – w sprawach, w

²² CTh. 11, 1, 17 z 371 r. n.e.

²³ CTh. 8, 8, 7 Idem aa. Andromacho praefecto Urbi. *Quicumque e palatio nostro cuiuslibet tituli ad provinciam conuenit compulsor exactor admonitor portitorve praecepti, agens in rebus vel palatinus vel apparitor illustrium potestatum, hoc tantum potestatis arripiat, quod mandatum curae suae specialiter adprobatur, nec, quod iniunctum alteri fuit, collegii iure praesumat, ne, dum hoc sibi invicem mutui officii licentia partiuntur, agant cuncti, quod singulis credebatur. Et cetera.* Dat. prid. id. iul. Mediolano Olybrio et Probino cons. (395 iul. 14). Tego dotyczy także konstytucja z 355 r. n.e. – CTh. 11, 7, 8. Zdaniem autora rozprawy, uzurpacja uprawnień wiązała się z możliwością zdobycia nielegalnie dodatkowych środków pieniężnych przy okazji poboru podatków. Czasem wydawano również wprost konstytucje zakazujące określonym urzędom poboru podatków – jak w konstytucji z 364 r. n.e. zakazującej *ducenarii* poboru podatków od mieszkańców prowincji – CTh. 11, 7, 9. Także *agentes in rebus* uzurpowali sobie prawo do poboru podatków, czasem za zgodą namiestników prowincji – CTh. 11, 7, 17.

²⁴ W celu kontrolowania, czy zastrzeżone terminy są dochowywane, nakazano prowadzenie dokładnych rejestrów wpływu spraw, za których fałszerstwa przewidywano kary – CTh. 11, 30, 29 z 362 r. n.e. Kolejno też, w poszczególnych przypadkach, w celu przyśpieszenia postępowań, nakazywano prowadzenie spraw w dni świąteczne, przykładowo w sprawach z udziałem kapitanów statków, dotyczące *annony* – CTh. 13, 5, 38 z 414 r. n.e. Następnie też, co ciekawe w przypadku uchybienia terminu na

których podatnik wnosił sprawy przeciwko *fiscus*, urzędnicy mieli zastrzeżony krótszy – 4-miesięczny termin na odpowiedź, niż w odwrotnych sytuacjach – w przypadku, gdy to *fiscus* wniósł sprawę przeciwko podatnikowi, podatnik miał aż 6 miesięcy na odpowiedź²⁵:

4. Zastrzeżenie ścisłych terminów płatności podatków – podatki w naturze musiały być zapłacone do końca roku, za który były należne, odroczenie zaś terminu płatności powyżej tego okresu było uznawane za specjalny przywilej²⁶;
5. Zakaz zawierania umów, które mogłyby wywołać wrażenie konfliktu interesów przez urzędników skarbowych w prowincjach, w których pełnili urząd – zapewne miało to zapobiec ukrytemu łapówkarstwu, ewentualnie wykorzystywania pozycji i urzędu do sprzedaży rzeczy poniżej jej wartości²⁷;
6. Brak możliwości domagania się zwrotu nieruchomości darowanej przez dłużnika fiskusa przed powstaniem zaległości podatkowej²⁸;
7. Zakaz zajmowania własności osoby uznawanej za dłużnika *fiscusa* bez odpowiedniego uprawnienia ze strony władzy; zakaz ten był skierowany do cezarian

rozstrzygnięcie sprawy o zatonięcie statku, *iudex* rozstrzygający sprawę płacił połowę wartości ładunku statku, który zatonął, a jego urzędnicy drugą połowę – CTh. 13, 5, 6 z 412 r. n.e.

²⁵ CTh. 2, 6, 5 [=brev.2.6.5] Impp. Constantius et Constans aa. ad Petronium vic. Africae. *Inter privatos et fiscum, si privatum actionem intendat, quattuor* mensium tempora custodienda sunt: quum vero fiscus privato inferat aliquam quaestionem, sex mensium curricula servantur, utrique parti petendae dilationis per defensores suos copia non neganda, si hoc commoditatis ratio postulaverit.* Powiązana z tą regulacją wydaje się być konstytucja wcześniejsza z 357 r. n.e., zawarta w CTh. 10, 1, 7. O ściśle zastrzeżonych terminach w sprawach podatkowych także w regulacji z 329 r. n.e. – CTh. 11, 30, 8 oraz z 359 r. n.e. – CTh. 11, 30, 28 oraz w regulacji z 383 r. n.e. przewidującej różne terminy na rozstrzyganie apelacji, w zależności od tego, czy dotyczą spraw z tej samej, sąsiadującej czy odległych prowincji – od 2 do 6 miesięcy – CTh. 11, 30, 41. Apelacje te rozstrzygał *comes rei privatae*. W konstytucji z 385 r. n.e. wydłużono termin rozstrzygania apelacji w sprawach prowincji zamorskich do jednego roku – CTh. 11, 30, 45. Konstytucja z 412 r. n.e. (CTh. 11, 30, 64) przewiduje terminy od 20 do 70 dni na rozstrzyganie apelacji w sprawach skarbowych. Uznać zatem należy, iż państwo rzymskie działało sprawniej, niż to ma miejsce współcześnie w sprawach podatkowych. Być może wynikało to z mniejszej ilości dokumentów i z mniej skomplikowanych stanów faktycznych.

²⁶ CTh. 11, 1, 35 z 429 r. n.e.; Podobna zasada znajduje się w CTh. 12, 6, 2 – regulacja z 325 r. n.e. W regulacji z 369 r. n.e. wskazano, iż podatki w naturze powinny być zbierane w trzech ratach – CTh. 12, 6, 15.

²⁷ CTh. 8, 15, 5; CTh. 10, 3, 6 – zakaz z 401 r. n.e. skierowany do *palatini*.

²⁸ C. 10, 1, 1: Imperatores Severus, Antoninus. *Si prius, quam fisci rationibus pater vester obligaretur, perfectam praediorum donationem fecisse fuerit probatus, quod citra fraudem creditorum gestum est, non rescinditur.** Sev. et Ant. aa. Attico et Severo*<A XXX>

Może być zaskakujące umieszczenie tej regulacji na pierwszym miejscu w 10-tej księdze Kodeksu Justyniana, w tytule *De iure fisci*. Zamiast zacząć ten tytuł od uprawnień fiskusa, jego przywilejów, zaczyna się on od ograniczeń fiskusa a przywilejów podatników. Jest to o tyle wymowne, iż kodyfikatorzy położyli nacisk na ochronę podatników. Samo jednak takie działanie kodyfikatorów nie świadczy o takim postępowaniu ze strony poszczególnych urzędników prowincjonalnych, którzy mogli stosować zgoła inne standardy. Konstytucja ta powstała pomiędzy 222 a 235 r. n.e. – w latach panowania Aleksandra Sewera, ale ujęcie jej w Kodeksie Justyniana uzasadnia uznanie jej za jedną z zasad prawa podatkowego, obowiązujących również w dominacie.

(*caesariani*), którzy mieli się dopuszczać takich czynów; co więcej, dłużnicy mogli bronić się, gdyby popełniana była wobec nich niesprawiedliwość²⁹;

Mamy tu do czynienia z kolejnym ograniczeniem uprawnień fiskusa, tym razem wydanym przez Dioklecjana, umieszczonym na początku księgi 10-tej Kodeksu Justyniana. W opinii autora zakaz ten był nawet ważniejszy od tego znajdującego się w punkcie pierwszym powyżej, być może jednak rzadziej stosowany;

8. Po upływie okresu przedawnienia (*suis temporibus prolatae non sunt*), dokumenty, z których wynikała wierzytelność wobec *fiscusa*, winny być spalone³⁰;

Spalenie dokumentów uniemożliwiało ich ponowne wykorzystanie, jednakże nie blokowało to w zupełności drogi do nadużyć. Spalenie dokumentów mogło uniemożliwiać dochodzenie przez podatników swoich praw, z tytułu nadmiernie pobranych podatków. Z drugiej strony treść spalonych dokumentów mogła być odtwarzana. Samo spalenie dokumentów fiskusa nie wiązało się ze spaleniem dokumentów podatników dotyczących ich zobowiązań podatkowych. Powinni oni zachowywać dowody potwierdzające wykonanie przez nich zobowiązań wobec państwa.

Niejako rozwinięciem tej zasady był zakaz powtórnego domagania się podatków, na podstawie tych samych dokumentów³¹. Skoro wydano takie zarządzenie, to znaczy, iż zdarzały się takie nadużycia ze strony urzędników.

9. Odpowiedzialność solidarna poborców podatkowych wobec *fiscusa*, którzy przywłaszczyli sobie pobrane, ale niewpłacone podatki; odpowiedzialność ta rozciągała się na *nominatores* – osoby, które wyznaczyły konkretnych poborców, *rationalis* musiał najpierw wyczerpać majątek nieuczciwych poborców, zanim przeszedł do egzekucji z majątku podatników³²;

²⁹ C. 10, 1, 4: Imperatores Diocletianus, Maximianus . *Certa forma super metoecis data est, qui iussu principis in aliam civitatem translati sunt. Nam praedia eorum, quae antequam demigrarent habuerint, si ab his distracta non essent, fisci rationibus vindicari iam pridem decretum est, nisi aliud speciali praecepto Augusta maiestas decreverit.*

1 . Ut igitur a principibus salubriter statutum est, ita salvis his, quae utiliter placuerunt, parentibus heredes eos exsistere minime oportere nulla legis sanctione statutum est. * Diocl. et Maxim. aa. Mucatraulo. * <A XXX >.

³⁰ C. 10, 1, 6: Imperator Constantinus . *Iustas etiam et quae locum habent fisci actiones praecipimus concremari ob hoc solum, quod suis temporibus prolatae non sunt. Iam calumniae privatorum eo saltem arceantur exemplo, quo iustas fisci lites silere praecipimus* * Constant. a. ad provinciales. * <a 319 d.III k.iun.Constantino a.v et Licinio c.conss.>. Konstytucja ta pochodzi z 319 r. n.e. czyli praktycznie z początku dominatu.

³¹ CTh. 11, 26, 2.

³² C. 10, 2, 3: Imperatores Diocletianus, Maximianus pr. *Quoniam augurio ac filio eius ad exigenda reliqua consortes vos atque sociatos esse dicatis eisque certorum dumtaxat nominum exactionem mandatam nec inter eum et ceteros, qui exactores fuerant nominati, confusae exactionis mutuum*

Oprócz odpowiedzialności solidarnej, była to przede wszystkim odpowiedzialność subsydiarna. Kompetencje do ściągania zaległości podatkowych od *exactores* miał *rationalis*.

10. Zobowiązanie do zapłacenia czterokrotnej wartości korzyści uzyskanej przez osobę, która przy pomocy nieuczciwej umowy doprowadziła do pokrzywdzenia *fiscusa*³³;
11. Podatnicy, którzy ukrywali swój majątek w starożytnym Rzymie przez fiskusem, byli na podstawie konstytucji z 381 r. n.e. karani karą śmierci³⁴;
12. Niejako uzupełnieniem zasady dotyczącej surowego karania podatników była zasada surowego karania urzędników dopuszczających się nadużyć³⁵.

periculum constitutum, sed separato muneris obsequio discretam sollicitudinis rationem fuisse adseveratis, a iure non discrepat, ut prius ex bonis exactorum, qui principali loco ad exactionem fuerant destinati, indemnitati fiscali satisfiat, postque eos, si solidum debitum exsolutum non sit, nominatores conveniri.

1. *Rationalis igitur noster iuris ordinem sequetur, excussisque exactorum facultatibus nec non etiam nominatorum, si fiscus in universi debiti quantitate securitatem indemnitis consecutus non fuerit, etiam vos ad restituenda fiscalia debita adstringet.* * Diocl. et Maxim. aa. Ianuario. * <A XXX >

³³ C. 10, 1, 8: Imperatores Valentinianus, Valens . *Qui in contractibus scaelestis ac fisco perniciosis intersorsorum maculosis se fraudibus implicuerunt, in quadrupli redhibitionem teneantur.* * Valentin. et Valens aa. ad Dracontium vic. Africae. * <A 365 D.XV k.dec.Hadrumeto Valentiniano et Valente aa.Conss.>.

Wydaje się, iż wartość grzywny z tytułu oszustwa była stosunkowo niska, jedynie zobowiązanie do zwrotu czterokrotności wartości uszczuplenia zobowiązania, bez żadnej kary więzienia czy kary śmierci. Konstytucja pochodzi z 365 r. n.e.

³⁴ CTh. 13, 11, 1 Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Eutropio praefecto praetorio. *Si quis sacrilega vitem falce succiderit aut feracium ramorum fetus hebetaverit, quo declinet fidem censuum et mentiatior callide paupertatis ingenium, mox detectus capitale subibit exitium et bona eius in fisci iura migrabunt. Illo videlicet vitante calumniar, qui forte detegitur laborasse pro copia ac reparandis agrorum fetibus, non sterilitatem aut inopiam procurasse.* Dat. prid. non. iun. Constantinopoli Eucherio et Syagrio cons. (381 iun. 4).

W powyższym fragmencie mowa jest o zaniżaniu swojego stanu majątkowego, niszczeniu upraw, w celu sprawiania wrażenia, iż się jest biedniejszym niż w rzeczywistości. Konstytucja została wydana w 381 r. n.e. Rzymianie uzasadniali podnoszenie podatków ciągłym zagrożeniem ze strony Wizygotów, a w związku z tym zwiększonymi potrzebami finansowymi państwa na walkę i obronę przed nimi. Obecnie podobnym, rzekomym „usprawiedliwieniem” dla podnoszenia podatków jest walka z terroryzmem.

³⁵ CTh. 1, 16, 7 Imp. Constantinus a. ad provinciales. *Cessent iam nunc rapaces officialium manus, cessent inquam: nam si moniti non cessaverint, gladiis praeceduntur. non sit venale iudicis velum, non ingressus redempti*, non infame licitationibus secretarium, non visio ipsa praesidis cum pretio: aequae aures iudicantis pauperibus ac divitibus reserentur. absit ab inducendo eius, qui officii princeps dicitur, depraedatio. nullas litigatoribus adiutores eorundem officii principum concussionibus adhibeant; centurionum aliorumque officialium, parva magnaue poscentium, intolerandi impetus obliduntur, eorumque, qui iurgantibus acta restituunt, inexplata aviditas temperetur. semper invigilet industria praesidialis, ne quicquam a praedictis generibus hominum de litigatore sumatur. qui si de civilibus causis quicquam putaverint esse poscendum, aderit armata censura, quae nefariorum capita cervicesque detruncet, data copia universis, qui concussi fuerint, ut praesidium instruant notionem. qui si dissimulaverint, super eodem conquerendi vocem omnibus aperimus apud comites cunctos provinciarum aut apud praefectum praetorio, si magis fuerit in vicino, ut his referentibus edocti, super talibus atrociniis supplicia proferamus.* Dat. kal. nov. Constantinopoli, Basso et Ablavio vv. cc. coss.

Interpretatio. *Officiales omnium iudicum venales esse non audeant, neque pretium de introitu occurrentium aut litigantium vel egressu requirant. Sed interpellantes tam divites, quam sine ullo praemio pauperes audiantur. Quod si rapaces esse voluerint, gladio puniantur, aut certe de eorum rapacitate dominicis auribus referatur.*

Kolejno też, osobom prywatnym zostały przyznane pewne uprawnienia, w celu obrony swoich praw przed niezgodnymi z prawem działaniami służb skarbowych.

1. Możliwość wyboru poborcy podatkowego w przypadku, gdy dany podatnik był zobowiązany do zapłaty podatków na rzecz kilku urzędników – tak działo się np. w przypadku posiadania nieruchomości w kilku prowincjach³⁶;
2. Zakaz zajmowania czyjejś własności, osoby uznanej za dłużnika fiskusa, bez upoważnienia³⁷;
3. Zakaz konfiskaty przez fiskusa własności zmarłej osoby oskarżanych o dopuszczenie się za życia pewnych przestępstw, o ile te osoby nie zostały za życia oskarżone i publicznie skazane³⁸;
4. Zakaz zajmowania czyjejś własności do czasu rozstrzygnięcia sporu z fiskusem, dopóki ten spór był w trakcie³⁹.

Należy także wspomnieć o surowych zasadach, w zakresie poboru podatków. Regulacje te często były bezwzględne, nie odwoływały się ani do ciężkiej sytuacji życiowej, ani do współczucia, sprawiedliwości. Być może były wydawane w okresie, kiedy państwo potrzebowało środków. Przykładowo, nakazywano *cessio bonorum*, w

Powyższa konstytucja z 315 r. n.e., mówiąca o nadużyciach urzędników ogólnie nazywanych *officiales* jest jednym z wielu przykładów z Kodeksu Teodozjańskiego, w zakresie surowych kar dla urzędników nadużywających swoich uprawnień. Groziło im nawet ścięcie mieczem, gdyby nie zaprzestali swoich haniebnych praktyk. Podobna regulacja, z 325 r. n.e., przewidująca nietykalność dla osób ujawniających przestępstwa urzędnicze znajduje się w CTh. 9, 1, 4. Możemy ją niewątpliwie uznać za ogólnie obowiązującą zasadę, albowiem została ona wydana nie w konkretnym stanie faktycznym, ale *ad universos provinciales*.

³⁶ CTh. 11, 22, 3 z 387 r. n.e.

³⁷ C. 10, 1, 5 pr. Imperatores Diocletianus, Maximianus *Prohibitum est cuiuscumque bona, qui fisco locum fecisse existimabitur capi prius, quam a nobis forma fuerit data.* * Diocl. et Maxim. aa. exempl. sacr. litt. ad Flaccum.* <x>

W dalszej części mowa jest o tym, iż to cezarianie dopuszczali się tych zakazanych działań:

C. 10, 1, 5, 2: Imperatores Diocletianus, Maximianus *Tunc enim is, cuius interest bona alicuius non interpellari, officialibus volentibus ea capere debet adquiescere, cum litteris nostris cognoverit non ex arbitrio suo caesarianos ad capiendas easdem venisse facultates, sed iustitiae vigorem id fieri statuisset.* <x>.

Powiązana z tą była regulacja, zgodnie z którą księgi rachunkowe - *chartulas* dłużników deportowanych, nie mogły stanowić wyłącznego dowodu potwierdzającego czyjeś długi, jeśli wpisy w tych księgach nie były potwierdzone innymi dowodami (CTh. 10, 16, 3).

³⁸ C. 10, 1, 10 Imperatores Honorius, Theodosius: *Eorum patrimonia mortuorum, qui vitae suae tempore diversis conscientiam suam dicuntur polluisse criminibus, fisci rationibus nequaquam competere vel ab eo alienari censemus, nisi post publicam accusationem eos constiterit fuisse convictos.* * honor. et theodos. aa. palladio pp. * <a 421 d.Viii id iul.Ravennae eustathio et agricola cons.>

³⁹ C. 10, 1, 7 pr. Imperator Constantinus: *Defensionis facultas danda est his, quibus aliquam inquietudinem fisco infert, cum facultates eorundem adhuc controversia pendente inquietari describique fas non sit.* * const. a. * <a 326 d.Prid.K.Ian.Sirmio constantino a.Vii et constantio c.Cons.>.

W księdze 10 Kodeksu Justyniana znajduje się wiele innych zakazów podobnych do przytoczonych. Z jednej strony świadczy to o nacisku w okresie dominatu na poprawę sytuacji podatników, a z drugiej strony może też świadczyć o ilości i skali nadużyć, jakich dopuszczali się urzędnicy.

stosunku do osób, które były dłużnikami *fiscus*, w tym także poborcy podatków, którzy nie wyegzekwowali lub też, nie przekazali wyegzekwowanych podatków⁴⁰. Cesarze nakazywali jednakże urzędnikom *fiscus* wsparcie osób w biedzie⁴¹.

Trudno ocenić, na ile skuteczne były powyższe regulacje będące przykładem ograniczania pazerności i nadgorliwości urzędników. Jedyne mając na względzie powolność obiegu informacji oraz skuteczności nowych aktów prawnych w starożytnym Rzymie, można przypuszczać, iż dobre prawo miało niewielkie szanse na funkcjonowanie i zmianę złych obyczajów zakorzenionych u urzędników. Zdaniem autora rozprawy z Kodeksu Teodozjańskiego oraz Kodeksu Justyniana można wybrać regulacje będące swoistymi zasadami prawa podatkowego. Większość z tych regulacji powinna być również wykorzystywana współcześnie. Zasady te służyły przyspieszeniu postępowania, ochronie podatników oraz ochronie interesów państwa. Podstawowym celem była ochrona interesów państwa, kolejno zaś ochrona podatników. Szybkie postępowanie podatkowe służyło zaś zarówno podatnikom, jak i interesom państwa.

Więcej reguł dotyczących rzymskiego systemu podatkowego zostanie przedstawionych przy opisie poszczególnych służb, podatków oraz procedur nakładania, poboru i egzekucji podatków i zaległości podatkowych.

Podatki w okresie dominatu

W tej części rozprawy przedstawione zostaną wyniki badań nad podatkami nakładanymi w okresie dominatu. Problemem badawczym postawionym przez autora rozprawy było ustalenie, jak te podatki były nakładane, w jakich okresach, kto był zobowiązany do płatności poszczególnych podatków. Autor starał się również z analizy podatków obowiązujących w Rzymie w okresie dominatu wyciągnąć wnioski przydatne w czasach współczesnych, jak ma wyglądać konstrukcja podatku, co można opodatkować, a czego opodatkowanie nie przynosi efektów.

Przed przedstawieniem informacji na temat podatków płatnych w okresie dominatu należy zdaniem autora wspomnieć o poprzedzającym dominat pryncypacie, aby nakreślić ewolucję, jaka się dokonała w dominacie. Otóż, jako dwa główne podatki

⁴⁰ CTh. 10, 16, 4 Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Florentio proconsuli Palaestinae. *Nemo susceptor vel exactor vel debitor fisci dumtaxat cessionem bonorum faciens intentionem publicae necessitatis evadat, sed omnes omnino, quos fisci nostri esse constiterit debitores, ad solutionem ea severitate, quam vigor iudiciarius postulat, urgeantur.* Dat. VIII kal. sept. Constantinopoli Arcadio a. I et Bautone cons. (385 aug. 25).

⁴¹ CTh. 11, 27, 2. Ta konstytucja z 322 r. n.e. stanowi przykład pomocy społecznej funkcjonującej w starożytnym Rzymie.

w okresie pryncypatu, płacono *tributum soli* lub *tributum capitis*. Podatek gruntowy płatny był w pieniądzu lub w naturze, częściej jednak w pieniądzu. Podatek osobisty zależał od zawodu, dochodów oraz wysokości majątku ruchomego⁴². Nakładanie podatków zdaniem niektórych badaczy już w okresie pryncypatu było takie samo w całym imperium, odbywało się w określonych odstępach czasu przez urzędników cesarskich. *Tributum capitis* miało być nakładane w Judei, Afryce, Cylicji, Azji oraz Brytanii⁴³. *Tributum soli* było podatkiem ściśle majątkowym, płaconym od wielkości posiadanych gruntów, ilości posiadanych niewolników, ilości narzędzi, a z czasem do podstawy opodatkowania tym podatkiem włączano także inne przedmioty⁴⁴. Oprócz *tributum*, na obywateli były nałożone także podatki pośrednie: *vicesima libertatis*, *vicesima hereditatum*, *centesima rerum venalium*⁴⁵, *vicesima quinta venalium mancipiorum*⁴⁶, *annona*, *collatio lustralis*, *capitatio plebeia*, a także płatne od czasu do

⁴² Podatki nałożone na grunty lub budynki obciążały ich posiadaczy, jednakże za zobowiązania podatkowe miast odpowiadały miasta i ich mieszkańcy- D. 50, 4, 6, 5: *Intributiones, quae agris fiunt vel aedificiis, possessoribus indicuntur: munera vero, quae patrimoniorum habentur, non aliis quam municipibus vel incolis.*; E. Poste (trans), *op. cit.*, s. 140; P. Cerami, *Il controllo finanziario in diritto romano*, Studi in Onore di Gaetano Scherillo. II, Milano 1972, s. 782 – o początkach *tributum*.

Jeśli mieszkaniec jednej prowincji miał także grunty w innej prowincji, to podatki gruntowe z tej drugiej prowincji płacił w prowincji, w której były położone:

D. 50, 15, 4, 2: *Is vero, qui agrum in alia civitate habet, in ea civitate profiteri debet, in qua ager est: agri enim tributum in eam civitatem debet levare, in cuius territorio possidetur.*

⁴³ *Tributum capitis* przybierało różne formy, w zależności od prowincji, w części z nich przybierało prostą formę podatku pól, w części z nich przybierało formę podatku płatnego przez rzemieślników, handlarzy, przybierało także formę podatku dochodowego oraz od posiadanej własności. *Tributum capitis* nakładano na osoby w określonym wieku – od 12/14 do 65 roku życia, czasem tylko na mężczyzn, jak to miało miejsce w Egipcie, a czasem także na kobiety, jak to miało miejsce w Syrii. (F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 119; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 165). Stąd też, można postawić tezę, iż różne rodzaje podatków wymienionych w źródłach stanowiły lokalną odmianę *tributum capitis*. (zdanie własne autora rozprawy).

⁴⁴ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 120; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 164. Dokładną analizę *tributum*, początków tego podatku oraz jego kształtu dokonuje również A. Pikulska-Radomska: A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit ...*, s. 37 i n. oraz A. Pikulska-Radomska, *Rzymskie tributum jako instrument ...*, s. 167 i n.

⁴⁵ Prawdopodobnie nakładana w okresie późnego cesarstwa. (F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 125). Także Appian wspomina o podatku płatnym przez Syryjczyków i Cylicyjczyków i wynoszącym rocznie setną część majątku – 1%. (App. 11, 50, 253; Appian z Aleksandrii, *Historia Rzymska. Tom I*, L. Piotrowicz (przekł.), Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1957, s. 266). Całkowicie odmienną informację podają o tym podatku M. Sartre, zdaniem którego podatek w wysokości 1 % od sprzedaży z licytacji, zasilający *aerarium militare* – *centesima rerum venalium* istniał prawdopodobnie tylko w Italii i zanikł po 38 r. (M. Sartre, S. Rościcki (tłum.), K. Nawotka (red.), *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1997, s. 92). Na temat *centesima rerum venalium* także: A. Pikulska-Radomska, *Centesima rerum venalium i quinta et vicesima venalium mancipiorum: podatki od transakcji sprzedaży*, [w:] M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmich (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Białystok – Katowice 2010, s. 101 i n.

⁴⁶ *Quinta et vicesima venalium mancipiorum* była podatkiem płaconym od każdej sprzedaży niewolników. Wynosiła 4% wartości sprzedaży. Ponadto 1% płacono od każdej umowy. Podatek ten

czasu różnego rodzaju *vectigalia*. O czym będzie mowa w dalszej części rozprawy, niektóre podatki w okresie dominatu utrzymały się, części natomiast zaprzestano poboru. Zmieniły się natomiast dwie podstawowe daniny – nie nakładano już *tributum soli* i *tributum capitis*.

Zmiany wysokości zobowiązań podatkowych w Rzymie w okresie dominatu

W każdym państwie system podatkowy ulega regularnym zmianom. Nigdy nie ma takiej sytuacji, iż obywatele oraz rządzący uznają, że jest na tyle idealnie, iż nie trzeba nic zmieniać. Poza tym, zmieniają się okoliczności ekonomiczne, pojawiają się nowe typy transakcji do opodatkowania oraz nowe pomysły na uniknięcie opodatkowania. W zależności od teorii ekonomicznych i potrzeb państwa podatki są podnoszone, jeśli uznaje się, iż tylko zacieśniona polityka fiskalna może zapewnić odpowiednie wpływy podatkowe, lub też podatki ulegają obniżeniu, gdyż rządzący uznają, iż zaoszczędzone na podatkach pieniądze zostaną ostatecznie przez podatników zainwestowane, co przyczyni się do wzrostu gospodarczego. Zacieśnianie polityki podatkowej może być połączone z obniżaniem podatków, jeśli system podatkowy będzie uszczelniany.

W niniejszej części rozprawy autor przedstawi wyniki badań nad polityką fiskalną Rzymu w okresie dominatu, w celu ustalenia, czy podatki były zwiększane, czy obniżane, w jakich okresach oraz, co było przyczyną tych działań. Autor w tym miejscu stawia tezę, iż poziom regulacji w zakresie podatków w okresie dominatu należy oceniać wysoko. Istniały wyspecjalizowane podatki nakładane praktycznie na wszystko. Negatywnie należy oceniać jednak zakres zwolnień przyznawanych poszczególnym stanom, czy też grupom społecznym, a także brak powszechności opodatkowania, oraz przerzucenie ciężaru utrzymania Italii i samego Rzymu i Konstantynopola na mieszkańców prowincji.

W przeważającym przekonaniu w Rzymie miało miejsce zwiększanie zobowiązań podatkowych. Można w tym miejscu postawić kontrowersyjną tezę, iż zwiększanie obciążeń podatkowych w Rzymie stymulowało postęp w produkcji, konstrukcję nowych narzędzi, poprawę żyzności gleb, bardziej efektywne uprawy. Skoro bowiem obywatele mieli zaspokajać coraz to większe potrzeby państwa, to

został ustanowiony przez Nerona, płacony był przez sprzedawcę i w pierwotnym zamyśle wpływy z niego miały finansować *vigiles*. (M. Sartre, *op. cit.*, s. 92; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII:...*, s. 369).

musieli myśleć nad sposobami ich zaspokojenia, poprzez właśnie zwiększanie efektywności produkcji. Z drugiej strony, stawia się hipotezę w literaturze, że to poprawa efektywności i zmiana środków produkcji na lepsze, powodowały zwiększone obciążenia podatkowe, albowiem państwo mogło zabierać proporcjonalnie więcej, gdyż obywatele sami więcej produkowali. Podatki stawały się z czasem coraz wyższe, obciążenia nimi rosły, w miarę, jak malały świadczenia przyznawane przez władze⁴⁷. Ponadto, wskazuje się, iż w IV w. częste wzmianki o zagrożeniu ze strony barbarzyńców skłaniały poddanych do bardziej systematycznego płacenia podatków – pomimo ich regularnego zwiększania wymuszonego przez kryzys w poprzednim stuleciu. Na tym opierano zwiększone obciążenia fiskalne – na przedstawianiu sąsiadów – ogólnie określanych jednakowo jako „barbarzyńców”, jako antytezy rzymskiego porządku⁴⁸.

W okresie późnego cesarstwa rzymskiego duża część dochodów była marnotrawiona. Podaje się tu za przykład darmowe racje żywnościowe rozdawane w Rzymie, Konstantynopolu i kilku innych miastach oraz zbyt niskie opodatkowanie najbogatszej grupy mieszkańców, którzy osiągalni swoje fortuny z urzędów, które zostały przez nich zmonopolizowane. Ponadto, po oficjalnym uznaniu chrześcijaństwa za religię panującą, gwałtownie zwiększyła się liczba duchowieństwa, które z jednej strony było lepiej opłacane od urzędników, a z drugiej strony korzystało ze zwolnień podatkowych z ciągle rosnących posiadłości ziemskich Kościoła⁴⁹. Przywileje podatkowe to także zwolnienie z obowiązku bycia poborcą podatkowym – *exactores*. Ten przywilej został przyznany już na początku IV w. n.e.⁵⁰. Przyznając przywileje duchowieństwu chrześcijańskiemu, jednocześnie zaostrzano politykę, w tym politykę

⁴⁷ K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1997, s. 15; T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 393; R. Cameron, L. Neal, *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Książka i Wiedza, Poznań 2004, s. 49. Jednakże, zdaniem A. Bowman i A. Wilson w okresie dominatu, obciążenia podatkowe nie tyle wzrosły, co zostały uporządkowane. W pewnych regionach poszczególne podatki dopiero wprowadzano, mimo, iż wcześniej już istniały w innych regionach. Por. A. Bowman, A. Wilson, *Quantifying the Roman Economy: Integration, Growth, Decline?* [w:] A. Bowman, A. Wilson (ed.), *Quantifying in the Roman Economy*, Oxford 2009, s. 49.

⁴⁸ P. Heather, *op. cit.*, s. 89.

⁴⁹ S. E. Finner, *The History of the Government from the Earliest Times, Vol. I: Ancient Monarchies and Empires*, Oxford University Press, New York 1997, s. 83. O marnotrawieniu wspomina S. E. Finner. Wskazać jednak należy, iż to jest tylko jeden z poglądów. To, co dla jednych jest marnotrawieniem publicznych środków, dla innych jest uzasadnionym wsparciem socjalnym. To, co dla jednych jest nieuzasadnionym przywilejem duchowieństwa, dla innych jest rekompensatą za wcześniejsze III wieki prześladowań chrześcijaństwa. Faktem jest przyznanie wsparcia socjalnego dla biednych mieszkańców oraz przywilejów dla duchowieństwa. Ocena danego faktu zależy od poglądów reprezentowanych przed konkretną osobę.

⁵⁰ CTh. 16, 2, 2.

fiskalną wobec heretyków⁵¹. Wyjątkiem byli Żydzi, którym również przyznawano przywileje⁵². W zakresie chrześcijan, wiąże się z nimi ciekawa regulacja z drugiej połowy IV w. n.e., zgodnie z którą zakazane było kierowanie wobec nich w niedziele (*Die solis*) powództw o zapłatę podatku⁵³.

W późnym cesarstwie rzymskim zmiana obciążeń nałożonych na poddanych wiązała się także z przepychem oraz wzrostem majątków Kościoła. W czasach Justyniana zaufanie do duchowieństwa i biskupów zmalało. Wszelkie ich nadużycia były ścigane, a majątki Kościoła podlegały wszystkim obciążeniom podatkowym⁵⁴. Znaczny wzrost obciążeń przyniosła trwająca w latach 350-353 r. n.e. wojna domowa oraz jej następstwa. Kolejno, ucisk fiskalny został zmniejszony przez Juliana i Walentyniana I. Następny szczytowy wzrost obciążeń miał miejsce w latach osiemdziesiątych IV w. – był on skutkiem wojen gockich. Jednakże zdaniem A. Ziółkowskiego, takie przeplatanie się okresów zwiększania i zmniejszania wysokości zobowiązań i nazywanie tego „fiskalnym piekłem” jest przesadą⁵⁵. Także zdaniem J. Wiewiorowskiego, wysokość podatków nie była w V w. nadmierna. Za czasów Dioklecjana ustabilizowała się również zasada, iż budżet sporządzano dorocznie i oparty był na systemie danin i świadczeń w naturze⁵⁶. Zapobiegało to zdaniem autora rozprawy właśnie nadmiernemu wyzyskowi podatników. Jeśli państwo wiedziało, jakie ma potrzeby finansowe, to nie było potrzeby ściągania większej ilości podatków od zaplanowanych potrzeb. Państwo nie mogło wypuścić obligacji na zagranicznych rynkach finansowych i funkcjonować ze stale zwiększającym się deficytem finansowym. Podobnie też pisze o tym S. E. Finer, zdaniem którego wzrost podatków

⁵¹ CTh. 16, 5, 21 z 392 r. n.e.; CTh. 16, 5, 53 z 398 r. n.e.; CTh. 16, 5, 54 z 414 r. n.e. – w konstytucji tej zakazano urzędnikom państwowym, w tym urzędnikom skarbowym wyznawania innej wiary poza chrześcijaństwem.

⁵² CTh. 16, 8, 10 z 396 r. n.e.

⁵³ CTh. 11, 7, 10. Ostatecznie tą regulację rozciągnięto w 386 r. n.e. na wszystkich podatników – CTh. 11, 7, 13.

⁵⁴ CTh. 16, 2, 15, 2: *De his sane clericis, qui praedia possident, sublimis auctoritas tua non solum eos aliena iuga nequaquam statuet excusare, sed etiam pro his, quae ipsi possident, eosdem ad pensitanda fiscalia perurgueri. Universos namque clericos possessores dumtaxat provinciales pensitationes fiscalium recognoscere iubemus, maxime cum in comitatu tranquillitatis nostrae alii episcopi, qui de Italiae partibus venerunt, et illi quoque, qui ex Hispania adque Africa commearunt, probaverint id maxime iuste convenire, ut praeter ea iuga et professionem, quae ad ecclesias pertinet, ad universa munia sustinenda translationesque faciendas omnes clerici debeant adtineri.* E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II, ...*, Z. Kierszys (tłum.), s. 227.

⁵⁵ A. Ziółkowski, *Historia Powszechna. Starożytność*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 891. W Grecji sposobem na uniknięcie opodatkowania było ukrycie pieniędzy w banku przed poborcami podatkowymi. (M. Silver, *Economic Structures of Antiquity*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1995, s. 115).

⁵⁶ J. Wiewiorowski, *Organizacja Cesarstwa Rzymskiego w V stuleciu: cesarz – armia - państwo* [w:] R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *op. cit.*, s. 226.

był niewystarczający w stosunku do potrzeb, w stosunku do wzrostu liczby żołnierzy oraz liczby urzędników. Podatki z drugiej strony nie mogły wzrosnąć za bardzo, gdyż nie byłoby z czego ich płacić. W 442 r. cesarstwo zachodnie zmniejszyło się o kilka prowincji północnoafrykańskich. Możliwe jednak, iż Wandalowie nie weszli w posiadanie całej ziemi w części Afryki Północnej, a jedynie otrzymywali część dochodu z podatków zbieranych w miastach. Tę utratę przypisuje się zaniedbaniom urzędników rzymskich (konkretnie i przede wszystkim Aecjuszowi)⁵⁷. Ta zmiana również wpłynęła na podejście do prowincji. Państwo musiało kontynuować politykę łagodzenia obciążeń fiskalnych, aby mieszkańcy prowincji nie wyrażali sprzeciwu wobec panowania rzymskiego i nie przyłączali się chętniej do barbarzyńców.

Początkowo też przeważały podatki w naturze, natomiast rolnictwo opierało się dalej na przestarzałych, nieefektywnych metodach produkcji. Starając się jednak zwiększyć pobór podatków, zacieśniano metody poboru podatków, rozszerzano podstawę opodatkowania oraz zwiększano wysokość podatków. To właśnie potrzeba utrzymania wpływów z dzierżawionych od państwa gruntów była przyczyną przywiązania kolonów do gruntów. Stali się oni *adscripticii glebae*⁵⁸. Odnośnie do podatków płatnych w naturze, W. Treadgold zwraca uwagę na wady tego systemu świadczenia danin:

1. wysokie koszty transportu w czasach antycznych, spowodowane niewielkimi możliwościami ładunkowymi pojedynczego środka transportu⁵⁹,
2. możliwość zepsucia się danin w naturze, zjedzenia przez szczury, myszy czy inne insekty⁶⁰,
3. trudności w nadzorze nad tymi daninami, łatwiejsze możliwości kradzieży tych danin i trudniejsze możliwości wykrycia braków⁶¹,

⁵⁷ M. Pawlak, *Aecjusz i barbarzyńcy*, Kraków 2009, s. 195–198. W tym przypadku przyczyna zmniejszenia się terytorium państwa rzymskiego może być jednocześnie i faktem i oceną. Na pewno była to jedna z przyczyn. Oceną jest uznanie, iż była to główna przyczyna.

⁵⁸ S.E. Finer, *op. cit.*, s. 591-594; A. J. B. Sirks, *The Colonate in Justinian's Reign*, JRS 98/2008, s. 130.

⁵⁹ Z ciekawostek: Chińczycy w XI w. n.e. wprowadzili system zgodnie z którym, zamiast transportować podatki płatne w naturze do stolicy zbierano je w magazynach utworzonych w większych miastach, następnie sprzedawano je na miejscu (zbiory wpłacone jako podatki), a do stolicy trafiały pieniądze uzyskane ze sprzedaży. Można zatem stwierdzić, iż był to system mieszany. Z jednej strony zbierano podatki w naturze, ale do stolicy przekazywano pieniądze. (J. Needham, *Science and civilisation in China*, Cambridge at the University Press 1954, s. 138).

⁶⁰ Być może zapobiegnięciu temu miała służyć regulacja z 313 r. n.e. nakazująca płatność podatków w naturze w okresach miesięcznych, ponadto, właściciele ziemscy mieli je na własny koszt dostarczać do magazynów miejskich – CTh. 11, 1, 2.

4. łatwiejsze nadużycia przy zaniżaniu / zawyżaniu wagi danin w naturze.

Oprócz powyższych wad, należy dopisać jeszcze jedną, wynikającą wprost z regulacji ją zwalczającej – kradzieże podatków w naturze przez urzędników – *tabularii*. Wprowadzono zasadę, zgodnie z którą transporty podatków wpłacanych w naturze miały się odbywać regularnie, w ściśle określonych odstępach czasu⁶².

W zakresie trudności z przechowywaniem podatków w naturze cesarze nakazywali, aby w przypadku starych zbiorów, które długo leżały w magazynach, mieszać je z nowymi zbiorami, w celu poprawy jakości zbiorów starych i w celu uniknięcia narzekania ze strony osób, do których te zbiory miały trafić. Rzymianie zatem za przyzwoleniem państwa poprawiali jakość starej i zepsutej żywności⁶³.

Z powyższych powodów żołnierze woleli otrzymywać żołd płatny w pieniądzach i najnowsze badania pokazują, że w okresie teodozjańskim większość z nich otrzymywała tak płatny żołd⁶⁴. Dodatkowo zdaniem autora rozprawy oczywiście droższy był pobór podatków w naturze z uwagi chociażby na koszty ich składowania. Kolejno, W. Treadgold szacuje, iż w latach 641 – 668 r. n.e. nastąpiło obcięcie żołdu wojskowego mniej więcej o połowę, w celu zmniejszenia niedoboru w budżecie. W zamian za obniżony żołd przyznawano żołnierzom na własność posiadłości ziemskie, których państwo miało jeszcze pod dostatkiem⁶⁵. Podatki w naturze miały jednakże jedną dużą przewagę nad pieniędzmi – nie traciły na wartości, co ma często miejsce w przypadku pieniędzy, szczególnie przy braku stabilności politycznej.

Można, zdaniem autora rozprawy, rozważyć przywrócenie obecnie płatności podatków w naturze przez osoby najbiedniejsze np. ludności wiejskiej. Pomysł być może kontrowersyjny, ale jednak współcześnie, aby zapłacić podatki, trzeba mieć pieniądze. Aby mieć pieniądze, trzeba je zarobić, ewentualnie sprzedać coś, czego się jest właścicielem. W przypadku pilnej potrzeby pozyskania pieniędzy zazwyczaj sprzedaje się coś znacznie poniżej wartości danego towaru. Skoro państwo i tak dysponuje magazynami czy placami składowymi, mogłoby może przyjmować płody rolne czy też, drewno z lasu, które ma dana osoba, zamiast zmuszać ją do sprzedawania

⁶¹ W 375 r. n.e. wydano regulację, zgodnie z którą w magazynach państwowych miało być składowane jedynie zboże zebrane jako podatek w naturze – CTh. 12, 6, 16. Magazynami w portach zarządzali *patronis horreorum portuensium*. W Kodeksie Teodozjańskim poświęcono im jedną regulację z 400 r. n.e. – CTh. 14, 23, 1.

⁶² CTh. 11, 1, 9 z 365 r. n.e.

⁶³ CTh. 11, 14, 1 z 365 r. n.e.

⁶⁴ W. Treadgold [w:] I. Jacobs (ed.), *Production and prosperity in the theodosian period*, Leuven – Walpole 2014, 307.

⁶⁵ W. Treadgold, *op. cit.*, s. 308.

własnej wartości. System ten na pozór wydaje się bardziej skomplikowany od zbierania płatności w pieniądzach na określone rachunki bankowe, ale mogłby służyć ulżeniu sytuacji osób w najtrudniejszym położeniu. Wbrew pozorom mogłby też przynieść wzrost dochodów państwa. Zamiast przyznawać biednym osobom ludności wiejskiej ulgi czy umorzenia zaległości, być może chętniej dostarczałyby one pożytki z gospodarstw, które posiadają. Podobnie też, najbiedniejsza ludność miejska mogłaby odpracowywać swoje zaległości podatkowe.

Podsumowując, nie ma zgody w doktrynie, czy podatki były w okresie dominatu zbyt wysokie, czy też nie. Część autorów, bazując na wysokości podatków ustalonej w aktach prawnych wskazuje, iż podatki te nie były zbyt wysokie⁶⁶. Również zdaniem autora rozprawy podatki w okresie dominatu nie były wysokie. Należy jednak pamiętać, iż sama wysokość wynikająca z aktu prawnego to jedno, natomiast wysokość rzeczywiście egzekwowana przez urzędników, to coś innego. Częste były przypadki egzekwowania podatków większych od tych, które były rzeczywiście należne, czy też egzekwowania kilka razy tych samych należności.

Każdy podatek (*titulus*) w prawie rzymskim miał swoje przeznaczenie, dlatego też poszczególne podatki (wpływy z nich) były rejestrowane oddzielnie. Podatki były nakładane odgórnie przez władzę. Jeśliby panowała demokracja, biedni rolnicy zapewne nie zdecydowaliby się na nałożenie na siebie zobowiązań podatkowych, a raczej staraliby się nimi „obdarzyć” bogatą arystokrację⁶⁷. Kolejno, wpływy z podatków były transportowane przy pomocy *cursus publicus*, a przed 384 r., przy pomocy *bastaga*, utworzone specjalnie na potrzeby *sacrae largitiones* oraz *res privata*. *Vectigalia* nakładane przez miasta, oraz rozdzielane do poboru na aukcjach, znajdowały się pod specjalnym nadzorem. Cesarz redystrybuował te przychody według potrzeb pomiędzy miastami. W celu ułatwienia kontroli nad *vectigalia*, przyznawane były monopole państwowe, początkowo na zachodzie, przy okazji utworzenia *siliquaticum*⁶⁸ – podatku od sprzedaży w 444/445 r., a następnie, za czasów Justyniana⁶⁹.

⁶⁶ Ch. Wickham cytuje Salviana, który wskazuje, iż „łańcuchy opodatkowania” oraz inwazje barbarzyńców prowadzą do „śmierci” państwa rzymskiego. (Ch. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford University Press 2006, s. 62).

⁶⁷ Do podobnej konkluzji na przykładzie Aten dochodzi C. Hampus Lyttkens, *Institutions, taxation, and market relationships in ancient Athens*, Journal of Institutional Economics 6/2010, s. 508.

⁶⁸ *Siliquaticum* został wprowadzony po utracie Afryki Północnej, na pokrycie brakujących wydatków na armię. Mimo tego i innych działań, ocenia się, że było zbyt późno na działania mogące poprawić sytuację Imperium. (M. Pawlak, *Rzymski zachód w latach 395 – 493*, [w:] R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *op. cit.*, s. 50).

⁶⁹ E. De Ruggiero, *Intorno ai XVI ab aerario et arka salinarum romanarum*, BIDR 1/1888, s. 65 i n.

Kontynuując zagadnienie opodatkowania należy stwierdzić, iż ludzie decydują się płacić podatki mimo, iż ryzyko wykrycia oszustw jest stosunkowo niewielkie, pod warunkiem, że inni również płacą nałożone na nich podatki oraz pod warunkiem, że zebrane środki są wykorzystywane w sposób prawidłowy⁷⁰. Twierdzenie to wydaje się uniwersalne także współcześnie, czyli świadomość ludzka w zakresie opodatkowania wydaje się nie zmieniać. Ogólnie ocenia się, iż wymiar podatków w czasach starożytnych był nierówny, niesprawiedliwy oraz nie był zgodny z rzeczywistą podstawą opodatkowania. Wynikało to z następujących przyczyn. Po pierwsze, większość gospodarek państw starożytnych oparta była na produkcji rolnej. Dalej, państwo wołało pobierać podatki w pieniądzu stąd też, producenci rolni musieli znaleźć zbyt na swoje produkty. Następnie, oszacowanie podstawy opodatkowania każdego domostwa nie było łatwym zadaniem, albowiem w opartych na rolnictwie gospodarkach rolnych przeważały małe domostwa, których oszacowanie dochodów nie było łatwe. Podobnie też, nie było łatwe oszacowanie podatku dochodowego oraz od posiadanego majątku. Majątek, szczególnie ruchomy, łatwo było ukryć, stąd też zazwyczaj opodatkowane były jedynie grunty. Opodatkowanie według wielkości gruntów również nie jest sprawiedliwe, gdyż słuszne wydawałoby się opodatkowanie rzeczywistych dochodów, jakie dany grunt przynosi, czyli opodatkowanie według katastru. Było to wprowadzone np. w Egipcie. Jednakże, co także należy mieć na uwadze, ceny plonów się zmieniały, były lata urodzajne bardziej lub mniej, właściciele również się zmieniali, a zrozumienie i uwzględnienie tych wszystkich zmiennych nie było możliwe przez administrację. Dlatego zapewne w starożytnych Chinach można zaobserwować zjawisko, w którym oszacowanie, na podstawie którego nałożone były podatki, miało bardziej wymiar zwyczajowy niż rzeczywisty⁷¹. Problemem w okresie dominatu mogła nie być jednakże sama wysokość podatków ale dodatkowe opłaty i prowizje nakładane przez osoby je egzekwujące, sięgające nawet 1/3 wysokości pobieranego podatku. Wysokość tych samych podatków była różna w poszczególnych prowincjach. Poza *cheironaxia* w Egipcie, której wysokość rzeczywiście była zróżnicowana według kilku stawek, Rzymianie nigdy nie wprowadzili podatków dochodowych, z uwagi na prymitywne rachunki i metody oszacowania. Stąd też, osoby zarabiające dużo oraz dużo wydające praktycznie mogły płacić minimalne podatki, których wysokość była

⁷⁰ C. Hampus Lyttkens, *op. cit.*, s. 519.

⁷¹ S.E. Finner, *op. cit.*, s. 82-83.

uzależniona od posiadanego majątku⁷². Mając na uwadze powyższe niedogodności, preferowano również niepozbowione wad opodatkowanie pośrednie. Podaje się jednak, iż w późnym cesarstwie rzymskim podatki np. z handlu stanowiły jedynie 15 % dochodów budżetu państwa. Stosunkowo łatwo było natomiast egzekwować *portoria*⁷³. O podatku tym będzie mowa w dalszej części rozprawy.

W literaturze wskazuje się, iż poszczególne podatki kształtowały się począwszy od nieregularnych danin i obowiązków nakładanych przy okazji zwiększonych potrzeb państwa do podatków, którymi obywatele byli obciążeni regularnie⁷⁴. Zwiększała się ilość podatków, a także coraz to nowe czynności, zdarzenia oraz osoby i rzeczy były nimi opodatkowane. Tym samym, musiała wzrosnąć także liczba urzędników zajmujących się nakładaniem, poborem, nadzorem nad poborem oraz dystrybucją zebranych podatków, o czym będzie mowa w dalszej treści rozprawy.

Tributum

Pierwotnie, przed wprowadzeniem opodatkowania na podstawie *iugatio* i *capitatio* najważniejszym podatkiem płatnym w naturze było *tributum*⁷⁵. To właśnie wprowadzenie *stipendium* oraz *tributum* wywołało modyfikację pierwotnej organizacji centurialnej w IV w. p.n.e., z uwagi na fakt, iż możliwości podatkowe obywateli stały się równie istotne dla potencjału militarnego państwa, jak ich ekwipunek⁷⁶. Zatem,

⁷² A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 175, 183.

⁷³ S.E. Finner, *op. cit.*, s. 83.

⁷⁴ Przykładowo *vicensima* pobierana regularnie od II w. p.n.e. z hiszpańskich prowincji. (P. Erdkamp, *The corn supply ...*, s. 175).

⁷⁵ *Tributum* w swoim pierwotnym kształcie, jako progresywny podatek od majątku przeznaczony na wynagrodzenia dla żołnierzy (*stipendium*), był pierwotnie podstawowym celem wojen, oprócz chęci „eksterminacji” przeciwnika. Jego wprowadzenie miało pozwolić na utrzymywanie żołnierzy pod bronią cały rok, a nie jak dotąd, tylko latem. (Tak o wojnie Rzymu z Veii (437-426 r. p.n.e.) A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 556). Część autorów podaje jednakże, iż *tributum*, w swoim pierwotnym kształcie był podatkiem bezpośrednim płaconym przez obywateli rzymskich w zależności od wielkości ich majątku, służył zaspokajaniu nie tylko wydatków wojennych i żołdu, ale także innych nadzwyczajnych potrzeb. Wedle Cyserona, *tributum* stanowiło formę odszkodowania, które ściągał Rzym od ludów podbitych. Trybut stanowił w pewnym sensie zwrot kosztów utrzymania wojska rzymskiego i administracji prowincji. Wyjaśnienie to zostało sformułowane dopiero za czasów Wespazjana. *Tributum annuum* pojawia się także w źródłach, jako ogólna nazwa corocznie płaconych podatków. Rzymianie nie byli zbyt innowacyjny w tworzeniu swojego systemu podatkowego. Rzymskie *tributum* bardzo przypomina ateńską *eisphorę*. (N. Rosenstein, R. Morstein – Marx, *op. cit.*, s. 284; F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47; M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 338; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 161; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 282; A. Pikulska-Radomska, *Rzymskie tributum jako instrument ...*, s. 167; Tacitus, *Historiae*, 4, 74, 1; Amm. 17, 13, 3; Dio 52, 6).

⁷⁶ A. Ziółkowski podaje, że oprócz potrzeby nakładania *tributum* na coraz to nowe, podbijane społeczności, ekspansja rozwiązywała inny duży problem, jakim była rząda odwetu nowych obywateli, pozbawianych niezależności i ziemi oraz zmuszanych do płacenia *tributum* i służby w armii zwycięzców. Mechanizm zdaniem autora był następujący: nowi obywatele mieli korzystać na równi ze starymi ze

wprowadzenie żołdu (F. Terlikowski podaje, iż pierwszy raz miało to miejsce 406 r. p.n.e.) sprawiło, iż *tributum* straciło swój nadzwyczajny charakter i było płacone regularnie, albowiem obywatele rzymscy nie służyli już w armii bezpłatnie⁷⁷. Wysokość *tributum* wynosiła według majątku (*ex censu*)⁷⁸ 1% od 1000 (*tributum simplex*) albo 2 od 1000 (*tributum duplex*)⁷⁹. *Tributarii* była to w okresie republiki ludność zobowiązana do płacenia podatków, która płaciła *tributum capitis*⁸⁰. Podatek ten był płacony na całym obszarze terytoriów pozaitalskich. Podlegały mu także kolonie leżące poza Italią, chyba, że uzyskały *ius Italicum*⁸¹. Obciążał on często majątki obywateli rzymskich. W zależności od miejsca *tributum soli* mogło opierać się także na wartości produkcji rolnej, wartości rzeczywistej gruntu lub – wartości całego majątku, włącznie z narzędziami, zwierzętami, zabudowaniami gospodarczymi, środkami transportu oraz spichrzami (*instrumentum fundi*). Zakłada się także hipotetycznie, że podatek ten nie obejmował miejskiej własności gruntowej⁸². W okresie republiki ściąganiem *tributum* trudnili się kwestorowie przy pomocy podwładnych urzędników – *tribuni aerarii*⁸³. *Tributum* było płatne w złocie, jednakże nie we wszystkich częściach imperium, albowiem pewne prowincje nie były zobowiązane do płacenia żadnych podatków na rzecz imperium. Zarówno *tributum* jak i *annona* bazowały na tym samym wymiarze i

zdobyczej ziemi, co pozwoliłoby im odzyskać i podwyższać dawny status kosztem kolejnych ofiar Rzymu. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, 731).

⁷⁷ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

⁷⁸ Wprowadzenie poboru podatków majątkowych, jakimi był np. *tributum*, na podstawie przeprowadzanego cenzusu przypisuje się królowi Serwiuszowi Tulliuszowi. (G. Forsythe, *op. cit.*, s. 114; na ten temat także: A. Pikulska-Radomska, *Rzymskie tributum ex censu jako instrument finansowy*, „Krytyka Prawa”, tom 5, 2013, s. 507-520).

⁷⁹ Zdaniem P. van Minnen, podatki gruntowe do IV w. n.e. były relatywnie niskie. Dopiero w tym okresie wzrosły w sposób znaczący. Zaś od VI w. n.e. zapewniały one więcej dochodów państwu niż wszystkie inne podatki razem wzięte. Tracili na tym przede wszystkim właściciele wielkich gospodarstw, gdyż wraz ze wzrostem podatków gruntowych, spadały jednocześnie ceny produkowanych przez nich wyrobów. (P. van Minnen, *Money and Credit in Roman Egypt* [w:] W.V. Harris (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford 2008, s. 229, 234).

⁸⁰ Amm. 28, 5, 15; E. Poste (trans), *op. cit.*, s. 77; C. 11, 48, 12 – na temat *servi, tributarii i inquilini*. Mieli to być jeńcy wojenni, którzy otrzymywali od cesarza ziemię pod uprawę, od czego płacili roczne podatki (*tributum soli*), w zamian zaś byli zobowiązani do służby wojskowej. Ponadto, mogli być przemieszczani dowolnie na mocy rozkazu cesarza. (I. Lewandowski w przypisie do Amm. 28, 5, 15: Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom II ...*, s. 129).

⁸¹ *Ius italicum*, stanowiące najwyższą pozycję w randze miast, wynosiło gminę do rangi miasta italskiego, całkowicie autonomicznego i wolnego od normalnych podatków. Taki status posiadała znikoma ilość kolonii rzymskich. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 833). Od czasu zdobycia Macedonii w 167 r. p.n.e., z powodu ogromnych dochodów, jakie wpływały z podbitych krain, ten podatek stał się na pewien okres czasu niepotrzebny. (F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47).

⁸² M. Sartre, *op. cit.*, s. 89; M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 339.

⁸³ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

były wprowadzane na tej samej ewidencji⁸⁴. W Egipcie np. każde gospodarstwo domowe składało oświadczenia odnośnie do majątku i osób – tzw. *apographe*. Ponadto, w celu ustalenia *tributum capitis* co 14 lat przeprowadzano spis ludności – *laographia*. Z *laographia* byli zwolnieni obywatele rzymscy oraz Grecy zamieszkujący Egipt⁸⁵. *Tributum* było świadczeniem zbiorowym. Jego największą zaletą był fakt, iż jego pobór był niezbyt czasochłonny⁸⁶.

Oprócz *tributum soli* i *tributum capitis* mieszkańcy prowincji płacili różne podatki nadzwyczajne i okazjonalne⁸⁷. Kolejny podatek bezpośredni, jakim był podatek poglówny (*tributum capitis*), płacony był tylko przez nieobywateli⁸⁸. Podatek ten miał być wprowadzony po raz pierwszy w Afryce w 146 r. p.n.e.⁸⁹. Był zróżnicowany, w zależności od prowincji – płacony przez osoby w różnym wieku i o różnym *status*⁹⁰. Przykładowo w Syrii podatek ten płaciły kobiety od 12 a mężczyźni, od 14 roku życia, aż do 65 roku życia. Podatek ten w Syrii wynosił 1 %⁹¹.

Iugatio i capitatio

Rozważania na temat *tributum soli* oraz *tributum capitis* należy potraktować jako wprowadzenie historyczne, albowiem w powyższym kształcie podatki zostały zniesione przez Dioklecjana. W dominancie jedną z głównych zmian w zakresie podatków było wprowadzenie poboru podatków na podstawie jednostek gruntu oraz ilości podmiotów opodatkowanych (*iuga* oraz *capita*). Podział ten został wprowadzony

⁸⁴ Komentarz do 10 księgi Kodeksu Justyniana [w:] F.H. Blume, T. Kearley (ed.), *Annotated Justinian Code*, University of Wyoming, dostępny pod adresem: <http://www.uwyo.edu/lib/blume-justinian/> [ostatnie wejście: 27.10.2017].

⁸⁵ M. Sartre, *op. cit.*, s. 90, 97.

⁸⁶ Komentarz do Dio Cass. 42, 6, 3 [w:] Kasjusz Dion, *Historia rzymska. Księgi 41-50*, Kraków 2008, s. 90.

⁸⁷ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 292, w przypisie do: Amm. 19, 11, 6; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 540 – 541.

⁸⁸ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 825. W literaturze spotykane są również poglądy, iż *tributum* z uwagi na stałą i niezmienną wartość, stanowił niewielką wartość w porównaniu do *annony*. (Komentarz do 10 księgi Kodeksu Justyniana [w:] F.H. Blume, T. Kearley (ed.), *Annotated Justinian Code*, University of Wyoming, dostępny pod adresem: <http://www.uwyo.edu/lib/blume-justinian/> [ostatnie wejście: 27.10.2017]).

⁸⁹ M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 339.

⁹⁰ M. Sartre, *op. cit.*, s. 89; F. Millar, *The Roman Empire ...*, s. 94; M. Rostovtzeff, *op. cit.*, s. 519.

⁹¹ D. 50, 15, 3: *pr. Aetatem in censendo significare necesse est, quia quibusdam aetas tribuit, ne tributo onerentur: veluti in Syriis a quattuordecim annis masculi, a duodecim feminae usque ad sexagensimum quintum annum tributo capitis obligantur. Aetas autem spectatur censendi tempore.*

1. Rebus concessam immunitatem non habere [debere] intercidere rescripto imperatoris nostri ad Pelignianum recte expressum est: quippe personis quidem data immunitas cum persona extinguitur, rebus numquam extinguitur.

w końcówce III w. n.e., *vectigalia* zaś w tym okresie było to jedynie ogólne określenie podatków pośrednich⁹²:

CTh. 4, 13, 1: *Vectigalia sunt quae fisco vehiculorum subvectione praestantur, hoc est aut in litoreis locis navibus aut per diversa vehiculis merces deportant.*

Mowa jest tu o podatkach od najmu, w tym najmu środków transportu, statków, mogła to być forma podatku od czynności cywilno-prawnych lub też, podatku VAT – od towarów i usług.

Ogólnie przyjmuje się, iż *iugum* oraz *caput* były abstrakcyjnymi pojęciami wprowadzonymi przez Dioklecjana w celu przywrócenia obiektywności w nakładaniu podatków⁹³. Wprowadzenie jednolitych jednostek, na których oparte było opodatkowanie stanowiło przejaw tendencji do zwiększenia efektywności systemu podatkowego w całym imperium, poprzez jego ujednolicenie i zapoczątkowanie w całym imperium systemu opartego o pobór na podstawie *iugum* oraz *caput* głównych podatków⁹⁴. Efektywność ta musiała być koniecznie zwiększona, gdyż od III w. n.e. następował stopniowy spadek liczby podatników⁹⁵. Ilość jednostek wpłacanych przez danego podatnika była odnotowywana w pokwitowaniach wydawanych podatnikom, a nie odnotowanie tego było zagrożone karą grzywny⁹⁶.

Na określenie podatników używano często w okresie dominatu technicznego określenia *collatores* – podlegający płaceniu podatków (*imposte-contribuenti*). Poświęcona jest im Nowela 128 ‘*De collatoribus et aliis capitulis*’ z 545 r. n.e.⁹⁷. To techniczne określenie mogło być oznaką przenoszenia obowiązku podatkowego z *civitates* na *collatores*⁹⁸. Zdaniem autora rozprawy, *collatores* w okresie dominatu mogło oznaczać również poborców podatkowych – jako odpowiedzialnych do zapłaty zebranych podatków na rzecz państwa. Mowa jest o nich m.in. w konstytucjach Anastazjusza z 492 r. n.e.⁹⁹.

⁹² R. Delmaire, *Largesses Sacrées et Res Privata*, École Française de Rome 1989, s. 274.

⁹³ W. A. Goffart, *Caput ...*, s. 32-33.

⁹⁴ C. Grey, *Contextualizing Colonatus: The Origo of the Late Roman Empire*, JRS 97/2007, s. 160.

⁹⁵ B. Campbell, *War and Society in Imperial Rome 31 B.C. – A.D. 284*, Taylor & Francis e-Library 2004, s. 21.

⁹⁶ C. 10, 22, 4.

⁹⁷ Określenie *collatores* jako podlegający płaceniu podatków – *imposte contribuenti* używa P. Cerami, *Aspetti e Problemi di Diritto Finanziario Romano*, Torino 1997, s. 16-17.

⁹⁸ F. Grelle, *Stipendium vel Tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli 1963, s. 64.

⁹⁹ C. 12, 35, 18, 4-5. W źródłach tych mowa jest również o funkcjach nadzorczych *duces* względem *curiales* i *collatores* oraz o zakazie nadużywania przez wojskowych siły względem *curiales* lub *collatores*.

W. Goffart wskazuje, iż mimo faktu, iż wprowadzenie *iugum* oraz *capitatio* przypisuje się wprowadzeniu przez Dioklecjana, to *iugatio* pojawia się pierwszy raz w źródłach prawnych około roku 335 r. n.e.¹⁰⁰. *Capitatio* pojawia się wcześniej, bo w roku 293 r. n.e.:

C. 4, 49, 9 Imperatores Diocletianus, Maximianus . *Si minor a venditore sive sciente sive ignorante dicebatur capitatio praedii venditi et maior inventa sit, in tantum convenitur, quanto, si scisset emptor ab initio, minus daret pretii. Sin vero huiusmodi onus et gravamen functionis cognovisset, nullam adversus venditorem habet actionem* * Diocl. et Maxim. aa. et cc. Aureliae Zaniae Antipatrae. * <a 293 s. XV k. iun. Philippopoli aa. Conss.>

W powyższej konstytucji mowa jest o odpowiedzialności sprzedawcy gruntu względem kupującego za fakt, iż po sprzedaży gruntu okazało się, iż podatek ten jest wyższy od tego, o jakim był poinformowany kupujący. Czyli wysokość podatku wpływała na samą czynność prawną. W dzisiejszych przypadkach na pewno też to jest brane pod uwagę przy zakupach większych nieruchomości, przy zakupie mieszkań czy mniejszych powierzchni gruntu rzadko jest to sprawdzane. Sprawdzane jest, czy nie ma żadnych zaległości podatkowych natomiast podatki od nieruchomości są obecnie na szczęście na tyle niskie, iż nie wpływają decydująco na decyzję o zakupie lub też, o braku zakupu.

W samej *capitatio* wyróżniano ponadto *capitatio humana* oraz *capitatio terrena*¹⁰¹. Mamy również informację o prefekcie Egiptu, Arystiuszu Optatusie, który wydał edykt w imieniu 4 cesarzy, wprowadzający w Egipcie pobór podatków na podstawie *iuga* oraz *capita*¹⁰². Jednostki fiskalne *caput* oraz *iugum* były zwane także *millena* oraz *centuria* – szczególnie w zachodnich częściach imperium¹⁰³.

Omawiane podatki wyznaczano na podstawie wielkości uprawianej ziemi (*iugatio*) oraz liczby mieszkańców (*capitatio*). Na niektórych obszarach obliczano go, kierując się tylko pierwszym kryterium, w innych brano pod uwagę zarówno wielkość gruntu, jak i liczbę ludności¹⁰⁴. *Iuga* miały to być ziemie o takiej samej wydajności¹⁰⁵. *Iugum* była to jednostka fiskalna na potrzeby określenia podatku. Nie jest znane, ile

¹⁰⁰ W. A. Goffart, *Caput ...*, s. 35.

¹⁰¹ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 122-123; J. - J. Clamageran, *L'Imposta dei Tempi Romani Barbari e Feudali in Francia*, Padova 1961, s. 82-83.

¹⁰² A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII: ...*, s. 82.

¹⁰³ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 127-130.

¹⁰⁴ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 324; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 890; M. De Dominicis, *Sulla posizione ...*, s. 73.

¹⁰⁵ S.E. Finer, *op. cit.*, s. 583.

iugum (czyli 100 *iugera*), wchodziło w skład *iuga* w poszczególnych prowincjach¹⁰⁶. Jedynie poszczególni autorzy starają się szacować te jednostki przeliczeniowe na podstawie dostępnych danych¹⁰⁷. *Iugatio* i *capitatio* były zatem podstawową formą opodatkowania gruntów, nakładaną na produkt a nie na zysk netto¹⁰⁸. W greckich prowincjach *iugum* określano *zugon*¹⁰⁹.

Grunty opodatkowywano na podstawie idealnych jednostek *iuga*, gdyż nakładanie podatku w określonej pieniężnej wartości byłoby błędem, z uwagi na niestabilność wartości pieniądza. Dioklecjan ponadto, jako pierwszy wprowadził nakładanie podatków według przewidywanych wydatków z budżetu¹¹⁰. Same zaś konstytucje przewidywały różne zwolnienia z podatków gruntowych¹¹¹. Podatki gruntowe oraz inne obciążenia, jak utrzymanie akweduktów obciążały również usufruktariusza¹¹².

W celu dokładnego poboru, konieczny był spis ludności oraz całego majątku.

D. 50, 15, 4 pr. *“Forma censuali cavetur, ut agri sic in censum referantur. Nomen fundi cuiusque: et in qua civitate et in quo pago sit: et quos duos vicinos proximos habeat. Et arvom, quod in decem annos proximos satum erit, quot iugerum sit: vinea quot vites habeat: olivae quot iugerum et quot arbores habeant: pratum, quod intra decem annos proximos sectum erit, quot iugerum: pascua quot iugerum esse videantur: item silvae caeduae. Omnia ipse qui defert aestimet.”*

Powyższa regulacja wskazuje na konieczność bardzo szczegółowego opisu konkretnej nieruchomości na potrzeby jej opodatkowania. Opis ten obejmował nazwę i położenie gruntu, areał pól, liczbę krzewów winnych, w przypadku winnic, powierzchnię oraz liczbę drzew w przypadku gajów oliwnych, liczbę pogłowia zwierząt, domów, niewolników oraz liczbę ludności¹¹³.

W opodatkowaniu *iugatio* uwzględniano także niewolników (D. 50, 15, 4, 5), jeziora, stawy (D. 50, 15, 4, 6), kopalnie soli (D. 50, 15, 4, 7), konieczne było także

¹⁰⁶ K. Harper, *op. cit.*, s. 93.

¹⁰⁷ Właśnie wspomniany K. Harper przedstawia dość obszerne wyliczenia: K. Harper, *op. cit.*, s. 93 – 97.

¹⁰⁸ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 11.

¹⁰⁹ R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 200.

¹¹⁰ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 169.

¹¹¹ Na podstawie konstytucji z 430 r. n.e., przyznającej zwolnienia podatkowe, można uznać, iż przy przyznawaniu zwolnień nie zmniejszono wysokości jednej *iugatio* czy *capitatio*, a określano, iż obdarowany zwolnieniem był np. zobowiązany do zapłacenia połowy jednostek, które były mu przypisane do zapłaty (CTh. 11, 20, 6).

¹¹² D. 7, 1, 27, 3.

¹¹³ F. Millar, *The Roman Empire ...*, s. 92-93.

uwzględnianie w deklaracjach urodzonych na gruntach podatnika zwierząt (D. 50, 15, 4, 9).

W zakresie opodatkowania ogólną sumę podatku administracja cesarska dzieliła między różne zbiorowości – od diecezji (z łac. *dioecesis*, z gr. *dioikesis* – okręg administracyjny) po najmniejsze osady i majątki, wyznaczając każdej inną wysokość podatku, w zależności od podstawy naliczania¹¹⁴. System wprowadzony przez Dioklecjana wymagał przeprowadzenia spisu mieszkańców cesarstwa (cenzus) oraz uaktualnienia katastru. Podatki, w zależności od potrzeb cesarstwa płacono w naturze bądź w pieniądzu¹¹⁵.

Każdy poborca miał zbierać tylko te podatki, do których był wyznaczony, bez przyjmowania innych. Poborcy podatkowi byli zobowiązani do wydania podatnikom zawiadomienia o tym, kiedy, ile i jakiego rodzaju podatki będą zbierane od konkretnych podatników. Te zawiadomienia mogły być rejestrowane, w celu zapewnienia bezpieczeństwa podatników¹¹⁶.

Podatki mogły być zwyczajnie płatne w trzech równych ratach, poczynając od września każdego roku, który to miesiąc był początkiem roku podatkowego. Kiedy zostały zebrane, były wysyłane do poszczególnych skarbców. Część z podatków zebranych w naturze, była od razu rozdysponowywana na potrzeby armii stacjonującej

¹¹⁴ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 324; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 890; S.E. Finer, *op. cit.*, s. 583.

¹¹⁵ A. Ziółkowski podaje, że za tetrarchii i Konstantyna zdecydowaną większość podatków płacono w naturze. Państwo jednak nawet w okresie największej deprecjacji pieniądza nie zrezygnowało z niego w sprawach fiskalnych. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 890.)

¹¹⁶ C. 10, 22 – cały tytuł poświęcony *De apochis publicis et descriptionibus curialium*, w tym dwie ważne konstytucje:

C. 10, 22, 1, 1 Imperatores Honorius, Theodosius 1 . *Sed et aurum, quod ex huiusmodi contributione redigitur, ita debet susceptori aurario consignari, ut securitatibus nomen inferentis, dies consul mensis causa et summa comprehendatur, quo et descriptionis aequitas illustretur et descriptus documentis evidentibus fulciatur.* * Honor. et Theodos. aa. Anthemio pp. *ca 410 d. VII k. Sept. Constantinopoli Varane Cons.>

C. 10, 22, 2 Imperatores Theodosius, Valentinianus . *Semel securitatem de refusione munerum emissam ab alio iudice non liceat refricari. Et ideo spectabilitas tua saluberrimae ac iustissimae praeceptionis formam secuta prohibebit in posterum eos ad discussionem transacti muneris constringi, quos claruit accepta securitatis prosperitate laetari* * Theodos et Valentin. aa. Celeri Procons. Africae. *ca 429 d. V k. mai. Ravennae Post Consulatum Felicis et Tauri vv. cc.>

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na daty wydania poszczególnych konstytucji – 410 r. n.e. oraz 429 r. n.e. A więc ponad sto lat po zmianach dokonanych przez Dioklecjana oraz, w odstępie dziewiętnastu lat. Z naszego punktu widzenia są to niewyobrażalnie długie odstępy czasowe. W ciągu dziewiętnastu lat w Polsce ordynacja podatkowa i zasady w niej zawarte mogą się zmienić kilkadziesiąt razy. Należy zatem mieć na uwadze, iż poszczególne reguły, o których mowa w niniejszej rozprawie nie funkcjonowały w tym samym czasie. Nie wiemy także, jaka była zasada przed wprowadzeniem regulacji znanej nam z Kodyfikacji Justyniana.

w danej prowincji, reszta była wysyłana do skarbcza będącego w administracji prefekta pretorów¹¹⁷.

Caput / capitatio

Ogólne informacje

Kolejno należy przedstawić informacje o jednym z najważniejszych podatków w okresie dominatu – o *capitatio / caput* czyli o podatku pogłównym¹¹⁸. Większość źródeł uznaje *capitatio* albo za podatek pogłówny albo za zobowiązanie podatkowe w odniesieniu do głów¹¹⁹. W. Goffart, w swojej monografii dotyczącej *caput* uznał to pojęcie za „najtrudniejszy termin techniczny w systemie podatkowym późnego Rzymu”¹²⁰. *Caput*, jest różnorodnie tłumaczone¹²¹. Słowo to może być tłumaczone jako część lub miara własności. Część autorów wyklucza przy tym w sposób stanowczy pojęcie podatku od osoby¹²². Jednakże same „głowy” miały oznaczać siłę roboczą niezbędną do obróbki gruntu¹²³. *Caput / capita* tłumaczy się także jako dzienne racje żywnościowe oraz porcje paszy dla jucznych zwierząt¹²⁴. Podatek ten czasami jest

¹¹⁷ C. 12, 37, 18 – konstytucja mówiąca właśnie o odsyłaniu jedynie nadwyżek do skarbcza państwowego.

¹¹⁸ Dla porównania, w Atenach w ogóle nie było podatków dochodowych i tylko metoicy płacili podatek pogłówny – *metoikion*, w wysokości 12 drachm rocznie za mężczyzn i 6 drachm rocznie za kobiety. W zamian za to, w greckich państewkach rozwinęły się mocno podatki pośrednie, ponieważ uznawano, iż zbyt utrudnione jest opodatkowanie na regularnych zasadach własności gruntowej. Opłaty portowe oraz targowe, podatki od sprzedaży i aukcji, cła eksportowe i importowe były nakładane w płaskiej, stałej stawce dla wszystkich towarów, *ad valorem*, bez rozróżnienia pomiędzy obywateli oraz nieobywateli, wolnych i niewolników. Typowy podatek wynosił 1/50 wartości towarów, była to tzw. *pentekoste*. Część z nich była pobierana przez urzędników skarbowych zwanych *hellespontophylakes* – strażnicy Hellespontu. Wprowadzono także podatek zwany *dekate* – była to 1/10 wartości towarów przewożonych statkami. Na poszczególnych częściach swojego kraju Ateny wprowadziły *dodekate* – podatek w wysokości 1/12 od zebranych zbiorów. (W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge 2007, s. 378-383).

¹¹⁹ W. A. Goffart, *Caput ...*, s. 36; Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014, s. 141; CTh. 13, 10, 2 – mowa jest tu o zwolnieniu *plebs urbana* z *capitatio*; CTh. 5, 17, 1 – mowa jest tu o obowiązku zapłacenia *capitatio* w okresie, w którym zbiegły niewolnik przebywał u innego właściciela; CTh. 8, 1, 3 – mowa jest tu o zwolnieniach podatkowych *actuarius* z *capitatio*.

¹²⁰ W. A. Goffart, *Caput ...*, s. 41.

¹²¹ Podatek pogłówny był znany i płacony także w starożytnym Izraelu (M. Silver, *Economic Structures in Antiquity*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1995, s. 37). Podatek pogłówny w Aleksandrii zwany był *laographia*. (W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 716).

¹²² E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II*, Z. Kierszys (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 408.

¹²³ Ch. S. Mackay, *Starożytny Rzym. Historia wojskowa i polityczna*, Książka i Wiedza, Warszawa 2009, s. 390.

¹²⁴ Tłumaczenie za: Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, księgi XIV-XXV*, I. Lewandowski (tłum.), Prószyński i S-ka, Warszawa 2002, s. 381, w przypisie do Amm. 22, 4, 9 – 10.

łączony z podatkiem gruntowym¹²⁵. Podaje się, iż został on wprowadzony przez Konstantyna, jednakże prawdopodobnie został ustanowiony za czasów Dioklecjana, przy okazji wielkiej reformy fiskalnej. Wpływy z tego podatku miały iść na utrzymanie dworskich urzędników¹²⁶. Zdaniem autora rozprawy, co wydają się potwierdzać dalej podane źródła, m.in. C. 11, 48, 10, *capitatio* było jednostką opodatkowania, nakładaną na jedną lub więcej mężczyzn lub kobiet:

C. 11, 48, 10 Imperatores Gratianus, Valentinianus, Theodosius, Arcadius . pr
Cum antea per singulos viros, per binas vero mulieres capitis norma sit censa, nunc binis ac ternis viris, mulieribus autem quaternis unius pendendi capitis attributum est. * Grat. Valentin. Theodos. et Arcad. aaaa. Cynegio pp. * <a 386 d.VI k.april.Constantinopoli Honorio et Euodio cons.>

Z powyższego tekstu wynika, iż wymiar tej jednostki się nie zmieniał, zmieniała się jedynie liczba osób przyporządkowanych do danej jednostki. Wydaje się to nieco problematyczne, gdyż w tym momencie podatki nie były przyporządkowane do danej osoby, ale do ogółu społeczności. To znaczy, na prowincji ustalano, ile *capitatio* trzeba ściągnąć z danej prowincji, na podstawie liczby ludności. Do tego dochodziły różne zwolnienia podmiotowe. O wysokości *capitatio* będzie mowa w dalszej części rozprawy.

Nakładanie podatku

Capitatio była nakładana po zdobyciu poszczególnych prowincji¹²⁷. Podatki pogłównie w późnym cesarstwie rzymskim płacili tylko plebejusze, stąd też nazwa

¹²⁵ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II, ...*, s. 141; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I*, The Grand Colosseum Warehouse CO, Glasgow, s. 426.

¹²⁶ S.E. Finer, *The History of Government From the Earliest Times. Vol. I: Ancient Monarchies and Empires*, Oxford University Press, New York 1997, s. 582; Ch. S. Mackay, *op. cit.*, s. 390; A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*, M. Kwiecień (tłum.), Prószyński i S-ka, Warszawa 2005, s. 131; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, księgi XIV-XXV,...*, s. 381, w przypisie do Amm. 22, 4, 9 – 10. Laktancjusz podaje także, iż za sprawą reform Dioklecjana, które doprowadziły do upadku wielu podatników, zaczęło dochodzić do sytuacji, w której więcej osób pobierało wynagrodzenia od państwa, niż było podatników. (Lactantius, *De mort. Pers.* 7, 3: *Adeo maior esse coeperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum desererentur agri et culturae verterentur in silvam.*). Autor ten nie wypowiada się przychylnie o Dioklecjanie, pisząc w dalszej części tego rozdziału o nadużyciach Dioklecjana oraz, niezbyt mądrych posunięciach ze strony tego władcy, które rujnowały ludność. Przekazy Laktancjusza są o tyle wiarygodne, iż autor ten, jako żyjący bezpośrednio w czasach Dioklecjana i Konstantyna I, w otoczeniu dworskim, był naocznym świadkiem reform wprowadzanych przez tych cesarzy. Jak wiadomo jednak, także obecne reformy podatkowe i działania władz mogą być różnie postrzegane przez politologów, ekonomistów, prawników. Zgodnie z tym, również w starożytności przekaz o danym władcy mógł zależeć od sympatii danego historyka oraz jego poglądów.

¹²⁷ T. Corey Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic, Vol. I-II*, Oxford University Press, New York 2000, s. 230, pisze o zdobyciu i zniszczeniu Kartaginy w 146 r. p.n.e. przez P. Corneliusa Scipio

*capitatio plebeia*¹²⁸. Wymiar *capitatio* znajduje się chociażby w sprawozdaniach podatkowych nadsyłanych ze wszystkich prowincji, które podawały ilość osób obłożonych tą daniną oraz sumę ogólną tej daniny¹²⁹. Po podzieleniu sumy ogólnej przez ilość obłożonych nią osób otrzymywano *capita* – ilość podatku nałożonego na poszczególne osoby. Wysokość *capita* różniła się w zależności od wielu okoliczności¹³⁰.

Wysokość

Wysokość *caput* różniła się w poszczególnych prowincjach. Różnice polegały jednak na obejmowaniu różnej ilości kobiet lub mężczyzn jednostką *capitis*.

C. 11, 55, 1: Imperatores Diocletianus, Maximianus *Ne quis ex rusticana plebe, quae extra muros posita capitationem suam detulit et annonam congruam praestat, ad ullum aliud obsequium devocetur neque a rationali nostro mularum fiscalium vel equorum ministerium subire cogatur. * diocl. et maxim. aa. exempl sacr. litt. ad charisium. * <a xxx sine die et consule.>*

Zgodnie z powyższą konstytucją wydaną przez Dioklecjana ludność wiejska żyjąca poza murami i płacąca *capitatio* lub dostarczająca *annony* nie była zobowiązana do płacenia innych podatków nakładanych przez *rationalis*. Nie była także zobowiązana do dostarczenia mułów lub koni do prac publicznych.

Ludzie mieli podlegać podatkom na podstawie rejestru „głów” w wieku od lat 12 lub 14 do 65 lat. Kobiety przy tym w niektórych częściach imperium liczyły się za pełną „głowę”, w innych za jej część, a czasem zaś w ogóle nie brano ich pod uwagę. Przy liczeniu „głów” inwentarza brano pod uwagę różne standardy proporcjonalne¹³¹. Z Galii przykładowo, za czasów Konstancjusza ściągano podatek w dużej wysokości 25 sztuk złota od głowy. Jego następca Julian, zmniejszył wysokość tego podatku do 7 sztuk złota¹³². W 386 r. n.e. *capitatio* uległo obniżeniu. Od tego czasu za jedną

Aemilianusa oraz nałożeniu na miasta afrykańskie, które nie pomogły Rzymowi, obowiązku płacenia *stipendium* oraz właśnie podatku pogłównego – na kobiety i mężczyzn w Afryce. W tym miejscu chodzi zapewne nie o *caput* a o *tributum capitis*.

¹²⁸ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 174.

¹²⁹ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II*, ..., s. 141.

¹³⁰ C. 11, 48, 10 (CTh. 13, 11, 2) z 27.03.386 r. n.e.

¹³¹ Ch. S. Mackay, *op. cit.*, s. 390; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 169; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, księgi XIV-XXV*, ..., s. 381, w przypisie do Amm. 22, 4, 9 – 10.

¹³² Amm. 16, 5, 14: *Ad ultimum exceptis victoriis, per quas vastantes saepe incolumi contumacia barbaros fudit, quod profuerit anhelantibus extrema penuria Gallis, hinc maxime claret, quod primitus partes eas ingressus pro capitibus singulis tributis nomine vicenos quinos aureos repperit flagitari, discedens vero septenos tantum munera universa complentes: ob quae tamquam solem sibi serenum post squalentes tenebras adfulsisse cum alacritate et tripudiis laetabantur.*

jednostkę *caput* uznawano dwóch lub trzech mężczyzn albo cztery kobiety¹³³. W Galii oraz w innych prowincjach rzymskich, większość ziemi była uprawiana przez niewolników oraz przez chłopów. Biedni żyli na koszt bogatych, albowiem w spisach nakładających podatki figurowały jedynie nazwiska obywateli posiadających większą ilość środków, stąd też spisy te nie są zbyt obszerne oraz tym samym znajdujemy wytłumaczenie na dość znaczną wysokość *capita*. Zdziwienie może budzić takie samo obciążenie wszystkich mieszkańców prowincji. Otóż, mimo teoretycznie takiego samego wymiaru podatków dla wszystkich, w ostateczności podatki były ściągane według prawdziwego, a nie osobistego obciążenia podatkowego. Na jedną *capita* składało się kilku niezamożnych obywateli. W przypadku bardziej zamożnych obywateli, niejednokrotnie płacili oni proporcjonalnie do swego majątku za kilka *capita*¹³⁴.

Caput było ściągane jedynie od właścicieli ziemskich. Na osoby zajmujące się handlem nałożono odrębną daninę osobistą – *lustralis*, o której będzie także mowa w dalszej części niniejszej rozprawy¹³⁵. Pewna pobłażliwość w poborze podatków miała miejsce w stosunku do zawodów wyzwolonych. Od reformy fiskalnej Dioklecjana każda osoba zobowiązana do płacenia podatku pogłównego była wpisana do rejestru w miejscu zamieszkania. Zatem, z punktu widzenia fiskalnego kolonowie byli związani z ziemią, na której mieszkali. Prawo z 322 r. n.e. stanowiło, iż jeżeli właściciel przyjmował w swoich dobrach cudzego kolona, nie tylko musiał go zwrócić dawnemu właścicielowi, lecz także zapłacić *capitatio* za cały okres, jaki ów kolon u niego spędził¹³⁶. Aby ułatwić przeprowadzanie regularnych spisów na potrzeby *capitatio*, wprowadzono zakaz przemieszczania się kolonów:

¹³³ CTh. 13, 11, 2. Tłumaczenie tego źródła znajduje się na poprzedniej stronie rozprawy, jako tłumaczenie do C. 11, 48, 10.

¹³⁴ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II, ...*, s. 142-144.

¹³⁵ CTh. 13, 1, 1. Cały tytuł pierwszy trzynastej księgi jest zatytułowany *De Lustralis Collatione*. Z uwagi na fakt, iż państwo opierało się na aktywnym partycypowaniu w działaniu maszyny administracyjnej przez właścicieli wielkich majątków ziemskich, podatki rolne nie mogły wzrosnąć zbyt mocno, gdyż inaczej właściciele majątków gremialnie wycofali się z systemu państwowego i podjęli próbę zakłócenia jego działania. Ponadto, nastąpiłaby gwałtowna redystrybucja dóbr i zmniejszenie majątków oraz znaczenia elit, gdyby państwo utraciło na sile, na autorytecie i przestało zapewniać bezpieczeństwo właścicielom ziemskim. Stąd też, ich „zysk” w postaci właściwej ochrony i utrzymania majątków w zamian za lojalność oraz płacenie podatków, był zdecydowanie wyższy od ponoszonych na to kosztów. (P. Heather, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, J. Szczepański (tłum.), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2007, s. 169-170).

¹³⁶ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II, ...*, s. 144; J. Kolendo, *Chłop*, [w:] A. Giardina (red.), *Człowiek Rzymu*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1997, s. 260.

CTh. 5, 17, 1 pr.: *Apud quemcumque* colonus iuris alieni fuerit inventus, is non solum eundem origini suae restituat, verum super eodem capitationem temporis agnoscat.*

Znane są przypadki zwalniania przez właścicieli ziemskich z obowiązku płacenia podatku poglównego osób od niego zależnych, kolonów zamieszkujących jego grunty, czy też przyjmowania przez właściciela ziemskiego ciężaru płacenia tego podatku tak, aby zachęcić poszczególne osoby do uprawiania danego gruntu, do osiedlenia się na danym gruncie oraz do pozostania na nim¹³⁷.

CTh. 11, 7, 3: *Nemo carcerem plumbatarumque verbera aut pondera aliaque ab insolentia iudicum repperta supplicia in debitorum solutionibus vel a perversis vel ab iratis iudicibus expavescat. Carcer poenaliū, carcer hominum noxiorum est officialium et cum denotatione eorum iudicum, quorum de officio coercitores esse debebunt, qui contra hanc legem admiserint. Securi iuxta eam transeant solutores: vel certe, si quis tam alienus ab humano sensu est, ut hac indulgentia ad contumaciam abutatur, contineatur aperta et libera et in usus hominum constituta custodia militari. Si in obdurata nequitia permanebit, ad res eius omnemque substantiam cives eius accedant, solutionis obsequio cum substantiae proprietate suscepto. Qua facultate praebita omnes fore credimus proniores ad solvenda ea, quae ad nostri usus exercitus pro communi salute poscuntur. Dat. kal. feb. Constantino a. VI et Constantio caes. cons. (320 febr. 1 [ian. 31]).*

Powyższe zarządzenie zostało wydane w 320 r. n.e., a więc w czasach poprawy sytuacji finansów państwa i względnie dobrej sytuacji politycznej. W późniejszym okresie polityka fiskalna uległa zaostrzeniu, w miarę pogarszania się sytuacji finansowej państwa. Zgodnie z tą regulacją, za sprawy dotyczące płatności podatków miało nie być stosowane więzienie ani też miały nie być stosowane tortury. Nie dotyczyło to osób notorycznie uchylających się od swoich zobowiązań podatkowych. W przypadku takich dłużników podatkowych jego sąsiedzi mogli przejąć majątek takiego dłużnika, jednocześnie stając się odpowiedzialnymi za wykonanie zobowiązań podatkowych uprzednio ciążyących na dłużniku. O ile przy podatku ziemskim przymusowe ściąganie mogło być zaspokojone przez konfiskatę majątku, o tyle w przypadku ściągania podatków osobistych, wymuszano je przez stosowanie kar

¹³⁷ K. Harper, *The Greek Census Inscriptions of Late Antiquity*, JRS 98/2008, s. 84.

cielesnych. Niewypłacalni dłużnicy skarbu państwa traktowani byli w sposób okrutny. Świadczy o tym łagodzący to traktowanie powyższy edykt Konstantyna, który zamiast łoża tortur i chłost nakazuje zamykać dłużników w przestronnym, przewiewnym więzieniu¹³⁸.

Prawa te miały na celu zachowanie ogólnej równowagi. Kolejni cesarze powtarzali te postanowienia nawet wówczas, gdy zmieniały się potrzeby. I tak, kiedy w Tracji zniesiono *capitatio*, stwierdzono z mocą, że koloni mają mimo to nadal być przywiązani do ziemi oraz, że „właściciel ziemi ma rozciągać nad nimi swe prawo z troską patrona i władzą pana”¹³⁹. System ten był nieskuteczny, gdyż właściciele ziemscy odpowiedzialni za pobór podatków mogli ściągnąć ich większą ilość z drobnych rolników, sami uchylając się od opodatkowania¹⁴⁰.

Poza podatkiem pogłównym, chłopci zobowiązani byli także do płacenia podatków nadzwyczajnych (*extraordinaria*) i różnych posług¹⁴¹. Plebs miejski zwolniony był z podatku pogłównego, ale musiał płacić inne daniny i wykonywać określone prace na rzecz państwa. To zwolnienie zostało przyznane przez Dioklecjana, przywilej ten potwierdzony został w 313 r. n.e. przez Konstantyna Wielkiego¹⁴². W 363 r. n.e. sytuacja finansowa państwa musiała być bardzo dobra, skoro darowano wszystkie długi podatkowe, poza podatkami płatnymi w złocie:

CTh. 11, 28, 1 Imp. Iulianus a. ad Avitianum vicarium Africae.

Excepto auro et argento cuncta reliqua indulgemus.

Dat. VII kal. nov. Antiochiae, acc. XV kal. april. Karthagine Iuliano a. IIII et Sallustio cons. (363 [362] oct. 26).

Powyższa konstytucja stanowi zdaniem autora rozprawy również przykład prostoty języka łacińskiego i jego urody.

¹³⁸ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II*, ..., s. 144.

¹³⁹ C. 11, 52, 1 z 393 r. n.e.: „... *sed possessor eorum iure utatur et patroni sollicitudine et domini potestate.*”

¹⁴⁰ Ch. S. Mackay, *op. cit.*, s. 391.

¹⁴¹ R. Kosiński, *Spółeczeństwo w Cesarstwie Rzymskim V wieku*, [w:] R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010, s. 285.

¹⁴² CTh. 13, 10, 2: „*Idem a. ad Eusebium virum perfectissimum praesidem Lyciae et Pamfyliae. Plebs urbana, sicut in Orientalibus quoque provinciis observatur, minime in censibus pro capitacione sua conveniatur, sed iuxta hanc iussionem nostram immunis habeatur, sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore Augusto eadem plebs urbana immunis fuerat.*” Dat. kal. iun. Constantino a. III et Licinio III cons. (313 iun. 1); R. Kosiński, *op. cit.*, s. 286; G. Alföldy, *Historia społeczna Starożytnego Rzymu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003, s. 265.

Portoria

Ogólne informacje

Cło (*portorium*) było kolejną formą obciążeń fiskalnych nakładanych w imperium rzymskim¹⁴³. Z uwagi na ważność tego podatku w budżecie Rzymu, konieczne jest dokonanie jego szczegółowego opisu. *Portorium* było ogólnym określeniem na trzy rodzaje podatków (opodatkowania): cło, czyli podatek pobierany na granicy prowincji lub państwa na rzecz tego państwa, *octroi*, czyli podatku nakładanego na dobra wjeżdżające lub wyjeżdżające do danego miasta, uiszczane z korzyścią na rzecz danego miasta, oraz myto, czyli opłatę za przejazd określonymi obiektami budowlanymi np. mostem. Rzymianie nigdy nie rozróżniali tych trzech odrębnych opłat i na wszystkie te podatki używali określenia *portoria*¹⁴⁴. W Egipcie do poboru cła wyznaczono urząd *alabarch* - ἀλαβάρχικα¹⁴⁵.

Nakładanie podatku

Portoria pobierano w portach¹⁴⁶ i na granicach między grupami prowincji, tworzącymi większe jednostki celne (np. prowincjami galijskimi i naddunajskimi), oraz wyższe cło pobierane na granicach państwa. Cesarstwo rzymskie utrzymywało posterunki nie tylko we wszystkich portach i na granicach państwa, ale również na granicach między prowincjami¹⁴⁷.

¹⁴³ Podobny podatek do cła rzymskiego był wprowadzony przez królów Anatolii na początku II tysiąclecia p.n.e. Podatek ten zwał się *nischātutum* i wynosił 5 % wartości przewożonych tekstyliów. (M. Silver, *op. cit.*, s. 37). W Asyrii z kolei podatki były płacone w zamian za zapewnienie bezpieczeństwa podróżującym karawanom. (M. Silver, *op. cit.*, s. 98). W Attyce cła wynosiły 2% od wartości importowanego lub eksportowanego dobra. (J. Toutain, *op. cit.*, s. 77). Także w Grecji cła były powszechnie wprowadzane, jednakże usiłowano z tym walczyć, także zbrojnie. (S. Płodzień, *Lex Rhodia de Iactu. Studium historyczno-prawne z zakresu rzymskiego prawa handlowo-morskiego*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1961, s. 12).

¹⁴⁴ A. Pikulska, *Portorium in the Roman Republic ...*, s. 303; A. Pikulska-Radowska, *Podmiotowe zwolnienia celne w Rzymie epoki imperialnej*, [w:] P. Niczyporuk, A. Tarwacka (red.), *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, Białystok 2015, s. 191. Bezdyskusyjnie znano je już w czasach królów rzymskich, aczkolwiek na jakiś czas zanikł zwyczaj ich pobierania i dopiero August przywrócił cło, jak jedno z powszechnych obciążeń podatkowych. (J. Toutain, *op. cit.*, s. 312-313; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I, ...*, s. 111). A. Pikulska wspomina w swoim artykule o źródłach mówiących o istnieniu *portorium* w 508 r. p.n.e. (A. Pikulska, *Portorium in the Roman Republic ...*, s. 304).

¹⁴⁵ A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 298-299.

¹⁴⁶ O portach, jako miejscach poboru zwyczajnych podatków, płatności za monopole handlowe oraz ceł w takich starożytnych społecznościach, jak Egipt, Indie, czy też Grecja patrz: M. Silver, *op. cit.*, s. 99 i n. Kupcowie mieli także obowiązek, na żądanie władz, sprzedać co lepsze towary w danych portach bezpośrednio ich mieszkańcom lub pośrednio, poprzez urzędników funkcjonujących w danym porcie.

¹⁴⁷ A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *Europa rzymska*, Świat książki, Warszawa 2010 s. 237-238; L. Casson, *Podróże w starożytnym świecie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981, s. 206; J. Wielowiejski, *op. cit.*, s. 192-193.

CTh. 14, 22, 1 Impp. Valentinianus et Valens aa. ad Symmachum praefectum Urbi. *Omnia, quaecumque advexerint privati ad portum urbis aeternae, per ipsos saccarios vel eos, qui se huic corpori permiscere desiderant, magnificentia tua iubeat comportari et pro temporum varietate mercedes considerata iusta aestimatione taxari, ita ut, si claruerit aliquem privatum per suos adventicias species comportare, quinta pars eius speciei fisco lucrativa vindicetur.* Dat. VI id. iun. Naisso divo Ioviano et Varroniano cons. (364 iun. 8).

Zgodnie z powyższą regulacją podatek ten nakładano według *iusta aestimatione* – sprawiedliwego oszacowania. Mamy ponadto powyżej potwierdzenie, iż wynosił on aż 20% wartości towarów przywiezionych.

Porty były także posterunkami kontrolnymi i wywiadowczymi. Sprawdzano w nich, czy do stolicy nie wwozi się nielegalnej broni oraz kontrolowano ruch pasażerski. Specjalny system kontroli odpływających statków został wprowadzony przez Teodozjusza II, także po to, aby zapobiec sprzedaży broni oraz groźnym najazdom barbarzyńskim¹⁴⁸. A. Pikulska-Radomska wskazuje, iż z uwagi na stagnację gospodarczą w okresie dominatu oraz, ograniczenie operacji handlowych do niewielkiej ilości towarów, *portorium* utraciło swe dotychczasowe znaczenie¹⁴⁹. To stwierdzenie jest zdaniem autora rozprawy zbyt ogólne, niewłaściwe jest uogólnianie, iż w całym dominacie mamy do czynienia z okresem stagnacji gospodarczej. O okresach poprawy sytuacji gospodarczej mogą świadczyć przykładowo zwolnienia podatkowe, na których przyznanie cesarz mógł sobie pozwolić, gdy sytuacja finansowa państwa była lepsza.

Cła nakładano na wszelkiego rodzaju towary płynące do Rzymu rzekami. Zawsze cło płacili nabywcy w Rzymie, a nie kupcy na prowincji. Podobny system funkcjonuje obecnie – cła, czy też podatek od czynności cywilnoprawnych płacą nabywcy towarów. Ponadto, produkty rolne oraz wyroby poddanych cesarstwa traktowano z większą wyrozumiałością niż szkodliwe oraz niepopularne artykuły pochodzące z Arabii oraz Indii. Znany jest również niepełny katalog towarów wschodnich, podlegających opłatom celnym w czasach Aleksandra Sewera: cynamon, mirra, pieprze, imbir, pachnidła, drogie kamienie, partyjska i babilońska skóra

¹⁴⁸ J. Jundziłł, *Rzymianie a morze*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1991, s. 104.

¹⁴⁹ A. Pikulska-Radomska, *Podmiotowe zwolnienia celne ...*, s. 193.

wyprawna, tkaniny bawełniane, jedwabie – surowe oraz przetwarzane, heban, kość słoniowa oraz eunuchowie¹⁵⁰.

Zwolnione z opłat celnych było wyposażenie na podróż – tzw. *instrumenta itineris*, w skład których wchodziły zwierzęta pociągowe, wozy, furgony, skrzynie na bagaż itp. oraz przedmioty *ad usum proprium* – do użytku osobistego podczas podróży były wolne od opłat celnych¹⁵¹. Wszystko inne, łącznie ze zwłokami wiezionymi do pochowania w innym miejscu, podlegało ocenie. Ponadto, funkcjonowały zwolnienia podmiotowe obejmujące osoby zasłużone dla państwa, żołnierzy, a od 100 r. n.e. także weteranów wojskowych. Dotyczyło to oczywiście tylko towarów przeznaczonych do ich osobistego użytku, nie mieli natomiast przywileju przywożenia towarów na sprzedaż. Zwolnieni od cła byli ponadto ludzie, którzy przekraczali granicę, aby uczestniczyć w igrzyskach, jeśli nieśli symbole religii, oraz udowodnili, że było to rzeczywiście ich celem¹⁵².

Nie wiemy, jak był zorganizowany pobór podatków przed wprowadzeniem specjalnego urzędu *procuratora* – czy *conductores* działali samodzielnie, czy też może również organizowali się w spółki, aby rozłożyć ryzyko w razie niezebrania cła¹⁵³. Ze

¹⁵⁰ E. Gibbon, *op. cit.*, S. Kryński (tłum.), s. 133-134.

¹⁵¹ Cyceon w jednym ze swoich dzieł wspominał przy okazji opisu konfliktu optymatów z popularami o zniesieniu ceł portowych. Ponadto, obniżono także „podatek krajowy” (*vectigal superest domesticum*) do 5 %. Podatek ten miał być następnie zdaniem Cyceona zniesiony na jednym zebraniu wiecowym (*continuenda clamore*) przy krzyku służących. (Cicero, *ad Atticum*, II, 16, 1 [w:] M. T. Cicero, *op. cit.*, s. 79).

¹⁵² L. Casson, *op. cit.*, s. 206-208; R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 197.

¹⁵³ Pierwotnie poborem *portoria* trudnili się *portitores*, *publicani* (po grecku – *telonai*), a także *conductores*. Pobór zaczynał się od pytania o zawód albo deklarację celną, na której podróżny wpisywał wszystko, co miał ze sobą. L. Casson podaje tu przykład Apolloniusza, który zapytany, co wiezie, odpowiedział wyniośle: „czystość, sprawiedliwość, cnotę, zimną krew, dzielność, dyscyplinę”. Wszystkie słowa są rodzaju żeńskiego, zatem poborca odpowiedział: „zobaczmy listę tych niewolnic!”, a w tym momencie Apolloniusz zauważył, że były one raczej jego paniami niż niewolnicami. Z deklaracją w ręku celnik wszystko metodycznie przeglądał. Plutarch pisze na ten temat w rozważaniach filozoficznych o wścibstwie: „Dlatego tak nie lubimy celników i złościmy się na nich (...) kiedy szukając ukrytych (rzeczy), grzebią się w cudzych pakunkach i ruchomościach; a przecież i prawo im na to pozwala”. Nawet rzeczy, które ktoś miał na sobie, były przedmiotem oględzin. Jeśli celnik odkrył przedmioty, które były *inscripta*, „nie zadeklarowane”, natychmiast je konfiskował. Winowajca mógł je odkupić, ale za cenę, którą celnik uważał za odpowiednią do ich wartości, i nawet jeśli ustalił umiarkowaną cenę, oznaczała ona podwojenie kosztów. Niektórych rzeczy nie można było nawet odkupić. Jeśli ktoś próbował przeprowadzić młodego niewolnika przebijając go w ubiór obywatela i przemycając go, powiedzmy, jako członka rodziny, a niewolnik ujawniał prawdę, celnik na miejscu dawał mu wolność. Jeśli podróżny mógł dowieść, że naruszenie przez niego przepisów było naprawdę tylko błędem, a nie usiłowaniem oszustwa, traktowano go wyrozumiale; udawało mu się ujść tylko z grzywną równą podwójnej normalnej opłacie celnej. Przy poborze ceł dochodziło do nadużyć, o których wspomina Tacyt. Dzierżawcy ceł pobierali niesłusznie nałożone cła oraz zawyżali ich wysokość. Walczyli z nimi różni cesarze. Mamy przekaz o działaniach prowadzonych przeciwko nadużyciom dzierżawców ceł przez Nerona. Wśród prawników powstał spór o uprawnienia celników, jeśli kobieta zamężna, której zgodnie z prawem nie wolno było dotknąć, przewoziła czterysta pereł w ukryciu i inspektor upierał się je skontrolować, a wszystko, na co ona się zgadzała, to było pozwolić mu spojrzeć, co w takiej sytuacji

względów czysto logicznych niektórzy autorzy stwierdzają, iż musieli być oni zorganizowani w spółki, albowiem ścisły nadzór nad *conductores* miał zapobiegać zdzierstwom, czyli potencjalne zyski *conductores* były minimalizowane. Zatem nie było racjonalnego wytłumaczenia dla zwiększonego ryzyka ponoszonego tylko przez jedną osobę¹⁵⁴.

Wysokość podatku

W czasach dominatu cłami były obłożone praktycznie wszystkie przedmioty handlu¹⁵⁵. Cła były nakładane *ad valorem* – od wartości przewożonych towarów¹⁵⁶. Opłaty za większość przedmiotów nie były wysokie, tylko 1-5% wartości,¹⁵⁷ ale cło za te właśnie rzeczy, które turyści uważali za najbardziej ponętne, jak jedwabie, perfumy, korzenie, perły i inne wysoko cenione luksusy¹⁵⁸ importowane z Dalekiego Wschodu, wynosiło 12,5%¹⁵⁹:

C. 4, 61, 7: Imperatores Valentinianus, Valens, Gratianus . *Ex praestatione vectigalium nullius omnino nomine quicquam minuatur, quin octavas more solito constitutas omne hominum genus, quod commerciis voluerit interesse, dependat, nulla super hoc militarium personarum exceptione facienda.* * Valentin. Valens et Grat. aaa. ad Archelaum com. orientis. * <a 366 ? pp. Beryto IIII k. febr. post consulatum Valentiniani et Valentis aa.>

C. 4, 61, 8: Imperatores Gratianus, Valentinianus, Theodosius . *A legatis gentium devotarum ex his tantum speciebus, quas de locis propriis, unde conveniunt, huc deportant, octavarum vectigal accipiant : quas vero ex Romano solo, quae sunt tamen lege concessae, ad propria deferunt, has habeant a praestatione immunes ac liberas.* * Grat. Valentin. et Theodos. aaa. Palladio

mógł uczynić urzędnik. (L. Casson, *op. cit.*, s. 207; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 285).

¹⁵⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 285.

¹⁵⁵ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I ...*, s. 111; M. R. Cagnat, *Étude Historique Sur Les Impôts Indirects chez les Romains Jusqu'aux invasions des Barbares*, Paris 1882, s. 1.

¹⁵⁶ K. W. Harl, *op. cit.*, s. 231.

¹⁵⁷ Przykładowo w Egipcie cło na wszystkie przywożone towary wynosiło 25 %. Nie jest natomiast znane cło na towary wywożone z kraju. Podatek ten był płacony niezależnie od tego, czy dobra były transportowane lądem czy też drogą wodną. W Tebach cło eksportowe na dobra wywożone z kraju wynosiło 2 %. (J. Toutain, *op. cit.*, s. 161).

¹⁵⁸ Także Ciceron wspominał w jednym ze swoich dzieł o projekcie ustawy (prawo Kuriona), które miało wprowadzić jakiś nowy, dodatkowy podatek od luksusu. Prawdopodobnie nie chodziło tu jednak o *portoria*. (Cicero, *ad Atticum* VI, 1, 25 [w:] M. T. Cicero, *op. cit.*, s. 257).

¹⁵⁹ L. Casson, *op. cit.*, s. 206-207; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 661; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I ...*, s. 111.

com. sacr. larg. *ca 381 d. prid. non. iul. Constantinopoli. acc. XII k. aug. Syagrio et Eucherio cons. >

W powyższych źródłach mowa jest o *vectigal*, a nie o *portoria*. Oprócz wysokości tego podatku mówi się, że powinien on wynosić nie mniej niż 1/8 wartości importowanych towarów. Czyli ustalono taryfę minimalną, możliwą do zwiększania. W literaturze wskazuje się, iż *portoria* były to cła nakładane na towary transportowane drogami i mostami a *octavarum vectigalia* nakładano na towary transportowane drogą morską nakładano *octavarum vectigalia*¹⁶⁰. Zdaniem autora rozprawy takie rozróżnienie nie wynika ze źródeł. Szczegółowe regulacje o *vectigal* nałożony na handel między prowincjami pokazują jednak, iż podatek ten dalej miał duże znaczenie w okresie dominatu.

Dostępne są także informacje o Taryfie z Palmyry – liście z wysokością ceł na towary wprowadzane na rynek w Palmyrze¹⁶¹. J. Toutain podaje, iż wysokość cła była różna w zależności od regionu. Przykładowo w Hiszpanii wysokość cła wynosiła 2 %, podczas gdy na Sycylii, w Afryce, Illyricum 5 %¹⁶². Do taksy zasadniczej z czasem dołożono inne opłaty i dopłaty, osiągające 70% wysokości właściwego *portorium*¹⁶³. Inną wysokość cła podaje E. Gibbon. Z jego badań wynika, iż wysokość cła wahała się od jednej ósmej do jednej czterdziestej części wartości towaru. Wahaniami tymi kierowały prawdopodobnie zasady polityki, zgodnie z którymi wyższe cło było nakładane na towary luksusowe, niż na artykuły codziennego użytku¹⁶⁴. Niestety nie są znane źródła przekazujące wysokość *ostroi* oraz myta¹⁶⁵. W Egipcie w okresie dominatu cło na towary wynosiło 3 % przy opuszczaniu nomu oraz 3 % przy wjeździe do nomu. Cło wstrzymywało handel. Wraz z kosztami transportu, cena zboża wzrastała o 10 – 15 % wyjściowej wartości, co nie sprzyjało także integracji rynków¹⁶⁶. W Galii cła (*portoria*) ściągano za korzystanie ze słownych rzek, portów morskich i rzecznych,

¹⁶⁰ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 22. A. Pikulska-Radomska wskazuje, iż bardziej adekwatne określenie do *portoria* to opłaty transportowe. (A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit* ..., s. 18).

¹⁶¹ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 661. Czasami określana jest także, jako Taryfa Palmyreńska. Jest to dwujęzyczna inskrypcja wyryta na wielkim bloku kamiennym, wokół której zostały niedawno wznowione wykopaliska. Strona Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego <http://www.pcma.uw.edu.pl/pl/projekty/syria/palmyra/> [ostatnie wejście: 03.01.2018 r.].

¹⁶² J. Toutain, *op. cit.*, s. 313; M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 339; R. Duncan-Jones, *Structure and scale* ..., s. 194-195; App. 9 B, 6, 16; Appian z Aleksandrii, *op. cit.*, s. 221.

¹⁶³ M. Sartre, *op. cit.*, s. 92.

¹⁶⁴ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III* ..., s. 45.

¹⁶⁵ J. Toutain, *op. cit.*, s. 313.

¹⁶⁶ P. F. Bang, *Imperial Bazaar: towards a comparative understanding of markets in the Roman Empire*, [w:] P. F. Bang, M. Ikeguchi, H. G. Ziche (ed.), *op. cit.*, s. 69 – 70.

mostów, dróg oraz przejść górskich. Wynosiły one 1/40 wartości spławianych towarów (2,5%) – tzw. *quadragesima Galliarum*¹⁶⁷. Przekazanie ściągania tego podatku (*quadragesima*), z pobieranego dotychczas przez cesarskich wyzwoleńców, ekwitom przypisuje się bez podstaw źródłowych Hadrianowi¹⁶⁸. W Kartaginie, w III w. p.n.e. cła z Trypolitanii przynosiły skarbowi jeden talent dziennie¹⁶⁹. Za czasów Justyniana cła miały być na tyle wysokie, że praktycznie zamarł handel, na czym cierpieli bezsilni mieszkańcy, niemogący kupić importowanych towarów¹⁷⁰.

Portoria uznaje się za jeden z czynników hamujących handel – nie tylko obecnie, ale również w starożytności, ponieważ cło płacono się nawet za towary przewożone z jednej prowincji do drugiej¹⁷¹. Ponadto towary, które nie zostały sprzedane w jednej prowincji, były ponownie opodatkowywane przy transporcie do kolejnej prowincji¹⁷². Handel był hamowany nie tylko przez cła, ale także przez ograniczenia, jakie nakładały poszczególne ludy. Przykładowo u Cezara, na temat Galów, odnajdujemy fragment mówiący o tym, iż kupcy nie mają do nich żadnego dostępu; nie zezwalają na przywóz do siebie wina i innych luksusowych wyrobów, gdyż – ich zdaniem – tego rodzaju towary osłabiają ich odwagę i pozbawiają waleczności¹⁷³.

Z powyższego opisu zobowiązań celnych, które były wyższe na granicach państwa niż pomiędzy poszczególnymi prowincjami wynika, iż państwo rzymskie nie stymulowało zewnętrznego handlu. Bardziej kładziono nacisk na rynek wewnętrzny. Być może blokady finansowe w postaci ceł wynikały z obawy przed ekspansją towarów z importu¹⁷⁴.

¹⁶⁷ F. Millar, *op. cit.*, s. 91; Przypis 52 do *de bello Galico*, I, 18 [w:] G. J. Cezar, *Wojna Galijska*, E. Konik (tłum.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978, s. 21; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 241.

¹⁶⁸ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 254.

¹⁶⁹ G. Charles-Picard, *Hannibal*, Z. Stein (przekł.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 96.

¹⁷⁰ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III ...*, s. 45.

¹⁷¹ Przy okazji handlu w starożytności, rozróżnia się trzy jego rodzaje, w zależności, od dystansu, na jaki się odbywał: długodystansowy, czyli pomiędzy różnymi krainami geograficznymi, średniodystansowy oraz, regionalny, handel między miastami, na krótkie odległości, handel lokalny między wioskami oraz handel na najbliższym rynku miejskim. (K. Hopkins, *Models, Ships ...*, s. 85).

¹⁷² L. Casson, *op. cit.*, s. 206; R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 197.

¹⁷³ Cezar, *Wojna Galijska*, 2, 15.

¹⁷⁴ A. Bernardi, *op. cit.*, s. 115.

Vectigal

Kolejnym podatkiem pobieranym w okresie dominatu był *vectigal*¹⁷⁵. O czym będzie mowa w dalszej części rozprawy, *vectigal* był pobierany przez *procuratores*. Do 167 r. p.n.e., tj. do zdobycia Macedonii, podatek ten był jednym z dwóch głównych (drugim był *tributum*), źródłem dochodów państwa. Jego opis, podobnie jak wcześniej scharakteryzowanych w niniejszej rozprawie obciążeń, należy zacząć od analizy przedmiotu opodatkowania *vectigal*.

Opodatkowanie gruntu zawsze rodzi trudność, czy opodatkowana powinna być powierzchnia gruntu, czy też może wartość produkcji osiągananej z upraw (opodatkowanie *ad valorem*). Grunty prowincjonalne, po podbiciu ich przez imperium rzymskie, mogły zostać skonfiskowane i stawały się *ager publicus*, mogły zostać sprzedane, jako *agri quaestorii*, mogły być rozdane wśród obywateli rzymskich, jako *agri dati adsignati*, mogły być także zwrócone ich pierwotnym właścicielom, jako *agri redditii*, lub też mogły być właśnie wydzierżawione za czynsz płatny w naturze lub w pieniądzu – *agri vectigales*¹⁷⁶. Trzeba sobie wyobrazić, iż nagle, będąc właścicielem ziemi, na którą pracowało się kilkanaście / kilkadziesiąt lat wraz z całą rodziną, z powodu najeźdźcy, człowiek staje się jedynie jej posiadaczem. Najeźdźca decyduje o

¹⁷⁵ *Vectigalia* były to w okresie republiki opłaty od eksploatowania własności państwowej (*ager publicus*), pobierane przez *publicani*. Nazwa ta zachowała się w stosunku do opłat za eksploatację własności państwowych takich, jak łowiska w jeziorach lub stawach. Opłaty te pobierano od dzierżawy własności publicznej poza granicami miast (*civitates*), w granicach miast własność uchodziła za prywatną. W literaturze można spotkać przykład poboru tego podatku w Pompejach. Oznaczenia *vectigalia* używa się w źródłach w większości jednak na oznaczenie podatku gruntowego pobieranego przez miasto lub państwo. (W. Bojarski, *Ius in agro vectigali*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zeszyt 56, 1973, s. 60; W. Bojarski, *Unifikacja praw dzierżaw wieczystych w prawie rzymskim*, Prawo Kanoniczne 37 (1994) nr 3-4, s. 119; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 726; H. Sztajerman, *op. cit.*, s. 91, 205; W. P. B. Shephard, *Notes on Land Taxation in England*, Journal of the Society of Comparative Legislation, New Series, Vol. 11, No. 2 (1911), s. 285; G. Segrè, *op. cit.*, s. 85 i n.; G. 4, 28: “item lege censoria data est pignoris capio publicanis vectigalium publicorum populi Romani aduersus eos, qui aliqua lege vectigalia deberent”; Ch. Sumner Lobingier, *The Evolution of the Roman Law from before the Twelve Tables to the Corpus Juris*, 2 wyd., 1923, s. 28; A. Pikulska Radomska, *Fiscus non erubescit. O niektórych italskich podatkach rzymskiego pryncypatu*, Łódź 2013, s. 17-18.

D. 43, 14, 1, 7: *Publicano plane, qui lacum vel stagnum conduxit, si piscari prohibeatur, utile interdictum competere sabinus consentit: et ita Labeo. Ergo et si a municipibus conductum habeat, aequissimum erit ob vectigalis favorem interdicto eum tueri.*

D. 50, 16, 16: *Eum qui vectigal populi Romani conductum habet, ‘publicanum’ appellamus. nam ‘publica’ appellatio in compluribus causis ad populum Romanum respicit: civitates enim privatorum loco habentur.* Informacje o poborze podatków w Pompejach mamy z szesnastu tabliczek typu *chirographum* (CXXXVIII – CLIII), datowanych nazwiskami duumwirów pompejańskich i konsulów rzymskich, które pochodzą od Sekundusa, niewolnika kolonii, a następnie wyzwolenca (po 53 r. n.e.). Oświadczył on, że otrzymał od Publiusza Terencjusza Primusa, działającego w imieniu Stalusza Inwentusa sumę 6000 sesterców na spłatę podatku za jakiś *ager vectigalis* – ziemię na warunkach dzierżawy wieczystej. Był to czynsz należny miastu, *avitum et patritum*, uiszczany za użytkowanie posiadłości ziemskiej, stanowiącej własność miasta. (R. Étienne, *Życie codzienne w Pompejach*, T. Kotula (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 135).

¹⁷⁶ W. P. B. Shephard, *op. cit.*, s. 285; W. Bojarski, *Ius in agro ...*, s. 64.

tym, ile czynszu należy płacić mu za uprawę ziemi, która nagle przestała należeć do mnie. To musiało budzić sprzeciw ludności podbitej. Na określenie podatku gruntowego płaconego za uprawę *ager publicus* przez mieszkańców prowincji używa się również określenia *stipendium*¹⁷⁷.

Przedmiotem opodatkowania była m.in. cała własność ziemska cesarstwa, łącznie z majątkami prywatnymi monarchy. Za zobowiązania podatkowe od gruntów kupowanych od poprzedniego właściciela odpowiadał nowy właściciel¹⁷⁸. Był to podatek pośredni. Grunty, za których użytkowanie płacono *vectigal*, pochodziły zazwyczaj z podbojów (*ager captus ex hostibus*, *ager captivus*), albowiem Rzymianie podbitym miastom i ludom zabierali zawsze trzecią część gruntów na własność państwa, celem pokrycia wydatków wojennych¹⁷⁹. W miarę rozrostu powierzchni własności państwowej, wykorzystywano ją na cztery sposoby: sprzedawano, rozdzielano obywatelom rzymskim, zostawiano w posiadaniu dawnych właścicieli za opłatą czynszu (*scriptura*)¹⁸⁰, albo oddawano zdobyte ziemie bogatszym obywatelom w

¹⁷⁷ T. Kotula, *Afryka Północna ...*, s. 112. W okresie Justyniana *ius in agro vectigali* oraz *ius perpetuum* wpłynęły na ukształtowanie emfiteuzy. (W. Bojarski, *Ius in agro ...*, s. 67; W. Bojarski, *Unifikacja ...*; s. 123).

¹⁷⁸ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 140. Iustiniani Novellae 144. Zgodnie z tą nowelą koloni mogli ponadto dysponować posiadaną przez siebie ziemią *inter vivos* oraz *mortis causa*: „(...)Excipimus autem a praesenti lege colonos qui Samaritarum partes sequuntur, non ipsorum gratia, sed propter condiciones praediorum quae ab iis coluntur et propter tributa et redditus qui inde fisco inferuntur, cum praesertim ex rusticitate errent. His enim permittimus heredes et legatarios scribere et ascendentes et descendentes suos et cognatos ex latere, quamvis Samaritarum errore teneantur, ut tamen agros colant, cum uberius inde proventus ad possessores praediorum et per eos ad fiscum deferatur. Sed etiam sine testamentis praedicti alter ad alterius hereditatem venient propter eandem causam: quandoquidem etsi nemo horum invenitur, dominum praedii, in quo colonus erat qui defunctus est, quae ab hoc relicta sunt accipere volumus, et fisci locum eum obtinere, quippe qui etiam publicis tributis pro illo satisfaciat.(...)” (A. M. Rabello, *op. cit.*, s. 739). Opuszczanie przez kolonów ziemi i pozostawianie ziemi leżącej odłogiem przez długi okres czasu mogłoby powodować konieczność obniżki podatku od majątku. Jeśli nie było żadnego spadkobiercy, posiadłości kolonów przechodziły na rzecz właścicieli ziemskich, którzy działali na rzecz *fiscusa*, z uwagi na fakt, że pobierali on na rzecz *fiscusa* podatek gruntowy płacony przez kolonów.

¹⁷⁹ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

¹⁸⁰ Płacono od każdej sztuki bydła wypasanej na gruntach publicznych. Wraz z *portoria*, wchodziła w zakres szerszego pojęcia podatków pośrednich – tzw. *vectigalia*. Była także wydzierżawiana w okresie republiki oraz pryncypatu *publicanum* do pobrania. Mimo, iż była wydzierżawiana oddzielnie, to często była zbierana przez te same *societates*, które dzierżały pobór innych podatków. Z Lex Thoria z ok. 111 r. p.n.e. z części *De agro publico p. R. in Italia* wynika zwolnienie z obowiązku płacenia *scriptura*, przewidzianego za wypasanie na *ager compascuus*. Zwolnienie to było przewidziane dla właścicieli mniejszych ilości bydła. Posiadacze większych ilości musieli płacić normalne *scriptura*, od każdej głowy posiadanego i wypasanego bydła. *Scriptura*, *portoria* oraz podatek główny były zazwyczaj płatne w pieniądzu. Inne podatki częściej były płatne w naturze. Kolejno, *Corpus Iuris Civilis* zdaje się preferować płatność podatków w naturze. (M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 339; A. Stephenson, *A History of Roman Law with a Commentary on the Institution*, Little, Brown and Company, Boston 1912, s. 241; P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, Cambridge 2005, s. 101; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 533; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 164; A. Pikulska, *Portorium in the Roman Republic ...*, s. 301).

dzierżawę za opłatą podatku (*vectigal*)¹⁸¹. W okresie pryncypatu, podatek ten pobierany był w portach, na granicach imperium, prowincji, a nawet wewnątrz prowincji, od handlu na przystani lub na artykułach, które są sprzedawane, jak również na kopalniach soli, kopalniach żelaza oraz tam, gdzie brykiet (cegły) jest produkowany¹⁸².

Co do zasady wszystkie grunty na prowincjach były opodatkowane chyba, że były obdarzone przywilejem *immunitas*. Ponadto grunty posiadające status *ager privatus ex iure peregrino* były zwolnione z opodatkowania¹⁸³. U Galów podatki (*vectigalia*) płacono za korzystanie z kopalń, majątków publicznych (plemiennych), lasów, rybnych jezior itp.¹⁸⁴. *Vectigal* płacono także jako czteroprocentowy podatek od ceny kupna niewolników. Podatek ten został zniesiony przez Nerona¹⁸⁵. Pobierano także *vectigal aedilicium* – były to tzw. dobrowolne prezenty na igrzyska urządzone w Rzymie¹⁸⁶. Nakładano także *vectigal foricularii ansarii promercialium* na określone artykuły spożywcze sprzedawane na targach. Być może był to podatek nałożony na sprzedawane amfory z oliwą i winem oraz na zwierzęta (według ich ilości sprzedawanych). Nie posiadamy jednakże większej ilości informacji na temat tego podatku. W celu ułatwienia poboru *vectigalu*, utworzono rejestr gruntów - *scriptoria*¹⁸⁷.

W źródłach pojawia się również określenie *vectigal praetorio*. Zdaniem komentatorów jednak, nie ma tu mowy o żadnej legalnej daninie płaconej do skarbu państwa, lecz o sumach, jakie ofiarowywano namiestnikom prowincji po prostu tytułem okupu, aby obronić się od ucisku z ich strony¹⁸⁸. W źródłach możemy się także spotkać z określeniem *vectigal Illyricum*. W przypisie tłumacz podaje, że *vectigal Illyricum* były to daniny pośrednie ściągane w postaci opłat cłowych przy przekroczeniu granicy tego obszaru i pewnych jego części wewnętrznych oraz w portach w wysokości

¹⁸¹ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

¹⁸² D. 50, 16, 17, 1; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 825. P. Middleton podaje, iż wysokość tego podatku od wina transportowanego z *Narbo* do poszczególnych części imperium. Przedmiotem opodatkowania były amfory z winem, jako podstawowa jednostka, od której płacono ten podatek. (P. Middleton, *The Roman Army and Long-distance Trade* [w:] P. Garnsey, C. R. Whittaker (ed.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, The Cambridge Philological Society 1983, s. 77). Wspomina przy tym o *crimen vinarium*, czyli próbach wymuszenia dodatkowych podatków od wina, od którego już raz zapłacony został podatek, bowiem najpierw mieszkańcy prowincji musieli dostarczyć określoną ilość wina na potrzeby armii stacjonujących w prowincjach, a dodatkowo jeszcze płacić ten nałożony na nich podatek. (P. Middleton, *op. cit.*, s. 80).

¹⁸³ J. Toutain, *op. cit.*, s. 274.

¹⁸⁴ Przypis 53 do *de bello Galico*, I, 18 [w:] G. J. Cezar, *op. cit.*, E. Konik (tłum.), s. 21.

¹⁸⁵ Tacitus, *Annales* 13, 31.

¹⁸⁶ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 535; Cicero, *Epistulae ad Quintum Fratrem* 1, 1, 9.

¹⁸⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 439, 887.

¹⁸⁸ Cicero, *ad Atticum* V 21, 11, wyjaśnienia: M. T. Cycero, *op. cit.*, s. 268.

prawdopodobnie 5% wartości towaru (*vicesima*). Jak wynika z tego fragmentu, w którym Appian pisze o oddawaniu w dzierżawę daniny iliryjskiej, jeszcze za czasów Appiana opłaty te były wydzierżawiane przedsiębiorcom zwanym *conductores*, ale od czasów Kommodusa ściągane były już bezpośrednio przez prokuratorów cesarskich¹⁸⁹.

Osoby zajmujące się handlem płaciły *vectigal octavae*:

CTh. 4, 13, 6 Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus aaa. ad Archelaum comitem Orientis. *Ex praestatione vectigalium nullius omnino nomine quicquam minuatur, quin octavas solite constitutas omne hominum genus, quod commerciis voluerit interesse, dependat, nulla super hoc militarium exceptione facienda.* Proposita Beryto iiii k. feb. post cons. Valentiniani et Valentis aa. cons. (366 [368] ian. 29).

CTh 4, 13, 8 Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Palladio comiti sacrarum largitionum. *A legatis gentium devotarum ex his tantum speciebus, quas de locis propriis, unde conveniunt, huc deportant, octavari vectigal accipiant; quas vero ex Romano solo, quae sunt tamen lege concessae, ad propria deferunt, has habeant a praestatione immunes ac liberar.* Dat. prid. non. iul. Constantinopoli, accepta xii k. aug. Syagrio et Eucherio cons. (381 iul. 6).

Zgodnie z powyższymi konstytucjami, podatek ten był płacony przez wszystkich, także przez żołnierzy. Kolejno też ten sam podatek był nałożony na towary importowane do cesarstwa przez *legatis* innych państw. Z kolei, wywóz towarów poza cesarstwo był zwolniony z podatku, czyli mamy tu do czynienia z obowiązywaniem w starożytności rozwiązania zaadoptowanego do czasów współczesnych – *tax free*, na towary eksportowane. Czyli mieliśmy cła na przywóz i zerową stawkę podatku na wywóz towarów.

W źródłach pojawia się także określenie *annonarii canonis vectigal*, na określenie podatku gruntowego, płatnego w naturze¹⁹⁰.

Vicesima hereditatum

Kolejnym istotnym podatkiem nakładanym w okresie dominatu była *vicesima hereditatum*. *Vicesima hereditatum* płacona w wysokości 1/20 schedy spadkowej, została

¹⁸⁹ Appian z Aleksandrii, *op. cit.*, s. 221. Przed *conductores*, poborem *vectigalu* trudnili się również *publicani*. Pobór *vectigalu* przez *publicani* był zabezpieczony przez ustanowienie *pignoris capio* wobec rzeczy osób, które zalegały z płatnościami podatków. (G. 4, 28).

¹⁹⁰ CTh. 5, 11, 11: „... *non obligandus de onere praeterito pro portione hoc modo possessionis in futurum annonarii canonis vectigal expendat, de iure dominii et perpetuitate securus* ...”.

ustanowiona na mocy *lex Iulia*¹⁹¹. Po reformie Augusta podatek ten był zaliczany do szerszej kategorii *vectigalia*¹⁹². Od rządów Trajana ściąganie podatku od spadków przeszło pod zarząd bezpośredni cesarza, a Hadrian utworzył okręgi podatkowe. Stało się to konieczne z uwagi na wzrost liczby obywateli¹⁹³. W czasach Wespazjana istniał oddzielny urząd, którego zadaniem był pobór tylko i wyłącznie tego podatku – w Rzymie oraz w całej Italii. Był to prawdopodobnie *procurator XX hereditatium*. Był on pod nadzorem prokuratora – albo *a rationibus* albo *praefecti aerarii militaris*¹⁹⁴. *Vicesima hereditatium* od czasów Hadriana była zbierana bezpośrednio przez władze centralne¹⁹⁵. W czasach Justyniana nie słyszymy już o tym podatku¹⁹⁶.

Pobór tego podatku, jak wielu innych nie był jednakże ujednolicony i taki sam we wszystkich prowincjach. W poszczególnych tylko prowincjach ustanowiono urząd *procuratora XX hereditatium*, w wielu zaś poborem zajmował się np. niewolnik cesarski. W części prowincji (Caria, Cyklady) poborem tego podatku zajmowali się

¹⁹¹ G. 3, 125: *Ex quibusdani tamen causis permittit ea lex in infinitum satis accipere, ueluti si dotis nomine, uel eius quod ex testamento tibi debeatur, aut iussu iudicis satis accipiat. et adhuc lege [Iulia de] vicesima hereditatium cautetur, ut ad ens satisfactiones, quae ex ea lege proponuntur, lex Cornelia non pertineat.*

Od rządów Trajana ściąganie podatku od spadków przeszło pod zarząd bezpośredni, a Hadrian utworzył okręgi podatkowe. Stało się to konieczne z uwagi na wzrost liczby obywateli. Od płacenia byli zwolnieni spadkobiercy w prostej linii oraz następcy dziedziczący skromne mienie. Podatkowi temu podlegali wyłącznie obywatele rzymscy, stąd też, od *Constitutio Antoniniana* stała się podatkiem powszechnym, a genezy *Constitutio Antoniniana* poszukuje się właśnie w potrzebie nałożenia tego podatku na większą liczbę ludności. Karakalla zwiększył dwukrotnie wysokość tego podatku, jednakże jego decyzja została anulowana przez Makryna. (M. Sartre, *op. cit.*, s. 93-94; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 247; R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 195; M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatium. Z historii podatku od spadków*, [w:] H. Dzwonkowski, J. Głuchowski, A. Pomorska, J. Szołno-Koguc (red.), *W kręgu prawa podatkowego i finansów publicznych. Księga dedykowana profesorowi Cezaremu Kosikowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, Lublin 2005, s. 217).

¹⁹² A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit ...*, s. 31-32.

¹⁹³ M. Sartre, *op. cit.*, s. 94.

¹⁹⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 241 – 242, 247; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 166.

¹⁹⁵ Konkretnie przez *procuratores vicesimae hereditatium*. (M. De Dominicis, *In tema di ...*, s. 139) D. 2, 15, 13 – zgodnie z tą konstytucją nie było możliwe zawarcie ugody przez *procuratora* w sporze o długi spadkowe, bez zatwierdzenia jej przez cesarza; Ugody odnośnie utrzymania (*transactiones alimentorum*) mogły być zawierane przez *procuratores Caesaris* w obecności *praefecta aerarii* (D. 2, 15, 8, 19). J. Muñiz Coello podaje, iż w pobór *vicesima hereditatium* byli zaangażowani w Hiszpani pośrednio lub bezpośrednio: *procurator ad XX hereditatium per Hispaniam Citeriorem*, *procurator augusti provinciae Lusitaniae*, *subprocurator* (*adiutor procuratoris*), *princeps tabularii*, *tabularius XX hereditatium provinciae Lusitaniae*, *subprocurator XX hereditatium Lusitaniae*, *ius XX hereditatium item tabularius provinciae Lusitaniae*, *commentarienses* (*commentarii*), *vilici arcarii* (*vilicus et arkarius*). (J. Muñiz Coello, *El sistema fiscal en la España Romana (Republica y Alto Imperio)*, Libros Pórtico 1982, s. 253-254; M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatium ...*, s. 222).

¹⁹⁶ Podatek ten został prawdopodobnie zniesiony przez Dioklecjana i Konstantyna w ramach przeprowadzonych reform finansowych. (R. Świrgoń-Skok, *Organizacja służb skarbowych w sprawach podatku od spadków w państwie rzymskim*, *Studia Prawnoustrojowe* 12/2010, s. 252; M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatium ...*, s. 222).

wyzwolenicy cesarscy z tytułem *procurator*, w Azji, Lycji – Pamfilii oraz Galacji zajmował się tym urzędnik wybrany spośród ekwitów¹⁹⁷. Nie jest pewne, czy podatek ten w prowincjach był zbierany także od gruntów należących do obywateli rzymskich. Jeśli tak, grunty te w prowincjach były przedmiotem podwójnego opodatkowania. Możliwe, że w prowincjach w stosunku do obywateli rzymskich podatek ten miał zastosowanie jedynie do rzeczy ruchomych¹⁹⁸.

Oprócz *vicesima hereditatum* w źródłach mamy informacje o *vicesima libertatis vel manumissionum* (pięcioprocentowy podatek od wyzwoleń)¹⁹⁹. *Vicesima libertatis* prawdopodobnie została uchylona przez Dioklecjana²⁰⁰. W pobór tego podatku również zaangażowanych pośrednio lub bezpośrednio było kilka służb: *procrator XX lib(ertatis)*, *ark(arius) XX lib(ertatis)*, *vilicus XX lib(ertatis)*²⁰¹. Z uwagi na fakt, iż podatek ten nie był pobierany w okresie dominatu, autor rozprawy nie przeprowadzał większych badań na jego temat.

Kolonat w systemie fiskalnym dominatu

Przy opisie systemu podatkowego w okresie dominatu należy poświęcić więcej miejsca na charakterystykę kolonatu oraz umiejscowieniu tej instytucji w systemie podatkowym dominatu. Wykształcenie się instytucji kolonatu w III w. n.e., spowodowane w dużej mierze kryzysem ekonomicznym, stanowiło także ukłon w

¹⁹⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 248, 255.

¹⁹⁸ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 126. Szerzej na temat tego podatku: A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit ...*, s. 60 i n.

¹⁹⁹ Jego wprowadzenie datuje się na 357 r. p.n.e. (G. Forsythe, *op. cit.*, s. 276). Podatek ten wynosił pierwotnie 5 %, następnie został zwiększony przez Karakallę do 10 %, a następnie znowu obniżony przez Makrinusa (217 – 218 r. n.e.) do 5 %. (F. Millar, *op. cit.*, s. 90; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 241; R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 195). Z drugiej strony jednak można zastanowić się, czy przez obłożenie tej czynności (wyzwolenia) ciężarem podatkowym, nie miało na celu właśnie zmniejszenie liczby wyzwoleń; poborem tego podatku oraz podatku od spadków trudnił się specjalnie powołany urzędnik ze stanu kwitów (A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 241). Niewolnicy rzymscy, którzy przez akt swego wyzwolenia otrzymywali obywatelstwo rzymskie, popierali na zgromadzeniu ludowym polityczne cele swych patronów, byli oni im przydatni także z racji świadczonych na ich rzecz usług natury ekonomicznej i osobistej. Mimo, że w roku 357 p.n.e. na akt wyzwolenia nałożony miał zostać podatek w wysokości 5% od wartości niewolnika (Liv. 7, 16, 7), to w ciągu III w. p.n.e. liczba wyzwolenców znacznie się zwiększyła. O tym, że wyzwalamie było wówczas praktyką częstą świadczy fakt, iż do roku 209 p.n.e. wpływy państwa rzymskiego z tytułu podatku od wyzwolenia osiągnęły prawie 4000 funtów złota (Liv. 27, 10, 11 n.). (G. Alföldy, *op. cit.*, s. 64). Zmniejszanie się znaczenia podatku od wyzwoleń zdaniem autora rozprawy mogło wynikać ze zmiany struktury społecznej Rzymu w okresie dominatu. Zmniejszało się znaczenie niewolników, gdyż nie przybywało ich liczby z uwagi chociażby na brak podbojów nowych prowincji, wzrastało zaś znaczenie kolonów, którzy z jednej strony zapewniali wpływy podatkowe z gruntów, a z drugiej strony pełnili istotną funkcję, uprawiając ziemię i zapobiegając tym samym degradacji gruntów.

²⁰⁰ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 124.

²⁰¹ J. Muñiz Coello, *op. cit.*, s. 260.

stronę wielkich posiadaczy ziemskich, którzy zyskali ludność przywiązaną do ich gruntów i zobowiązaną do płacenia podatków. Zdaniem A. J. B. Sirksa wykształcenie się instytucji kolonatu wiązało się również z potrzebą uproszczenia poboru podatku gruntowego i pogłównego. Miało się to wiązać również z reformami Dioklecjana. Pogląd o wykształceniu się kolonatu dopiero w czasach Dioklecjana jest podważany przez innych autorów. A. Cameron podaje, iż na długo przed Diokleccjanem prywatni dzierżawcy w Egipcie płacili należne podatki właścicielom uprawianej przez siebie ziemi jako pośrednikom i być może tę właśnie zależność Dioklecjan uczynił dziedziczną, porządkując raczej w ten sposób istniejącą sytuację niż narzucając nową²⁰².

Sytuacja dzierżawców ziemi była różna w zależności od prowincji. W Afryce powinności dzierżawców regulowała *lex Manciana*²⁰³. Do najważniejszych obowiązków na podstawie tej ustawy należało płacenie daniny w naturze (*partes*), zwykle w wysokości trzeciej części plonów (określanych mianem *partes*, *partes agrariae* lub *partes colonicae*), a ponadto, obowiązkowe świadczenie robocizny (*operae*) na rzecz *conductores*, którzy zarządzali m.in. w Afryce domenami cesarskimi i podlegali władzy prokuratorów²⁰⁴. Opłaty od kolonów za uprawiane grunty pobierali *conductores*. Wymiar *partes* był zależny od oszacowania zbiorów „na klepisku” przez samych kolonów. Oszacowanie to mogło być jednak odrzucone, niezaakceptowane przez *conductores*, jako niewiarygodne. Stąd też *conductores* przy popełnianych przez siebie nadużyciach nie musieli wcale zmieniać, powiększać *partes agrariae*, lecz wystarczyło jedynie odrzucenie oszacowania dokonanego przez kolonów²⁰⁵. Liczba dni robocizny wynosiła od czterech do sześciu. *Conductores* dążyli do zwiększenia świadczeń, co powodowało skargi kolonów kierowane do cesarskiej kancelarii, której interwencje były zwykle dla nich korzystne²⁰⁶. Koloni uciekali się często do pomocy cesarza przed nadużyciami ze strony *conductores*. Jak trafnie zauważa to J. Kolendo, nadmierne obciążenie kolonów wzbogacało wyłącznie *conductores*, nie przynosiło zaś cesarzowi żadnych bezpośrednich korzyści. Co więcej, groziło tym, iż w następnym okresie trudno będzie wydzierżawić za taką samą sumę *saltus*, którego mieszkańcy

²⁰² V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 256; A. J. B. Sirks, *The Colonate ...*, s. 122; A. Cameron, *op. cit.*, s. 59-60.

²⁰³ D. Kehoe, *op. cit.*, s. 242.

²⁰⁴ Szerzej o administracji w Afryce: B. H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge at the University Press 1954, s. 1 i n.

²⁰⁵ Z ok. 70 – 72 r. n.e., zmieniona następnie przez *Lex Hadriana de rudibus agris*. (J. Kolendo, *Kolonat w Afryce ...*, s. 96, 104, 142; D. Kehoe, *op. cit.*, s. 242; P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 222.). Szczególnie artykuł D. Kehoe jest godny polecenia, z uwagi na dość szczegółową analizę genezy *Lex Manciana*, ciekawe teorie w nim postawione, a także dokonaną rekonstrukcję tekstu tej *lex*.

²⁰⁶ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 232-233; J. Kolendo, *Kolonat w Afryce ...*, s. 93 i n.

zostali zrujnowani przez zbyt wielkie świadczenia nakładane przez *conductores*. Stąd też, administracja cesarska często wcielała się w rolę mediatora pomiędzy *conductores* a kolonami²⁰⁷. Z ciekawostek w tej kwestii wskazać można, iż Afryka była podzielona prawdopodobnie na cztery mniejsze dystrykty, jeśli idzie o opodatkowanie, z uwagi jednak na upływ czasu, trudno jest ustalić ich granice²⁰⁸. Także koloni w Brytanii byli traktowani jedynie jako płatnicy podatków oraz źródło rekrutów dla armii²⁰⁹.

Koloni nie byli samodzielnie odpowiedzialni za płatność podatków nałożonych na uprawiane przez nich grunty, ale w razie zaległości w podatkach, właściciel gruntów, który musiał zapłacić podatki za grunty uprawiane przez kolonów, mógł z tego tytułu pozbawić ich ziemi²¹⁰. W przypadku, gdyby kolon uciekł, jego dotychczasowy pan nie był zobowiązany do zapłaty podatku pogłównego za kolona, a zobowiązanie to przechodziło na osobę, która przyjęła zbiega²¹¹:

CTh. 5, 17, 1: *Apud quemcumque* colonus iuris alieni fuerit inventus, is non solum eundem origini suae restituat, verum super eodem capitationem temporis agnoscit.*

1. *Ipsos etiam colonos, qui fugam meditantur, in servilem condicionem* ferro ligari conveniet, ut officia, quae liberis congruunt, merito servilis condemnationis compellantur implere.*

Interpretatio. Si quis alienum colonum sciens in domo sua retinuerit, ipsum prius domino restituat et tributa eius, quam diu apud eum fuerit, cogatur exsolvere: ipse vero, qui noluit esse, quod natus est, in servitium redigatur.

Powyższa regulacja pochodzi z 332 r. n.e. Kolonom zabroniono opuszczania majątków ziemskich, zaś właściciele udzielający schronienia zbiegom musieli ich wydać, a ci, którym udało się sprowadzić zbiegłych kolonów z powrotem, mogli zakuć ich w kajdany, jak gdyby byli niewolnikami²¹². Słuszne wydaje się być wskazanie w

²⁰⁷ J. Kolendo, *Kolonat w Afryce ...*, s. 137.

²⁰⁸ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 534.

²⁰⁹ B. Campbell, *op. cit.*, s. 104.

²¹⁰ Koloni mogli płacić podatki bezpośrednio do poborców podatkowych, lub też mogli płacić zryczałtowaną kwotę (*tota summa*), właścicielowi gruntów, który uprawiali, a ten z kolei zatrzymywał nadwyżkę ponad wymagany podatek, jako swój dochód (*sui redditus*). „Wolni” koloni płacili *capitatio humana* osobiście. Dokonywali oni także *professio* przy censusie gruntu osobiście i samodzielnie także płacili za ten grunt podatki. (A. J. B. Sirks, *The Colonate ...*, s. 132-133, 140-143).

²¹¹ W przypadku, gdyby osoba, która udzieliła schronienia zbiegom, nie wiedziała o tym, iż są to zbiegowie, osobami bezpośrednio zobowiązanymi do zapłaty *capitatio humana* byli ci koloni. (A. J. B. Sirks, *The Colonate ...*, s. 132, 137; C. 11, 48, 8, 1.

²¹² C. 11, 53, 1. Mogło się to wiązać z wyłączeniem poszczególnych warstw, np. kleru chrześcijańskiego ze służby w radach miejskich. Z powodu takich zwolnień, cięższe obowiązki spadały na pozostałych współobywateli. (A. Cameron, *op. cit.*, s. 70.

powyższej konstytucji, iż osoba, u której kolon przebywał, była odpowiedzialna za płatność *capitatio* w czasie, w którym kolon u niej był. Z jednej strony osoba ta korzystała z pracy kolona, a z drugiej strony pierwotny właściciel z tej pracy nie korzystał, dlatego dla takiego właściciela powyższa regulacja stanowiła ulgę w zakresie płatności podatków. Regulacje zabraniające przemieszczania się miały ułatwić pobór *capitatio*, podatku nałożonego przez Dioklecjana, aby ułatwić przeprowadzanie regularnych spisów na potrzeby poboru tego podatku²¹³.

Podatki płacone przez kolonów były następujące²¹⁴: *capitatio humana*,²¹⁵ *publicae / tributariae functiones*. Zniesienie *capitatio* sprawiło, że nie było więcej powodów do wiązania istnienia kolonów z potrzebami fiskalnymi²¹⁶. Sens istnienia instytucji kolonatu, zdaniem autora rozprawy wynikał jednakże z tego powodu, aby płacić podatki gruntowe. Koloni byli rejestrowani w systemie podatkowym poprzez deklaracje składane przez właścicieli gruntów, które uprawiali. Stąd też, koloni stawali się odpowiedzialni za *munera* z tego gruntu. Koloni oraz *conductores* na cesarskich posiadłościach uczestniczyli w pokrywaniu podatków nałożonych na lokalne społeczności, proporcjonalnie do obszaru gruntów przez nich zajmowanych²¹⁷:

C. 10, 19, 4: *Actores ceterique rei privatae nostrae ad solutionem specierum sollemnium debiti vigoris auctoritate cogantur, ne provinciales rei privatae nostrae fatiget immunitas.*

W powyższej konstytucji z 349 r. n.e. mowa jest ogólnie o *actores* – zarządcach, użytkownikach prywatnych domen cesarskich, których sytuacja była zrównywana z sytuacją wspomnianych również *provinciales*. Zdaniem A. J. B. Sirksa *adscripticii* nie zastąpili instytucji kolonów, a w rzeczywistości, w późnej starożytności wykształciły się dwa rodzaje kolonatów – koloni „wolni” oraz *adscripticii glebae*. Rozróżnienie to znajduje potwierdzenie w źródłach:

C. 11, 50, 2 pr.: *Coloni censibus dumtaxat adscripti, sicuti ab his liberi sunt, quibus eos tributa subiectos non faciunt, ita his, quibus annuis functionibus et debito condicionis obnoxii sunt, paene est ut quadam servitute dediti videantur.*

²¹³ A. Cameron, *op. cit.*, s. 131.

²¹⁴ A. J. B. Sirks, *The Colonate ...*, s. 133.

²¹⁵ Nie musieli płacić tego podatku bezpośrednio do poborców podatkowych, a do właścicieli gruntów, na których przebywali, stąd też, w przypadku ucieczki, podatek ten był płacony przez osobę, która zapewniła schronienie zbiegowi (A. J. B. Sirks, *The Colonate ...*, s. 134); C. 1, 3, 16 – w tej konstytucji mowa jest także o zwolnieniu z *capitatio* stanu duchownego; C. 11, 48, 15).

²¹⁶ W 371 r. n.e. (C. Grey, *op. cit.*, s. 157; C. 11, 53, 1).

²¹⁷ C. Grey, *op. cit.*, s. 172. Zdaniem C. Grey, ujęcie tego prawa w rubryce *De Exactionibus* świadczy o tym, iż *annonae* była częścią całego systemu podatkowego Starożytnego Rzymu.

Zgodnie z konstytucją przytoczoną powyżej, występowali *coloni censibus dumtaxat adscripti* – czyli „wolni” koloni oraz *adscripticii (obnoxii* – pod czyjąś władzą)²¹⁸. W swoim podsumowaniu C. Grey stwierdza, iż rozróżnienie powyższe wynikało bardziej z braku spójnego systemu rejestrowanego najmu, do jakiego zaliczany jest kolonat²¹⁹. W IV w. ukuł się termin *agri deserti*, na określenie obszarów, z których nie wpływały żadne podatki. Z uwagi na znaczną liczbę takich obszarów (w samej prowincji Afryce na początku V w. n.e. było prawie 8 tys. kilometrów kwadratowych takich terenów), próbowano przywiązać kolonów na siłę do ich posiadłości²²⁰.

Jak podaje M. I. Finley, cesarze nie byli zainteresowani w statusie poszczególnych jednostek, a jedynie w tym, aby płaciły one odpowiednie podatki. W praktyce, przy zwiększaniu się potrzeb finansowych państwa oraz ucieczek kolonów z gruntów, sprowadzało się to do konieczności zmiany statusu jednostki. Co więcej, wraz z wykształceniem się kolonatu i zniknięciem wolnych najemców gruntów, ze źródeł, z tekstów prawnych znika kontrakt *locatio conductio rei*²²¹. Kolejno w późnym okresie dominatu wykształcają się instytucje podobne do siebie – *epibole* oraz *allelengyon*. *Epibole* polegała na przymusowym przydzielaniu ziem leżących odłogiem dzierżawcom ziem państwowych i prywatnym właścicielom. Bizantyjska *epibole* polegała na przerzuceniu na sąsiadów jedynie podatku za grunty porzucone przez właściciela wraz z prawem, ale bez obowiązku zagospodarowania ziemi. *Allelengyon* polegał na zbiorowej odpowiedzialności płatników za nieuiszczenie przez któregoś z mieszkańców podatku. Nacisk położono na uiszczenie podatku a nie na przydział ziemi. Możliwość użytkowania ziemi wynikała z faktu płacenia za nią podatku²²².

Oprócz kolonów istniała nadal warstwa drobnych właścicieli chłopskich. Ich liczba zależała w znacznym stopniu od zróżnicowania społecznego w poszczególnych prowincjach (i w samej Italii). Z pewnością grupa ta odgrywała znaczną rolę w Galii. Rozwój kolonatu wpłynął także na położenie niewolników pracujących na roli. Część właścicieli ziemskich pobierała od nich określoną daninę w zamian za uprawę

²¹⁸ A. J. B. Sirks, *The Colonate* ..., s. 138-139. Przeciwnie zdanie prezentuje C. Grey, twierdząc, że sytuacja obu tych rodzajów grup była bardzo podobna, zatem źródła nie dają zbytnej podstawy do rozróżnienia obu tych statusów: C. Grey, *op. cit.*, s. 172 – 173.

²¹⁹ C. Grey, *op. cit.*, s. 175.

²²⁰ P. Heather, *op. cit.*, s. 136-137.

²²¹ M. I. Finley, *op. cit.*, s. 92.

²²² W. Bojarski, *Zarys pojustyniańskich dziejów emfiteuzy*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Zeszyt 52, Prawo XI (1972), s. 46.

wyznaczonej działki, na której wolno im było mieć własną chatę. Ich sytuacja coraz bardziej przypominała sytuację kolonów²²³.

Rola kolonów, jako w pewnym sensie przymusowych dzierżawców ziemi, w okresie dominatu była nie do przecenienia. Dzięki nim państwo miało wpływy podatkowe określonej wysokości. Również ziemia nie traciła właściwości produkcyjnych, dzięki jej uprawom i nie pozostawianiu ugiorem.

Zróżnicowanie systemu poboru podatków

W przedmiocie poboru poszczególnych podatków w Rzymie – zarówno w Italii, jak i na prowincji, brakowało jednolitości. Pozory centralizacji²²⁴ i ujednolicenia systemu poboru podatku sprawia istnienie kodeksów prawnych w okresie dominatu. Dioklecjan jednakże nie stworzył nowego i ujednoliconego systemu dla całego cesarstwa. Regionalne zróżnicowanie przetrwało²²⁵. Ta różnorodność podatków, a co za tym idzie także, służb je pobierających upatruje się w rosnącym konflikcie pomiędzy potrzebami publicznymi oraz generalną tendencją do uchylania się od podatków²²⁶. Na poparcie tej tezy wskazuje się przykład poboru *vicesima hereditatium*. Pobór tego podatku różnił się w zależności od prowincji. W części był ustanowiony specjalny urząd do poboru tego podatku, a w części z kolei pobierał go jedynie niewolnik cesarski. Podobnie było z brakiem jednolitości w pborze innych podatków²²⁷. Przykładowo, w Italii początkowo mieszkańcy byli w ogóle zwolnieni z *tributum*. W Egipcie podobno w ogóle najemcy - rolnicy nie płacili podatków, a byli zobowiązani do wydania 50 % swoich plonów. Na Sycylii oraz Sardynii, a także w innych miejscach bardzo

²²³ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 232-233.

²²⁴ K. Harper, *op. cit.*, s. 90 – Zdaniem tego autora centralizacja mogła istnieć na poziomie jednej prowincji, co wynika np. z pochodzących z II poł. IV w. n.e. inskrypcji z Azji. Na centralizację poboru podatków oraz wydatkowania środków publicznych w Egipcie wskazuje z kolei: G. Rouillard, *L'Administration Civile de L'Égypte Byzantine*, Paris 1928, s. 106 i n.

²²⁵ A. Cameron, *op. cit.*, s. 59-60. Imperium, po aneksji pewnego terytorium, rzadko narzucało swoje rozwiązania administracyjne i fiskalne. Bardziej zaś opierało się na zastanym porządku administracyjnym. Ponadto, od samego niemalże początku, w okresach republiki oraz pryncypatu niektóre prowincje miały stały wymiar obciążeń podatkowych, inne zaś zmienny. W pierwszej grupie prowincje wpłacały podatki wprost do kasy kwestora, zaś druga grupa prowincji była domeną działalności publikanów. Odnosnie tej różnorodności, w literaturze spotykamy się także z opiniami, iż poglądy o rzekomym dużym zróżnicowaniu stawek podatkowych są czasami mocno przesadzone, jak opodatkowanie podatkiem poglównym w Egipcie, w którym generalnie była jedna stawka w wysokości 16 drachm, oraz były także osoby uprzywilejowane, obdarzone pewnymi przywilejami i zwolnieniami podatkowymi. (H. I. Bell, recenzja: Sh. L.e Roy Wallace, *Taxation In Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton 1938, [w:] *The Classical Review* vol. 52, Issue 5/1938, s. 190).

²²⁶ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 7.

²²⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 247 – 248.

powszechnym podatkiem była dziesięcina (*decuma*)²²⁸. W Egipcie można się spotkać z podatkami w wysokości 1/5 oraz 1/7 zbiorów. W Azji była to 1/10 zbiorów²²⁹. Ludność prowincji nie była zobowiązana do pełnienia służby wojskowej, jednakże była zamiast tego zobowiązana do wysokich świadczeń materialnych, *tributa*²³⁰. Sama centralizacja poboru podatków mogła się odbywać na poziomie prowincji. Między innymi zakładanie

²²⁸ S.E. Finer, *op. cit.*, s. 560. Szerzej na temat braku jednolitości w nakładaniu dziesięciny m. in. w okresie republiki w poszczególnych prowincjach: K. Bringmann, A. Gierlińska (tłum.), *Historia Republiki Rzymskiej od początków do czasów Augusta*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010, s. 138 – 140. Wprawdzie okres republiki nie jest przedmiotem niniejszej rozprawy to jednak autor przedstawi najważniejsze informacje dziesięcinie. Dziesięcina została wprowadzona prawdopodobnie w okresie drugiej wojny punickiej. Zdaniem W. Ihne, nakładanie dziesięciny było wyjątkowe i traktowano to po części, jako karę na podbite ludy. Na Sycylii Rzymianie zachowali bez zmian sprawiedliwe zasady poboru dziesięciny zbożowej, które wprowadził na tej wyspie król Hieron. (*Lex Hieronica* szczegółowo omówiona jest w III księdze mów przeciwko Werresowi; w myśl tej ustawy dochody przedsiębiorstw podatkowych nie mogły przekroczyć ściśle ustalonej kwoty). *Decuma* szła częściowo na utrzymanie wojska z czasem jednak utrzymanie wojska było pokrywane z *tributum*. Podaje się, iż dziesięcina nie była efektywnym ani sprawiedliwym podatkiem. Otóż była ona nakładana na widoczne zbiory. Stąd też, wystarczyło schować zbiory np. u sąsiada, aby oszacowanie było mniejsze a przez to mniejszy pobór podatku. Ponadto, często zbiory mogły wystąpić zbyt wcześnie lub zbyt późno w stosunku do oszacowania i poboru przeprowadzanego przez poborców podatkowych. Cenzorowie co pięć lat wydzierżawiali pobór dziesięciny. Przy czym, każdy kolejny cenzor miał wgląd do umów dzierżawy zawartych przez swoich poprzedników. Stąd też, przy szacowaniu rocznej produkcji, posiadano w miarę dokładne wyliczenia, które pomagały w utrzymaniu interesów państwa. Łatwiej było ściągnąć podatek od hodowców bydła, którzy płacili określoną opłatę od sztuki bydła wypasanej na pastwisku należącym do państwa - *pascua*. Dawniej to *pascua* była jedynym podatkiem nakładanym przez państwo. O ile grunty rolne były wydzierżawiane, o tyle pastwiska pozostawały w rękach państwa. W dawnych czasach pastwiska były jedynymi gruntami posiadającymi status *ager publicus*. Zobowiązanie do płacenia *pascua* za wypasane bydło, wyjaśnia, dlaczego to bydło nie należało do kategorii *res Mancipi*. Grunty uprawne oraz bydło rolne, od których nie była płacona dziesięcina, były *res Mancipi*. Przy okazji dziesięciny warto także wspomnieć o *Lex Icilia*. *Lex Icilia* podzieliła całą ziemię należącą do państwa na Awentynie pomiędzy plebejuszy. Na podstawie *assignatio* triumwirów *Lex Sempronia*, zwani także *triumviri agris dandis assignandis*, przypisywali podatki do określonych gruntów rozdzielonych pomiędzy plebejuszy. Świadczy to o tym, iż plebejusze, którzy otrzymali ziemię, nie mieli jej w pełnej własności. Autor twierdzenie to wysnuwa z podziału ziemi w starożytnym Rzymie na *ager publicus* oraz *ager privatus*, dzieląc przy tym *ager privatus* na *ager optimo iure privatus* – wolne od wszystkich podatków oraz „zwyczajne” *ager privatus*, do którego przypisane były pewne obowiązki. Oprócz dziesięciny dostarczanej bezpłatnie często, jak w przypadku mieszkańców Sycylii drugą 1/10 część plonów mieszkańcy musieli oddawać państwu po bardzo niskich cenach – tzw. *frumentum emptum / frumentum in cellam*. Odejście od poboru dziesięciny lokalnie, z każdej społeczności oddzielnie, na rzecz kontraktowania poboru tego podatku w określonej wysokości z całej prowincji, np. Azji nastąpiło stosunkowo wcześnie, gdyż już w okresie republiki. (W. Ihne, *Researches into the History of the Roman Constitution with an Appendix upon the Roman Knights*, London, William Pickering 1853, s. 137-138; M. Cary, H. Hayes Scullard, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 340; S. E. Finner, *op. cit.*, s. 82; T. Łoposzko, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 89; J. Kolendo, *Rolnictwo rzymskie*, [w:] J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994, s. 342; N. Rosenstein, R. Morstein – Marx, *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing, Kundli 2006, s. 171; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 534; P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire. A social, political and economic study*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 35. P. Erdkamp podaje także szacunkową wielkość zbiorów w poszczególnych prowincjach w swojej pracy: P. Erdkamp, *op. cit.*, s. 46 i n.).

²²⁹ R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge University Press 1998, s. 47.

²³⁰ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Starożytny Rzym*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2008, s. 89.

miast na prowincjach oraz tworzenie z nich ośrodków administracji fiskalnej miało na celu poprawę efektywności w poborze podatków²³¹. W wielu podbitych społecznościach państwa lokalny system urzędniczy, organizacja skarbowa pozostały niezmienione po podbiciu przez Rzymian. Jedyną nowością wprowadzaną po podbiciu było dokonywanie oszacowania majątku, cenzusu, w celu nałożenia podatków²³².

Reforma w powyższym zakresie miała być wprowadzona w rzeczywistości dopiero w okresie dominatu. Urzędy miały być ujednolicane. Pewne pozory tego typu zjawiska stwarzają wydawane konstytucje cesarskie, rzekomo ujednolicające funkcjonowanie administracji w całym Imperium. Na ile jednak ta jednolitość występowała, o tym będzie mowa w dalszej treści niniejszej rozprawy. Rzeczywiście, powszechnie ugruntowana została już w piśmiennictwie teza, iż Rzymianie nie trzymali się sztywnego schematu w zakresie opodatkowania, ale w miarę możliwości utrzymywali system fiskalny, który obowiązywał przed aneksją poszczególnych terytoriów. Stąd wynikają znaczne różnice między ciężarami ponoszonymi przez ludność w poszczególnych prowincjach²³³.

Sprawny zarząd poszczególnymi prowincjami nie był możliwy bez udziału miejscowej ludności²³⁴. To mieszkańcy poszczególnych prowincji znali uwarunkowania geograficzne i gospodarcze danego terytorium. Znali także zwyczaje ludności miejscowej, przez to też pobór podatków mógł być skuteczniejszy. Jednakże, w okresie dominatu, szczególnie w IV w. n.e., cesarze robili wszystko, aby zastąpić urzędników cesarskich członkami kurii w procesie poboru podatków. Reforma ta nie została dokonana prawdopodobnie w Afryce i Egipcie²³⁵.

W konstytucji z 365 r. n.e. mamy doskonały przykład tego, na jakie przeszkody napotykali cesarze przy okazji wcielania ich zamiarów w życie. Otóż, w tym przypadku

²³¹ J. Edmondson, *Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire, 30 BCE – 250 CE*, [w:] D. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Oxford, Blackwell 2006, s. 254.

²³² A. Monson, *Rule and Revenue in Egypt and Rome: Political Stability and Fiscal Institutions*, *Historical Social Research*, 3/2007, s. 256.

²³³ M. Cary, H. Hayes Scullard, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 338.

²³⁴ T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1972, s. 395.

²³⁵ K. Harper, *op. cit.*, s. 89; CTh. 12, 6, 9 – to z tej Konstytucji wynika, iż w Afryce pobór podatków w naturze został pozostawiony w gestii rad miejskich. Cesarzowie Walentynian i Walens tłumaczyli to tym faktem, iż kuriałów łatwiej jest zmusić do pokrycia niedoborów w pobieranych podatkach. Z kolei z konstytucji: CTh. 12, 1, 97 z 383 r. n.e. wynika, iż zakazane było pobieranie podatków w Egipcie przez dekurionów.

nie mogli znaleźć odpowiedniej ilości urzędników do pełnienia w Cilicji funkcji *susceptores, praepositis i arcariis*²³⁶.

Z Afryki czy Azji Mniejszej z kolei znane są przypadki wsi zbierających podatki ze swoich terytoriów i przekazujących je do miast²³⁷. Być może stanowiło to swego rodzaju powrót do pośredników finansowych, którzy w miejsce bezpośredniego poboru podatków, pobierali podatki na rzecz państwa, czerpiąc z tego, szczególnie w okresie republiki znaczne profity²³⁸. Nawet w okresie największej siły imperium, władcom rzymskim nie wszędzie udało się obsadzić prowincje swoimi urzędnikami. Część mieszkańców nowych terytoriów przyłączanych do Rzymu, traktowała aneksję jedynie jako zmieniający się element polityczny, bez realnego wpływu na ich życie²³⁹.

W okresie dominatu system podatkowy został usprawniony i uelastyczniony, co pozwoliło zwiększać obciążenia wobec ludności. Co roku ogłaszano wysokość rocznego podatku do ściągnięcia – *indictiones / intributiones*²⁴⁰. Jeżeli wysokość ta okazywała się w trakcie roku zbyt niska, można było ogłosić superindykcję²⁴¹. Podatki ze wszystkich prowincji cesarskich szły do centralnej kasy (*fiscus*), z której każdą nadwyżkę, pomniejszoną o niezbędne koszty, należało przekazać do skarbcza publicznego. W rzeczywistości wielkość prywatnych dochodów cesarza, a także jego kontrola nad fiskusem umożliwiały mu dysponowanie środkami finansowymi znacznie przewyższającymi fundusze samego państwa²⁴². Kolejno też, próbowano wprowadzać nowoczesne metody opodatkowania, mające ułatwiać ich pobór, jak auto / samoopodatkowanie. Z czasem jednak uznano, iż metody te prowadzą do nadużyć i służą jedynie unikaniu opodatkowania i przywrócono tradycyjne metody nakładania i poboru podatków²⁴³.

²³⁶ CTh. 12, 6, 5.

²³⁷ K. Harper, *op. cit.*, s. 96.

²³⁸ P. Temin, *Financial Intermediation in the Early Roman Empire*, The Journal of Economic History, vol. 64 issue 03, s. 725.

²³⁹ F. Millar, *Rome, the Greek World, and the East. Volume I: The Roman Republic and the Augustan Revolution*, The University of North Carolina Press 2002, s. 230.

²⁴⁰ Wprowadzenie *indictio* przypisuje się Trajanowi. (P. Erdkamp, *The corn supply of the Roman army during the third and second centuries B.C.*, Historia 44/2 z 1995, s. 175); *Indictio*, początkowo w naturze, miały w początku funkcjonowania jedynie okazjonalnie ratować potrzeby budżetu. Dopiero w późniejszym okresie stały się określeniem regularnych podatków. Ta instytucja oszacowania podatku do pobrania została zreformowana przez Dioklecjana, który najpierw wprowadził indykcje dokonywane co 5, a następnie, co 15 lat. (F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, London 1967, s. 98; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 874).

²⁴¹ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 891.

²⁴² B. Salway [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 120.

²⁴³ CTh. 11, 22, 4.

Mieszkańcy prowincji poza podatkami bezpośrednimi ponosili także ciężary na rzecz armii. Otóż, musieli ją żywić, uzbrajać oraz dostarczać ubrania. Niektóre miasta na wschodzie także biły monety, specjalnie po to, aby dać je maszerującym przez ich terytoria żołnierzom. Żołnierze i inni urzędnicy mieli także prawo domagać się wyżywienia i zakwaterowania (*hospitum*) oraz mogli domagać się niezbędnych środków transportu, włączając w to zwierzęta, wozy, przewodników (*angaria*), kiedy przebywali z oficjalnymi wizytami. Lokalne społeczności były także odpowiedzialne za utrzymanie rozległej sieci dróg²⁴⁴.

Wysokość dochodów ściąganych z prowincji pozwalała na zaspokojenie wszystkich wydatków umiarkowanych rządów ustanowionych przez Augusta, gdy wojsko, nie mając żadnych ambitnych planów podboju oraz obawy przed obcym najazdem, obliczone było tylko na obronę granic. Już od czasów Augusta zdawano sobie sprawę z nieprzydatności podbojów, albowiem prowincje przygraniczne były przeważnie deficytowe (np. Panonia). Stąd też, błędnym jest upatrywanie w każdej akcji skierowanej wobec ludów przygranicznych chęci ich aneksji²⁴⁵. Dochody uzyskiwane z danej prowincji zobowiązywały Rzymian do jej obrony, czyli do utrzymywania w niej wojska i jego wodza-namiestnika, jednakże prowincje przygraniczne były w tym względzie nierentowne, albowiem należało w nich utrzymywać dużą ilość wojska. Do utrzymywania bezpieczeństwa w prowincji służyła m.in. *ornatio provinciae*, czyli fundusz przyznawany namiestnikowi, z którego ten w teorii winien był pokrywać wszystkie swoje wydatki, w tym swoje koszty utrzymania i administrowania oraz wszelkiego rodzaju wydatki administracyjne. O wysokości *ornatio* decydował senat, na podstawie aktualnych potrzeb danej prowincji i jej namiestnika. Umożliwiało to uzyskanie rozmaitych przywilejów ludziom najbardziej wpływowym i cieszącym się zaufaniem senatu i *nobilitas*²⁴⁶. Fundusz ten był jednak zbyt mały w stosunku do potrzeb, w szczególności w okresie wojen. Stąd też namiestnicy często byli zmuszani do rekwizycji²⁴⁷. Późniejsze ekspedycje wojsk rzymskich były często jedynie

²⁴⁴ C. 10, 42, 1; C. 10, 42, 2; D. 50, 4, 14, 2; B. Campbell, *op. cit.*, s. 86. O tym, kto mógł używać *cursus publicus*: C. 12, 50, 2. W zakresie obowiązku utrzymania akweduktów: C. 11, 43.

²⁴⁵ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*, S. Kryński (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971, s. 133; J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 26.

²⁴⁶ T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 66; R. Duncan-Jones, *Structure and scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press 1990, s. 30.

²⁴⁷ A. Keaveney, *Lukullus*, A. Ziółkowski (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1998, s. 106.

ekspedycjami karnymi lub odwetowymi, które wysyłano w następstwie napadów lub innych nieprzyjaznych poczynań np. ludów północnych²⁴⁸. Prowincje „nierentowne” również pełniły bardzo ważną rolę w rzymskiej ekonomii. Otóż, z uwagi na stacjonowanie w nich zwiększonej ilości wojsk, prowincje te stanowiły rynki zbytu dla towarów wyprodukowanych w „spokojniejszych” prowincjach, w których nadwyżki tych towarów występowały²⁴⁹. Podkreślić należy, iż to właśnie prowincje były przez długi czas głównym źródłem bogactwa państwa rzymskiego oraz poszczególnych przedstawicieli warstw wyższych. Gdy zaczęły odprowadzać coraz mniejsze podatki oraz, gdy zaczęły w nich narastać nastroje separatystyczne, państwo rzymskie zaczęło chylić się ku upadkowi. Świadczyło to również o słabnącej sile uprzednio sprawnie działającej administracji podatkowej. Spotyka się również opinie, że w ostateczności, utrata państwowej niepodległości okazywała się w ostatecznym wyniku wielką łaską losu dla obywateli municypiów. Z jednej strony zatrzymywali oni swój lokalny samorząd, a z drugiej strony, stawali się współrządcami rozrastającego się państwa²⁵⁰. Prowincje już rozwinięte cywilizacyjnie, jak Egipt, czy Grecja, zmieniały tylko władcę, nie traciły natomiast nic ze swojego dorobku cywilizacyjnego. Grecja nigdy nie uległa zromanizowaniu, a egipski ustrój administracyjny i skarbowy został rozszerzonych za czasów Dioklecjana na cały rzymski świat²⁵¹. Rzymianie nie zawsze byli najeźdźcami zdobywającymi nowe terytoria. Zdarzało się, że zwracano się do nich z prośbą o interwencję, gdyż widziano w nich godnego zaufania rozjemcę. Dopiero po spełnieniu swojej misji, do której bywali zaproszeni, nie wycofywali się, jak to było w przypadkach Karii, czy całej Azji Mniejszej, a pozostawali na tych terytoriach. Ich rola ewoluowała kolejno od rozjemcy do politycznego i ekonomicznego zwierzchnika²⁵². Dochody z prowincji oraz dochody z wojen spływały bardzo nieregularnie. Niekiedy były to dochody ogromne, niekiedy zaś w ogóle znikły. Wtedy, starożytny Rzym zależny przede wszystkim od swoich prowincji, dotykał kryzys gospodarczy i nawet najbogatsi mieli problemy z wypłacalnością²⁵³.

²⁴⁸ J. Wielowiejski, *op. cit.*, s. 185.

²⁴⁹ R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 42.

²⁵⁰ Taką opinię przedstawia S. Łoś odnośnie wcześniejszego okresu państwowości rzymskiej, jednakże zdaniem autora rozprawy konkluzja ta pozostaje aktualna również w okresie dominatu. S. Łoś, *Rzym na rozdrożu. Studium monograficzne o Katonie Starszym*, Czytelnik, Warszawa 1960, s. 19.

²⁵¹ S. Łoś, *op. cit.*, s. 240.

²⁵² G. Kotłowski, *Początki władzy rzymskiej w Karii*, [w:] R. Sajkowski (red.), *Studia z dziejów Starożytnego Rzymu*, Olsztyn 2007, s. 28 – 29.

²⁵³ S. Łoś, *op. cit.*, s. 144.

Nadużycia w poborze podatków

W starożytności wypracowano model cech oczekiwanych od pracowników administracji. Dobry urzędnik winien, zdaniem Marka Aureliusza, charakteryzować się następującymi cechami:

1. dobrym charakterem (niewinnością) – *innocentia*,
2. sumiennością – *diligentia*,
3. doświadczeniem – *experientia*²⁵⁴.

Powyższy przekaz pochodzi z okresu pryncypatu, pozostawał jednak aktualny również w okresie dominatu, podobnie jak pozostaje aktualny w czasach współczesnych. Niestety, nie wszyscy urzędnicy stosowali się do powyższych zasad. Większość dopuszczała się nadużyć i zdzierstw wobec podatników. Nadużycia były powszechne przy opodatkowaniu w starożytnym Rzymie²⁵⁵.

Skargi na zbytnią gorliwość wszędobylskich funkcjonariuszy fiskalnych są szczególnie częste w Kodeksie Teodozjusza²⁵⁶. Przyczyn karygodnych zachowań ze strony urzędników może być wiele. Część na pewno wynikała z charakteru ludzkiego. Nadużycia być może były także spowodowane zmianami w sposobie awansu do najwyższych stopni w karierze urzędniczej. Otóż, urzędy w Rzymie były sprawowane przez różnych ludzi – zarówno biednych, jak i bogatych. Część osób robiła kariery na kredyt, inni – byli to np. bogacze i ich synowie, którzy dorobili się majątków w czasie proskrypcji, które miały miejsce we wcześniejszych okresach²⁵⁷. Administracja finansowa w starożytnym Rzymie nie funkcjonowała w próżni, ale w wyraźnych ramach prawnych, które zostały na nią nałożone. Przykłady takich ograniczeń znajdziemy w Kodeksie Justyniańskim. Otóż, nawet zgodne z prawem działania służb finansowych mogły być uznane za zabronione z tego powodu, iż nie były wykonywane we właściwym czasie:

C. 10, 1, 6 Imperator Constantinus: *Iustas etiam et quae locum habent fisci actiones praecipimus concremari ob hoc solum, quod suis temporibus prolatae non sunt. iam calumniae privatorum eo saltem arceantur exemplo, quo iustas fisci lites silere praecipimus. * constant. a. ad provinciales. * <a 319 d.Iii k.Iun.Constantino a.V et licinio c.Conss.>*

²⁵⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 260.

²⁵⁵ B. Campbell, *op. cit.*, s. 91.

²⁵⁶ P. Heather, *op. cit.*, s. 288.

²⁵⁷ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 761.

Powyższa konstytucja nakazuje wprost spalenie dokumentów, z których wynikały zobowiązania podatkowe, jeśli dokumenty te nie zostały wykorzystane we właściwym czasie. Czyli zawarty tu jest zakaz wykorzystywania takich dokumentów. Fragment można powiązać z zakazem tego samego cesarza zawartym w poniższej regulacji:

C. 7, 37, 1 Imperator Constantinus: *Notum est a fisco quaestionem post quadriennium continuum super bonis vacantibus inchoandam non esse. additum etiam est et eos, qui nostra largitate nituntur, nulla inquietudine lacesseandos nec his a fisco nostro controversiam commovendam, qui quoquo modo aut titulo easdem res possederint. * const. a. ad orfitum. * <>*

W powyższym fragmencie mowa jest o zakazie podejmowania działań przez fiskusa (jego urzędników) wobec rzeczy, które nie miały właściciela, a które były w czyimś posiadaniu przez 40 lat²⁵⁸. Kolejną ważną regulację znajdujemy w Kodeksie Teodozjańskim:

CTh. 10, 1, 3: *Iustas etiam et quae locum habent fisci actiones praecipimus concremari ob hoc solum, quod suis temporibus prolatae non sunt. Iam calumniae privatorum eo saltem arceantur exemplo, quo iustas fisci lites silere praecipimus.* Dat. III kal. iun. Constantino a. V et Licinio c. conss. (319 mai. 30).

Zgodnie z powyższą konstytucją nawet najbardziej uzasadnione sprawy dotyczące *fiscus* nie mogły być wnoszone po czasie przewidzianym na ich wniesienie. Mamy tutaj przykład kolejnej regulacji Konstantyna z początku IV w. n.e., przynoszącej ulgę podatnikom.

Poszczególne cesarze mieli świadomość ciężaru podatków przytłaczających społeczeństwo, pobieranych przez nadużywających swych uprawnień urzędników²⁵⁹. Docierały do nich skargi na urzędników z prowincji, których dotarcie chcieli zablokować zarówno *curiales* jak i *defensores*. Chęć ukrycia informacji o nadużyciach przed cesarzem mogła wynikać ze strachu przed cesarzem oraz, przed zarzutami za niską skuteczność walki z nadużyciami ze strony *defensores*. Cesarze starali się walczyć z korupcją, niesprawiedliwością i nadużyciami urzędników. Środkiem zaradczym na to miało być wysyłanie do prowincji specjalnych urzędników oraz komisji, z nadzwyczajnymi uprawnieniami, których zadaniem było przywrócenie praworządności

²⁵⁸ Fragment ten należy porównać z konstytucjami zawartymi w C. 7, 38, w którym jest mowa o nakazie zwrotu i naprawienia szkody w stosunku do rzeczy – niewolników, czy ziemi, uzyskanych bezprawnie.

²⁵⁹ Novellae Divi Maioriani 4: “(...)Nobis rem publicam moderantibus volumus emendari, quod iam dudum ad decolorandam urbem venerabilis faciem detestabamur admitti. (...)”.

na prowincjach²⁶⁰. Innym środkiem, jaki mogli przedsięwziąć, były coraz surowsze kary, grożące za takie przestępstwa. Realnie jednak, z uwagi na odległości dzielące cesarza od poszczególnych prowincji, nie było możliwości wyegzekwowania tych kar, a ponadto osoby, w stosunku do których urzędnicy nadużywali swojej władzy, nie mogły dotrzeć do cesarza, aby złożyć swoje skargi²⁶¹. Porządek na prowincjach chcieli przywrócić praktycznie wszyscy władcy. S. Dill podaje za przykład Walentyniana, ze słowami: „*jest moim celem przywrócenie pokoju i porządku na prowincjach*”²⁶², Anthemiusa, który był powołany do „*stawienia czołu sztormom przytłaczających katastrof*”²⁶³ oraz Marcjana, który miał „*przywrócić dobrobyt dla ludzkiej rasy*”²⁶⁴. Także namiestnicy prowincji zostali wezwani do walki z nadużyciami poborców podatkowych²⁶⁵. Z 4 czerwca 440 r. pochodzi konstytucja mająca ukrócić praktyki cesarskich urzędników, którzy jako poborcy zabierali część dochodów dla siebie²⁶⁶.

W okresie dominatu pewnym problemem stała się także zwłoka w zapłacie podatków, czy też wreszcie w przekazywaniu zebranych podatków. W tym celu Honoriusz nałożył karę w wysokości 4-krotności zaległych podatków na osoby, które dopuszczały się takich czynów (*moratores*)²⁶⁷:

CTh. 11, 1, 27: Idem aa. Salvino comiti rerum privatarum. *Opulentos, quos annua solutione debitas inferre convenerat pensiones, cum eo, quod resedit in debitum, quadruplum iubemus inferre. Ii vero, quos forte mediocritas a contumaciae huius excusat invidia, simplam debiti summam omni maturitate redhibere cogantur. Quos tamen oportuerat pro media saltem praeceptionis condemnatione retineri, qui ad solvenda rei nostrae debita extiterunt.* Dat. id. nov. Ravennae Stilichone et Aureliano cons. (400 [405] nov. 13).

Powyższa konstytucja Arkadiusza i Honoriusza jest przykładem zaostrzania polityki fiskalnej przez cesarzy względem podatników na początku V w. n.e. Osoby bardziej majątne, zwlekające z zapłatą podatków, płaciły ich czterokrotność. Osoby

²⁶⁰ S. Dill, *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, Macmillan and Co., London 1905, s. 230.

²⁶¹ S. Dill, *op. cit.*, s. 267.

²⁶² Nov. Valent. 8: “(...)nostris procul dubio remediis esset temeritas persequenda (...)”.

²⁶³ Leg. Anthem. I: “*Humano generi et fluctuantibus rebus mortalium una post deum ratione consulitur, si adversorum ingruentium procellis occurrat saepius nostra serenitas.* (...)”.

²⁶⁴ Nov. Marciani II: “*Curae nobis est utilitati humani generis providere* (...)”.

²⁶⁵ S. Dill, *op. cit.*, s. 280.

²⁶⁶ P. Heather, *op. cit.*, s. 346; Nov. Val. 7. 1 oraz 7.2, w których zostały też wyliczone nadużycia, jakich dopuszczali się urzędnicy przy poborze podatków: wytaczanie fikcyjnych procesów, superindykcje, z których wpływy szły do prywatnych osób a nie na rzecz państwa czy prowincji.

²⁶⁷ S. Dill, *op. cit.*, s. 268.

mniej majątne musiały zapłacić podatki zaległe oraz połowę wysokości zaległości. Dla państwa opłacało się zatem mieć dłużników podatkowych. Warto wspomnieć, iż 80 lat wcześniej, w czasach Konstantyna spóźnialscy musieliby zapłacić jedynie odsetki od zaległości podatkowych. W czasach Arkadiusza i Honoriusza zaś nałożono surową grzywnę, o której mowa powyżej.

Jednym z nadużyć urzędników, w tym także skarbowych, była pomoc w bezprawnym uzyskaniu przez osoby prywatne *fundos patrimoniales vel emphyteuticos*²⁶⁸. Kolejnym nadużyciem, jakiego dopuszczali się urzędnicy skarbowi, była zła, zbyt niska lub zbyt wysoka, w zależności od okoliczności, wycena majątku osób, które były skazane na konfiskatę majątku²⁶⁹.

Zdarzało się także, iż urzędnicy dopuszczali się fałszerstw pieniędzy (*de falsa moneta*)²⁷⁰.

Kolejno też, urzędnicy skarbowi dopuszczali się bezprawnych zajęć majątków podatników. W takim przypadku urzędnik karany był karą grzywny w wysokości podwójnej wartości zajętego majątku. Karani też byli sędziowie w przypadku beczynności w sytuacji skarg wniesionych na takie bezpodstawne zajęcia²⁷¹.

Zwłoka w zapłacie podatków przez jednych podatników wiązała się z większym przymusem wobec innych podatników. Z czasem ich sytuacja stała się tak ciężka, że państwo musiało podjąć doraźne środki i przyznać szczególne ulgi²⁷²:

CTh. 11, 28, 2: Impp. Arcadius et Honorius aa. Dextro praefecto praetorio. *Quingenta viginti octo milia quadraginta duo iugera, quae campania provincia iuxta inspectorum relationem et veterum monumenta chartarum in desertis et squalidis locis habere dinoscitur, isdem provincialibus concessimus et chartas superfluae discriptionis cremari censemus.* Dat. VIII kal. april. Mediolano Olybrio et Probino cons. (395 mart. 24).

Pięć lat wcześniej, w powyższej regulacji z 395 r. n.e. ci sami cesarze Arkadiusz i Honoriusz przyznali dla prowincji ulgę z tytułu gruntów opuszczonych i nieuprawnych, a dokumenty potwierdzające zobowiązania z tych gruntów miały być spalone. S. Dill twierdzi, iż doszło tutaj do błędnego oszacowania podatków i nałożenia

²⁶⁸ CTh. 5, 15, 21.

²⁶⁹ CTh. 9, 42, 7.

²⁷⁰ CTh. 9, 21, 2.

²⁷¹ CTh. 10, 1, 16 z 399 r. n.e.

²⁷² S. Dill, *op. cit.*, s. 279.

ich na te grunty. Być może jednak, grunty te włączano do podstawy opodatkowania a cesarze tylko przyznali ulgę w zapłacie podatków z tych gruntów.

W tym miejscu można przytoczyć za R. Taubenschlagiem przestępstwa podatkowe, zgodnie z zaproponowaną przez niego klasyfikacją:

1. fałszerstwa stawek oraz fałszowanie rejestrów wpływów;
2. nie przekazywanie zebranych podatków – zatrzymywanie ich dla siebie.

Kolejno możliwe były delikty: podatników, urzędników skarbowych, poborców podatkowych, innych osób uczestniczących w poborze podatków²⁷³.

O nadużyciach popełnianych przez poszczególne urzędy oraz o karach za to grożących, a także środkach zaradczych przedsięwziętych przez cesarzy w celu zapobiegnięcia nadużyciom będzie mowa w dalszej części rozprawy przy opisie poszczególnych służb.

Organizacja skarbu państwa

Dochody, których pobieraniem trudniły się służby przedstawione w niniejszej rozprawie, trafiały do *aerarium* bądź *fiscus*. *Aerarium* i *fiscus* stanowiły przykład starożytnego rozróżnienia na skarb państwa, przeznaczony do zaspokajania potrzeb państwa oraz skarb władcy, przeznaczony do zaspokajania potrzeb cesarza. Wpływy *aerarium* były lepiej znane w okresie dominatu jako *tituli largitionales*, z uwagi na fakt, iż zarządzał nimi *comes sacrarum largitionum*. Składały się z regularnych obciążeń nałożonych na nieruchomości należące do państwa, inne regularne oraz nieregularne obciążenia, oraz, opodatkowanie pośrednie (*vectigalia*). Pewne *tituli* były przeznaczone na potrzeby wojenne: *tirones* (obowiązek dostarczenia rekrutów), *equi* (obowiązek dostarczenia koni) oraz *vestis* (obowiązek dostarczenia ubrań), wszystkie były nakładane na podstawie posiadanych nieruchomości. *Canon equorum* był pierwszym *coemptio* (przymusowa sprzedaż za określoną cenę), a następnie podatkiem płatnym *in natura*, od 367 r. został zaś przekształcony w płatność pieniężną. Przy tetrarchii, obowiązek dostarczenia rekrutów został przekształcony w obowiązek płacenia regularnego podatku w złocie (*aurum tironicum*), później używanym do opłacania najemników barbarzyńskich²⁷⁴.

²⁷³ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 464 – 469.

²⁷⁴ Podatek ten wykształcił się w epoce późnego pryncypatu a rozwinął i stał się popularny w dominacie, gdyż społeczeństwu rzymskiemu odeszła ochota do pełnienia służby wojskowej. M. Jaczynowska podaje jednak, iż podatek ten został wprowadzony dopiero przez Dioklecjana przy okazji reformy wojskowej. Właściciele ziemscy byli zobowiązani do dostarczenia pracujących na ich ziemiach kolonów, jako

W okresach wojen nakładano dodatkowe podatki. *Canon vestis* był płacony, teoretycznie dobrowolnie, przez miasta i senatorów. Innymi dochodami *aerarium* były nakładane kary pieniężne oraz zdobycze wojenne z podboju nowych terytoriów²⁷⁵.

Tylko w teorii gromadzono wszystkie dochody państwa w *aerarium* i pokrywano z nich wydatki²⁷⁶. W praktyce bowiem w każdej prowincji była kasa przychodów – *fiscus*, z którego pokrywano wydatki związane z zarządem prowincją. Do

rekrutów (O tym m.in. CTh. 7, 13, 7). Dlatego przekupowali oni agentów poborowych, by zamienić pobór na podatek rekrucki (*aurum tironcinum*). Poborowi uciekali się ponadto do przekupstwa, samookaleczania i dezercji. Jedynie w krytycznych dla państwa momentach rygorystycznie domagano się dostarczenia rekruta. Z czasem, płacenie *aurum tironicum* stało się regularnym, kolejnym obowiązkiem, nałożonym na miasta. Miały one albo dostarczyć rekrutów w odpowiedniej ilości, albo zapłacić „złoto rekrutacyjne” (*aurum tironicum*). W V w. n.e. sytuacja państwa była na tyle poważna, że nawet użytkownicy gruntów cesarskich musieli płacić ten podatek, albo dostarczyć rekrutów. Jego wielkość obliczano proporcjonalnie do wielkości posiadanych gruntów (CTh. 7, 13, 7). Zdaniem A. Świętonia, możliwość płacenia *aurum tironicum* była przywilejem, tak była traktowana, albowiem, była rozwiązaniem korzystniejszym niż *temonarium*. W IV w. n.e. spotykamy się z podatkiem *praebitio tironum*, wprowadzonym prawdopodobnie przez Dioklecjana. Zdaniem J. Wiewiorowskiego, *aurum tironicum* pobierano dopiero od 370 r., zgodnie z konstytucją Walentyniana i Walensa (CTh. 7, 13, 2). Wynosił on najpierw 25, a następnie 30 solidów. Służba wojskowa, oprócz osób pożytecznych dla państwa, była zakazana przestępcom, niewolnikom, kolonom i kuriałom. Wykształcenie się tego podatku jest krytycznie oceniane przez historyków. Uznaje się bowiem, iż *aurum tironicum*, płacone w wielkości 25 solidów zamiast jednego rekruta, który miał być dostarczony, przyczyniło się do spadku morale, spadku ducha walki, oraz osłabienia przywiązania do ojczyzny, której już nie było obowiązku bronić. Płacenie *aurum tironicum* pozwalało z jednej strony na werbunek barbarzyńców do obrony granic, z drugiej jednak strony to powodowało silną barbaryzację armii oraz korpusu oficerskiego. Doprowadzało to z czasem do ostrych konfliktów pomiędzy wojskiem (barbarzyńskim) a ludnością cywilną. Ponadto, poprzez armię barbarzyńcy zdobywali także coraz większe wpływy na dworze cesarskim. (CTh. 7, 13, 4-5 – o spadku morale na przykładzie obcinaniu sobie części kończyn przez osoby, które nie chciały służyć w wojsku; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 888; J. Kalendo, *Rzym i Barbarzyńcy Europy Środkowej i Wschodniej*, Meander 7-8/1987, s. 397; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 323; F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours ...*, s. 99; S. Dill, *op. cit.*, s. 235; A. Świętoń, *Przymus służby wojskowej w późnym cesarstwie rzymskim*, Studia Prawnoustrojowe 7/2007, s. 127; CTh. 7, 13, 13 – właśnie o możliwości płacenia przez senatorów 25 solidów zamiast dostarczania jednego rekruta, to senatorowie decydowali samodzielnie, czy wolą zapłacić, czy też dostarczyć rekrutów; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII: ...* s. 290; J. Wiewiorowski, *Organizacja Cesarstwa Rzymskiego...*, s. 248; J. Kolendo, *Kontakty Rzymu z barbarzyńcami Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994, s. 229; Obszerną monografię na temat służby barbarzyńców w armii rzymskiej przygotował M. Wilczyński: M. Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e. Studium historyczno-prospograficzne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2001; Ammianus Marcellinus 19, 11, 7 – fragment z Marcelina, w którym wspomina on o możliwości zapłaty złota przez *provinciales* zamiast dostarczenia rekrutów; Ammianus Marcellinus 31, 4, 4 – także w tym fragmencie jest mowa o *pro militari supplemento quod provinciatim annum pendebatur, thesauris accederet auri cumulus magnus* i o rekrutowaniu żołnierzy z najdalszych krańców Imperium oraz z zagranicy).

²⁷⁵ A.J.B. Sirks, recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*. [Collection de l'École française de Rome, 121]. Palais Farnèse, Roma 1989, XVIII + 759 s., [w:] Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis nr 60, 1992 r., s. 478-484.

²⁷⁶ Bardzo dobre, warte uwagi i polecenia zestawienie przykładowych dochodów i wydatków z *aerarium* w okresie pryncypatu, w formie tabeli oraz z podaniem źródeł, przedstawił R. Duncan-Jones: R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 17 – 18. Zdaniem F. Millar jednakże mimo, iż znane są mniej więcej dokładnie wpływy do *aerarium*, to nie wiemy prawie nic na temat technicznych środków transportu wpływów do *aerarium*. (F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours ...*, s. 69).

aerarium odsyłano nadwyżkę dochodów nad wydatkami²⁷⁷. Nie mamy jednak dokładnych danych na temat tego, ile podatków, ile efektów produkcji rolniczej było konsumowanych w prowincjach, a ile nadwyżki było odsyłanej do Rzymu²⁷⁸.

Rozdział na *aerarium* i *fiscus* nie jest spotykany obecnie. Nie mamy dwóch skarbów państwa²⁷⁹, a w ustawie budżetowej dochody i wydatki przedstawiane są dla jednego tylko miejsca ich przeznaczenia (dochody) i wydatki (pochodzenia), stąd też warto także wspomnieć o relacjach pomiędzy *aerarium* i *fiscus*. Skarbcze te były teoretycznie niezależne, aczkolwiek zdarzały się także okresy, jak w czasach Tyberiusza, kiedy miał on nieograniczoną władzę zarówno nad skarbcem senatorskim (*aerarium*), jak i skarbcem cesarskim (*fiscus*), stąd też w tamtym czasie nie miało znaczenia, do którego skarbcza trafiały poszczególne dochody²⁸⁰.

Informacje o *aerarium* i *fiscus* podawane w źródłach, muszą być badane z wyjątkową ostrożnością. Otóż, istniała niestety częsta praktyka wśród kompilatorów zamieniania słów z *aerarium* na *fiscus*²⁸¹.

W okresie dominatu *aerarium* czasami oznaczało to samo co *sacrae largitiones*²⁸². Jednakże, przede wszystkim utożsamiano *aerarium* z *res privata* – *aerarium principis*, *aerarium privatum* jako przeciwieństwo *aerarium publicum*²⁸³. R. Delmaire przedstawia w tym zakresie dokładne badania na temat mylnego oznaczania w źródłach *fiscus*, *aerarium*, *res privata* oraz *sacrae largitiones*. Oprócz ogólnego *aerarium* i *fiscus* istniały także wyspecjalizowane skarbcze, jak zarządzane przez

²⁷⁷ C. 12. 37, 18; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 825. R. Duncan-Jones pisze, iż z przyczyn ekonomicznych, aby zapobiec utracie pieniędzy w trakcie transportu, starano się z Rzymu do prowincji oraz z prowincji do Rzymu przesyłać tak mało środków, jak tylko było to możliwe. Zatem, pieniądze z *aerarium* do prowincji trafiały jedynie, gdy dochody prowincji były niższe od ich wydatków oraz, na odwrót – wpływy z prowincji były przekazywane jedynie, gdy przewyższały wysokość zapotrzebowania prowincji na środki pieniężne. (R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 177).

²⁷⁸ R. Bagnall, *Response to Elio Lo Cascio Urbanization as a Proxy of Demographic and Economic Growth* [w:] A. Bowman, A. Wilson (ed.), *Quantifying in the Roman Economy*, Oxford 2009, s. 109.

²⁷⁹ Jednego skarbu państwa też nie mamy. Jest to pojęcie abstrakcyjne. Jeden jest budżet, natomiast fizycznie skarb składa się z kilkuset rachunków bankowych, na który wpływają określone dochody, przede wszystkim podatkowe, zbierane regionalnie przez miasta, urzędy skarbowe i izby celne oraz, centralnie.

²⁸⁰ S. Hammer w przypisie do Tacitus, *Annales* 6, 2 (Tacyt, *Wybór pism*, S. Hammer (przekł.), Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1956, s. 127).

²⁸¹ G. Segrè. *Sulle istituzioni alimentari imperiali. Nota ad una monografia del Brinz*, BIDR 2/1889, s. 88-89.

²⁸² R. Delmaire, *op. cit.*, s. 7; CTh. 1, 5, 13; CTh. 11, 18, 1 – w konstytucji Honoriusza i Teodozjusza z 409 r. n.e. mowa jest o zwolnieniu najważniejszych urzędników państwowych z obowiązku dostarczania rekrutów – *praebitio tironum*; Nov. Val. 7, 2 – *privatae rei causis vel sacri aerarii*.

²⁸³ R. Delmaire, *op. cit.*, s. 8; Na temat *comes aerarii privati*: CTh. 11, 18, 1; C. 11, 71, 5 W C. 11, 71, 5 mowa jest o instytucji *perpetuum*, o oddawaniu prywatnych ziem w *perpetuum* oraz o konsekwencjach z tego wynikających, m.in. zakazie przenoszenia *perpetuum* już raz przyznanego, o uprawnieniach *comes aerarii privati*.

procurator arca salinarum romanorum, do których wpływały tylko środki ze sprzedaży soli, czy też *aerarium militare*²⁸⁴.

Kolejno, podobnie jak oprócz „głównego” *aerarium*, istniały *aeraria* wyspecjalizowane, dla poszczególnych rodzajów wpływów, czy też zbierające wpływy na poszczególne wydatki, tak samo było z *fiscus*. Znamy zatem kolokacje *fiscus* z określeniami geograficznymi, jak *fiscus Asiaticus* czy *fiscus Alexandrinus*, *fiscus Iudaicus*. Były to prawdopodobnie „wydziały” *fiscus* zajmujące się wpływami z najważniejszych prowincji rzymskich, czyli z Azji oraz Egiptu. Wyodrębnienie to mogło być także związane z faktem, iż te prowincje używały różnych od rzymskich walut, jako środków płatniczych. Inna teoria jest taka, iż poszczególne *fiscus* na prowincjach były utworzone, aby spływały do nich dochody z *tributum capitis*²⁸⁵. Podobnie też, znajdujemy w źródłach kolokację „*fiscus frumentarius*”, który miał być odrębnym „wydziałem” zajmującym się wydatkami na rozchód zboża²⁸⁶. Nie było jednolitości także na poziomie poszczególnych prowincji. Otóż, w Egipcie miały istnieć 3 skarbcze: jeden, do którego wpływały podatki bezpośrednie i pośrednie (τά δημόσιος, δ δημόσιος λόγος), drugi, *fiscus* właściwy (φίσχος, καίσαρος λόγος, βασιλικόν ταμεῖον), oraz trzeci, czyli skatula prywatna cesarza (ἴδιος λόγος). Podobnie też w samym Rzymie miał nie istnieć jeden *fiscus*, ale kilka *fisci*: *fiscus libertatis et peculiorum*, *fiscus frumentarius* oraz *fiscus castrensis*²⁸⁷. Także *fiscus Iudaicus*, *fiscus Gallicus* oraz *fiscus Asiaticus*, są to zapewne skarbcze centralne prowincji, do których spływały dochody z całej prowincji. Z drugiej strony można także spotkać się z tezą, iż do *fiscus Iudaicus* spływały tylko dochody z *tributum capitis*, podobnie jak do *fiscus Asiaticus*.

Fiscus z czasem był określany jako *sacrae largitiones* – rozdawnictwo cesarskie, którym zarządzał komes rozdawnictw cesarskich (*comes sacrarum largitionum*), w każdej diecezji miał on swego komesa skarbcza państwowego (*comes largitionum*) wraz z urzędnikami (*rationales summarum*)²⁸⁸.

²⁸⁴ CIL XI, 7725. Fregene (Etruria / Regio VII); CIL XIV, 4285 = ILS 6178. Ostia (Latium et Campania / Regio I). Szerzej na ten temat: E. De Ruggiero, *Intorno ai XVI ab aerario et arca salinarum romanorum*, BIDR 1/1888, s. 65 i n.

²⁸⁵ R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 177; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 27; M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni dei "procuratores" imperiali nelle province senatorie*, [w:] M. De Dominicis, *Scritti Romanistici*, Padova 1970, s. 122-123.

²⁸⁶ R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire ...*, s. 177; E. De Ruggiero, *Di un procuratore del fisco Alessandrino*, BIDR 1/1888, s. 261.

²⁸⁷ E. De Ruggiero, *Di un procuratore del fisco ...*, s. 269-270.

²⁸⁸ Amm. 18, 5, 1.

Dochody *fiscus* pochodziły z wielu źródeł. *Fiscus* przejmował spadek po zmarłym, który nie posiadał żadnych żyjących krewnych agnacyjnych i kognacyjnych²⁸⁹.

Ponadto, *fiscus* przejmował na własność grunty po migrujących *metoicis*, którzy byli przenoszeni na mocy zarządzenia cesarskiego²⁹⁰.

Do *fiscus*, podobnie jak do *aerarium*, wpływały także częściowo dochody ze znalezionych skarbów. Znalazca mógł zatrzymać połowę lub cały znaleziony skarb, w zależności od tego, na czym gruncie został skarb znaleziony²⁹¹. Każdy miał prawo poszukiwać skarbów na swoim gruncie²⁹².

Także rzeczy przestępców, którzy zostali skazani za życia za popełnione przestępstwa, przepadały po śmierci tych osób na rzecz państwa. Czyli, w przypadku, gdyby do skazania przed śmiercią nie doszło, *fiscus* nie miał żadnych praw do rzeczy osób zmarłych²⁹³.

Mogły jednakże być skonfiskowane na rzecz państwa rzeczy należące do osoby, która popełniła samobójstwo w obawie przed skazaniem. Oprócz tzw. legalnych źródeł dochodów, ściągano dochody państwa dzięki donosicielstwom i sfigowanym procesom. Przy tym, dochodziło do szafowania majątkiem państwa, co prowadziło do uzasadnionych wrzaw społecznych²⁹⁴. Ponadto, możliwe było anulowanie darowizny uczynionej przez ojca na rzecz syna, z pokrzywdzeniem *fiscus*, wobec którego

²⁸⁹ C. 1, 5, 19, 2 Imperator Justinianus: 2. *Quod si nec agnatio nec cognatio recta inveniatur, tunc easdem res fisci nostri viribus vindicari.*

²⁹⁰ C. 10, 1, 4 Imperatores Diocletianus, Maximianus: *Certa forma super metoecis data est, qui iussu principis in aliam civitatem translati sunt. Nam praedia eorum, quae antequam demigrarent habuerint, si ab his distracta non essent, fisci rationibus vindicari iam pridem decretum est, nisi aliud speciali praecepto Augusta maiestas decreverit.*

²⁹¹ I. 2, 1, 39; D. 49, 14, 3, 10 – 11. Zdaniem F. Bossowskiego, fragment z Instytucji Justyniańskich, w którym to jest mowa o wprowadzeniu podziału na skarb znaleziony na swoim gruncie, na gruncie cudzym oraz na gruncie sakralnym i należącym do *fiscusa* jest interpolacją. (F. Bossowski, *Znalezienie skarbu wedle prawa rzymskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1925, s. 6). Ponadto, z przytoczonego wyżej fragmentu Digestów wynika, iż znalazca nie musiał nikogo zawiadamiać o znalezieniu skarbu, dopóty, dopóki nie miał obowiązku podzielenia się połową znalezionego skarbu. W przypadku, gdyby jednak zgodnie z obowiązującym prawem taki obowiązek miał, a nie zawiadomił nikogo o znalezionym skarbie, a następnie zostałoby to ujawnione, musiałby oddać nie połowę znalezionego skarbu, ale cały. (D. 49, 14, 3, 11). Zatajenie skarbu przypadającego *patrimonio Caesaris* prawdopodobnie nie było zagrożone taką sankcją karną, jak zatajenie skarbu przypadającego *fiscusowi*. Ponadto, na mocy konstytucji Marka Aureliusza i Lucjusza Berusa, cały skarb znaleziony *in loco fiscali* został przyznany *fiscusowi*. (F. Bossowski, *op. cit.*, s. 17).

²⁹² C. 10, 15, 1.

²⁹³ C. 10, 1, 10.

²⁹⁴ Tacyt pisze o takich praktykach za czasów Mucjanusa i Wespazjana: Tacitus, *Historiae* 2, 84.

obdarowujący ojciec był dłużnikiem²⁹⁵. Także sprzedaż gruntu poniżej jego rynkowej wartości, na którym była ustanowiona hipoteka zabezpieczająca wierzytelność przysługującą *fiscusowi*, mogła być anulowana przez *procurator*²⁹⁶. W szerszym rozrachunku, miało miejsce zwiększanie przychodów *fiscusa* kosztem *aerarium*. Z czasem nastąpiła absorpcja *aerarium* przez *fiscus* mimo, że formalnie rozróżnienie finansów cesarza i ludu istniało do końca epoki²⁹⁷.

Budżet

Przy opisie podatków i służb skarbowych, należy wspomnieć o budżecie, który te podatki tworzyły. Nie ma na temat jego wysokości zbyt wielu informacji²⁹⁸. Podatki w naturze, przeliczane na pieniądze przekraczały zapewne 12,5 miliona solidów i mógł być nie mniejszy niż 50 mln solidów. Wartość ta mogła być jednak dużo niższa, obliczając, że cały podatek, pod panowaniem dynastii macedońskiej, w czasach, gdy zachodnia część imperium była stracona, nie osiągał sumy 8 milionów solidów. Wartość pieniądza była oczywiście dużo wyższa niż dzisiaj, prawdopodobnie pięciokrotnie wyższa. Wysokość budżetu jest także szacowana na podstawie średnich kosztów utrzymania jednego legionu, w przeliczeniu liczby legionów w danym okresie, które to liczby są zazwyczaj znane oraz przyjęciu założenia, że koszty armii stanowiły ok. 60 % kosztów całego budżetu²⁹⁹.

Budżet cesarski w poszczególnych okresach rozwoju państwa rzymskiego, przede wszystkim w okresie pryncypatu udało się równoważyć. Częściowo dzięki dewaluacji pieniądza, przez obniżenie ilości srebra w denarze, pozwalającą uzyskać dodatkową ilość kruszcu, która umożliwiała władzy cesarskiej dalsze działania. Takie działania były powtarzane wielokrotnie³⁰⁰. Dewaluacja pieniądza była jednym z trzech szybkich sposobów na zdobycie dodatkowych środków, oprócz rekwizycji oraz zwiększania obciążeń podatkowych. Każdy z nich, stosowany nieostrożnie, mógł

²⁹⁵ C. 10, 1, 1: Imperatores Severus, Antoninus: *Si prius, quam fisci rationibus pater vester obligaretur, perfectam praediorum donationem fecisse fuerit probatus, quod citra fraudem creditorum gestum est, non rescinditur.* * Sev. et Ant. aa. Attico et Severo. * <a xxx >

²⁹⁶ C. 10, 1, 3: *Imperator Gordianus: Si minori pretio, quam res est, aperta fraude emptoris vel gratia quae obligata sunt a fisco venierunt, aditus procurator meus debitam quantitatem inferenti restitui ea praedia iubebit.* * Gord. a. Atticae. * <a xxx >.

²⁹⁷ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 826.

²⁹⁸ O wysokości budżetu ateńskiego przed wojnami peloponeskimi oraz w Egipcie i Syrii po panowaniu Aleksandra Wielkiego: J. Toutain, *The Economic Life of the Ancient World*, M.R. Dobie (tłum.), Routledge, London and New York 1996, s. 91.

²⁹⁹ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 559.

³⁰⁰ B. Salway, *op. cit.*, s. 131-132.

kosztować cesarza życie³⁰¹. W III w. n.e., zdaniem R. Suskiego dewaluacja nie była spowodowana brakiem kruszcu, mimo, że w Dacji nie wydobywano już kruszcu (a w ostateczności Dację utracono na rzecz barbarzyńców). Pojawiły się jednakże, oprócz istniejących kopalni złota w Azji oraz na Bałkanach, kopalnie złota w Hiszpanii. Kolejno, nastąpiła zwiększona emisja monet w czasach Galiena, Klaudiusza II oraz Aureliana I. Za deprecjacją pieniądza nastąpiła hiperinflacja. Przełożyło się to w ostateczności na utratę zaufania do pieniądza³⁰².

Zmiany w administracji skarbowej w III - V w. n.e.

Przegląd reform podatkowych

W rozprawie na temat jednego okresu w historii danego państwa nie sposób pominąć poprzednie okresy rozwoju państwa, które wpłynęły na ukształtowanie się konkretnych służb. Warto też dokonać przeglądu najważniejszych reform z zakresu skarbowości i podatków, żeby zrozumieć chronologię wydarzeń, a także przyczyny zmian w zakresie skarbowości. Otóż, w okresie republiki oraz pryncypatu pobór podatków spoczywał w rękach wywodzących się z ekwitów *publicani*³⁰³. Poza dzierżawą podatków z prowincji, jako bankierzy kontrolowali oni finanse, handel i rzemiosło. Ekwici przez cały okres republiki walczyli o utrzymanie prawa do zbierania podatków przez publikanów, szczególnie w prowincji Azja, gdzie mieli monopol na ich dzierżawę. Łączyli się także w wielkie spółki kupieckie, których przedmiotem działalności był handel morski oraz na wielką skalę transakcje finansowe³⁰⁴. Dzierżawienie podatków czasami jest postrzegane jako przykład lenistwa administracji centralnej w poborze podatków³⁰⁵.

³⁰¹ Zwiększanie obciążeń kosztowało życie np. Maksymina Traka (R. Suski, *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania cesarza Aureliana 270 – 275*, Avalon, Kraków 2008, s. 331).

³⁰² R. Suski, *op. cit.*, s. 331, 345, 350.

³⁰³ Istnienie spółek publikanów jest źródłowo poświadczane już od połowy III w. p.n.e. (T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 86; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 89; A. Goldsworthy, *Cezar. Życie giganta*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2007, s. 29). W okresie republiki, oprócz dwóch najważniejszych podatków (*tributum* oraz *vectigal*), mniejszą rolę odgrywały cła portowe (*portoria*), czynsze dzierżawne z kopalń (*metalla*), jezior rybnych i żup solnych (*salinae*), myta opłacane na gościńcach, kanałach, rzekach i mostach. Dochody te wydzierżawiano do ściągania publikanom. (F. Terlikowski, *Życie publiczne, prywatne i umysłowe Starożytnych Rzymian*, Księgarnia Naukowa, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Lwów 1925, s. 48; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 282). Należy wspomnieć także, iż nawet w krajach anglosaskich w ostatnim okresie odrodziła się koncepcja prywatnych poborców podatkowych, których model funkcjonowania jest wzorowany na *publicani*: R. Kenny, *Dealing with Contingent Fee Contract Auditors*, *Corporate Business Taxation Monthly* 1 (1999), s. 2.

³⁰⁴ G.J. Bradley [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 95.

³⁰⁵ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 153.

Większe zmiany w administracji finansowej imperium rzymskiego były kolejno przeprowadzane przez Oktawiana Augusta, który utworzył nowe funkcje i urzędy, ustanowione w ścisłym porządku w kolejności obowiązującej w karierze (*cursus honorum*) senatorskiej czy ekwickiej. Niższy personel w tych dziedzinach administracji składał się z cesarskich niewolników i wyzwolenców³⁰⁶. Od czasów Augusta w okresie pryncypatu udało się zrównoważyć budżet, zrównując wpływy z wydatkami. W literaturze wskazuje się, iż system podatkowy zreformowany przez Augusta, upadł w III w. n.e. w wyniku wielkiej inflacji³⁰⁷. Kolejno Klaudiusz stworzył ściślejszą organizację władz centralnych w formie jakby działów kancelarii cesarskiej (odpowiadających w zakresie kompetencji naszym ministerstwom) – od spraw finansowych (*a rationibus*), od rozstrzygania podań (*a libellis*), korespondencji urzędowej (*ab epistulis*) itd. Hadrian również rozbudował administrację skarbowości starając się o powierzenie jej ludziom fachowym. On także nadał bardziej spoistą organizację doradczemu *consilium* cesarskiemu, obsadzając je także fachowcami – przede wszystkim prawnikami. Wzmocnienie centralnych organów administracji ogromnie usprawniło działanie całego aparatu państwowego opierającego się nadal, jeśli idzie o zarząd spraw na terenie prowincji, na dawniej już funkcjonujących namiestnikach prowincji (legaci cesarscy, prokuratorzy i w Egipcie – prefekci)³⁰⁸. Kolejno, Domicjan dokonał reformy systemu podatkowego, w której system poboru podatków został przejęty od spółek publicanów³⁰⁹. Przejęcie przez lokalne społeczności, przez *ordo decurionum* poboru podatków na prowincji oraz stopniowe zmniejszanie roli *publicani* w systemie fiskalnym miało służyć wzmocnieniu autorytetu cesarza³¹⁰. Aczkolwiek, już wcześniej

³⁰⁶ Kasjusz Dion Kokcejan, I. Biezuńska-Małowist, W. Madyda (przekł.), *Historia Rzymska. T. I*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1967, s. IX; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 796-797.

³⁰⁷ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 168.

³⁰⁸ Kasjusz Dion Kokcejan, *Historia Rzymska. T. I*, ..., s. X.

³⁰⁹ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 213.

³¹⁰ A. Monson, *op. cit.*, s. 256. Odbieranie publicanom poboru podatków wiązało się zapewne z szeregiem nadużyć, jakich się dopuszczali. Z uwagi na realia świata starożytnego nie było możliwości skutecznego zapanowania nad tymi nadużyciami. Z powodu żdzierstw wybuchały np. rewolty w Hiszpanii. Taka rewolta wybuchła także ok. 82 r. p.n.e. Ostatecznie, dzięki działaniom Q. Sertoriusa, pretora w Hiszpanii, polegających na zmniejszeniu obciążeń fiskalnych w tej prowincji, została ona zażegnana. Sytuacja uległa pogorszeniu po reformie trybunałów *de repetundis* w 70 r. p.n.e., kiedy *publicani* uzyskali przewagę w trybunałach sądzących sprawy o żdzierstwa. Upřednio namiestnicy prowincji mogli powstrzymywać spółki publicanów przed żdzierstwami na prowincjach. Jednakże przyznanie ekwitom rzeczywistej kontroli nad trybunałami *de repetundis* dało publicanom możliwość bezkarnego oskarżania uczciwych i niewygodnych dla nich namiestników przed trybunałem ekwickim. Zmiany w administracji finansowej oraz w odbieraniu ekwitom ich uprawnień w pborze podatków, a co za tym idzie, w zmniejszaniu się roli politycznej ekwitów, mogły wynikać także ze specyfiki tej warstwy społecznej. Była to warstwa politycznie niepewna. Gdy byli oni w konflikcie z senatem – zagrażali stabilności Rzeczypospolitej, w sojuszu – kontynuowali nadużycia w Italii i w prowincjach, blokowali

Kaligula, widząc nadmierny wzrost bogactwa publikańów, w celu zwiększenia w to miejsce dochodów państwa z podatków, przekazał ich ściąganie częściowo w ręce centurionów i trybunów pretoriańskich³¹¹. Szacuje się, że na początku pryncypatu było ok. 200 – 300 urzędników ludu rzymskiego i cesarskich, senatorów i ekwitów pomagających princepsowi w rządzeniu imperium. Administracja w okresie końca republiki i początku cesarstwa nie była skorumpowana i niewydajna, była jednakże chaotyczna oraz marnotrawiła środki³¹². Kolejno, po odebraniu poboru podatków *publicani*, do ich poboru zostały zobowiązane miasta, które w okresie dominatu zostały przekształcone w egzekutorów zobowiązań wobec państwa i były solidarnie odpowiedzialne za zachowanie ich członków. Podstawowym zadaniem było podnoszenie podatków (*apaitēsis/exactio*) z całego terytorium, ich zbieranie (*hypodochē*)³¹³, ich dystrybucja (*diadosis*), oraz *epimeleia*, ogólny termin, oznaczający m.in. nadzór nad poborem podatków. Miasta były zobowiązane do zbierania i wpłacania do skarbców poszczególnych prowincji wszystkich podatków poza podatkami bezpośrednio pobieranymi przez państwo (podatek od spadków, od wyzwoleń, od sprzedaży na aukcjach oraz cła)³¹⁴. Podatki na prowincjach, spływające do kasy imperium, nie były zatem płacone przez *homo stipendiarius*, ale przez *civitas stipendiaria*³¹⁵. Ocenia się, że reforma Dioklecjana mogła sprowadzić się jedynie do ujednolicenia systemu poboru podatków³¹⁶. Ta próba ujednolicenia poprzez opodatkowanie na podstawie *iugatio-capitatio* nie do końca się udała, z uwagi na różnice w sposobie prowadzenia gospodarstw, różnice kulturowe.

Pobór podatków w starożytnym Rzymie zależał od współpracy z lokalnymi władzami, lokalnymi elitami. Stąd też niektórzy autorzy wskazują, iż wraz z upadkiem autorytetu cesarskiego, cesarze po 235 r. n.e. przy okazji każdego wzrostu podatków

reformy i prowokowali rewolucję. Zapłacili za to w czasie proskrypcji, gdyż byli oni głównymi ofiarami podatku od majątku. Kolejno, *publicani* pojawiali się w źródłach już raczej jako ciekawostka historyczna, np. Amm. 26, 1, 12, gdzie autor wspomina ich, pisząc, iż kapłani często dogadzali publikańom, według swego uznania skracając okresy czasu lub je wydłużając. (T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 503; G.J. Bradley, *op. cit.*, s. 94-95; R. Syme, A. M. Baziór (przekł.), *Rewolucja Rzymska*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009, s. 359).

³¹¹ Suetonius, *Caligula* 40.

³¹² A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 820; R. Syme, A. M. Baziór, *op. cit.*, s. 393.

³¹³ Rozróżnienie na podnoszenie i zbieranie zdaniem autora rozprawy może wynikać z rozdzielenia czynności faktycznego poboru podatków u podatników i następnie, ich zebrania w jednym miejscu.

³¹⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...* s. 284; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire. Volume I*, Oxford 1998, s. 520.

³¹⁵ F. Frost Abbott, A. Chester Johnson, *op. cit.*, s. 120.

³¹⁶ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 284.

ryzykowali rebelią ze strony mieszkańców poszczególnych prowincji³¹⁷. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w źródłach – fakt występowania takich rebelii. Jest możliwe jednak, iż w odpowiedzi na odrywanie się prowincji w V w. n.e. cesarze przyznając na szeroką skalę zwolnienia podatkowe, niejako licytowali się z barbarzyńcami. Władza na prowincjach musiała mieć poparcie lokalnej ludności, aby być skuteczna. Skoro barbarzyńcy zaczęli być bardziej atrakcyjni, jeśli chodzi o oferowany mniejszy od rzymskiego ucisk podatkowy, to cesarze chcąc temu przeciwdziałać, rozluźniali na prowincjach politykę fiskalną. Część autorów twierdzi, że nieprawdą jest jednak, iż pobór podatków przez spółki prywatnych przedsiębiorców skończył się wraz z nadejściem IV w. n.e. i został przekazany w ręce *procuratores* i podległych im urzędnikom. Wprawdzie przejęli oni egzekucję takich podatków jak *portoria*, jednakże ilość źródeł z okresu dominatu, w których występują prywatne jednostki zaangażowane w pobór podatków potwierdza, iż *procuratores* w większości przypadków jedynie nadzorowali pobór podatków przez prywatne jednostki³¹⁸. Potwierdza to także M. Sartre, zdaniem którego Trajan przekazał pod zarząd własny, czyli administracji poszczególnych prowincji ściąganie większości podatków pośrednich, poza *portoria*. Egzekwowanie *portoria* powierzono *conductores*, czyli zamożnym osobom prywatnym poręczającym swym majątkiem za sumy należne skarbowi państwa. Za czasów Marka Aureliusza *portoria* objęto poborem państwowym we wszystkich prowincjach poza Egiptem, Syrią i Judeą, gdzie dalej ich ściąganiem zajmowali się *publicani*³¹⁹.

W sytuacji, gdy system poboru podatków jest rozproszony, ewentualnie, gdy jego poborem zajmują się prywatne jednostki, powszechny jest opór miejscowej ludności wobec podatków, w tym, protesty, demonstracje oraz rewolty³²⁰. Odwrotnie jest w przypadku poboru podatków scentralizowanego, ujednoliconego i ze sprawnym nadzorem ze strony panujących. W takim systemie rzadkie są przypadki oporu wobec podatków³²¹. Podobnie jest w przypadku systemów mieszanych, w których z jednej strony mamy pobór podatków przekazany w prywatne ręce, a z drugiej strony mamy silny nadzór oraz próby unifikacji systemu ze strony władzy centralnej. W okresie

³¹⁷ K. W. Harl, *op. cit.*, s. 231.

³¹⁸ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 154.

³¹⁹ M. Sartre, *op. cit.*, s. 94. Cesarz Trajan wprowadził także jawność dokumentów finansowych. (P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 797).

³²⁰ Analiza ta została przeprowadzona na podstawie trzech przednowoczesnych społeczności: Anglii, Wenecji oraz społeczności Azteków w XVI i XVII w. n.e. L. F. Fargher, R. E. Blanton, *Revenue, Voice and Public Goods in Three Pre-Modern States*, *Comparative Studies in Society and History* 49 (4)/2007, s. 858.

³²¹ L. F. Fargher, R. E. Blanton, *op. cit.*, s. 866.

dominatu miał następować proces unifikacji kontroli finansowej. W takich przypadkach również rzadki jest opór ludności³²².

Dioklecjan uporządkował pobór podatków³²³. W literaturze wskazuje się, iż reformy te nastąpiły z motywów politycznych, ekonomicznych, socjalnych, finansowych, militarnych³²⁴. Przyczyn zmian upatruje się również w pustym skarbie oraz w pilnych, zwiększonych potrzebach finansowych państwa³²⁵. Osiągnięciem Dioklecjana była m.in. zmiana poboru nieregularnych danin w regularne podatki³²⁶. Zniesiono ponadto urząd *frumentarii*, których zadaniem było zbieranie i dostarczanie należnych armii danin w naturze (tzw. *annona militaria*). Oprócz tej funkcji pełnili oni rolę kurierów, tajnych zwiadowców i cesarskich agentów. Ich funkcje przejęli częściowo *agentes in rebus*³²⁷. *Agentes in rebus, curiosi*, sprawowali ponadto kontrolę w imieniu cesarza nad urzędnikami skarbowymi. Donosili oni cesarzowi o wykrywanych nieprawidłowościach, porównuje się ich także do współczesnych inspektorów podatkowych i audytorów. Pobierali oni także opłaty od kontrolowanych środków transportu i kontrasygnowanych dokumentów. W 359 r. n.e. ustalono wysokość tej opłaty na 1 *solidus* od każdego pojazdu³²⁸. Nadużycia *curiosi* doprowadziły do ruiny wielu mieszkańców prowincji, dlatego nakazano *susceptores* informowanie o każdym *curiosi*, być może w celu ukarania ich, można też przypuszczać, iż w ten sposób podjęto próbę likwidacji tej służby³²⁹.

³²² L. F. Fargher, R. E. Blanton, *op. cit.*, s. 874-875; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 799.

³²³ Część z urzędów, których wykształcenie się przypisuje się Dioklecjanowi, mogło pojawić się jeszcze przed jego panowaniem. Ostateczne ukształtowanie państwowości nastąpiło dopiero za Konstantyna. (J. Burckhardt, *Czasy Konstantyna Wielkiego*, P. Hertz (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 50). Autor przeprowadza w tym miejscu krytykę Laktancjusza. Otóż, Dioklecjan został oskarżony o gromadzenie niezmierzonych skarbów. Jednakże autor ten podchodzi krytycznie do tego oskarżenia, uważając, iż wydatki z odzyskaniem i odbudową zrujnowanego cesarstwa były zbyt ogromne, aby w kasie pozostawała jeszcze jakaś większa kwota. Sytuacja została przedstawiona przez Laktancjusza w następujący sposób:

„Każdy z czterech panujących utrzymywał przy sobie więcej żołnierzy niż ich w ogóle mieli poprzedni cesarze. Podatki wzrosły niestęchając; liczba tych, co je pobierali, o tyle przewyższała liczbę tych, co je płacili, że chłopci opuszczali swoje grunta, toteż obszary uprawne zarastały lasem. Aby wszystkich napętnić strachem, podzielono prowincje na części i każdą krainę, każde miasto oddano na pastwę chmary urzędników, poborców podatkowych, zastępców prefektów i innych, z czego niewiele było pożytku dla wspólnego dobra, lecz tylko wyroki sądowe, banicje, wyzysk bez miary i granic z towarzyszącą im nieznosną przemocą itd.” (Lactantius, *De mortibus persecutorum* 7).

³²⁴ P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 799.

³²⁵ G. Rouillard, *op. cit.*, s. 5.

³²⁶ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 168.

³²⁷ Sextus Aurelius Victor, *Liber de caesaribus* 39, 44 – 45.

³²⁸ J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 112; Ch. Kelly, *Rulling the Later Roman Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press 2004, s. 206; A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym Cesarstwie* - “*agentes in rebus*”, *Prawo Kanoniczne* 37 (1994) nr 3-4, s. 151.

³²⁹ CTh. 12, 10, 1 z 373 r. n.e. – *curiosi* zwani są w tej regulacji *praefectianes*.

Wskazać należy, iż przez cały III w. n.e. w społeczeństwie rzymskim narastała świadomość konieczności przemian, także w systemie podatkowym. Jeszcze przed panowaniem Dioklecjana, po śmierci Galiena, w latach 268 – 284 nastąpiła reorganizacja systemu podatkowego. W wyniku nasilania się gospodarki naturalnej, w dobie kryzysu ekonomicznego, aby usprawnić zaopatrzenie i utrzymanie armii koncentrowanej na granicach państwa, *tributum soli* oraz *tributum capitis* zaczęto pobierać w naturze, produktach ziemi. W III w. nastąpiło również wprowadzenie nowego podatku – *annona militaria*. Od epoki późnego cesarstwa na oznaczenie podatku pogłównego i gruntowego zaczęto używać ogólnego określenia *annona*. Płacono go zarówno w naturze jak i w świadczeniach pieniężnych, zwłaszcza od czasu reform monetarnych Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego³³⁰. Zebrana *annona* była rozdysponowywana wśród mieszkańców w różnej formie. Przykładowo w zakresie Konstantynopola zarządzono, aby jego mieszkańcy zamiast zboża dostawali gotowy chleb. Miało to zapobiec odsprzedaży zboża³³¹. Prawo do *annona* miało podążać za domem. Jeśli ktoś sprzedał dom, nie był uprawniony do *annona*³³². Zakazana była sprzedaż racji żywnościowych otrzymywanych w ramach *annona*³³³. Także osoby nowe w Rzymie były uprawnione do racji żywnościowych, jeśli wybudowałyby dom w ciągu 6 miesięcy³³⁴.

Reformy administracyjne, także w zakresie służb fiskalnych kontynuował Konstantyn³³⁵. W przekonaniu autora rozprawy Konstantyn jest niedoceniany w zakresie reformy podatkowej, którą wprowadził. Przekształcił on dotychczasową administrację w biurokratyczny system z ustalonymi zasadami powoływania urzędników, przebiegiem ich kariery oraz regułami odchodzenia z urzędu personelu pomocniczego, pomagającego wyższym urzędnikom³³⁶. Wprowadził on m.in. centralne odpowiedniki urzędników diecezjalnych. Priorytetem w IV i V w. było postawienie na nogi finansów państwowych. Wskazuje się w źródłach, iż Konstantyn w sferze prawa był rewolucjonistą (*novator*), burzącym dawne prawodawstwo i tradycję odziedziczoną z przeszłości³³⁷.

³³⁰ T. Kotula, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992, s. 63-64.

³³¹ CTh. 14, 6, 2 z 416 r. n.e.

³³² CTh. 14, 17, 1 z 364 r. n.e.

³³³ CTh. 14, 17, 7 z 372 r. n.e.

³³⁴ CTh. 14, 17, 13 z 396 r. n.e.

³³⁵ A. J. B. Sirks, recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata ...*, s. 478-484.

³³⁶ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 323.

³³⁷ Amm. Marcellinus, 21, 10, 8.

Reforma systemu podatkowego w dominancie opierała się na *origo*, jako narzędziu do stworzenia podmiejskich społeczności podatkowych. Członkowie tych społeczności mogli być przypisani do konkretnego *minus*, lub też być ujętymi w cenzusie lub rejestrze podatkowym do płacenia określonych danin na rzecz państwa. Jednostka hipotetycznie mogła zmienić swoje *origo*, nie jest jednak jasne, w jaki sposób³³⁸.

Zmiany w administracji dokonane w końcówce III w. i na początku IV w. n.e. mogły nie być spowodowane autorskimi pomysłami Dioklecjana czy Konstantyna. Otóż, w czasach starożytnej globalizacji świata, dokonywanej pod panowaniem imperium rzymskiego, rzymski ustrój administracyjny przejął wiele elementów z ustrojów podbitych narodów. Spotyka się wręcz stanowisko w doktrynie, iż to egipski ustrój administracyjny i skarbowy został rozszerzony za czasów Dioklecjana na cały rzymski świat³³⁹. Także zdaniem R. Duncan-Jonesa, analizując system podatkowy imperium rzymskiego, siłą rzeczy musimy skupić się na Egipcie, gdyż informacje jedynie o podatkach w tej prowincji przetrwały w szerszym zakresie³⁴⁰. Z drugiej strony, M. Sartre zauważa, iż niewskazana i błędna byłaby jakakolwiek ekstrapolacja i ocena całości dochodów z prowincji jedynie na przykładzie Egiptu. Państwo rzymskie nie dążyło bowiem w kwestii podatków do jednolitości³⁴¹. Część badaczy twierdzi również, iż reformy Dioklecjana i Konstantyna nie były z góry zaplanowane i uporządkowane. Cesarze nie mieli dokładnego planu, jakie zmiany należy wprowadzić oraz, jakie urzędy i o jakich kompetencjach należy stworzyć³⁴².

Czasy Dioklecjana i Konstantyna, winny być ujęte łącznie, jako wyznacznik trwającego pół wieku procesu odzyskiwania sił i konsolidacji po pięćdziesięcioletniej „epoce anarchii”. Poprawa sytuacji państwa w IV w., wbrew temu, co podkreślano dotychczas, była efektem nie tyle działań samego Dioklecjana i Konstantyna, jako jednostek zdolnych ustabilizować sytuację, ile raczej połączenia i zbiegu czynników, z

³³⁸ C. Grey, *op. cit.*, s. 174; CTh. 7, 21, 3; CTh. 5, 16, 34: „...verum quotiens alicui colonorum agrum privati patrimonii nostri placuerit venundari, non unus tantum, qui forte consortibus suis gravis ac molestus existat, sed alii quoque duo vel plures ex simili origine ac iure venientes in supra dicta emptione sociantur.”

W konstytucji Justyniana z 531 r. n.e. jest mowa o możliwości zasiedzenia wolności, z powodu długiego z niej korzystania, gdy syn kolona przez 30 lat cieszył się życiem wśród wolnych ludzi, a właścicielowi ziemskiemu wystarczała praca ojca i nie domagał się on powrotu syna do pracy na ziemi uprawianej przez ojca. (C. 11, 48, 22).

³³⁹ S. Łoś, *op. cit.*, s. 240.

³⁴⁰ R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 47.

³⁴¹ M. Sartre, *op. cit.*, s. 88.

³⁴² J. Wiewiorowski, „Comes Hispaniarum” w czasach cesarza Konstantyna Wielkiego, *Zeszyty Prawnicze* 6/1, 2006, s. 276.

których wiele ich „reform” wyłaniało się w gruncie rzeczy chaotycznie i „*ad hoc*”. Oglądana w tym świetle połowa III w. zdaniem niektórych badaczy jawi się nie tyle jako epoka „kryzysu”, z którego wydzwignęły cesarstwo wysiłki silnego lub wręcz totalitarnego władcy - Dioklecjana nazywa się często orientalnym despotą z racji wprowadzenia przezeń rozbudowanego ceremoniału dworskiego na modłę perską, ile jako faza przejściowa w ramach rozwijającego się i ewoluującego systemu cesarstwa³⁴³.

O czym już parokrotnie w niniejszej rozprawie wspomniano, w literaturze czasem podważa się znaczenie reform Dioklecjana. Jednakże, dwa czynniki utrudniają wszelkie próby wymiaru zmian wprowadzonych przez Dioklecjana: niezadowalający charakter zachowanych świadectw literackich oraz fakt, że wiele poszczególnych zmian albo nastąpiło w późniejszym okresie, albo tylko zostało później poświadczonych. Inny problem jest skutkiem przesadnego kontrastu między Dioklecjanem i Konstantynem, jaki dominuje w źródłach; świeckie posunięcia Konstantyn, a nawet niektóre aspekty jego decyzji religijnych należałoby traktować raczej, jako kontynuację ogólnej linii wytyczonej przez Dioklecjana³⁴⁴.

Reforma Dioklecjana nie oznaczała, iż wprowadzony został stały, niezmienny system opodatkowania. System ten zmieniał się, w zależności od potrzeb i zachcianek poszczególnych cesarzy. Państwo dostarczało standardy szacowania i nakładania podatków oraz środki odwoławcze, a rady miejskie zachowały władzę do kontroli całego procesu: poprzez utrzymywanie ksiąg z cenzusem, poprzez dystrybucję rocznych dochodów oraz poprzez sam pobór podatków. I tak, Walentynian i Walens odebrali pełną autonomię przyznaną miastom w zakresie opodatkowania przez Juliana³⁴⁵. Następnie, M. Pawlak podaje, iż Majorian dążąc do polepszenia sytuacji finansowej państwa nakazał skrupulatne ściągnięcie zaległych podatków i opłat w naturze. Ponadto, walczył z nieprawidłowościami i nadużyciami przy pobieraniu podatków. Miał on na celu uzdrowienie instytucji i finansów miast. Panujący w późniejszych czasach Majorian przyznał powszechną amnestię od zaległych podatków³⁴⁶. Dlatego też, po przeprowadzonych badaniach należy uznać, iż zmieniały się zasady opodatkowania oraz zasady odpowiedzialności za pobór podatków rzadziej zaś zmieniały się urzędy

³⁴³ A. Cameron, *op. cit.*, s. 21.

³⁴⁴ A. Cameron, *op. cit.*, s. 45.

³⁴⁵ K. Harper, *op. cit.*, s. 89.

³⁴⁶ M. Pawlak, *Rzymski zachód w latach 395 – 493*, [w:] R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010, s. 58.

zaliczane przez autora niniejszej rozprawy do służb skarbowych³⁴⁷. W międzyczasie, Arkadiusz i Honoriusz dokonali zacieśnienia polityki podatkowej, wprowadzając surowe grzywny z tytułu zaległości podatkowych oraz rozstrzygając spór kompetencyjny pomiędzy *comes sacrarum largitionum* a *praefectus pretorio* na korzyść tego ostatniego.

Następną ważną reformę w zakresie objętym niniejszą rozprawą przeprowadził Anastazjusz (*Flavius Anastasius*, 491–518 r. n.e.), który okazał się skutecznym władcą w dziedzinie finansów państwa. Zniósł on znienawidzony podatek *chrysargyron* (*collatio lustralis*)³⁴⁸, obciążający kupców i rzemieślników – prawdopodobnie w celu zjednania przychylności mieszkańców miast oraz z uwagi na wybuchające w pierwszych latach panowania Anastazjusza zamieszki przeciwko niemu w

³⁴⁷ Mieli być oni bardziej surowi w egzekwowaniu podatków. (K. Twardowska, *Rzymski wschód w latach 395 – 518*, [w:] R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010, s. 125; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III, The Grand Colosseum Warehouse CO*, Glasgow, s. 42).

³⁴⁸ Był to specjalny podatek wprowadzony przez Konstantyna i nałożony na kupców (*negotiatores*), wywodzących się z *plebs urbana*. Był on płacony w złocie, co pięć lat. Dzięki poborowi tego podatku była możliwa emisja solidusa. Złoto na tą monetę pochodzić miało również ze świątyń pogańskich. CTh 13, 1, 1: *Negotiatores omnes protinus convenit aurum argentumque praeberere, clericos excipi tantum, qui copiatas appellantur, nec alium quemquam esse immunem ab huius collationis obsequio*.

Z powyższego wynika, iż wszyscy kupcy poza grabarzami (*copiatas*) byli zobowiązani do płacenia *lustralis collatio*. Podatek ten był prawdopodobnie nakładany na podstawie ilości osób trudniących się danym zajęciem u jednego przedsiębiorcy, a także jego rodziny, niewolników, pracowników najemnych, osób praktykujących oraz narzędzi wykorzystywanych przy produkcji. Podatek ten był prawdopodobnie różny w różnych częściach Imperium – większy w większych skupiskach miejskich oraz mniejszy lub też, w ogóle go nie było na odludziach. Stąd też rzekomo powszechne były przypadki ucieczki kupców z wielkich ośrodków na oddalone terytoria. Handel w IV i V w. n.e. nie był zbyt dochodowym zajęciem. Kupcami w okresie Dominatu nie byli senatorowie, którzy mieli zakaz zajmowania się handlem. Część kupców natomiast wywodziła się z rad miejskich (*curiales*). Jeśli by kupiec chciał zmienić zawód i zająć się np. rolnictwem, to państwo go do tego skutecznie zniechęcało. Otóż, stawał się on nie tylko odpowiedzialny za podatek gruntowy od gruntu, który zakupił, ale był dalej odpowiedzialny za zapłatę *lustralis collatio*, tak, jakby dalej był kupcem (CTh. 12, 1, 72; CTh. 12, 1, 33). Z drugiej jednak strony, *curiales* nie byli odpowiedzialni za zaległości w *collatio lustralis* u kupców (CTh. 13, 1, 4). Pobór podatku był nadzorowany przez prefekta pretorianów (CTh. 13, 1, 5). *Collatio lustralis* płacono na Zachodzie, na Wschodzie jego odpowiednikiem był *chrysargon*, zniesiony przez Anastazjusza I w 498 r. *Chrysargyron* miał być bardzo uciążliwy dla kupców. W Egipcie podatek od handlu nosił nazwę *cheironaxia*. (S. Dill, *op. cit.*, s. 246-247, 252, 265; G. Alföldy, *op. cit.*, s. 265; A. Cameron, *op. cit.*, s. 68; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...* s. 102; J. Wiewiorowski, *op. cit.*, s. 226; R. Kosiński, *op. cit.*, s. 286; *Lustralis collatio* poświęcony jest cały pierwszy tytuł w Księdze 13-tej Kodeksu Teodozjańskiego (CTh. 13, 1 *De lustrali collatione*); W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 716; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 170-171; E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...*, s. 144; CTh. 11, 17 – tytuł poświęcony *collatio quorum – De equorum collatione*).

Nie wyłączył z tego podatku także nieszczęsnych prostytutek. Tak więc, kiedy miał nadejść czwarty rok, w którym należało wypełnić ten obowiązek, można było słyszeć w całym mieście lamenty i narzekania; gdy zaś rok ten nadszedł, na ciała tych, którzy z powodu skrajnej nędzy nie mogli uiścić należnej sumy, spadały uderzenia batów oraz męki. Już i matki sprzedawały dzieci, ojcowie wystawiali córki w domu publicznym, zmuszeni z ich pracy zbierać pieniądze dla poborców *chrysargyron*. (Zosimos, *Nowa historia* II 38 w przekładzie H. Cichockiej; utwór powstał po zniesieniu tego podatku w 498 r.).

Konstantynopolu i Antiochii³⁴⁹. Anastazjusza oskarża się także w źródłach, iż z oszczędnego, zmienił się wręcz we władcę skąpego. Nakładał na ludność bardzo wysokie podatki i w skarbcu miał gromadzić dużą ilość środków³⁵⁰. Anastazjusz uregulował zarobki poszczególnych urzędników. Ponadto, wprowadził jednolitą wysokość cła dla takich samych towarów na całym terytorium. Zminimalizował również wydatki³⁵¹. Zastąpił również *annonę* płatną w naturze płatnościami pieniężnymi. Anastazjusz w kwestii podatków, wprowadził także przymusowy skup nadwyżek produktów żywnościowych po cenach wyznaczonych przez państwo³⁵². Zmniejszył także *capitatio humana et animalium* o 25 % - podatek płacony przez właścicieli gruntów i dzierżawców, którego wysokość była obliczana na podstawie liczby osób pracujących w gospodarstwie i posiadanych zwierząt hodowlanych³⁵³.

W krótkim przeglądzie reform skarbowych – służb oraz podatków, należy wskazać także na reformy Justyniana. Justynian we wczesnych latach panowania przeprowadził reformy administracyjne zmierzające do zmniejszenia kosztów administracji i zniesienia konfliktu kompetencji, zwłaszcza w jurysdykcji. Reformy te były głównie dziełem prefekta *praetorio per Orientem* w latach 531-541 Jana z Kappadocji³⁵⁴. Justynian prowadził rozważną politykę finansową. W noweli 144 przewidział np. pewne przywileje podatkowe dla kolonów. Otóż, mogli oni dysponować posiadaną przez siebie ziemią *inter vivos* oraz *mortis causa*³⁵⁵. W czasach Justyniana państwo miało rzekomo ściągać od 1/4 do 1/3 plonów z imperium³⁵⁶. W literaturze przedmiotu pojawiają się także surowsze, bardziej krytyczne oceny wobec polityki ekonomicznej prowadzonej przez Justyniana. Miał on roztrwonić zgromadzone przez jego poprzedników środki na zbyt ambitne wojny, haniebnne traktaty oraz niepotrzebne budowle³⁵⁷. Obraz ten może być o tyle przesadzony, iż Justyniana obwiniano za praktycznie wszystko, za błędy jego oficerów, za niepokój panujący w państwie, a także za plagi, trzęsienia ziemi, które miały być skutkiem złego charakteru Justyniana.

³⁴⁹ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 20; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 419.

³⁵⁰ Procopius, *Anecdotes* 19.

³⁵¹ K. Twardowska, *Rzymski wschód w latach 395 – 518 ...*, s. 125.

³⁵² Rozwiązanie znane z czasów współczesnych, a stosowane już w starożytności.

³⁵³ K. Twardowska, *Rzymski wschód w latach 395 – 518 ...*, s. 125.

³⁵⁴ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 893.

³⁵⁵ A. M. Rabello, *The Samaritans in Justinian's Corpus Iuris Civilis*, *Isr. L. Rev* 31 (1997), s. 739. Opuszczanie przez kolonów ziemi i pozostawianie ziemi leżącej odłogiem przez długi okres czasu mogłoby powodować konieczność obniżki podatku od majątku. Jeśli nie było żadnego spadkobiercy, posiadłości kolonów przechodziły na rzecz właścicieli ziemskich, którzy działali na rzecz *fiscusa*, z uwagi na fakt, że pobierali on na rzecz *fiscusa* podatek gruntowy płacony przez kolonów.

³⁵⁶ M. I. Finley, *The Ancient Economy*, University of California Press, London 1999, s. 90.

³⁵⁷ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III ...*, s. 43.

Justynian miał oszczędzać, czy też w przekazie historyków – być skąpym wobec wszystkich – zarówno wobec obywateli, jak i wobec żołnierzy, weteranów, zmniejszając ich wynagrodzenia. Justynian miał także tym się wyróżniać od swoich poprzedników, iż praktycznie w ogóle nie przyznawał zwolnień podatkowych oraz nie umarzał zaległości podatkowych. Na dowód swej „łaski” miał zwalniać z podatków terytoria, które utracił na rzecz wrogów w trakcie wojen. Za czasów Justyniana miały także święcić triumfy tak negatywne zjawiska, jak powszechna korupcja oraz handel urzędami i przywilejami³⁵⁸. W zakresie samej administracji skarbowej należy wskazać, iż z uwagi na fakt, iż realną przeciwwagę lokalnych właścicieli ziemskich stanowił Kościół, to powstał projekt konstytucji z 530 r., która stawiała w praktyce biskupów na czele administracji miast. Mimo, że nie wcielono tej konstytucji w życie, biskupi i duchowni zaczęli faktycznie mieć znaczący wpływ na obsadzanie urzędów miejskich³⁵⁹. Szczegółowe przykłady regulacji poszczególnych cesarzy, wybrane na potrzeby niniejszej rozprawy zostaną podane przy opisie poszczególnych służb.

***Communis opinio* na temat administracji fiskalnej w dominacie**

W literaturze wskazuje się, iż w dominacie mamy do czynienia z przerostem liczby urzędów fiskalnych nad rzeczywistymi potrzebami³⁶⁰. Nastąpiła intensywna rozbudowa aparatu biurokratycznego w systemie administracji prowincjonalnej³⁶¹. Jak to opisują barwnie źródła, plaga urzędników nawiedziła cesarstwo na długo przed panowaniem Dioklecjana. Z uwagi na potrzeby pieniężne państwa, zrujnowali oni wiele zamożnych osób. Dodatkowo, w wyniku reformy administracyjnej Dioklecjana, ilość ich jeszcze się zwiększyła, w wyniku podziału państwa na sto jeden prowincji oraz dwanaście diecezji³⁶². Urzędy zajmujące się skarbowością i finansami były obsadzone w sumie przez kilkaset osób w kilkunastu urzędach. Ich organizacja była tak

³⁵⁸ Ibidem, s. 43 – 46.

³⁵⁹ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 940.

³⁶⁰ Z drugiej strony, nie jest pozbawiona słuszności teza, iż mimo, iż mieliśmy do czynienia z rzeczywiście rozbudowanym aparatem biurokratycznym, to nie wszystkie urzędy występowały we wszystkich prowincjach. Często mamy różne nazwy tych samych stanowisk, które inaczej się nazywały w różnych częściach imperium.

³⁶¹ Przyczyną tego zjawiska mogło być wspomniane już wcześniej odbieranie zadań w zakresie poboru podatków kuriałom i przekazywanie ich nowo powoływanym urzędnikom, np. *susceptores*.

³⁶² Lactantius, *De mortibus persecutorum* 7; J. Burckhardt, *op. cit.*, s. 51; A. Lisiecki, *Konstantyn Wielki*, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1913, s. 31; T. Kotula, *Afryka Północna w Starożytności* ..., s. 390.

obmyślona, aby można było łatwo kontrolować ich działalność³⁶³. W IV w. n.e. ogólna liczba urzędników zdaniem niektórych badaczy urosła aż do 40.000³⁶⁴. Na przykład ministerstwo odpowiedzialne za *largitiones* było podzielone na osiemnaście podgrup, a te z kolei na siedem klas, w zależności od rangi i płacy³⁶⁵. Personel biura samego prokonsula Afryki liczył 400, a wikariusza diecezji 300 urzędników. Łączyło się to z ogólnymi reformami administracyjnymi w państwie o absolutnej władzy cesarskiej, ściśle scentralizowanym i opartym na hierarchicznej siatce urzędniczej prefektur i diecezji, oraz ze wzmożoną kontrolą ludności prowincji przywiązanej do funkcji i zawodów. Jednocześnie wszakże w owym biurokratyczno-policyjnym systemie zaznaczała się potrzeba kontroli samego aparatu urzędniczego, nadmiernie rozbudowanego i skorumpowanego. Cesarze śledzili ze szczególną podejrzliwością poczynania namiestników prowincji, tępiąc wszelkie przejawy ich samodzielności³⁶⁶. Z uwagi na fakt, iż urzędnicy zbyt chętnie powiększali swoje szeregi, często dochodziło do odprawiania do rodzinnych krajów bezużytecznych nadwyżek w ludziach, którzy zbyt chętnie porzucali uczciwą pracę i pchali się do przynoszących wysokie zyski urzędów finansowych³⁶⁷. Sam rozrost administracji fiskalnej nie musi być zjawiskiem negatywnym, jeśli wiąże się z tym większa efektywność w poborze podatków i ostateczny wzrost dochodów państwa, nawet po odjęciu kosztów w postaci wynagrodzeń zwiększonej liczby urzędników. Trzeba pamiętać także, iż czynności wykonywane obecnie przez jednego urzędnika, dzięki posiadanym nowoczesnym narzędziom, kiedyś mogły zajmować pracę kilku czy kilkunastu urzędnikom. Podanie samej liczby urzędników oczywiście działa na wyobraźnię, jednakże trzeba pamiętać o ogromnej powierzchni starożytnego Rzymu, ilości prowincji, miast, wsi, koniecznych

³⁶³ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II* ..., s. 136.

³⁶⁴ S.E. Finer, *op. cit.*, s. 578; A. Cameron, *op. cit.*, s. 128 – 129.

³⁶⁵ A. Cameron, *op. cit.*, s. 128–129.

³⁶⁶ T. Kotula, *Afryka Północna w Starożytności* ..., s. 390. S.E. Finer nie wypowiada się zbyt pochlebnie o poziomie urzędników w późnym Imperium Rzymskim. Otóż, prawo wydane w Mediolanie docierało do Rzymu po 12 a nawet po 42 dniach. Żegluga nie funkcjonowała w zimie, stąd też prawa wydane jesienią docierały do Afryki dopiero wiosną. Zarówno sprawy cywilne, jak i sprawy karne ciągnęły się latami. (S.E. Finer, *op. cit.*, s. 586).

³⁶⁷ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego, Tom II* ..., s. 136; Rzymianie mieli do czynienia z „inflacją godności”. Rangi i tytuły przeżywały inflację – każdy pragnął mieć rangę *honoratus* (członka wyższych *ordines*, na które społeczeństwo rzymskie było podzielone od czasów republiki). Cesarze nadawali tytuł ekwity lub senatora, z czym wiązało się zwolnienie z powinności kurialnych, chociaż jednocześnie usiłowali zwiększyć obciążenia fiskalne miast, w których ludzie ci żyli. Godność i tytuły pociągały za sobą także takie przywileje jak ochrona w sądach, zatem dążenie do poprawy statusu społecznego podkopywało zarazem wysiłki rządu na rzecz egzekwowania prawa, skłaniając cesarzy do coraz efektywniejszych popisów w dziedzinie legislacyjnego krasomówstwa i nieustannego zaost్రzania kar za błahe przewinienia. Istniało jedno prawo dla bogatych i możnych, inne zaś dla biedoty. (A. Cameron, *op. cit.*, s. 123 – 125).

do obsłużenia przez tych urzędników. Może się okazać, iż liczba urzędników skarbowych na jedną społeczność miejską nie przekraczała kilku, czy kilkunastu. Jeśli dojdzie do tego jeszcze, iż w tej samej społeczności część urzędników była przyporządkowana do *res privata* a część do *sacrae largitiones* – to zdaniem autora rozprawy administracja fiskalna nie była rozbudowana, biorąc pod uwagę powierzchnię do obsłużenia, ilość zadań i podatków do zebrania.

W okresie dominatu, z uwagi na nadmierny rozrost administracji, cesarze usiłowali walczyć z tym zjawiskiem. Przejawem tego mogą być niżej przytoczone konstytucje.

CTh. 6, 30, 15 Idem aa. Constantio comiti sacrarum largitionum. *pr. His abiectis de officio palatino, qui inconsiderate ac vulgo sunt congregati, statutos ducentos viginti quattuor, supernumerarios sescentos decem electissimos inhaerere praecipimus et iuxta instructionem eminentiae tuae, quae adnexa est, singulis scriniis vel rectoribus definitum numerum supernumerariorum deputari.*

1. Si quis sane ad memoratam militiam accedere voluerit, discussa generis fide tunc demum adnotatione nostri numinis palatinorum coetui societur. Dat. xiii kal. ... Constantinopoli Theodoro v. c. cons. (399 ...).

CTh. 6, 30, 16 Idem aa. Messalae praefecto praetorio. *Salutari definitione censuimus DXL et VI de officio comitis sacrarum largitionum, trecentos privatarum, qui tamen nullis sunt corporibus obligati reliquos suis officiis et ordinibus esse reddendos singulis, tamen ita matriculis retinendos, ut patriae provincia pariter conscribatur, iudicibus admonendis de numero statuto, ut ceteri ad sua officia retrahantur nec posthac sub specie militiae intra provinciam possit delitescere qui sibi nec indultum commeatum nec publicam necessitatem docuerit esse mandatam. Curialem suum municipes vindicent, collegiatum proprium corpus adstringat, nec iudicem suum apparitor quondam desertor evadat. Sibi quisque, iure tamen, obnoxium exsequatur, adiutoribus quoque, qui matriculas tractant, supplicium deportationis cum amissione facultatum subeuntibus, si quemquam ultra numerum praestitutum siverint militare.* Dat. xi kal. ian. Mediolano Theodoro v. c. cons. (399 dec. 22).

W powyższych konstytucjach mowa jest o ograniczeniach liczbowych *palatini* oraz urzędników podległych *comes sacrarum largitionum* oraz *comes rei privatae*. Miało zostać 224 *palatini*, oraz 546 urzędników podległych *comes sacrarum largitionum* a także 300 podległych *comes rei privatae*. Urzędnik, który dopuścił się nadużyć przy zatrudnianiu na potrzeby służby cesarskiej był karany deportacją oraz

konfiskatą majątku. Tak surowe obostrzenia wydali Arkadiusz i Honoriusz w 399 r. n.e. Przerost liczby urzędów w stosunku do potrzeb powodował, iż urzędnicy zajmujący się administracją finansową często rywalizowali między sobą o podatki ściągane z mieszkańców³⁶⁸.

Do innych reform, o których warto wspomnieć w świetle opisu administracji skarbowej, należy ustanowienie zakazu służby w *militia armata*, który obejmował kategorie obywateli szczególnie ważnych dla gospodarki ze względu na zawód czy pełnioną funkcję, jak dekurioni czy rzemieślnicy. Zakaz ten był spowodowany przemianami ekonomicznymi, społecznymi i religijnymi, a także trudną sytuacją militarną cesarstwa. Efektywność tego rozwiązania musiała być jednak ograniczona, o czym miały świadczyć zdaniem A. Świętoń wznowienia konstytucji poświęconych dekurionom³⁶⁹. W okresie dominatu, nie tylko urzędy sprawujące administrację finansową, ale także inne urzędy krzyżowały się w zakresie swoich kompetencji. Tutaj za przykład podaje się szefów administracji centralnej i *praefectus praetorio*. Ponadto, na wschodzie funkcje *praefectus praetorio per Orientem* i *magister officiorum* nieustannie się krzyżowały. Także uprawnienia kontrolne i finansowe *praefectus praetorio* i magistrów *officiorum* często kolidowały z uprawnieniami *duces*, *comites* oraz magistrów *militum*³⁷⁰.

Wskazuje się, iż rzymska administracja finansowa w okresie dominatu była sparaliżowana i niewydolna. Jej ocena w dostępnych opracowaniach i źródłach jest w większości negatywna. Nie chodziło tu o zbyt niską wysokość nakładanych podatków, ale o to, iż większość z nich przez zbierających podatki urzędników, nigdy nie trafiała do skarbu państwa. Wygranymi w tej sytuacji mieli być wielcy właściciele ziemscy, otoczeni sługami, oraz nierzadko – prywatną armią. Rzymska władza miała utracić nad tym wszystkim kontrolę. W teorii wszechwładny cesarz był zależny od swoich urzędników, którzy mu doradzali (często źle) i których musiał utrzymywać³⁷¹. Część autorów bierze pod uwagę zarówno skuteczność poboru podatków, jak i stosunek administracji do zwykłych obywateli i wskazuje, że na lepszą ocenę zasługuje administracja scentralizowana, wykształcona w czasach wczesnego cesarstwa, a udoskonalona za Klaudiusza. Miała ona rzekomo wiele zalet, pomogła np.

³⁶⁸ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...*, s. 140.

³⁶⁹ A. Świętoń, *De his qui militare non possunt. O zakazie pełnienia służby wojskowej w późnym cesarstwie rzymskim (IV i V w. n.e.) w świetle źródeł prawnych*, [w:] R. Sajkowski (red.), *Studia z dziejów Starożytnego Rzymu*, Olsztyn 2007, s. 106.

³⁷⁰ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 893.

³⁷¹ S. Dill, *op. cit.*, s. 229.

ustabilizować urzędy i zapewnić ich kontynuację wśród zmieniających się dynastii³⁷². Szacuje się, że na początku pryncypatu było ok. 200 – 300 urzędników ludu rzymskiego i cesarskich, senatorów i ekwitów pomagających princepsowi w rządzeniu imperium. W okresie dominatu zdaniem autora rozprawy było już kilka tysięcy urzędników, co potwierdzają ograniczenia w zatrudnianiu w poszczególnych urządach wskazane przykładowo wcześniej w CTh. 6, 5, 15 czy CTh. 6, 5, 16. Senatowi odebrano możliwość decydowania o opodatkowaniu już od czasów Augusta³⁷³. Było to efektem zacieśniania polityki, na którą senat mógł się nie zgodzić. Kolejno też, łatwiej konstytucję wydaje jedna osoba, niż gdyby miał nad nią pracować senat. Właściwy obraz administracji rzymskiej oraz weryfikacja opinii na temat służb skarbowych w okresie dominatu nastąpi przy opisie poszczególnych służb w dalszej części rozprawy.

Egipt jako wzorzec rozwiązań podatkowych

We wcześniejszej części rozprawy zostało wskazane, iż system opodatkowania dominatu był w dużej mierze zaadaptowany na wzorcach egipskich. W tym miejscu zostaną zatem przedstawione rozwiązania stosowane w Egipcie. W IV w. n.e. Egipt stanowił autonomiczną diecezję, ze stojącym na jej czele prefektem *Augustalis*. Od 13. edyktu Justyniana (z lat 538 – 539) Egipt podlegał bezpośrednio *praefectus praetorio Orientis* i został podzielony na siedem prowincji (*Aegyptus* na dwie prowincje ze stojącym na ich czele *dux et Augustalis*, podobnie jak *Thebais*, *Augustamnica* na dwie prowincje także podlegające *dux*, oraz *Arcadia* podlegająca *comes*)³⁷⁴.

Najważniejszym urzędnikiem w administracji skarbowej był *dux*³⁷⁵. Ponadto, funkcjonowały następujące urzędy skarbowe: *praktore* (πράκτορες ἀργυρικών) – ściągający podatki bezpośrednio; *apaitetai* – egzekwujący zaległości; *epiteretai* – pobierający niektóre opłaty handlowe i komunalne; *sitologoi* – ściągający podatki w naturze oraz odpowiedzialni za ich wysyłkę do Aleksandrii;³⁷⁶ *dekaprotoi* – liturgowie

³⁷² A. Wallace-Hadrill, *Roman Empire: The Paradox of Power*, BBC History 2011, artykuł dostępny online: http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/empire_01.shtml (dostęp: 1.02.2012 r.).

³⁷³ B. G. Niebuhr, L. Schmitz (ed.), *Lectures on the History of Rome from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire. Vol. III*, London 1849, s. 124.

³⁷⁴ V. Arangio-Ruiz, *Rivista di Papirologia Giuridica per l'anno 1909*, BIDR 22/1910, s. 237.

³⁷⁵ G. Rouillard, *op. cit.*, s. 36. Być może był to odpowiednik *praefectus praetorio*. Na pewno było to dwa różne urzędy, każdy z nich jednak mógł być obdarzony podobnymi uprawnieniami.

³⁷⁶ A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 219; M. Sartre, *op. cit.*, s. 459; S. LeRoy Wallace, *op. cit.*, s. 22, 27; R. Taubenschlag, *Customary law and custom in the papyri*, The Journal of Juristic Papyrology 1, 1946, s. 48. Urząd *sitologoi* został w III w. n.e. zastąpiony przez *dekaprotoi*. (J.D. Thomas, *The Introduction of Dekaprotoi and Comarchs*, ZPE Band 19/1975, s. 110). W literaturze można znaleźć

odpowiedzialni za administrację fiskalną i pobór podatków na obszarze całej toparchii,³⁷⁷ κομογραμματεὺς - *comogrammateus* – urzędnicy wiejscy, przywódcy wioski, służący Rzymowi w sprawach fiskalnych. Ten ostatni urzędnik uczestniczył również w procedurze dzierżawy gruntów państwowych, informował o takich gruntach do dzierżawy, a także był odpowiedzialny za pobór podatków, nadzór nad monopolami państwowymi oraz najem gruntów państwowych. Ponadto, urzędnikami fiskalnymi byli także φυλακίται oraz ἀρχιφυλακίται³⁷⁸. *Comogrammateus* sporządzał prawdopodobnie szczegółowe listy podatkowe dla regionu, którym zarządzał. Następnie przekazywał te listy do *strategos* oraz *basilico-grammateus*. Czyli sporządzali oni raporty katastralne, weryfikowane przez podległych *eklogistai*. Następnie *eklogistai* ustalał wysokość podatku do zebrania z poszczególnych regionów i z całego *nomu*³⁷⁹. *Comogrammateus* również dopuszczali się nadużyć, zarządzając np. pobór podatków z ziem, które nie były w ich właściwości. W takich sytuacjach mieszkańcy pisali do skargi do *ripariusa* na działalność *comogrammateus* a *riparius* z kolei wzywał geodetów – *ὀριοδείκτης* do rozstrzygnięcia, które ziemie były we właściwości danego *comogrammetus*³⁸⁰.

Przechodząc krótko do *dekaprotoi*, urząd ten został ustanowiony w I poł. III w. n.e., część autorów twierdzi, że mogło to być w latach 226/227 r. n.e. a część, iż było to pomiędzy 236/7 i 247 r. n.e. Urząd ten zastąpił *sitologoi* w poborze podatków w naturze. *Dekaprotoi* oznacza dokładnie „pierwszych dziesięciu”. Mieli oni zagwarantować właściwą ilość zbieranych podatków³⁸¹.

opracowania dokumentów źródłowych – dokumentów przygotowywanych przez *sitologoi*: J. Day, C. W. Keyes, *op. cit.*, s. 27-28). Odnośnie *praktora* wskazuje się, że nie występował ten urząd w źródłach po III w. (A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 329). R. Taubenschlag podaje, iż *praktor* sporządzał miesięczne raporty (zestawienia). Nie wiemy jednak, czy chodzi tu o zestawienia podatków zebranych, czy do zebrania, a może jednych i drugich. (R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 94).

³⁷⁷ M. Sartre, *op. cit.*, s. 460; C. Adams, *Transition and Change in Diocletian's Egypt: Province and Empire in the Late Third Century* [w:] S. Swain, M. Edwards (ed.), *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford 2006, s. 108.

³⁷⁸ M. Sartre, *op. cit.*, s. 482; J.D. Thomas, *op. cit.*, s. 114; J. Day, C. W. Keyes, *op. cit.*, s. 216; V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 235.

³⁷⁹ S. LeRoy Wallace, *op. cit.*, s. 33.

³⁸⁰ H. Kupiszewski, *Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt*, *The Journal of Juristic Papyrology* 6/1952, s. 262-263.

³⁸¹ F. Millar, *L'Impero romano e I popoli limitrofi. Il mondo mediterraneo nell'antichità IV*, Milano 1968, s. 105; J.D. Thomas, *op. cit.*, s. 111-112. Autor ten przedstawia spis źródeł, w których występują *dekaprotoi* uzasadniając swoją teorię odnośnie okresu wprowadzenia *dekaprotoi*.

Comarchowie nakładali podatki na mieszkańców wiosek według własnego upodobania, z pełną dowolnością³⁸². Jest to urząd, który występuje w źródłach od III w. p.n.e. aż do VI w. n.e. Jednakże przez jakieś 200 lat był on w zawieszeniu. Został on ponownie wprowadzony na początku III w. n.e. pod nazwą *κωμογρα* (*μματαῶς*) choć nazwą występującą w źródłach jest także *κωμαρ*³⁸³. Ponowne wprowadzenie urzędu *comarcha* wiąże się w literaturze z jednoczesnym zanikiem urzędu *comogrammateusa* (*κωμογραμματεῦς*)³⁸⁴. Kolejno, ponowne wprowadzenie urzędu *dekaprotai* oraz *commarch* w III w. n.e. oraz zastąpienie przez te urzędy odpowiednio *sitologoi* oraz *comogrammateus* wiązało się z szeroką reformą systemu podatkowego i administracyjnego w Egipcie w III w. n.e.³⁸⁵.

Warto mieć na względzie, iż tak jak obecnie czy to dyrektor izby skarbowej czy to naczelnik urzędu skarbowego, każdy z tych urzędów miał duże grono urzędów pomocniczych do wsparcia wypełniania swoich obowiązków. Przykładowo *sitologoi* byli wspomagani przez *γραμματεῖς* (sekretarzy) oraz *βοηθοί* (asystentów)³⁸⁶.

W Egipcie, podobnie jak w innych częściach imperium, jeszcze na długo przed Dioklecjanem, następował stopniowy wzrost zarówno obowiązków jak i struktury administracji cesarskiej. Naturalną konsekwencją tego był wzrost liczby urzędników oraz większa ich specjalizacja. Egipt tym się różnił od innych prowincji, iż jego administracja była bardziej skomplikowana oraz bardziej rozwinięta w porównaniu z innymi prowincjami. W III w. n.e. wzrost liczby urzędników dalej postępował³⁸⁷.

Po przejściu władzy w Egipcie miało miejsce oszacowanie zbiorów oraz ustalenie podatków nakładanych na poszczególne społeczności w zależności od żyzności ziemi, siły wylewu Nilu oraz długości wegetacji roślin. Następnie poborcy podatkowi przygotowywali rachunek wręczany dla każdego z rolników, mówiący o tym, ile zboża musi dostarczyć państwu w danym roku, jako zapłatę podatku od zbiorów. Taki system nie sprzyjał unowocześnianiu produkcji w Egipcie, z uwagi na fakt, iż wraz ze wzrostem zbiorów zazwyczaj były nakładane większe podatki³⁸⁸.

³⁸² A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 265; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 284; P. Cair. Isid. 71.8 z 314 r. n.e., dostępne pod adresem: <http://ipap.csad.ox.ac.uk/4DLink4/4DACTION/IPAPwebquery?vPub=P.Cair.Isid.&vVol=&vNum=71> (ostatnie wejście: 30.05.2017 r.).

³⁸³ J.D. Thomas, *op. cit.*, s. 113.

Ibidem, s. 114.

³⁸⁵ Ibidem, s. 119.

³⁸⁶ S. LeRoy Wallace, *op. cit.*, s. 36.

³⁸⁷ J. F. Gilliam, *Egyptian "Duces" under Gordian*, *Chronique D'Égypte* Tome XXXVI, No. 71/1961, s. 391.

³⁸⁸ A. Monson, *op. cit.*, s. 260; R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 47.

Ponadto, mogło to prowadzić do nadużyć poprzez nakładanie tak podatków na podstawie nieaktualnych danych o wylewach Nilu. Starano się jednakże wizytować grunty, w celu urealniania podstawy opodatkowania³⁸⁹. Z czasem, choć źródła nie podają, kiedy podatek od zbiorów został zastąpiony podatkiem gruntowym o stałej, niskiej i takiej samej dla wszystkich wysokości³⁹⁰. Wprowadzenie podatku gruntowego, który był mniejszy od podatku od zbiorów stanowiło stymulację do rozwoju rolnictwa. Wiązał się z tym gwałtowny wzrost cen ziemi w Egipcie³⁹¹. Nakładanie podatku

³⁸⁹ R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 54.

³⁹⁰ Podatek ten wynosił średnio „jedną artabę na aroura”. Aroura jest egipską jednostką powierzchni, wynoszącą ok. 0,2756 hektara a artaba wynosiła ok. 38,78 litra, jednakże wartość tej jednostki miary nie była taka sama w całym Egipcie. Ostatecznie, wysokość tego podatku różniła się w zależności od wioski. R. Duncan Jones podaje, iż ostatecznie 1 artaba na arourę to był najniższy podatek płacony w Egipcie. W gruntach Prosodikos podatek ten wynosił aż 7,79 artaby na arourę. Wysokość podatku zależała w dużej mierze także od tego, czy grunt był publiczny, czy prywatny. Przy gruntach prywatnych podatek ten był niższy. Poza podstawowym podatkiem gruntowym, płacono różne dodatki do tego podatku, jak *diocheoncion* w wysokości 5 % oraz *prosdigraphomenon* w wysokości 6,25%. Oprócz podatku gruntowego płacono także podatek od produkcji win, który w zależności od dzielnicy Egiptu wynosił 4 lub 6-krotnie więcej niż podatek gruntowy od zboża. Podatek od produkcji oliwy był wyższy jedynie o ok. 3% od podatku od zboża. Z czasem w Egipcie nastąpił katastroficzny wręcz upadek w ilości pobieranych podatków jedynie do 5 % produkcji – na początku IV w. n.e. (szacunkowo do 1,5 artaby z aroury – z uprzednich ponad 5 artab). Wiązało się to także z dramatycznym spadkiem liczby ludności i jej zagęszczeniu w przeliczeniu na jedną arourę. Wy tłumaczeniem tego faktu może być zaniedbanie kanałów irygacyjnych. Jak wiadomo, Egipt żył z wylewów Nilu. O ile zatem tereny bezpośrednio położone nad rzeką nie miały problemów z tymi życiodajnymi powodziąmi, o tyle egzystencja dalszych wsi zależała od sieci kanałów irygacyjnych, którymi woda dostawała się na bardziej oddalone części prowincji. Z uwagi na zaniedbania w utrzymaniu sieci kanałów, woda docierała jedynie na coraz bliższe tereny, co powodowało naturalne wymieranie dalej położonych miejscowości. Wraz ze spadkiem produktywności dalej położonych gruntów, z uwagi na słabsze nawożenie przez Nil, spadało zainteresowanie administracji państwowej tymi gruntami. Potwierdza to ciekawą tendencję do zainteresowania władzy państwowej gruntami, które były „dochodowe”, z których można było czerpać wystarczającej wysokości podatki, aby chociażby pokryć koszty funkcjonowania armii i administracji na tych terenach. Kolejno jednak, pomimo spadku poboru głównego podatku w naturze do 1,5 artaby z aroury, istniały inne obciążenia, które równoważyły wysokość obciążeń. Dodając do obciążeń w naturze, zdaniem R. S. Bagnalla, średnia wartość obciążeń w Egipcie od czasów Dioklecjana do Justyniana wynosiła 2 i 2/3 artaby z aroury. Zdaniem tego autora, sam fakt, iż w II w. n.e. podatki średnie z jednej aroury były ponad 2-krotnie wyższe, nie oznacza, iż w tym okresie zbierano łącznie ponad 2-krotnie więcej dochodów z tej prowincji. W II w. n.e. nakładanie podatków było bardziej elastyczne i związane z rzeczywistą wielkością produkcji, niż w IV w. n.e., gdzie opodatkowanie było praktycznie takie samo, niezmiennie dla całego Egiptu. Inne autorzy podają, iż średnio podatki pochłaniały 20 % wysokości zbiorów. Na obszarach mniej urodzajnych stawki wynosiły za czasów Trajana i Hadriana 50 % normalnej stawki, lub były jeszcze niższe. Egipt charakteryzował się stabilnością stóp oprocentowania od I w. p.n.e. do VI w. n.e. Ponadto, była duża elastyczność w wyborze form płatności podatku. W prowincji tej zostawało także ok. połowy zebranych podatków. (A. Monson, *op. cit.*, s. 263-264; R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 48-51; Uśrednione wartości podaje także R. Bagnall: R. S. Bagnall, *Agricultural productivity and taxation in later Roman Egypt*, Transactions of American Philological Association 115/1985, s. 291 – 296, 305-306; M. Sartre, *op. cit.*, s. 477; S. von Reden, *op. cit.*, s. 168). S. LeRoy Wallace podaje wysokość podatku w poszczególnych regionach (Nome) Egiptu: S. LeRoy Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton University Press 1938, s. 13-19. Na temat wysokości podatków w Egipcie, płaconych w naturze i pieniądzu także: A. C. Johnson, L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton University Press 1949, s. 230 – 264.

³⁹¹ Łatwy był również pobór podatku gruntowego. Nie były już konieczne coroczne szacowania zobowiązań podatkowych. Ponadto, pozwoliło to zmniejszyć liczbę urzędników. Kolejną przyczyną mogła być obawa przed zbyt silnym namiestnikiem prowincji, otoczonym dużą ilością urzędników, którego pozycja mogłaby się równać pozycji dawnych władców Egiptu. (A. Monson, *op. cit.*, s. 265-268).

gruntowego było możliwe dzięki dokonaniu spisu nieruchomości oraz księgom gruntowym, w Egipcie był bowiem dokonany kataster gruntowy³⁹². Spis ten zawierał m. in. informacje o zwierzętach posiadanych przez właściciela ziemi, ważniejszych rzeczach ruchomych, powierzchni posiadanych gruntów, ilości kanałów irygacyjnych, powierzchni zalewowej. Ponadto, w katastrze zawarte były informacje o hipotekach i służebnościach ustanowionych na gruncie. Całość tych informacji umożliwiała nakładanie podatków w odpowiedniej wysokości, artab na arourę³⁹³. Rejestr ten był co pewien czas uaktualniany, z uwagi chociażby na zmianę powierzchni terenów zalewowych, a przez to zmniejszenie / zwiększenie powierzchni nieużytków³⁹⁴. W tym zakresie dokładną regulację na temat rejestru znajdujemy w *Digesta*³⁹⁵. W D. 50, 15, 4 mamy stanowisko Ulpiana, który żył w końcowym okresie pryncypatu. Umieszczenie jego rozważań na temat cenzusu w *Digesta* oznacza, iż reguły przez niego wypracowane znajdowały zastosowanie. W poszczególnych spornych przypadkach mogły być pomocne w rozstrzygnięciu sporu, co podlegało spisowi i opodatkowaniu.

Kataster był prawdopodobnie w czasach imperium rzymskiego tworzony na podstawie oświadczeń (deklaracji) właścicieli ziemskich. Ich oświadczenia były kontrolowane przez *agrimensores*³⁹⁶. Odnośnie ksiąg gruntowych, to nasza wiedza o nich wynika w głównej mierze z edyktu prefekta Mettiusa Rufusa z 89 r. n.e., przytoczonym w Petycji z Dionizji (Oxy. II, 237, col. VIII;)³⁹⁷.

³⁹² R. De Ruggiero, *Libri fondiari e ordinamento catastale nell'Egitto greco-romano*, BIDR 21/1909, s. 257; R. De Rugiero, *Frammenti di un libro catastale scoperti in un papiro greco d'egitto*, BIDR 16/1904, s. 193 i n.

³⁹³ R. De Rugiero, *Frammenti di un libro ...*, s. 194-196, 201.

³⁹⁴ C. 11. 58 (57), 4 – zasada, zgodnie z którą, jeśli na całym oszacowanym terytorium były grunty urodzajne i nieurodzajne, to po przyznaniu na wniosek zainteresowanego ulgi, na potrzeby opodatkowania brano pod uwagę jedynie grunty urodzajne, na których była prowadzona produkcja. R. De Rugiero, *Frammenti di un libro catastale scoperti in un papiro greco d'egitto*, BIDR 16/1904, s. 199.

³⁹⁵ D. 50, 15, 4.

³⁹⁶ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D. Vol. II Political and Administrative Law*, Warsaw 1948, s. 37-38; R. De Rugiero, *Frammenti di un libro ...*, s. 203. Na temat *agrimensores* także: A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Agrimensores – zawód mierniczego w starożytnym Rzymie*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 33/4, 1988, s. 943 i n.

³⁹⁷ Całość tekstu została podana przez P. Bonfante w jednym z jego wspaniałych artykułów. (P. Bonfante, *La "Petizione di Dionysia" con traduzione latina*, BIDR 13/1900, s. 41 i n.). Tekst pochodzi ze 186 r. n.e. Z 30 kolumn składających się na cały tekst, pierwszych pięć oraz ostatnia są nieczytelne niestety. Edykt ten nakazywał ogólną kontrolę ksiąg gruntowych, nakładając na właścicieli gruntów prywatnych (gdyż grunty publiczne i święte były wyłączone spod jego obowiązywania), na wierzycieli hipotecznych oraz na posiadaczy innych praw rzeczowych, obowiązek przedstawienia w ciągu sześciu miesięcy deklaracji tychże praw, od daty ich nabycia. Przegląd ksiąg gruntowych następował co ok. 10 lat. (R. De Ruggiero, *Le prime illustrazioni della cosiddetta "Petizione di Dionysia"*, BIDR 13/1900, s. 62-65; R. De Ruggiero, *Libri fondiari e ordinamento ...*, s. 257-258; 274-275).

System ksiąg gruntowych oraz rejestru katastralnego na potrzeby nakładanych podatków został rozszerzony przez Dioklecjana na całe imperium³⁹⁸. Czyli mamy tu przykład rozszerzenia rozwiązania egipskiego na pozostałe części imperium rzymskiego. Kataster gruntowy, na potrzeby fiskalne, istniał w urzędzie κομογραμματεύς. Najważniejsze w katastrze było oczywiście nazwisko osoby odpowiedzialnej za zapłatę podatków z gruntu. Jednym z urzędów, zajmujących się nakładaniem podatków był urząd β. ἐγκτήσεων. Jednakże jego funkcje nie są do końca znane. System ten mógł ulec zmianie wraz z reformami Dioklecjana. Nie ma jednak na ten fakt potwierdzenia w źródłach³⁹⁹. Przegląd rejestru własności następował co roku odnośnie rzeczy ruchomych. Odnośnie nieruchomości właściciel był zobowiązany do niezwłocznego powiadomienia o każdorazowej zmianie, która miałaby wpływ na wymiar podatku. Tylko w wyjątkowych okolicznościach była zarządzana kontrola generalna posiadanych nieruchomości (ἀπογραφή)⁴⁰⁰.

Oprócz podatku gruntowego od zboża, od produkcji wina i oliwy, płacono także podatek pogłówny oraz od wykonywanego zawodu. Ich łączna wysokość wynosiła od 8 do 44 drachm / głowę, w zależności od tego, czy podatek płacony był przez ludność miejską, czy wiejską, uprzywilejowaną, czy nieuprzywilejowaną. Płacono także podatki od sprzedaży oraz cła. Podatek w wysokości 10 % płacono od sprzedaży gruntów, domostw oraz niewolników⁴⁰¹. Płacono także cło w wysokości 25% na dobra importowane i eksportowane z Egiptu, stąd też te same towary, jedynie przewożone „tranzytem” często były opodatkowane dwukrotnie – przy wjeździe oraz przy wyjeździe z Egiptu⁴⁰².

Podatek gruntowy od produkcji zbóż zapewniał ok. 54% całych dochodów prowincji, podatek od sprzedaży gruntów – 1,8 %, podatek od zbiorów winogron i

³⁹⁸ R. De Ruggiero, *Libri fondiari e ordinamento* ..., s. 274–275.

³⁹⁹ R. De Ruggiero, *Libri fondiari e ordinamento* ..., s. 305–308.

⁴⁰⁰ R. De Ruggiero, *Le prime illustrazioni* ..., s. 65.

⁴⁰¹ R. Duncan-Jones, *Money and government* ..., s. 51–52.

⁴⁰² R. Duncan-Jones, *Money and government* ..., s. 52. Podatek od sprzedaży w ogóle w wysokości 1% oraz od sprzedaży niewolników w wysokości 4 % został wprowadzony przez Augusta. Podatek od sprzedaży niewolników był pobierany przez *lanistae*. Podatek od sprzedaży został zmniejszony przez Tyberiusza o połowę, a następnie przez Gajusza całkowicie zaprzestano jego poboru w Italii. Podatek od sprzedaży niewolników prawdopodobnie także nie był pobierany po I w .n.e. (F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours* ..., s. 90; D. G. Kyle, *Spectacles of death in Ancient Rome*, Taylor & Francis e-Library 2001, s. 95; R. Duncan-Jones, *Structure and scale* ..., s. 197). Z drugiej strony spotykamy się także ze zdaniem, iż nie nastąpiło jako takie zaniechanie poboru podatków od niewolników, a „urzędowo” zmniejszono ceny niewolników, przez co także wpływy podatkowe z tego tytułu zmalały. (D. G. Kyle, *op. cit.*, s. 120).

oliwek – 6,5 %⁴⁰³, podatek pogłówny oraz od wykonywanego zawodu (*aporikon*) – 7,7 %, ponadto, pozostałe podatki, jak cła, zapewniały ok. 30 % wpływów do budżetu.

W Egipcie możemy się spotkać z instytucją *mezzadria* – najemca gruntu płacił jego właścicielowi zamiast stałego ustalonego czynszu połowę rzeczywistych zbiorów. Z uwagi na niestabilność zbiorów, system ten nie był zbyt popularny. Cykl podatkowy w Egipcie wynosił 14 lat, podczas, gdy w całym imperium normą był cykl 15 letni. Rzadko kiedy *lustrum* przeprowadzano co 5 lat⁴⁰⁴. Informacje o rodzajach podatków płaconych w Egipcie można znaleźć przykładowo w spisach przygotowywanych przez *sitologi*⁴⁰⁵.

Podsumowując system podatkowy starożytnego Egiptu stwierdzić należy, iż urzędnicy skarbowi w Egipcie mieli niemalże identyczne funkcje jak ich odpowiednicy w innych częściach imperium. Główne funkcje administracji skarbowej zarówno w starożytności jak i w czasach współczesnych są identyczne. Może tylko w starożytności nie było problemów z karuzelami vatowskimi czy przestępcami wyłudzającymi zwrot podatku. W okresie dominatu rozwiązania egipskie były rozszerzane na pozostałe części imperium. Być może to także z Egiptu cesarze zaczerpnęli inspiracje, aby zmieniać charakter prestiżowy urzędów na ściśle techniczny.

Zmiany w zakresie opodatkowania w poszczególnych prowincjach

Na terenach utraconych przez państwo rzymskie, często starano się zachować oparty na rzymskim system podatkowy. Utrzymanie rzymskiego prawa i systemu podatkowego wymagało wiedzy i doświadczenia rzymskich urzędników. W tym celu władcy barbarzyńscy, jak Euryk w Galii starali się przeciągnąć na swoją stronę oraz skłonić do pozostania jak największą liczbę członków rzymskiej warstwy posiadającej i urzędniczej, aby przekształcić nowe zdobycze terytorialne w sprawnie funkcjonujące państwo⁴⁰⁶. Z drugiej strony barbarzyńcy osiedlający się na normalnych terytoriach rzymskich, w granicach imperium, płacili normalne podatki gruntowe za przejęte od

⁴⁰³ Były to *apomoira*, *eparourion*, *paragoge elaias*, *naubion* (*enaphesion*) oraz *oktadrachmos sponde Dionysou*. Podatki te były płacone w roku, za który zostały naliczone, w przeciwieństwie do *geometria* płaconej w kolejnym roku (J. Day, C. W. Keyes, *Tax Documents from Theadelphia*, Columbia University Press, New York 1956, s. 25-26). Dalej autor ten podaje wysokość tych podatków na podstawie P. Columbia I Verso 6 (J. Day, C. W. Keyes, *op. cit.*, s. 244).

⁴⁰⁴ R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 53-63.

⁴⁰⁵ J. Day, C. W. Keyes, *op. cit.*, s. 27, przedstawiający porównanie P. Columbia I Verso IA oraz BGU, IX, 1894.

⁴⁰⁶ P. Heather, *op. cit.*, s. 485-486.

Rzymian grunty⁴⁰⁷. Część z nich otrzymywała specjalny status – *laeti*, zgodnie z którym mogli legalnie osiedlać się na gruntach imperium w zamian za płacenie podatków oraz służbę wojskową w razie potrzeby⁴⁰⁸. Cesarze chcieli zmienić złych barbarzyńców w pokojowo nastawionych gospodarzy oraz podatników rzymskich⁴⁰⁹.

Brytania zaprzestała płacić podatki w pieniądzu do imperium rzymskiemu ok. 410 r. n.e. – albo za sprawą Sasów (ludów pochodzenia germańskiego), albo miejscowej samoobrony⁴¹⁰. Zgodnie z tym autor nie przedstawi systemu fiskalnego z tej prowincji w okresie dominatu. W latach 40. V w. n.e. także do Afryki przybyli Wandalowie. Po roku 442 wiele dochodów z północnej Afryki, głównego płatnika netto do zachodniego skarbcza przepadło bezpowrotnie. Pozostałe dochody zmniejszyły się o 7/8. W latach czterdziestych V w. n.e. nastąpiła całkowita utrata prowincji Afryki. Początkowo jedynie płacono coraz to większy haracz na rzecz Hunów. Następnie zaś, Hunowie całkowicie przejęli kontrolę nad tą prowincją. Stało się to w 447 r. n.e. Było to poprzedzone trzęsieniem ziemi, które nawiedziło Konstantynopol w styczniu tego roku. Ostatecznie, nastąpiło to po klęsce pod Chersonezem (Sewastopol). W wyniku tej porażki podpisano traktat pokojowy, na mocy którego m.in. Rzymianie mieli płacić Hunom daninę (haracz) w wysokości 2.100 funtów złota rocznie. Zmusiło to Rzymian m.in. do zniesienia ulg podatkowych⁴¹¹. Także z Hiszpanii w latach 439-441 przestały wpływać do Rzymu wpływy dochodów z podatków. Wprawdzie Aecjusz starał się odwrócić niekorzystne skutki działań Swebów, ale z konieczności pozostawienia części wojsk w odwodzie dla obrony cesarstwa przed Atyllą, Swebowie przejęli panowanie nad większością półwyspu Iberyjskiego⁴¹².

⁴⁰⁷ R. W. Mathisen, *Peregrini, Barbari and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire*, American Historical Review Nr 4(111)/2006, s. 1024; Amm. Marc., *Res gestae* 20, 4, 1 – mowa jest tu o Konstancjuszu, który zmusił barbarzyńców w Galii do płacenia podatków; 28, 5, 15 – w tym miejscu zaś mowa jest o Teodozjuszu, który zmusił Burgundczyków do płatności podatków; 31, 9, 4 – tu jest mowa z kolei o podbiciu części Gotów za czasów Gracjana.

⁴⁰⁸ R. W. Mathisen, *Peregrini, Barbari ...*, s. 1025; Na temat *laeti*: Amm. Marcellinus *Res gestae* 20, 4, 1; 20, 8, 13; CTh. 7, 20, 10 z 369 r. n.e. mówiąca m.in. o *praepositus laeti* i sposobie utraty przez nich przywilejów, CTh. 7, 20, 12 z 400 r. n.e. mówiąca o tym m.in., iż *laeti* mogli służyć w legionach, uzyskiwać status weteranów, a co się z tym wiąże, także określone korzyści i zwolnienia, CTh. 13, 11, 10 z 399 r. n.e. mówiąca o tym, iż *laeti* osiedlając się terytorium imperium otrzymywali grunty do uprawy, część z nich uprawiała jednak grunty o większej powierzchni od tej, o którą wnioskowali i którą otrzymali. W tym celu cesarze wysyłali *inspector idoneus* do sprawdzenia wielkości gruntów uprawianych przez *laeti*; *Novella Severi* 2, 1 z 465 r. n.e.

⁴⁰⁹ R. W. Mathisen, *Peregrini, Barbari ...*, s. 1027; CTh. 13, 11, 10.

⁴¹⁰ P. Heather, *op. cit.*, s. 288. Jeszcze przez jakiś czas spływały natomiast stamtąd podatki w naturze. (P. Heather, *op. cit.*, s. 401).

⁴¹¹ P. Heather, *op. cit.*, s. 360-364.

⁴¹² P. Heather, *op. cit.*, s. 400-401; P. Heather opiera z konieczności, z braku innych źródeł, informacje przez siebie podawane na *Kronice* Hidacjusza.

Proconsularis i Byzacjum również nie znajdowały się już pod kontrolą władz centralnych, mimo że płynęło stamtąd jeszcze trochę zboża do Rzymu. Z uwagi na tak drastyczny spadek dochodów, starano się zwiększać wpływy z pozostałych źródeł dochodów. Na mocy ustawy z 24 stycznia 440 r. wycofane zostały wszystkie specjalne cesarskie zwolnienia i ulgi podatkowe⁴¹³.

Novellarum Divi Valentiniani A. III: IN DAMNUM PUBLICUM ELICITUM NON VALERE RESCRIPTUM NEC SPECIALIA BENEFICIA GENERALIBUS PRAEFERENDA.: „...1. *Et ideo inlustris et praecelsa magnitudo tua pragmatici nostri secuta decretum sciat secundum suggestionem suam, manentibus his, quae dudum de removendis specialibus beneficiis censuimus, omnia, quae specialiter contra vetitum impetrata sunt, non valere et functionem publicam aequaliter ab omnibus oportere cognosci, ut et quod in commune statutum salubriter fuit esse perseveret nec denuo in haec ambitus redeat, quae iterata praeceptione removimus.*”

Zgodnie z powyższą nowelą, wy tłumaczeniem odwołania wszelkich ulg i zwolnień był fakt, że były to przywileje specjalne, nadzwyczajne. Powrót do braku zwolnień mógł być tłumaczony jako powrót do normalności, zrównanie wszystkich względem prawa. Kolejno też, z powyższej konstytucji wynika, iż likwidacja ulg nastąpiła niejako po sugestii prefekta pretorianów.

Następnie 4 czerwca 440 r. wydano konstytucję mającą ukrócić praktyki cesarskich urzędników, którzy jako poborcy zabierali część dochodów dla siebie:

Novellarum Divi Valentiniani A. VII: DE PALATINIS: „*Palatinae exactionis enormitas deducta saepius in querellam necessitatem nobis formandae sanctionis inposuit, cuius obstinatio quae refugere debuit augere contendit, ad hoc praeteritae inpunitatis praesumptione decepta, ut continuato scelere graviora aculeos severitatis incurrerit. Unde magnificentiae tuae suggestionem numerosis administrationibus et virtutibus congruentem libenter accipimus, quae possessoribus et negotiatoribus consuli generaliter postulavit, quorum brevi devotio concidisset, si, quantum fisco inferendum est, aut tantum aut amplius exigendum sibi avaritia vindicaret, non dissimulandam obiectionem nostris saeculis generans, cum devotum publico privatis utilitatibus dispendia profutura comitantur. 1. Quapropter sublimis*

⁴¹³ Przykładowo można wspomnieć o uldze w wysokości zwolnienia z połowy obciążeń przewidzianych w *indictio* z 436 r. n.e. – CTh. 11, 28, 17.

excellētiaē tuaē saluberrimā suggestionē secuti veneranda in aevum lege sancimus, ne quisquam palatinorum superindicti vel aurariae ceterasque ad utrumque aerarium pertinentes exigens functiones ultra summam traditis sibi iuxta praesentem censum de scrinio brevibus conprehensam commodi nomine accipiendum aliquid noverit aut petendum, cessantibus causarum titularumque instructionibus fictis, quos odio calumniarum cessare praecipimus et quos non in usum publicum, sed in aviditatis exemplum calliditas compulsorum minatur, sacrilegii percellendis reatu, proscriptionis etiam supplicioque dedendis, cum huiusmodi usurpationem probatio confutarit. 2. Quam examinationem atque vindictam si aditi inlustres viri comites utriusque aerarii fortasse neglexerint, amplitudinem tuam nobis oportet suggerere, ut neglectas iustissimas provincialium querimonias vindicemus.”

W powyższej noweli mowa jest o chciwości urzędniczej palatynów, która powinna być ukrócona. O wydanie tej konstytucji zwrócili się właściciele ziemscy (*possessores*) oraz kupcy (*negotiatores*). Miała ona przynieść korzyści publiczne i prywatne. Wskazano tu m.in. na potrzebę ochrony uczciwych podatników. Zakazano, pod groźbą surowych kar, tworzenia fikcyjnych wpisów w księgach, z których miały wynikać zobowiązania podatkowe podatników. Ostatecznie, duża ilość nadużyć, skarg na dany urząd, mogła prowadzić do zmniejszania roli lub też nawet likwidacji danego urzędu.

Znany jest również przykład Kampanii, której 60 lat po śmierci Konstantyna, przyznano zwolnienie 528 042 iugera (ok. 133 tys. ha) od wymogu płacenia podatków za pustynie i nieużytki. Spustoszenie to były spowodowane prawdopodobnie łupieżczą działalnością administracji cesarzy rzymskich⁴¹⁴:

CTh. 11, 28, 2 Impp. Arcadius et Honorius aa. Dextro praefecto praetorio. Quingenta viginti octo milia quadraginta duo iugera, quae campania provincia iuxta inspectorum relationem et veterum monumenta chartarum in desertis et squalidis locis habere dinoscitur, isdem provincialibus concessimus et chartas superfluae discriptionis cremari censemus. Dat. VIII kal. april. Mediolano Olybrio et Probino conss. (395 mart. 24).

Autor rozprawy w tym miejscu nie zgadza się do końca z E. Gibbonem. Cesarz w tej regulacji uznał, iż nielogiczne jest domaganie się płatności podatków z gruntów

⁴¹⁴ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...*, Z. Kierszys (tłum.), s. 141.

opuszczonych i nieużytków. Nielogiczne jest przerzucanie ciężaru zobowiązań podatkowych na podatników za grunty do nich nienależące, z których nie korzystali. Powyższa regulacja zatem niekoniecznie była związana z nadużyciami urzędniczymi.

Mimo, iż w czasach Arkadiusza i Honoriusza mamy do czynienia raczej z zacieśnianiem polityki fiskalnej, to jednak przyznawali oni także zwolnienia podatkowe, zgodnie z powyższą konstytucją. W Egipcie Aleksandria oraz Antinoopolis były zwolnione z liturgii wykonywanych poza tymi miastami, otrzymały również zwolnienia z podatku pogłównego oraz z przymusowych robót⁴¹⁵.

Zaskakuje szybkość i skala działań naprawczych. W ciągu kilku lat przeprowadzono kompleksową reformę podatkową mającą zahamować spadek dochodów państwa. Jej znaczenie było być może nawet większe niż reform Dioklecjana. Cesarz zareagował błyskawicznie na spadek dochodów państwa spowodowany utratą niektórych i spustoszeniem innych prowincji. Podjęte działania naprawcze pozwoliły, już 21 czerwca 445 r. Walentynianowi III wydać edykt podatkowy dotyczący przywilejów dla ostatnich regionów pozostających w gestii cesarstwa, z którego wynika, że Numidia i Mauretania Sitifensis dostarczały teraz tylko 1/8 poprzednich wpływów fiskalnych⁴¹⁶.

Novellarum Divi Valentiniani A. XIII: DE TRIBUTIS FISCALIBUS ET DE SACRO AUDITORIO ET DE DIVERSIS NEGOTIIS: *Proinde quia aequum est aegris provincialibus et publica clade vexatis humanitatis nostrae beneficiis subvenire, hunc tributi modum ab his magnitudo tua sperandum esse cognoscat, ut retractis septem partibus octavam tam privatae quam enfyteuticae glebae possessor agnoscat, pro qua octava omnibus titulis ad unum redactis, quos possessor vel quivis quolibet nomine praestare consueverant, quattuor milia ducentos tantum solidos et mille ducentas militares annonas et ducentum capitum Numida provincialis exsolvat, ita ut praedia domus divinae, quae a perpetuariis detinentur, simili modo octavam partem inferant etiam argentariae functionis.*

⁴¹⁵ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 596-597.

⁴¹⁶ P. Heather, *op. cit.*, s. 345; Zdaniem P. Heather, ten stopień umorzenia podatków był porównywalny z przyznanym właścicielom z majątków z okolic Rzymu, dotkniętych grabieżą przez Wizygotów Alaryka w latach 408-410. (P. Heather, *op. cit.*, s. 590).

Mamy tu wymienioną jednostkę podatkową - *capita*, z których dostarczenia (dwieście) Numidia została zwolniona. Dalej jest mowa o przyczynach wprowadzenia tego przywileju:

7. *Interest etiam publicae commoditatis, ne vexatae provinciae ambitione extraordinaria subruantur.*

Czyli to w interesie publicznym było, aby nie przytłoczyć prowincji ciężarami. Można się domyślać, że po ciężkim dla prowincji okresie niepokojów cesarz postanowił ulżyć prowincji, pozwolić jej się odbudować i dopiero wtedy wrócić do pierwotnej wysokości obciążeń. Z drugiej strony mógł to być ruch propagandowy. W jakim celu utrzymywać wysokość podatków na poziomie niemożliwym do ściągnięcia? Lepiej przyznać zwolnienie, zdobywając przy tym uznanie poddanych⁴¹⁷.

Ponadto Numidia płaciła wcześniej podatki w formie dotacji na utrzymanie żołnierzy, które w chwili obecnej również zredukowano. Normalnie płacone one były w naturze z częstą zamianą na płatność w złocie. Tu również Afrykanom przyznano ulgę w postaci specjalnej stawki kursowej wynoszącej 4 solidy za jednostkę przeliczeniową, zamiast pięciu, czyli przyznano ulgę w wysokości 20 %. Ulgi takie były często przyznawane jako gratyfikacje dla zasłużonych. Kiedy ogólna podstawa opodatkowania była duża, budżet łatwiej znosił wynikające z tych przywilejów utraty przychodów. W nowej sytuacji, ciężar należności spadał na barki pozostałych⁴¹⁸. Znane są też przypadki, gdy państwo dostosowywało wysokość opodatkowania do możliwości płatniczych poszczególnych regionów. W przypadku, gdy dany region nie mógł zapłacić określonej wysokości podatków, dokonywano ponownego przeliczenia i nałożenia podatków według możliwości płatniczych. Takie działania wydają się być jednak wyjątkowo przyznanym przywilejem, a nie ogólnie panującą regułą⁴¹⁹.

Zwolnienia (*immunitas*) przewidziane w Kodeksie Teodozjańskim nie mają nic wspólnego z przewidzianymi w okresie przed-dioklecjańskim⁴²⁰. Jest to zwolnienie z obowiązku przyjmowania urzędników państwowych, zwolnienie z konieczności płatności, w celu uniknięcia tego przyjmowania, a także zwolnienie z obowiązku *militia*

⁴¹⁷ Do podobnych wniosków doszedł E. Gibbon wskazując, iż cesarze, przyznając zwolnienia podatkowe rolnictwu, które w okresie III i IV w. n.e. popadło w ruinę, czerpali korzyści ze wzrostu poświęcenia poddanych w stosunku do władcy, za darowanie długów bądź przyznanie zwolnień od podatków, których z powodu ubóstwa i tak by nie zdołali zapłacić. (E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II* ..., s. 141)

⁴¹⁸ P. Heather, *op. cit.*, s. 590.

⁴¹⁹ CTh. 13, 11, 13 z 412 r. n.e.

⁴²⁰ H. A. Sanders (ed.), *Roman historical sources and institutions*, The Macmillan Company, London 1904, s. 318.

– dostarczania rekrutów, wreszcie, zwolnienie pretora z obowiązku organizacji igrzysk. W żaden sposób nie powinno być jednak kojarzone z *immunitas lignandi et aquandi* oraz *immunis*, jako odrębnych od *beneficiarius*⁴²¹.

CTh. 13, 3, 10 Idem aaa. ad Principium praefectum Urbi. *Medicis et magistris urbis Romae sciant omnes immunitatem esse concessam, ita ut etiam uxores eorum ab omni inquietudine tribuantur immunes et a ceteris oneribus publicis vacent, eosdemque ad militiam minime comprehendi placeat, sed nec hospites militares recipient.* Dat. III kal. mai. Valentiniano et Valente III aa. cons. (370 [?] apr. 29).

W powyższej konstytucji mowa jest o *immunitas* przyznanej lekarzom i nauczycielom w Rzymie, zgodnie z którym byli zwolnieni z wszystkich zobowiązań publicznych, nie musieli także służyć w wojsku ani nie musieli kwaterować w swoich domach żołnierzy.

CTh. 6, 23, 2 Idem aa. Venantio praefecto praetorio. *Unusquisque decurio vel silentiarius, sive post hanc militiam honoratam quietem elegisse fuerit adprobatus sive ad superiorem gradum successu meliore transcenderit, nihil, quod honoratis pro rerum necessitate iniungitur, cogatur exsolvere; sed a tironum et equorum praestatione habeantur immunes, nudam collationem quae plerumque poscitur solvant, nihil his ulla potestas iniungat aut necessitas imponat.* Dat. vii id. mart. Ravenna Asclepiodoto et Mariniano cons. (423 mart. 9).

Zgodnie z powyższą konstytucją Honoriusza i Teodozjusza, *decuriones vel silentarius* byli zwolnieni z dostarczania rekrutów i koni, nie płacili także żadnego *collatio* pobieranego w takich przypadkach. Konstytucja ta została powtórzona w Kodeksie Justyniana – C. 12, 16, 1-2. Nie dotyczy ona jednak dekurionów miejskich, a dekurionów, którzy byli pomocnikami cesarza, służącymi mu w jego pałacu⁴²².

Decurionum vel silentiariorum przyznano zwolnienie od *superindictio*, ich grunty zbyły zwolnione z obowiązku dostarczania transportu – jednego z *munera*. Konstytucja ta została wydana przez Teodozjusza i Walentyniana w 437 r. n.e., czyli w czasie poprawy sytuacji politycznej państwa.

CTh. 6, 26, 13 Idem aa. et Theodosius a. *Sicut iampridem a praetura immunitatem tribuimus his, quos post emeritam in armis militiam ad honorem*

⁴²¹ H. A. Sanders (ed.), *op. cit.*, s. 318.

⁴²² Rozszerzenie tych przywilejów znajduje się w CTh. 6, 23, 4.

ducatus nostrae serenitatis provexit iudicium, ita nostrorum scriniorum proximi etiam deposita militia praeturae immunitate potiantur. Dat. viii kal. feb. Constantinopoli Honorio vii et Theodosio ii aa. cons. (407 ian. 25).

W powyższej konstytucji mowa jest z kolei o *immunitas* przyznanej weteranom oraz emerytowanym urzędnikom – *nostrorum scriniorum proximi* od pretury.

Na powyższych rozważaniach na temat zmian w zakresie opodatkowania w poszczególnych prowincjach należy zakończyć rozdział przedstawiający informacje ogólne o rzymskim systemie podatkowym w okresie dominatu. Przedstawione zostały podatki, które były nakładane w okresie dominatu, a także te z okresu pryncypatu, jako tło historyczne. Kolejno, przedstawione zostały reformy podatkowe wprowadzane przez poszczególnych cesarzy, a także nadużycia poborców podatkowych. Autor wybrał także najważniejsze regulacje rzymskiego prawa podatkowego, podając je w formie zasad, do których musieli się urzędnicy stosować, w celu nie nadużywania swojej pozycji. Przedstawiono także informacje na temat poboru podatków w Egipcie. Pewne rozwiązania i urzędy zostały niewątpliwie zaczerpnięte z tej prowincji na potrzeby imperium rzymskiego. Ostatnie rozważania traktują o zmianach w zakresie opodatkowania, związanych z utratą części dochodów państwa oraz z przywilejami przyznawanymi poszczególnym urzędnikom i prowincjom – *beneficiaries* i *immunitas*. W następnych rozdziałach zostanie dokonana charakterystyka poszczególnych urzędów wchodzących w skład administracji podatkowej.

W wyniku badań przeprowadzonych w przedmiocie niniejszego rozdziału okazuje się, iż jest możliwa adaptacja do czasów współczesnych rzymskich zasad prawa podatkowego. Kolejno też, zdaniem autora rozprawy, wbrew dotychczasowym twierdzeniom historyków, iż ilość urzędników nie była nadmiernie duża w porównaniu do wielkości terytorium państwa oraz ilości zadań nałożonych na poszczególnych urzędników. Następnie też zdaniem autora rozprawy, sam fakt, iż większość dochodów nie była przekazywana do skarbcu centralnego, nie oznacza, iż dochody te były marnotrawione. Po prostu, dystrybucja tych dochodów odbywała się na poziomie prowincji. To w prowincjach stacjonowało wojsko pochłaniające znaczną część wpływów podatkowych. Kolejno też, koszty i czas transportu podatków płatnych w naturze sprawiały, iż nieracjonalne było gromadzenie podatków płatnych w naturze w jednym centralnym skarbcu, skoro następnie podatki te musiałyby trafić z powrotem na prowincje. Ocena zatem starożytnego Rzymu w okresie dominatu w zakresie rozwiązań podatkowych pozostanie niejednoznaczna tak, jak niejednoznaczna może być ocena

czasów współczesnych. Z najnowszych podobieństw regulacji rzymskich do czasów współczesnych zdaniem autora rozprawy można podać działalność Komisji do spraw usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa zawiadania⁴²³. Decyzje administracyjne tej komisji przypominają uprawnienia *procuratora* przewidziane w C. 10, 1, 3, odnoszące się do możliwości cofnięcia przez niego skutków prawnych umowy sprzedaży rzeczy, która była sprzedana za zbyt niską cenę, z pokrzywdzeniem *fiscusa*.

⁴²³ Art. 3 ust. 3 Ustawy z dnia 9 marca 2017 r. o szczególnych zasadach usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa (Dz.U. 2017 poz. 718): „3. Komisja jest organem administracji publicznej stojącym na straży interesu publicznego...”. Czyli dbającym o interes skarbu państwa, tak jak dawniej *procurator* dbał o interes *fiscusa*. Dalej jest mowa w art. 9 ust. 1, iż komisja wydaje decyzje i postanowienia. Rodzaje decyzji określono w art. 29 ust. 1, m.in. utrzymujące w mocy decyzję reprivatyzacyjną, lub uchylające tą decyzję. W zakresie zaś podobieństw do regulacji zawartej w C. 10, 1, 3 kolejne podobieństwo znajduje się w art. 30 ust. 1 pkt 5) – jedną z przesłanek do uchylenia decyzji reprivatyzacyjnej jest stwierdzenie w trakcie postępowania rozpoznawczego przed Komisją faktu, iż „przeniesienie roszczeń do nieruchomości warszawskiej było rażąco sprzeczne z interesem społecznym, w szczególności jeżeli nastąpiło w zamian za świadczenie wzajemne rażąco niewspółmierne do nieruchomości warszawskiej.”

Rozdział II: Urzędy sprawujące nadzór nad funkcjonowaniem służb skarbowych

W zakresie uprawnień kontroli finansowej znajdują się: *dispensatio*, *inquisitio*, *inspectio*, *discussio*, czyli nadzorowanie oraz wydawanie nakazów, sprawdzanie, kontrola, rozstrzyganie spraw spornych. W niniejszym rozdziale zostaną przedstawione wyniki badań nad urzędami posiadającymi takie właśnie uprawnienia. Problemem badawczym do rozstrzygnięcia było ustalenie, czy w Rzymie w okresie dominatu nadzór nad poborem podatków był rozproszony, czy też scentralizowany. Ponadto, ustalenia wymagały kompetencje poszczególnych urzędników, ustalenie granic pomiędzy zakresami działań i uprawnień poszczególnych służb. Zbadane zostały również regulacje dotyczące nadużyć poszczególnych urzędów. Administracja podatkowa Rzymu w okresie dominatu była zorganizowana na zasadzie zhierarchizowania poszczególnych urzędów. Urzędy najwyższe w administracji mimo, iż nie zajmowały się bezpośrednio poborem podatków i innych przychodów, to jednak sprawowały nad tym nadzór. Do takich służb należy zaliczyć w okresie IV – VI w. n.e. urząd namiestnika prowincji, czy urząd *comes sacrarum largitionum* oraz *comes rei privatae*. Zostaną one scharakteryzowane w niniejszym rozdziale. Pewne problemy sprawiło przypisanie do konkretnego rozdziału *curiales*, którzy przez długi okres czasu stanowili najważniejsze ogniwo w administracji fiskalnej, będąc osobiście zobowiązanymi i odpowiedzialnymi za niedobory podatków, a jednocześnie, jako członkowie elit miejskich i władz, zlecali bezpośredni pobór innym osobom. Ostatecznie *curiales* zaszerzegowano do służb zajmujących się poborem podatków, mimo, iż sprawowali oni nadzór nad *conductores* wybieranymi przez *curiales*. Na potrzeby zarówno tego rozdziału, jak i następnych, postanowiono dokonywać opisu służb według ściśle ustalonego schematu. Kolejno, w opisie każdej ze służb zostały przedstawione informacje ogólne na ich temat. Dalej scharakteryzowana zostanie organizacja poszczególnych służb. W trzeciej części opisu znajdzie się charakterystyka zadań poszczególnych służb w administracji fiskalnej. Na wstępie niniejszego rozdziału wskazać także należy, iż z całej administracji skarbowej opisaney w dalszej części rozprawy zwyczajni obywatele, zdecydowana część społeczeństwa, rolnicy nieuczestniczący w życiu politycznym w IV – VI w. n.e., z państwem stykali się jedynie poprzez poborców podatkowych egzekwujących od nich przymusowe daniny na rzecz państwa⁴²⁴.

⁴²⁴ P. Heather, *op. cit.*, s. 162.

Oprócz właściwych urzędów, niejako najwyżej usytuowanym w administracji skarbowej Rzymu był cesarz, czy też cesarze, gdy jednocześnie władców było kilku. W niniejszej rozprawie odstępiono od opisu regulacji dotyczących władcy z prostego powodu – władca w okresie dominatu był nieograniczony zasadami, mógł je zmieniać, dowolnie kształtować. Rola cesarzy została przedstawiona poprzez przytaczanie poszczególnych konstytucji, reskryptów cesarskich. Cesarz miał władzę zwierzchnią nad całą administracją skarbową, jednakże nie był urzędnikiem. Cesarz nadzorował administrację, ale nie był jej częścią. Podobnie, jak obecnie częścią administracji skarbowej nie jest Sejm regulujący poprzez ustawy kształt i funkcjonowanie poszczególnych urzędów.

Oddzielnym problemem badawczym do rozstrzygnięcia, wychodzącym poza ramy niniejszej rozprawy jest analiza spójności regulacji cesarskich, przypisywanych jednocześnie kilku władcom. Nie jest rozstrzygnięte, jak dwaj cesarze podejmowali decyzje, czy były między nimi spory, różnice zdań, jak rozstrzygnąć dany przypadek. Być może nie angażowali się oni aż tak bardzo w merytoryczne rozstrzygnięcie, które było przygotowywane przez podległych cesarzom urzędników. Jedna osoba mogła przygotowywać projekt reskryptu, pod którym dwaj cesarze jedynie się podpisali. Autor rozprawy nie znalazł jednocześnie regulacji cesarskiej wydanej przez pojedynczego cesarza w sytuacji, gdy rządziło ich jednocześnie dwóch. Ostateczne rozwiązanie tego problemu utrudnia upływ czasu dzielący badany okres od czasów współczesnych.

Comes sacrarum largitionum

Historia urzędu

Właściwy opis poszczególnych urzędów skarbowych autor rozprawy rozpocznie od *comes sacrarum largitionum*⁴²⁵. Wskazuje się, iż urząd *comites* pojawił się już w republice, nie był to jednak urząd tej rangi co w dominacie, miał zupełnie inne uprawnienia i obowiązki. Pełnili oni funkcje doradcze w trakcie konfliktu zbrojnego, nadzorowali oddziały wojskowe, prowincje i ich administrację, ponadto w okresie pryncypatu sprawowali sądownictwo odwoławcze w zastępstwie *princeps*⁴²⁶. *Comes*

⁴²⁵ C. 1, 32 – cały tytuł poświęcony *de officio comitis sacrarum largitionum*, a w nim tylko jedna konstytucja mówiąca o zobowiązaniach osób podległych *comesowi sacrarum largitionum* (C. 1, 32, 1).

⁴²⁶ Sz. Olszaniec, *Comites Consistoriani w wieku IV. Studium prosopograficzne elity dworskiej Cesarstwa Rzymskiego 320 – 395 n.e.*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007, s. 19-20.

sacrarum largitionum wraz z innymi trzema zwierzchnikami najważniejszych urzędów pałacowych (*kwesor*, *magister officiorum*, *comes sacrarum largitionum*, *comes rerum privatum*), określa się wspólnym terminem *comites consistoriani*. Mieli oni prawo wstępu do konsystorium, brali udział w doradzaniu cesarzowi, asystowali podczas *adoratio*, oraz przyjmowali poselstwa zagraniczne⁴²⁷. Pierwszy znany *comes sacrarum largitionum* to Nemesianus z 345 r. n.e., kolejny – Ursulus z 355 r. n.e., następnie Claudius z 361 r. n.e. oraz Felix z 362 r. n.e.⁴²⁸. W literaturze można spotkać się również ze stanowiskiem, iż urząd komesa świętych rozdawnictw mógł się wyłonić *ad hoc*⁴²⁹. Twierdzenie to nie jest, zdaniem autora rozprawy, przekonujące. Jest ono najłatwiejsze do sformułowania, aczkolwiek zdaniem autora rozprawy, urząd ten, który zastąpił *procurator a rationibus*, stanowił po prostu kolejny etap ewolucji magistratury nadzorującej finanse imperium⁴³⁰. Ktoś musiał to robić, a z uwagi na ogrom państwa oraz różnorodność wpływów i wydatków państwa – nie mógł się zająć tym bezpośrednio sam imperator. Zgodnie z powyższym, historia urzędu nie została dotychczas wyjaśniona. Nie ma w źródłach wyjaśnienia, czy wykształcenie się tego urzędu było celowym działaniem kogoś z władców, czy też nie. Każde ze stanowisk da się logicznie uzasadnić. Dopóki nie zostanie odkryte nowe źródło wyjaśniające ten problem, oba poglądy będą znajdowały swoich zwolenników.

Organizacja

Comes sacrarum largitionum nie funkcjonował samodzielnie, ale w każdej diecezji miał swego komesa skarbcza państwowego (*comes largitionum*) wraz z urzędnikami (*rationales summarum*)⁴³¹.

Comes sacrarum largitionum podlegał również urząd *exceptores*⁴³², zajmujący się poborem podatków przeznaczanych na rzecz żołnierzy. Kolejno, *exceptores*

⁴²⁷ Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 24.

⁴²⁸ G. De Bonfils, *op. cit.*, s. 77.

⁴²⁹ A. Cameron, *op. cit.*, s. 68.

⁴³⁰ P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 800.

⁴³¹ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 249, w przypisie do: Amm. 18, 5, 1, w którym występuje pojęcie *fiscus*.

⁴³² Należy być ostrożnym przy analizie źródeł dotyczących *exceptores*. W V w. n.e. nazwą tą bowiem określano, także urzędników cywilnych – pisarzy, którzy nie stanowili części urzędników cesarskich. Słowem *excipere* określano pracę *exceptores*. (C. 12, 23, 7; H. C. Teitler, *Notarii and Exceptores. An Inquiry into Role and Significance of Shorthand Writers in the Imperial and Ecclesiastical Bureaucracy of the Roman Empire (From the Early Principate to C. 450 A.D., Amsterdam 1985, s. 1, 73).*

podlegali *iudices*, lub *rectores provinciae*⁴³³. Urząd *comes sacrarum largitionum* miał pod sobą ponadto takie urzędy jak *praepositi thesaurorum*⁴³⁴.

C. 10, 23, 1 Imperatores Gratianus, Valentinianus, Theodosius . *Omnem summam auri vel argenti reliquiarumque specierum, quae sacris largitionibus ex more penduntur, statim ut exactio fuerit celebrata, ad thesauros uniuscuiusque provinciae vel ad proximos referri sub obsignatione tabularii ceterorumque, quos sollicitos esse debere praecedentia iussa decreverant, et thesaurorum praepositis consignari praecipimus, ut exinde ad sacrum comitatum integer omnium titulorum numerus dirigatur.* * Grat. Valentin. et Theodos. aaa. Lolliano. * <a 383 d. XII k. aug. Merobaude II et Saturnino cons. >

W powyższym fragmencie mowa jest o procedurze przekazywania niezwłocznie, zebranego złota, srebra i innych wpływów do skarbców – *thesauros* poszczególnych prowincji. Stąd *thesaurorum praepositi* przekazywali do *sacrum comitatum*. Nie jest pewne, czy powyższa regulacja miała służyć zabezpieczeniu zebranych środków, czy też może potrzeby finansowe państwa były tak duże, iż środki zebrane niemalże natychmiast były rozdysponowywane na zaplanowane wydatki. Być może cesarz obawiał się, iż nieprzekazane podatki zostaną przywłaszczone przez urzędników.

Urząd *comes sacrarum largitionum* nie był zarezerwowany tylko dla Rzymian. Na początku V w. n.e. spotykamy się z niejakim Gaisionem, pełniącym ten urząd. Miał być on Germaninem⁴³⁵.

C. 11, 8, 14 Imperatores Theodosius, Valentinianus . *Privatae vel lintae vestis magistri, thesaurorum praepositi vel baphiorum ac tetrinarum procuratores ceterique, quibus huiusmodi sollicitudo committitur, non ante ad rem sacri aerarii procurandam permittantur accedere, quam satisfactionibus dignis eorum administratio roboretur: scituri nec prosecutorias quidem sacras posthac sibi postulas.* * Theodos. et Valentin aa. Acacio com. sacr. larg. * <a 426 >

Zgodnie z powyższą konstytucją obowiązywał zakaz zmiany urzędów, w tym przez *thesaurorum praepositi* dopóki nie zabezpieczą należytego wykonania swoich

⁴³³ J. H. Drake, *The Principales of the Early Empire*, [w:] H. A. Sanders (ed.), *Roman historical sources and institutions*, The Macmillan Company, London 1904, s. 324.

⁴³⁴ E. De Ruggiero, *Di un procuratore del fisco ...*, s. 264 – 265; Amm. Marcell. 22, 3, 7 (... *qui Gallicanos tuebatur thesauros ...*); Amm. Marcell. 29, 1, 26 (... *thesaurorum paulo ante per Thracias comes...*); Notitia Dign. Or. 13, Occ. 11.

⁴³⁵ M. Wilczyński, *op. cit.*, s. 216.

zobowiązań. Według autora rozprawy w tej konstytucji chodzi jednak o danie zabezpieczenia należytego wykonania obowiązków przez osobę, która miałaby sprawować urząd *magistri vestis* czy *thesaurorum praepositi*. Czyli zanim ktoś miałby otrzymać prestiżowe stanowisko, musiał zabezpieczyć jego należyte wykonanie poprzez *satisfactio*, które było typem *stipulatio praetoria*. *Satisfactio* oznaczało ogólnie zabezpieczenie dawane przez dłużnika wierzycielowi. W C. 11, 8, 14 znajdujemy przykład tego, iż poszczególne instytucje mogły być wykorzystywane w prawie publicznym i prywatnym.

Praepositi thesaurorum, tłumaczeni jako kierownicy skarbu, zarządzali skarbem na prowincjach⁴³⁶. Zdaniem autora rozprawy *praepositi thesaurorum* to byli już wspomniani *comites largitionum*, których nazwa ewoluowała. Podlegali im z kolei byli urzędnicy, oficerowie rachunkowości (*rationarius apparitionis armorum magistri*)⁴³⁷. Powyższe pokazuje rozciągnięcie w pionie administracji skarbowej w Starożytnym Rzymie.

Comes sacrarum largitionum oraz *comes rei privatae* w zakresie swojego urzędu walczyli z nadużyciami finansowymi w podległych im resortach, np. malwersacjami dokonywanymi przez *palatini*⁴³⁸.

Zadania

Przechodząc do opisu zadań *comes sacrarum largitionum* należy wskazać, iż podstawowym zadaniem tego urzędnika była kontrola kasy centralnej. Podlegały mu także kasy lokalne (*thesauri*), nad którymi czuwali *praepositi thesaurorum*⁴³⁹, zgodnie z wyżej zacytowaną regulacją z C. 10, 23, 1.

Comes sacrarum largitionum przejął m.in. część uprawnień senatu w starożytnym Rzymie. To właśnie do senatu należał naczelny zarząd skarbu w czasie republiki⁴⁴⁰. *Sacrae largitiones*, *res privata* oraz prefektura pretoriańska tworzyły trzy oddzielne dziedziny w administracji finansowej z oddzielnymi urzędami stojącymi na ich czele. Do kas tych wpływały *tituli largitionales*, do których zalicza się: *collatio*

⁴³⁶ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 119; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 133.

⁴³⁷ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 133, w przypisie do Amm. 15, 5, 36, w którym to fragmencie mowa jest o defraudacji skarbów galijskich w czasach Walentyniana I. Z tego powodu, jeden z *rationarius apparitionis armorum magistra*, Remigiusz, z powodu wyjścia na jaw afery odebrał sobie życie. Urząd ten występuje także w źródłach w następujących fragmentach: Amm. 18, 5, 1.

⁴³⁸ Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 91 – 92.

⁴³⁹ Podatki zebrane w złocie, w srebrze lub w innych dobrach były wysyłane pod nadzorem *tabularii* do *praepositi thesaurorum*.

⁴⁴⁰ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 61; F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

glebalis, collatio lustralis, capitatio, portoria, aurum coronarium oraz *aurum oblatitium*⁴⁴¹. *Collatio glebalis* obciążał senatorskie włości. Był to odpowiednik podatku ziemskiego płaconego przez wszystkich pozostałych właścicieli ziemskich. Od 393 r. ubożsi senatorowie płacili go w formie zryczałtowanej (C.Th. 6, 2, 15). Inna nazwa tego podatku to *follis senatorius*. Był on płacony proporcjonalnie od zadeklarowanych wielkości posiadłości ziemskich. Znany jest on przynajmniej od czasów Dioklecjana⁴⁴². W połowie V w. n.e. na podstawie konstytucji Walentyniana i Marcjanusa podatek ten zniknął:⁴⁴³

C. 12, 2, 2: Imperatores Valentinianus, Marcianus. *Glebam vel follem sive septem solidorum functionem sive quamlibet eiusmodi collationem tam circa personas quam circa res ac praedia funditus iubemus aboleri, ut omnis huiusmodi sopita perpetuo conquiescat exactio.* * Valentin. et Marcian. aa. ad senatum. * <a XXX >

Comes sacrarum largitionum był odpowiedzialny za rozdział, dystrybucję dochodów cesarskich oraz nakładanie podatków⁴⁴⁴. Komes świętych (nienaruszalnych) rozdawnictw, był odpowiednikiem współczesnego ministra skarbu, ministra finansów. Miał on rangę równą pretorowi. Odpowiadał za pobór podatków pośrednich, takich jak na przykład cła. Nadzorował także administrację państwowych mennic, kopalń i kamieniołomów⁴⁴⁵. Urzędnik ten miał także pod swoim nadzorem skarbcze publiczne najważniejszych miast, w których były deponowane pieniądze na wydatki państwowe. Kierował również handlem zagranicznym imperium. Ponadto, sprawował nadzór nad tkalniami, wyrabiającymi tkaniny na potrzeby pałacu i armii, w których pracowały niewolnice⁴⁴⁶. Ogólnie rzecz biorąc, *comes sacrarum largitionum* nadzorował *fiscus*, który z czasem był zastępowany pojęciem *sacrae largitiones*.

⁴⁴¹ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 119; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 800.

⁴⁴² A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII...*, s. 384.

⁴⁴³ Na ten temat także: J. Wiewiorowski, *op. cit.*, s. 224; J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 86.

⁴⁴⁴ A.J.B. Sirks, recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées ...*, s. 478-484; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...* s. 182.

⁴⁴⁵ Także inne zakłady były kontrolowane przez państwo: kuźnie, młyny, szwalnie, kamieniołomy, zbrojownie. W szwalniach prowadzonych przez *procuratores* przygotowywano ubranie dla armii (*vestis militaris*). Ch. S. Mackay, *op. cit.*, s. 333; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 341; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 136; A. Świętoń, *De his qui militare ...*, s. 84; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...* s. 182; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 894; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 198; A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników pracujących w cesarskich manufakturach w późnym Cesarstwie Rzymskim (przełom IV i V wieku n.e.)*. Przegląd konstytucji zachowanych w C.Th. 10.20 I 10.22, *Studia Prawnoustrojowe* 12/2010, s. 234.

⁴⁴⁶ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 136; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 133.

Comes sacrarum largitionum podlegała także produkcja purpury dla cesarza⁴⁴⁷. Za czasów Dioklecjana *comes sacrarum largitionum* zajmował się również poborem podatków ziemskich (gruntowych), płaconych w złocie, poza *annona*, oraz innych podatków. E. Gibbon podaje, iż posiadanie mennicy i arsenału przez daną prowincję świadczyło o jej pozycji. Przykładowo Brytanii w ogóle nie uznawano za godną posiadania którejs z tych instytucji. Z kolei w Galii było aż osiem arsenałów i trzy mennice⁴⁴⁸.

W literaturze wskazuje się na trzy główne podatki, które pobierali urzędnicy podlegli komesowi świętych rozdawnictw: cła *ad valorem*, płacone w wysokości 12,5%, którego poborem zajmowały się osoby prywatne, którym pobór tych podatków został przyznany; „złoto koronacyjne”⁴⁴⁹, zbierane przez miasta, oraz, podatek nałożony

⁴⁴⁷ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum* 22, 9, 11; C. 11, 9, 4 – w tej Konstytucji mowa jest o monopolu cesarskim na produkcję purpury. Kolejno też, każdy kto naruszył zakaz produkcji purpury był uznawany za winnego *crimen laesae maiestatis*; jest to powtórzenie za CTh. 10, 21, 3; A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników ...*, s. 235.

⁴⁴⁸ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 406-407.

⁴⁴⁹ Stanowiło ono prezent dla władcy od ludu z okazji różnych uroczystości. Z drugiej strony, w zamian za *aurum coronarium* cesarze przy różnych okazjach wydawali ludowi *congiarium*. Wymiana ta była jednakże tylko pozorna, ponieważ *aurum coronarium* było płacone przez podatników, którzy jednakże nie otrzymywali bezpośrednio *congiarium*. Uprawnionych do *congiarium* szacuje się ok. 150.000 obywateli w czasach Tyberiusza i Kaliguli oraz ok. 200.000 w czasach Septymiusza Sewera. (R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 87-88). Płacenie tego podatku wiązało się ze starożytnym zwyczajem, zgodnie z którym sprzymierzeńcy Imperium, a także miasta Italii, przypisując bezpieczeństwo oraz wyzwolenie powodzeniu oręża rzymskiego, uświetniały przeprych tryumfu władcy różnymi podarkami. (E. Gibbon, Z. Kierszys (tłum.), *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...*, s. 144-145). Zwyczaj ten przyjął się od czasów Cezara. Zwyczaj ten przekształcił się w obowiązek, przy czym był ściągany już nie tylko przy okazji tryumfu, ale miasta i prowincje miały go składać zawsze, gdy cesarz zarządził taką okazję, np. przy wstąpieniu na tron, objęciu konsulatu, przyjsciu na świat syna, nominacji cezara, zwycięstwa nad barbarzyńcami lub też jakiegokolwiek innego wydarzenia uświetniającego lata jego panowania. Doszło nawet do hipokryzji, w której uciemżeni poddani uroczystie wysławiali swoje szczęście, że władca zgodził się łaskawie przyjąć „słabe, ale dobrowolne świadectwo ich lojalności i wdzięczności”. Kolejno, August odmówił przyjęcia *aurum coronarium* oferowanego przez miasta italskie po bitwie pod Akcjum. Zrobił to, albowiem w trakcie wojen miasta doznały ogromnych zniszczeń i spustoszeń. Klaudiusz, po triumfie w Brytanii otrzymał złoto od prowincji Galia Comata oraz Hispania Citerior. Z listu Klaudiusza datowanego na 46 r., który przetrwał do dziś na papirusie, dowiadujemy się o złotym wieńcu wysłanym zwycięskiemu cesarzowi na wiadomość o triumfie lub już po jego celebracji przez grupę podróżujących atletów. Hadrianowi *aurum coronarium* oferowano dwa razy, pierwszy raz – po wstąpieniu przez niego na tron oraz, drugi raz – aby świętować adopcję Antonina Piusa i uczynienie go spadkobiercą cesarza. W obu przypadkach płatności z Italii zostały odrzucone natomiast, z prowincji – zmniejszone. Antoninus Pius zwolnił Afrykę z konieczności uiszczenia połowy składki *aurum coronarium* Italię zaś zwolnił z tego podatku w całości. Najwięcej płatności tego *quasi*-podatku miało występować w czasach Kommodusa oraz Sewerów oraz Elagabalusa. Ogłoszenie o zwycięstwie, stanowiące podstawę do nałożenia i ściągania tego podatku było zawarte w liście laurowym (*litterae laureatae*). Stąd od III w. niektórzy cesarze ogłaszali w listach laurowych fikcyjne zwycięstwa, aby zdobyć fundusze. Dopuszczali się przy tym oszustw na prowincjach, działali ze szkodą dla prowincji. Ammianus w tym miejscu niesłusznie krytykuje Konstancjusza, pisząc, iż wysłał on list laurowy ze szkodą dla prowincji. List taki bowiem został wysłany nie z powodu fikcyjnego, ale rzeczywistego zwycięstwa. Senatorowie podobno byli zwolnieni z obowiązku płacenia *aurum coronarium*, domagano się jednakże od nich *auri oblatio*, które było daniną tego samego rodzaju. Z czasem senatorom przyznano jeszcze większe ulgi i zwolnienia. Zwolnieni zostali niemal całkowicie od

na kupców⁴⁵⁰, który był równorzędny z 5% podatkiem płaconym od gruntów. Ten ostatni podatek był szacowany i nakładany przez prefekta pretorianów, ale pobierany przez gildie⁴⁵¹.

Comes sacrarum largitionum nadzorował także kopalnie (*metalla*) metali i soli. Od wczesnych czasów prawa do wydobywania surowców były rozdysponowywane pomiędzy podmioty prywatne, które na aukcjach zaoferowały najwyższe dochody za prawo do wydobycia. Cesarze wymagali *vectigalia* także od innych kopalń, które nie znajdowały się na terenach należących do *aerarium* oraz *fiscus*. Także pracownicy kopalni (*metallarii*) byli przywiązani do swojego zawodu od 424 r. Ponadto, bardzo często miały miejsce skazania na karę śmierci, poprzez ciężką pracę w kopalniach – *damnatio ad metallum*, przy czym najgorsze były kopalnie siarki⁴⁵². W źródłach można spotkać nawet odrębnie nazwanego komesa kopalń złota – *comes metallorum*, nadzorującego specjalistów od poszukiwania złota (*sequendarum auri venari periti*), czyli tzw. *metallarii*. Często przyłączali się oni do obcych wódzów, z uwagi na ciężkie brzmienie spoczywających na nich podatków. Byli mu przy tym pomocni, gdyż

rozmaitych niezwykle uciążliwych świadczeń i obowiązków, jak podatki i daniny nadzwyczajne, z obowiązku stacjonowania wojsk na ich terenie, ich zaopatrzenia, a także z wszelkiego rodzaju *munera* świadczonych na rzecz miast. Senatorowie płacili jedynie podatek od posiadanych gruntów i zamieszkujących je ludzi. Dobra senatorów były także często zwalniane z obowiązku dostarczania rekruta. Senatorowie zostali podzieleni początkowo na trzy, a od czasów Teodozjusza I, na cztery klasy, w zależności od wysokości płaconych rocznie podatków. (F. Millar, *The Roman Empire...*, s. 95; E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...* s. 144-145, 410; P. Heather, *op. cit.*, s. 38; R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 7; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 197; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 383; P. Southern, D. Kozińska (tłum.), *Oktawian August*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2003, s. 159; K. Balbuza, *Triumfator. Trium i ideologia zwycięstwa w Starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Wydawnictwo Poznańskie 2005, s. 86; H. Sztajerman, *Spółeczeństwo Zachodniorzymskie w III wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 202; S. Dill, *op. cit.*, s. 249; T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych Cesarstwa Rzymskiego*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1989, s. 152, 155; C. 10, 76, 1 – z tytułu „*de auro coronario*” – nikt nie może być zmuszany do płacenia *aurum coronarium* wbrew dawnym zwyczajom, CTh. 12, 13 – również cały tytuł „*de auro coronario*” – głównie z niego czerpiemy obecnie informacje o tym podatku; SHA, *Ant. Pius*. 4, 10; Plinius, *Historia Naturalis* 33, 54; Dio 51, 21, 4; Historia Augusta, *Had.* 6, 5.

⁴⁵⁰ Do czasów Anastazjusza był także zbierany podatek od kupców i przedsiębiorców, co 5 lat, i był czymś w rodzaju podatku od wykonywanego zawodu, podatku dochodowego. Podatek ten został zniesiony przez Anastazjusza. Sytuacja kupców i rzemieślników w okresie Dominatu była zła. Byli oni przywiązani do swojego zawodu, musieli spełniać określone ciężary na rzecz państwa. Ich los zależał od łaski cesarza. (S. Dill, *op. cit.*, s. 233; C.11, 1, 1 – znosząca *lustralis collatio*; CTh. 14, 4, 8 – o przywiązaniu do zawodu; CTh. 14, 3, 21 – kolejny zakaz zmiany swojego pochodzenia i zawodu, na podstawie zawartego małżeństwa; CTh. 14, 3, 14 – mężczyzna, który poślubił córkę piekarza, sam stawał się przywiązany do tego zawodu; CTh. 14, 3, 20 – również w tej konstytucji jest mowa o przywiązaniu do zawodu piekarza, jednakże tym razem na podstawie wyroku sędziego; CTh. 14, 3, 11 – nikt nie mógł uciec do stanu duchowieństwa przed wykonywaniem zawodu piekarza; CTh. 13, 6, 6 – jeśli właściciel statku był zobowiązany do dodatkowych obowiązków – nie mógł przenieść własności tego statku dopóki jego nabywca nie przejął na siebie wykonywania tych dodatkowych obowiązków na rzecz państwa).

⁴⁵¹ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 581.

⁴⁵² A.J.B. Sirks, recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées ...*, s. 478-484.

wskazywali mu ukryte magazyny płodów rolnych (*loca conditoria frugum*) oraz kryjóWKi i ustronne schronienia mieszkańców⁴⁵³. Status wolnych *metallarii* był podobny do statusu *coloni* – mieli oni prawo do eksploatawania własności państwa, ale nie mogli opuścić własności, do której byli przypisani⁴⁵⁴. Musieli oni płacić *canon metallicus*, podczas gdy *coloni* płacili *census annonarius*. R. Delmaire porównuje ten *canon* do *praestatio aeraria ferraria*, wymaganego od prywatnych posiadaczy ziemskich. Poszukiwacze złota oraz wydobywcy złota także byli traktowani jako *metallarii*. Były to zazwyczaj wolne osoby zobowiązane do płacenia *canon metallicus* oraz *coemptio*. Z kolei, kopalnie porfiry stały się monopolem państwowym od IV w. n.e., podobnie jak purpury. Kamieniołomy marmuru mogły być prywatne, jednakże *canon* w wysokości 1/10 produkcji był nakładany na te kopalnie⁴⁵⁵. Monopol solny należący do państwa był bardzo stary⁴⁵⁶. Wydobywanie soli było kontraktowane. Na szczeblu lokalnym *metalla* były kontrolowane przez prokuratorów, którzy mogli być lokalnymi dekurionami, wykonującymi ten obowiązek jako *munus*. Doskonałym źródłem dotyczącym kopalń w starożytnym Rzymie stanowi *lex Vipasca*,⁴⁵⁷ na podstawie której to ustawy określono zasady prowadzenia kopalń miedzi i srebra w Aljustrel w Luzytanii⁴⁵⁸. Kopalnie mogły być prowadzone bezpośrednio przez armię, indywidualnie przez *conductores*, lub też oddawano je w dzierżawę w ramach *societates*⁴⁵⁹. Koncesjonariusze tych kopalń musieli oddawać państwu połowę rud

⁴⁵³ Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum* 31, 6, 6; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom II ...*, s. 236 – 237. CTh. 10, 19, 12 (C. 11, 7, 5) – o wysokości podatków – 7 *scripuli* (1 *scripulum* = 1,137 grama) rocznie od mężczyzny musieli płacić wydobywcy złota; na temat obciążeń finansowych *metallarii* względem *sacrae largitiones*. Ustawa dotyczyła Pontu i Asiana (Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 550).

⁴⁵⁴ CTh. 10, 19, 15.

⁴⁵⁵ CTh. 10, 19, 4: *Ob metallicum canonem, in quo propria consuetudo retinenda est, quattuordecim uncias ballucae pro singulis libris constat inferri*.

⁴⁵⁶ C. 4, 61, 11 – o monopolu na sprzedaż soli przez *fiscusa*. Za próby jego ominięcia groziła konfiskata towaru.

⁴⁵⁷ Datowanej na lata 117 – 138 r. n.e.

⁴⁵⁸ Na temat *Lex Vipasca*, które stanowiło swoiste “kompedium” rzymskiego prawa górniczego: D. Elkington, *Roman Mining Law with particular reference to Britain and Derbyshire*, Bulletin of the Peak District Mines Historical Society, Nr 4 (10) z 1988 r., s. 197 – 205. Autor ten przedstawia również doskonale tłumaczenia *Lex Vipasca*. Patrz także: A. Bowman, A. Wilson, *op. cit.*, s. 38; E. Costa, *Storia delle fonti del diritto romano*, Milano 1909, s. 183 – 184. Mimo, że *Lex Vipasca* zostały odnalezione na terytorium obecnej Portugalii, to zdaniem D. Elkingtona podobne regulacje, dotyczące kopalń, funkcjonowały w całym Imperium. (D. Elkington, *op. cit.*, s. 200; *Lex Vipasca* zawierała także regulacje odnoszące się do bezpieczeństwa pracy w kopalniach. (D. Elkington, *op. cit.*, s. 205).

⁴⁵⁹ CTh. 10, 19, 1. Cały tytuł 19-ty księgi 10 Kodeksu Teodozjańskiego jest poświęcony kopalniom: „*De metallis et metallariis*”. A. Wilson podaje, iż niespotykane dotąd ilości miedzi, srebra i złota z tych kopalń pozwoliły na wprowadzenie systemu monetarnego na terenie całego państwa. Zasoby bogactw mineralnych państwa rzymskiego skurczyły się kolejno po zaprzestaniu wydobywania z niewiadomych powodów w Hiszpanii pod koniec II w. n.e. oraz po utracie Dacji w 265 r. n.e. Miało to znaczący wpływ na produkcję pieniądza. A. Wilson sugeruje, iż przyczynami mogły być epidemia dżumy panująca w

wydobytch z wydzierżawionych szybów. Nad prawidłowością sum przekazywanych do *fiscusa* czuwał *procurator* wyznaczony do nadzoru nad wszystkimi kopalniami z jednej lub czasami nawet z dwóch prowincji⁴⁶⁰. Prawo do prowadzenia kopalni na danym terytorium było nabywane od państwa, prawdopodobnie za cenę ok. 400.000 sesterców. Osoba, która takie prawo nabyła, musiała niezwłocznie podjąć działalność górnictwą. Jeśli na danym terytorium nie była prowadzona taka działalność przez sześć kolejnych miesięcy, mimo uzyskania prawa do tej działalności od państwa, wtedy podjęcie jej było możliwe także dla innych podmiotów⁴⁶¹. Osoba, która miała zezwolenie na prowadzenie na danym terytorium działalności górnictwej, mogła odsprzedać (informując przy tym o tej transakcji *procurator*) swoją koncesję / udzielić osobie trzeciej (*occupator*) dalszego zezwolenia na prace górnicze na danym terytorium⁴⁶². Musiała się jedynie troszczyć o to, aby zobowiązania pieniężne wobec państwa, do których wypełnienia sama była zobligowana z danego terytorium, były spełnione⁴⁶³.

Kolejno, *comes sacrarum largitionum* nadzorował pobór *aurum tironicum*⁴⁶⁴. Poborem tego podatku w Egipcie zajmował się wyspecjalizowany urząd *hypodect*⁴⁶⁵. Informacja o tym urzędzie pojawia się jednak tylko z Hermopolis, zgodnie z tym nie ma pewności, czy funkcjonował on tylko w Hermopolis czy może w całym Egipcie.

Oprócz wpływów, *comes sacrarum largitionum* zajmował się także wydatkami państwa, takimi jak *stipendium*, *donativa* oraz *congiaria*⁴⁶⁶. *Stipendium* było regularnym żołdem wypłacanym żołnierzom, natomiast *donativa*, był to pierwotnie łup dzielony między żołnierzy, a następnie były to podarunki czynione żołnierzom z różnych okazji – przy obejmowaniu władzy przez cesarza lub z okazji rocznic⁴⁶⁷. Z

czasach Marka Aureliusza, najazd Maurów oraz wycofanie się wojsk w okresie wojen domowych w 192 r. n.e. (A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 216).

⁴⁶⁰ A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 215; J. Toutain, *op. cit.*, s. 290; D. Elkington, *op. cit.*, s. 198.

⁴⁶¹ D. Elkington, *op. cit.*, s. 205.

⁴⁶² Przy odsprzedaży prawa do prowadzenia kopalni należało zapłacić państwu podatek w wysokości 1 % od wartości zawartej umowy. (D. Elkington, *op. cit.*, s. 202).

⁴⁶³ D. Elkington, *op. cit.*, s. 199.

⁴⁶⁴ A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników ...*, s. 235.

⁴⁶⁵ A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 329.

⁴⁶⁶ *Congiarum* były to nieregularne dystrybucje żywności wśród obywateli znajdujących się na liście osób uprawnionych, rozdawane przy specjalnych okazjach, jak objęcie władzy przez nowego cesarza, przy okazji urodzin cesarskich, czy też triumfów. (F. Millar, *The Roman Empire ...*, s. 18).

⁴⁶⁷ Oprócz tego były także *missilia* oraz *sparsiones* – jako drobne pieniądze i prezenty rozrzucane przez cesarzy w Rzymie. (R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 40) Występowały także *munificentia* – w szerokim znaczeniu były to m.in. igrzyska gladiatorskie organizowane w związku z wyborami do samorządu lokalnego, na potrzeby zdobycia popularności. (S. Mrozek, *Rozdawnictwa w epoce Wczesnego*

końcem IV w. n.e. rozróżnienie na *stipendium* oraz *donativa* upadło. *Stipendium* było w dalszym ciągu płacone w pieniądzu, po tymczasowych płatnościach w naturze. Oba te wydatki były istotną częścią rozchodów państwowych. *Congiaria* były to z kolei podarunki dla osób nie będących żołnierzami, na przykład, mieszkańców Rzymu, czy też później – Konstantynopola. Podobnie też konsulowie świętowali swój wybór na urząd, rzucając (*sparsio*) bite monety.

W 440 r. n.e. na krótko Walentynian zmniejszył znaczenie komesów w zakresie poboru podatków i przekazując je prefektowi pretorium. Po upływie dwóch lat i po naciskach ze strony komesów, przywrócone zostały uprawnienia komesów sprzed dokonanej reformy⁴⁶⁸. Czyli we wcześniejszej części niniejszej rozprawy była mowa o tym, iż na wysyłanie *palatini* do prowincji komes musiał uzyskiwać zgodę prefekta pretorium. Tutaj zaś mamy do czynienia z przejęciem części uprawnień komesa przez prefekta. Zdaniem autora mogło to wynikać z potrzeby zapewnienia większej skuteczności w zakresie poboru podatków. Skoro palatyni podlegali prefektowi, a cesarz uznał, iż urzędnicy podlegli komesowi sobie nie radzą z poborem, to mógł uznać, iż część zadań komesa przejmie prefekt. Przejęcie tych uprawnień było chwilowe. To, co się później stało to stopniowy spadek znaczenia prefekta oraz skupienie jego uprawnień w rękach komesa.

W IV w. n.e. następuje ewolucja urzędu *comes*. Oprócz funkcji prestiżowych, asystenta cesarza, jego doradcy, otrzymuje on kompetencje ściśle „techniczne” w tym, w sprawach fiskalnych⁴⁶⁹. Od VI w. n.e. *comes sacrarum largitionum* określano mianem *thesauri* - *θησαυροί*⁴⁷⁰. Taka była tendencja wśród wszystkich urzędów w okresie późnego cesarstwa – zmiana funkcji prestiżowej na czysto techniczną. Skoro prestiż przestawał mieć znaczenie przy pełnieniu funkcji urzędniczych, skoro bardziej

Cesarstwa, [w:] J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994, s. 394 i n.).

⁴⁶⁸ J. Harries, *Law & Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 49; Nov. Val. 7.2 z września 442 r. n.e.: “*Sed quia nunc suggestio magnitudinis tuae indecorum hoc inlustribus viris et inefficax publicis necessitatibus explicandis provisione necessariae suggestionis insinuat et experiendo cognovimus nec satis prodesse id possessorum commodis et plurimum consuetis aerarii exactionibus obfuisse, abrogata lege, quam prius super his rebus observari statuimus, ius omne ad praedictos inlustres viros, quod longo tempore iam tenebant, inlibata pristinae censurae auctoritate revocamus, ne qua illis morae aut negligentiae excusatio de expensarum destitutione tribuatur, quibus non solum multandorum iudicium, sed et curialium - segnitiei condemnari et a rationalibus licet – auferebatur facultas.*”.

⁴⁶⁹ G. De Bonfils, *Il comes et quaestor*, Napoli 1981, s. 3.

⁴⁷⁰ R. Delmaire, *op. cit.*, s. 20; Nov. Iust. 147, 1: “... et hoc quidem sive quod a subiectis debetur sit sive ab Illyrica praefectura aut sacrarum nostrorum thesaurorum”; Nov. Iust. 148: “...sive generalem sive specialem mensam gloriae tuae spectant vel praefecturam sacri apud Illyrios praetorii vel gloriosissimi Iustiniani praefecti numerorum militarium in Moesia et Scythia vel etiam sacrarum nostrorum thesaurorum vel sanctissimi nostri aerarii vel sacri patrimonii vel magnificentissimi curatoris domuum”.

liczyła się odpowiedzialność urzędnicza, to zmniejszało się znaczenie urzędów takich, jak prefekt pretorium, a ich funkcje przejmowały urzędy techniczne, zreformowane do wykonywania konkretnych zadań.

Comes rei privatae

Historia urzędu

Kolejnym urzędnikiem, zaliczanym do administracji skarbowej w okresie dominatu jest *comes rei privatae* – komes spraw prywatnych / komes prywatnego skarbcza⁴⁷¹. Pierwsi *comites rei privatae*, o których posiadamy informacje, to Eusebius z 342 r. n.e., Eustathius z 345 r. n.e., Orion z 346 r. n.e. oraz Marcellinus z 349 r. n.e.⁴⁷². Nie można oczywiście wyciągać prostego wniosku, że do 342 r. n.e. urząd ten nie istniał. Istniał zapewne, ale nie mamy informacji dokładnie od kiedy i kto pełnił ten urząd wcześniej. Również w zakresie tego urzędu nie ma jednolitego stanowiska, jak i dlaczego urząd ten ostatecznie powstał.

Organizacja

Zastępcami *comes rei privatae* byli bądź to urzędnicy niższego stopnia, bądź też specjaliści komesi w przypadku ważniejszych prowincji, czyli mamy tu do czynienia ze strukturą analogiczną do komesa świątynnych rozdawnictw. Zastępcy komesa *rei privatae* oraz *sacrarum largitionum*, jako niezależni od administracji prowincjonalnej, byli zachęceni do kontrolowania kompetencji dostojników prowincjonalnych⁴⁷³:

CTh. 6, 30, 8 Idem aaa. Trifolio comiti sacrarum largitionum. *Placuit iusta et omnibus mittendariis palatini officii profutura suggestio, qua insinuasti, ut ex isdem annui singuli ex ducenariis, terni ex centenariis habito provisionis intuitu cingulo liberentur.* Dat. iiii id. mart. Constantinopoli Arcadio a. i et Bautone v. c. consulibus. (385 mart. 12).

Komesi byli reprezentowani w diecezjach przez *magistri rei privatae* (funkcja utworzona przez Dioklecjana), a w prowincjach, przez *procuratores*, z których część mogła być powoływana dla wykonania specjalnych zadań, na przykład administrację

⁴⁷¹ To drugie tłumaczenie za: Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I* ..., s. 125. C. 1, 33 – tytuł poświęcony *de officio comitis rerum privatarum*, zawierający w sumie pięć konstytucji.

⁴⁷² G. De Bonfils, *op. cit.*, s. 77.

⁴⁷³ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II* ..., s. 137.

poszczególnymi dochodami finansowymi państwa⁴⁷⁴. Spotykamy się w źródłach także z *comes Orientis*, który mógł ustalać ceny żywności, np. znany jest przypadek ustalenia cen pieczywa w 384 r. n.e. przez Icariusa sprawującego ten urząd w trakcie głodu i drożyzny. Z czasem lud Orientu stał się na tyle przyzwyczajony do interwencji i urzędowego ustalania cen, że nie było możliwe powstrzymanie się od interwencji w ustalanie cen, gdyż lud je wymuszał⁴⁷⁵. Urzędowe ustalanie cen doprowadzało do przeciwnych od zamierzonych rezultatów, a mianowicie do tego, iż na rynku brakowało coraz większej ilości towarów⁴⁷⁶.

Comes rei privatae oraz *comes sacrarum largitionum* zwani byli dwoma ministrami finansów imperium rzymskiego, aczkolwiek faktycznie także prefekt pretorianów zajmował niemalże równorzędną pozycję, oprócz sprawowania funkcji “dyrektora administracyjnego” służby cywilnej imperium⁴⁷⁷. Zajmowali się oni podatkami spływającymi w pieniądzu, gdyż podatki w naturze podlegały prawdopodobnie pod prefekta pretorianów⁴⁷⁸. *Comes rei privatae*, początkowo był podległy *comesowi sacrarum largitionum*, jednakże w połowie czwartego wieku n.e. jego pozycja stała się równorzędna⁴⁷⁹.

W Kodeksie Justyniana znajdujemy tytuł C. 1, 33 *de officio comitis rerum privatarum*, zawierający w sumie pięć konstytucji.

C. 1, 33, 1 Imperatores Valentinianus, Valens . *Si quid negotiorum fuerit actitatum, in quibus aliquid commodi fiscalis appareat, ad officium rei privatae tua gravitas acta transmittat, ut instructione percepta, quid sibimet iuris auxilio debeatur, agnoscat.* * Valentin. et Valens aa. ad Honoratum consularem Byzacii. * <a 368 d. VI k. ian. Valentiniano et Valente aa. II cons.>

Zgodnie z regulacją zawartą w C. 1, 33, 1 namiestnicy prowincji byli zobowiązani do informowania *comesa rei privatae* o tym, iż wyszło na jaw, że pewne rzeczy, będące bez tytułu prawnego w posiadaniu osób prywatnych, należą do państwa:

Od 397 r. n.e. *comes rei privatae* ponownie wykorzystywał *rationales* do poboru czynszów z gruntów należących do *rei privatae*:

⁴⁷⁴ A. J. B. Sirks, recenzja książki R. Delmair, *Largesses sacrées* ..., s. 478-484.

⁴⁷⁵ P. Erdkamp, *The Grain Market* ..., s. 291-292.

⁴⁷⁶ P. Erdkamp, *The Grain Market* ..., s. 292; Lactantius, *De mort. Pers.* 7, 6; Historia Augusta, *Commodus* 14, 3.

⁴⁷⁷ C. 1, 32 – cały tytuł poświęcony *de officio comitis sacrarum largitionum*, a w nim tylko jedna konstytucja mówiąca o zobowiązaniach osób podległych *comesowi sacrarum largitionum* (C. 1, 32, 1).

⁴⁷⁸ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 581.

⁴⁷⁹ A. J. B. Sirks, recenzja książki R. Delmair, *Largesses sacrées* ..., s. 478-484; A. Ziolkowski, *op. cit.*, s. 894.

C. 1, 33, 2: Imperatores Arcadius, Honorius . *Ad palatinorum curam et rationalium officia omnium rerum nostrarum et totius perpetuarii, hoc est emphyteuticarii, iuris exactio revertatur.* * Arcad. et Honor. aa. Minervio com. rer. privat. * <a 397 d. X k. ian. Mediolani Caesario et Attico cons.>

Kolejno też, w przypadku źle wypełnianego urzędu, za zaniechania urzędników groziła kara finansowa:

C. 1, 33, 3 Imperatores Honorius, Theodosius . *Si quis iudicum vir illustris vel praefectus urbi cognitionem comitivae privatarum examini debitam sibimet vindicandam censuerit vel tuitionem contra eiusdem sedis statuta praestiterit, ad quinquaginta librarum auri illationem poenae nomine eius officium teneatur, quam decet in articulo exigere mansuetudinis nostrae aerario sociandam.* * Honor. et Theodos. aa. Ursacio com. rer. privat. * <a 414 d. VI id. Aug. Ravennae Constantio et Constante cons.>

W konstytucji z 414 r. (C. 1, 33, 4) zabroniono *comesowi rei privatae* bez zgody cesarza uprowadzania i więzienia żadnego z prowincjałów w sprawach fiskalnych oraz wykorzystywania przy tym donosicieli. Zarządzenie to rozszerzono w kolejnej konstytucji (C. 1, 33, 5), zabraniającej także wypłaty wynagrodzenia dla donosicieli, którzy musieli także przy składaniu donosu dać zabezpieczenie na wypadek szkód poniesionych przez osobę, na którą złożyli fałszywy donos. Konstytucja ta rozszerzała także znacznie uprawnienia do obrony osoby oskarżonej. Ponadto, nie mógł być na nią nałożony podatek do czasu ostatecznego rozstrzygnięcia sprawy fiskalnej.

Komesi wchodził w skład *consilium principis*, które zajmowało się koordynacją działań aparatu państwowego – od Konstantyna II – *consistorium*. Ten urząd kolegialny przejął od senatu funkcje oficjalnej rady państwa i trybunału najwyższej instancji. Członkami tej rady byli najwyżsi urzędnicy cywilni i wojskowi: prefekci, *rationales*, *magister officiorum*, *kwesor pałacowy* i *magister militum*. Wchodził on w skład rady z urzędu. Urzędnicy ci nosili tytuł *comites* (z łac. *comes* – towarzysz, członek *comitatus*). Tytuł ten podkreślał *quasi-wojskowy* charakter służby państwowej⁴⁸⁰. Nosili także oni ogólną nazwę „konsystorianie”:

C. 10, 30, 3 z 442 r. n.e.: *Per singulas provincias vel civitates honoratis usque ad comitivam consistorianam nec non etiam militantibus et suis obsequiis non*

⁴⁸⁰ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 894.

adhaerentibus, advocatis quin etiam fori provincialis mandari discussionis iugorum sollicitudinem decernimus.

Mieli oni na prowincjach wykonywać nadzór nad poborem *iugatio*. Wykonywali to przy pomocy *militarii* oraz *advocati*.

Consistorium poświęcony jest cały tytuł dziesiąty w dwunastej księdze Kodeksu Justyniana (*de comitibus consistorianis*). Wszyscy członkowie tego gremium mieli rangę prokonsula:

C. 10, 12, 1: Imperatores Arcadius, Honorius . *Eos, qui tranquillitatis nostrae consistorii dici comites meruerunt, spectabilibus proconsulibus aequari generaliter decernimus.* * Arcad. et Honor. aa. Severino Pu. * <a 399 d. VII k. oct. Constantinopoli Theodoro vc. cons.>

Tytuł *de comitibus consistorianis* jest dość krótki – tylko dwie konstytucje, z drugiej zaś konstytucji wynika rozszerzenie przywilejów członków *consistorium* na ich rodziny, żony, dzieci:

C. 10, 12, 2: Imperator Anastasius . *Viros spectabiles comites consistorianos et coniuges et liberos, servos quin etiam atque colonos eorum isdem privilegiis tam intentiones ab aliis proponendas excipiendo quam suas contra alios exercendo perfrui, quibus viri clarissimi principes scholae agentium in rebus per sacram pragmaticam sanctionem divae memoriae zenonis utuntur.* * Anastas. a. Eusebio mag. off. * <a XXX>

Pozostałe regulacje są rozsiane w różnych księgach i tytułach kodyfikacji. Kompetencje fiskalne poszczególnych członków *consistorium* zostaną przedstawione w niniejszej rozprawie.

Zadania

Comes rei privatae kontrolował cesarskie posiadłości, był odpowiedzialny za administrację *res privata*, domeny cesarskie, konfiskaty, *bona vacantia* oraz *bona caduca*, nakładanie *aurum coronarium*⁴⁸¹ i inne⁴⁸²:

⁴⁸¹ Senatorowie płacili *aurum oblativum*. Był to nadzwyczajny podatek odpowiadający płaconemu przez kuriałów i właścicieli ziemskich *aurum coronarium*. Było to obciążenie o charakterze osobistym, a nie dotyczyło urzędników należących do stanu senatorskiego. Obowiązek jego uiszczenia przechodził na spadkobierców senatora. Obciążał wszystkich senatorów, bez względu na rangę, zamieszkujących zarówno w stolicy, jak i na prowincjach (C. 12, 1, 15). (J. Wiewiorowski, *Organizacja Cesarstwa Rzymskiego* ..., s. 224; Sz. Olszaniec, *Comites*..., s. 529; CTh. 6, 2, 16 – dotyczy konieczności zapłaty przez senatorów *aurum oblativum*. Pod koniec 396 r. cesarz groził, że obywatele Rzymu nie otrzymają zboża ze składów państwowych dopóki nie zostanie zakończony pobór podatków. Urzędnicy, którzy nie stosowali się do tej ustawy mieli zapłacić dziesięć funtów złota grzywny (CTh. 11, 14, 2 z 27.12.396);

CTh. 10, 9, 1 z 29.03.369 r.: *Si quando aut alicuius publicatione aut ratione iuris aliquid rei nostrae addendum est, rite adque sollemniter per comitem rerum privatarum, dein rationales in singulis quibusque provinciis commorantes incorporatio compleatur et diligens stilus singillatim omnia adscribat. Tituli vero, quorum adiectione praedia nostris sunt consecranda nominibus, non nisi publica testificatione ponantur; gravissimis statim subdendis suppliciis, qui huiusmodi aliquid propria usurpatione temptaverint.*

Czyli wyżej wskazane wpływy zbierał dla cesarza w prowincjach *comes rei privatae* wykorzystując do tego *rationales*. Zyski z nich uzyskiwane były przeznaczane na utrzymanie cesarskiego pałacu⁴⁸³. Część majątku cesarskiego pochodziła z kolejno gromadzonych przez dawnych władców aktywów. Zdecydowana większość były to konfiskaty i kary pieniężne⁴⁸⁴. *Comes rei privatae*, którego poprzednikiem był *procurator / magister rei privatae* czuwał ponadto nad administracją *res privata* oraz kontrolował działania *rationales* oraz *procuratores*, a także *rationes rei privatae*⁴⁸⁵. Do *res privata* wchodziły dochody z *saltus et fundi* cesarskich, *bona vacantia*, *bona caduca* oraz *bona damnatorum*⁴⁸⁶. Kolejnym źródłem dochodu były grunty publiczne. Było ich kilka rodzajów⁴⁸⁷.

CTh. 6, 2, 16 oraz CTh. 6, 2, 20 o konieczności płacenia *aurum oblativum*). W C. 12, 1, 15 mamy ciekawy przywilej przyznany *clarissimis vel spectabilibus* przez Teodozjusza i Walentyniana – możliwość osiedlania się i podróżowania gdziekolwiek tylko chcieli bez występowania o zgodę. A contrario – w starożytnym Rzymie więc swoboda podróżowania oraz osiedlania się była ograniczona.

⁴⁸² A. J. B. Sirks, recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées ...*, s. 478-484. CTh. 11, 7, 11 z 25.05.365 r. – w sprawie podatków *res privata*, *iugatio* i *capitatio* mogły być płatne w trzech ratach. CTh. 7, 13, 2 z 31.01.370 r. oraz CTh. 7, 13, 7 – w sprawie podatków od majątków należących do *res privata* na zaciąg rekruta, to właśnie zgodnie z tą konstytucją z domen z *res privata* nie można było domagać się dostarczenia rekrutów, ale w zamian za to były one zobowiązane do zapłaty złota (*aurum tironicum*). CTh. 10, 3, 3 z 12.06.380 r. – dotyczyła domen *res privata*, zgodnie z tą konstytucją, osoba która wzięła w dzierżawę grunty z *res privata* nie mogła być ich pozbawiona poprzez oddanie ich w kolejną dzierżawę; CTh. 4, 22, 3 z 14.06.389 – w sprawie nadużyć w dobrach świeżo włączonych do *res privata*. Część dóbr *res privata* była nielegalnie, bez żadnego tytułu prawnego, posiadana przez innych posiadaczy. Ta konstytucja mówi o konsekwencjach takich nadużyć.

⁴⁸³ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 198; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 341; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 182.

⁴⁸⁴ E. Gibbon, *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II ...*, s. 136. Appian wspomina przykładowo o grzywnie w wysokości 20 talentów za niezłożeni przysięgi w konkretnej sprawie (App. 13, 29, 131).

⁴⁸⁵ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 119.

⁴⁸⁶ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 120.

⁴⁸⁷ C. 11, 62, 1: *fundi emphyteutici* – za które płacono specjalny czynsz na rzecz *fiscus*; C. 11, 62, 2: *fundi patrimoniales* – analiza konstytucji wskazuje, iż właśnie dochody z tych gruntów szły na utrzymanie cesarza, mowa jest tu o czynszu płatnym na rzecz cesarza z tytułu użytkowania takich gruntów, w przeciwieństwie do *f. emphyteutici*, z których czynsz był płatny na rzecz *fiscus*; C. 11, 62, 7 – *fundi rei publicae*. C. 11, 62, 13: *limitrophos vel saltuenses fundos* – w konstytucji tej właśnie spotykamy się ze specjalnym rozróżnieniem na grunty leśne oraz grunty położone na terenach przygranicznych - *limitrophos vel saltuenses fundos*. W konstytucji tej mamy zakaz przenoszenia takich gruntów na rzecz osób prywatnych, pod groźbą kary pieniężnej. Generalnie jednak grunty przygraniczne, leśne czy też *f. emphyteutici* wchodziły w zakres dwóch rodzajów własności państwowej – *f. patrimoniales*, z których

Cześć dochodów była poświęcona zaopatrywaniu cesarskiego domostwa w pieniądze i produkty, ale w przeważającej części dochody z własności cesarskich szły ogólnie na zaspokajanie potrzeb państwa. Pierwotnie były one pod kontrolą komesa świętych rozdawnictw, następnie zaś przeszły pod władzę *comes rei privatae*. Wydzielenie ze skarbu cesarstwa części przeznaczonej tylko na zaspokajanie potrzeb cesarza (*res privata*) miało miejsce za czasów Septymiusza Sewera i składało się z konfiskaty mienia. Ziemie, które były opuszczone, lub które nie miały spadkobierców również przechodziły na własność państwa⁴⁸⁸. Państwo opłacało też informatorów, którzy dostarczali informacji o gruntach, które państwo mogło zająć na podstawie prawa. Później to się zmieniło. Wynikało to z faktu, iż były surowe kary za fałszywe donosy. Ponadto, donos trzeba było najpierw zrobić do *advocatus fisci*, który padał sprawę. Pominięcie tej procedury było uznawane za *crimen maiestatis*⁴⁸⁹. Rząd nie zatrzymywał sobie całości ziem. Część z nich była rozdawana przyjaciółom cesarza, część z kolei była dzierżawiona albo na określony czas, lub też na wieczność, pod warunkiem opłacania pewnego czynszu dzierżawnego oraz podatków⁴⁹⁰. Państwo sprzedawało także znaczną część swoich gruntów. Dzięki temu z jednej strony uzyskiwało podatki za te grunty należące już do osób prywatnych, osoby prywatne z kolei bogaciły się i mogły płacić przez to coraz większe podatki⁴⁹¹.

Praefectus praetorio

Historia urzędu

Kolejnym urzędem, równorzędnym w strukturze urzędniczej państwa z wcześniej wymienionymi, który był przedmiotem badań autora niniejszej rozprawy, jest

dochody trafiały do cesarza oraz, *f. rei publicae*, z których dochody trafiały do *fiscusa*, czyli szły na utrzymanie państwa.

⁴⁸⁸ C. 10, 10. Zdaniem J. Toutain ten tytuł pokazuje, iż rozróżnienie pomiędzy *fiscus* a *res privata* oraz *patrimonium caesaris* miało w późniejszym okresie bardziej wymiar teoretyczny niż rzeczywisty. (J. Toutain, *op. cit.*, s. 290). Zdaniem autora nie jest to zgodne do końca ze stanem prawnym, gdyż właśnie w tytule C. 10, 10 mamy do czynienia z silnym rozdziałem na wpływy kasy państwowej i do kasy cesarskiej.

⁴⁸⁹ C. 10, 11 (*de delatoribus*); C. 10, 11, 5; C. 10, 11, 6.

⁴⁹⁰ C. 11, 59, 7 – z konstytucji tej wynikała możliwość zajęcia opuszczonego gruntu, nawet należącego do *f. patrimoniales*, uprawy tego gruntu, przekazywania go w spadku, pod warunkiem opłacania podatków z tego gruntu; C. 11, 62, 4 – w sprawie wydzierżawiania dóbr cesarskich; CTh. 10, 3, 4; C. 11, 66, 4, (podległość *rationales* wobec *comes rei privatae* w odniesieniu do nadzoru nad gruntami posiadanymi przez świątynie i pobierania z nich podatków) C. 11, 71, 2 – kolejny zakaz zabierania gruntów osobom prywatnym, którym zostały wydzierżawione.

⁴⁹¹ R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 5; SHA, *Ant, Pius* 7, 10 – przykład Piusa, który tak postąpił.

urząd *praefectus praetorio*. Urząd ten mógł się wykształcić, aby przejąć kompetencje *magistra equitum*:

D. 1, 11, 1 pr.: „...*Breviter commemorare necesse est, unde constituendi praefectorum praetorio officii origo manaverit. Ad vicem magistri equitum praefectus praetorio antiquitus institutos esse a quibusdam scriptoribus traditum est. ...*”.

Zdaniem autora rozprawy, co potwierdzają poszczególne konstytucje przytoczone w niniejszej rozprawie, w drugiej połowie IV w. n.e. następuje renesans urzędu prefekta, jako takiego, czy to *praefectus praetorio*, czy to *praefectus annonae*. Potwierdza się jego kompetencje, przywraca uprawnienia, wyposaża się go w *apparitores*⁴⁹². Być może cesarz chciał w ten sposób usprawnić administrację, być może uznano, że za niższymi od oczekiwanych wpływami podatkowymi kryją się błędy urzędników, dlatego przywrócono kolejny urząd do nadzorowania wpływów podatkowych. Takie działania też są obserwowane współcześnie – często wraca się do starych instytucji, twierdząc, że nowe się nie sprawdziły. Łatwiej jest zmienić strukturę urzędniczą niż sprawić, aby obywatele mieli większe dochody, od których spływałyby równocześnie większe podatki.

Organizacja

Za tetrarchii było czterech *praefecti praetorio*, po jednym przy każdym współrządcy. Konstantyn, po rozwiązaniu kohort pretoriańskich po pokonaniu Maksencjusza, zmienił charakter ich urzędu. *Praefectus praetorio* stracił swą pozycję wojskową – dowództwo gwardii cesarskiej przejął dowódca *scholae palatinae*⁴⁹³. Konstantyn zostawił tym urzędnikom funkcje szefów administracji terytorialnej, w tym fiskalnej. Rozdzielił natomiast ich szerokie kompetencje „centralne” wojskowe i cywilne pomiędzy magistrów *militum* i kilku nowych urzędników⁴⁹⁴. Od lat osiemdziesiątych IV w. delegaci miast i prowincji najpierw byli wysłuchiwiani przez prefekta, zanim wpuszczono ich na posiedzenie rady cesarza (*consistorium*). Po abdykacji Dioklecjana każdy z władców powołał własnego prefekta, w okresie

⁴⁹² CTh. 1, 6, 7; CTh. 1, 6, 8.

⁴⁹³ A. Cameron, *op. cit.*, s. 68. J. H. Drake podaje, iż funkcje wojskowe prefekta pretorianum przejął najprawdopodobniej ustanowiony ok. 315 r. n.e. *magister equitum et peditum*. (J. H. Drake, *op. cit.*, s. 325-326); CTh. 11, 1, 1 – w tej konstytucji z 315 r. n.e. już się pojawia, obdarzony pewnymi przywilejami, a konkretnie zwolnieniami podatkowymi z jego rodzinnego majątku, jednakże zapewne kształtował się on już wcześniej.

⁴⁹⁴ Zmiana ta miała się wiązać z przyznaniem terytoriów pozostałym przy życiu synom Konstantyna i dwóm synom jego przyrodnich braci. (A. Cameron, *op. cit.*, s. 68).

wspólnych rządów Konstantyna i Licyniusza było ich tylko dwóch. Po 324 r. źródła odnotowują obecność pięciu *praefectus praetorio*, a ich działania były ograniczone do ściśle określonego terytorium. Nie jest jasne, czy to Konstantyn utworzył regionalne prefektury pretorium, stanowiące szczebel pośredni pomiędzy diecezjami a administracją centralną, nie ulega jednak wątpliwości, że to właśnie on wskazał kierunek przemian.

W zakresie liczby urzędników podległych prefektowi, na pewno była to znaczna ilość. Sam tylko urząd *praefectus praetorio* Wschodu zatrudniał 150 adwokatów, z których 64 miało specjalne przywileje, a dwóch, wybieranych co rok z płacą sześćdziesięciu funtów złota, broniło spraw skarbowych⁴⁹⁵. Kolejno, utrwalił się podział imperium na trzy prefektury: galijską (Brytania, obie Gallie, Hiszpania), italską lub illyrijską (Italia Annonaria, Afryka, Pannonia, Dacja, Macedonia) i wschodnią (Tracja, Azja, Pont, Orient z Egiptem). E. Gibbon wspomina o podziale na cztery prefektury, oprócz trzech powyższych dodając jeszcze prefekta sprawującego zarząd prowincjami Panonii, Dacji, Macedonii i Grecji, które pierwotnie znajdowały się pod władzą prefekta Illyricum. Prefektom nie podlegali prokonsulowie prowincji o najwyższym statusie, Azji i Afryki, ani Rzym i Konstantynopol z ich miejskimi prefektami. W Italii Suburbicarii jurysdykcję sprawował prefekt miasta. Prefekt Konstantynopola wkrótce zyskał podobną władzę w pobliskich prowincjach Azji Mniejszej⁴⁹⁶.

Zadania

Przy omawianiu urzędu *comes sacrarum largitionum* wskazano na pewnego rodzaju konflikt między zadaniami przydzielonymi *comes* i *praefectus*. Ich zadania pokrywały się, o czym będzie mowa w dalszej części rozprawy. *Praefectus praetorio* przejęli początkowo ściąganie w naturze *annona militaris*. Z czasem Dioklecjan powierzył im ściąganie i redystrybucję całości świadczeń w naturze, także tych, przeznaczonych na utrzymanie aparatu cywilnego państwa, zorganizowanego po wojskowemu i określanego jako *militia officialis* albo *inermis* – „wojsko biurowe” albo „nieuzbrojone”. Powierzono im także żywienie mieszkańców Rzymu – *praefectus praetorio* kontrolował *annona civilis* i *militaris* nałożone w wyniku *indictio* zwykłej i nadzwyczajnej.

⁴⁹⁵ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 342; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 127.

⁴⁹⁶ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 123; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 342; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 893.

W 400 r. n.e. Arkadiusz i Honoriusz potwierdzili, iż to *praefectus praetorio* ma zbierać na prowincjach podatki a nie *palatini* podlegli *comes sacrarum largitionum*⁴⁹⁷.

Przy przejściu urzędu *praefectus praetorio* nakładał podatki – *indictio*, co musiało jednak następować w sposób względnie przewidywalny dla mieszkańców prowincji, aby nie byli oni zaskakiwani zbyt dużą wysokością podatków⁴⁹⁸. Również *superindictio* były nakładane przez *praefectus praetorio*, ale to się odbywało już za zgodą cesarza⁴⁹⁹.

Annona civilis oraz *annona militaris* była to *annona* w nowym znaczeniu, stanowiły główną część podatku zbiorczego z ziemi. *Praefectus praetorio* odpowiedzialny był za obliczanie, zbieranie i rozdzielanie podatków bezpośrednich, płaconych w złocie lub naturze. Kontrolował również działalność struktur administracyjnych cesarstwa, odpowiadał także za pobór podatków, z których opłacano administrację, armię, finansowano budowle publiczne, sprawował także nadzór nad *cursus publicum*. Stąd też, z uwagi na ważność źródeł dochodów państwa, jakimi zarządzali, *praefectus praetorio* stał się w praktyce szefem finansów państwa, a także administracji prowincjonalnej. Pozostał nim także wtedy, gdy na początku V w. annone w naturze zastąpił podatek w pieniądzu⁵⁰⁰. Z uwagi na tak szeroki zakres władzy, jeśli któryś z prefektów był chciwy, to mógł wykorzystać niejedną sposobność do zebrania obfitego żniwa z opłat, darów i dochodów dodatkowych. Dlatego też cesarze równoważyli szeroki zakres ich władzy z niepewnością i krótkim okresem trwania tego urzędu⁵⁰¹:

D. 1, 11, 1, 1. „*His cunabulis praefectorum auctoritas initiata in tantum meruit augeri, ut appellari a praefectis praetorio non possit ...*”

W powyższym fragmencie mowa jest o tym, iż autorytet prefekta urósł do takiej rangi, iż od wydanej przez tego urzędnika decyzji nie można było się odwoływać.

⁴⁹⁷ CTh. 1, 5, 13.

⁴⁹⁸ CTh. 11, 5, 4 z 436 r. n.e.

⁴⁹⁹ CTh. 11, 6, 1 z 382 r. n.e.

⁵⁰⁰ Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio ...*, s. 152; S.E. Finer, *op. cit.*, s. 582; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 341; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 891-892; A. J. Silverstein, *Postal systems in the pre-modern Islamic world*, Cambridge University Press 2007, s. 40; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 123-124.

⁵⁰¹ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 124.

Praefectus praetorio odpowiadał także za nadzór nad mennicami w Rzymie. Nie ma jednakże pewności, że były jakiekolwiek związki pomiędzy tym urzędem sprawowanym przez ekwitę a senatorskimi *triumviri monetales*⁵⁰².

Praefectus praetorio kontrolował pocztę, wikariuszów diecezji, oraz *compulsores*, którzy ściągali zaległości podatkowe na prowincjach. *Praefectus praetorio* nadzorował także finansowanie robót publicznych (drogi, mosty, stacje pocztowe, spichlerze), *cursus publicus* oraz wypłaty wynagrodzeń dla *navicularii* za transport morski zboża i innych produktów żywnościowych⁵⁰³. Mógł on usuwać namiestników prowincji, których uznawał za niezdolnych do wykonywania obowiązków lub po prostu nieprzydatnych (C. 1, 26, 3; CTh. 1, 5, 9 – Edykt Walentyniana, Teodozjusza i Arkadiusza z 389 r. n.e.). W drugiej połowie IV w. n.e. *praefectus praetorio* nadzorował pobór podatków w naturze z *sacre largitiones* – *vestis* – zobowiązanie dostarczenia odzieży, jako jeden z tych podatków:

CTh. 1, 15, 10 Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. ad Syagrium. *Vicario Africae aditus provinciae proconsularis inhibendus est tantumque ei consilii gratia in thevestinam civitatem accessus pateat. Canonem autem cogendo annonae praefectus immineat. Vestes largitionales sinceritatis tuae cogat officium, cui negotio etiam rationalis insistat, ita tamen, ut principe loco apparitores tuos maneat et coactionis instantia et deceptionis invidia. Vectigalia sane apud Karthaginem constituta vicariae praefecturae apparitio procuret. pp. Karthagine.* Dat. VII k. sept. Auxonio et Olybrio consul. (379 aug. 26.).

W powyższej konstytucji z 379 r. n.e. mamy uwidocznioną nierówność tych samych urzędów w poszczególnych prowincjach. W Afryce kompetencje wikariusza podległego prefektowi były mniejsze od wikariusza z Kartaginy. Kolejno też, mamy wyraźnie wskazane, iż wikariusze wykorzystywali *apparitores* do poboru *vectigalia* przy czym, zdaniem autora rozprawy *vectigalia* oznaczają tu ogólnie zbierane podatki, a

⁵⁰² *Tresviri monetales* zajmowali się mennicami. Byli to urzędnicy o randze porównywalnej do innych, najniższych stanowisk senatorskich. Urząd przetrwał podobno do połowy III w. n.e. *Triumviri monetales*, spośród których dwóch było odpowiedzialnych za skarbiec Kapitolu i bicie monet srebrnych (*denarii*), nosili tytuł *praefectus urbi*, ponieważ tytuł ten nie był urzędem samodzielnym, lecz dodatkowym tytułem przyznanym niektórym urzędnikom. Im właśnie przysługiwała *sella curulis* i dwie *fasces*. Byli oni powoływani corocznie, w związku z nowymi emisjami monet. Był to niski urząd, który dla wielu był wstępem do dalszej kariery urzędniczej. (A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 243; F. Millar, *The Roman Empire* ..., s. 70; S. Ruciński, *op. cit.*, s. 40; N. Rogosz, *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59 – 55*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004, s. 290; D. Słapek, *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej republiki rzymskiej*, Wrocław 1995, s. 224; G. Alföldy, *op. cit.*, s. 165).

⁵⁰³ P. Cerami, *Aspetti e Problemi* ..., s. 120.

nie znany z wcześniejszych okresów *vectigal*. Wszystkich zaś nadzorował *praefectus praetorio*.

Kolejno, funkcje cywilne prefektów pretorianów przejęli: kwesor pałacowy (*quaestor sacri palatii*), będący głównym doradcą cesarza w sprawach prawnych, odpowiedzialny także za redagowanie konstytucji cesarskich, oraz *magister officiorum* czyli szef biura (*officia*) administracji centralnej,⁵⁰⁴ w drugiej połowie IV w. kontrolujący przez swych agentów (*agentes in rebus*) całość administracji państwowej i czuwający nad bezpieczeństwem cesarza (podlegały mu *scholae palatinae*). Urzędnik ten organizował także oficjalne audiencje cesarza, oraz pełnił funkcję szefa dyplomacji, jako przyjmujący obce poselstwa. Miał on także nadzorować ściąganie w prowincjach podatków przez komesa poszczególnych prowincji. Przekazywał z tego raporty cesarzowi. Stąd też, umiejętna zmowa między tymi dwoma urzędnikami pozwalała im wyzyskiwać prowincję, w której pełnili urząd⁵⁰⁵.

W IV w. n.e. utrwalił się bezpośredni pobór podatków, m.in. *annona militaris*⁵⁰⁶. W efekcie sprawujący nad tym nadzór *praefectus praetorio* miał zdaniem A. Camerona

⁵⁰⁴ Urzędnik ten kontrolował ogólnie działalność administracji, aczkolwiek jego kompetencje, zarówno cywilne, jak wojskowe, były tak różnorodne, iż adekwatny przykład tytułu na języki nowożytne jest praktycznie nie możliwy. (I. Lewandowski w przypisie do: Amm. 20, 2, 2; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I*, ..., s. 302); A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII*: ..., s. 182, S.E. Finer, *op. cit.*, s. 580.

⁵⁰⁵ Amm. 27, 9, 1-2; W tym fragmencie podany jest przykład takiej zmywy między Romanem a Remigiuszem, sprawującymi urzędy w Afryce. Wyjaśnienie za: I. Lewandowski (tłum.), Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom II*, ..., s. 79-80.

⁵⁰⁶ *Annona militaris* został wprowadzony dla zaspokojenia potrzeb aprowizacyjnych armii przez cesarza Septymiusza Sewera. Przyczyną ustanowienia takiego podatku był fakt, iż centralnie zorganizowane dostawy pokrywały w czasie pokoju tylko skromną część indywidualnych i zbiorowych potrzeb żołnierzy. System zaopatrzenia rzymskich wojsk można nazwać ogólnie systemem mieszanym. Żołnierz bardzo często zaopatrywał się indywidualnie w broń, ubiór, rozmaity sprzęt, a także w niemłą część swego codziennego wyżywienia. Wydatki na ten cel pokrywał z żołdu, z którego potrącane też były odpowiednie sumy za wszystko to, co otrzymywał bądź wypożyczał za kaucją od wojskowych służb kwatermistrzowskich. Tylko przez krótki czas, na świeżo okupowanych terenach wojsko rzymskie starało się i z konieczności musiało być też w dużym stopniu samowystarczalne. W obozach rzymskich nie było takich miejsc, jak duże centralne kuchnie, czy jadalnie. W sprzęt potrzebny do przygotowania i skonsumowania posiłków każdy żołnierz musiał się zaopatrzyć samodzielnie. Ponadto, z każdym obozem legionowym związane były *canabae* – osiedle z kramami kupieckimi i warsztatami rzemieślniczymi, zajmujące się zaspokajaniem potrzeb legionu i przemieszczające się razem z legionem. Podatek ten był świadczony przez ludność w postaci produktów żywnościowych. Były to zdaniem B. Campbella wojskowe diety, które w postaci ubrań, wina, zwierząt dla armii musiały wypłacać okazjonalnie miejscowe społeczności. Z czasem, mniej więcej w III w. n.e. obciążenie to przekształciło się w regularny podatek, który z powodu inflacji zastąpił płatności w gotówce. W okresie dominatu, utrzymanie wojska oraz żywienie mieszkańców Rzymu i Konstantynopola stanowiły przytłaczającą większość wydatków państwa. W czasie kryzysu, z uwagi na rozkład systemu pieniężnego, *annona militaris* ściągany był w naturze oraz znalazł się w gestii prefektów pretorio. Stan armii w źródłach podawany jest różnie, od 350.000 do 645.000 żołnierzy. Dzisiejsze badania dowodzą, że w IV w. stan ten wynosił niewiele ponad 400.000, pociągał przy tym poważne konsekwencje w zakresie zaopatrzenia, żołdu i poboru. Zbieraniu tego podatku towarzyszyło często bezprawie oraz brutalność. Z czasem, kiedy opodatkowane zostały osoby coraz biedniejsze i zaczęły one płacić większe podatki, zrywały się więzi łączące do tej pory

przejmować kontrolę nad administracją prowincji i pod względem sprawowanej władzy zajmowali drugie miejsce, zaraz po cesarzu⁵⁰⁷. *Praefectus praetorio*, jeśli stwierdzał braki w podatku pogłównym, wyznaczał i nakładał na ludność indykację nadzwyczajną (*superindictio*), która była zatwierdzana przez cesarza⁵⁰⁸. *Indictio* była nadzorowana przez prefekta⁵⁰⁹. Była dokonywana na podstawie oświadczeń (*breves*) przygotowanych przez *magistri militum*, *duces* oraz nadzorców poszczególnych *officia*, na podstawie danych finansowych dostarczonych przez *vicarii* oraz *rectores* prowincji. Kolejno też, *indictiones* oznaczały zbierane i od razu rozdysponowywane dla armii ciężary nakładane na ludność, w naturze, wprowadzone po załamaniu się systemu monetarnego. Miały one na celu zaopatrzenie wojska oraz urzędników oraz były one bardzo podobne

mieszkańców prowincji z wojskiem. Narastała wzajemna wrogość wraz z ubożeniem się społeczeństwa. Wynikało to także z faktu, iż zapotrzebowanie lokalnych garnizonów na produkty pochodzenia rolniczego było tak wielkie, że na jego pokrycie nie wystarczały ani obowiązkowe świadczenia podatkowe ludności prowincjonalnej uiszczane w zbożu, ani produkty rolnicze pochodzące z eksploatacji użytków rolnych należących do poszczególnych jednostek. Podatek ten zdaniem E. Dąbrowy nie zaspokoił w pełni potrzeb aprowizacyjnych armii. Główny podatek – *annona* w czasach Dioklecjana był nakładany na podstawie połączonego oszacowania *iugum* oraz *caput*. Tak było we wschodnich diecezjach, w zachodnich było oddzielne *capitatio*, wprowadzone dla mieszkańców miast, którzy płacili podatki w pieniądzu.

(T. Sarnowski, *Pozamilitarne funkcje armii rzymskiej ze szczególnym uwzględnieniem jej roli w urbanizacji peryferyjnych obszarów Cesarstwa*, Meander 9-10/1987, s. 441-443; E. Dąbrowa, *Rozwój i organizacja armii rzymskiej (do początku III wieku n.e.)*, Filomata 399/1990, s. 373, 392-393; B. Campbell, *op. cit.*, s. 88; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 153; T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 146; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 891; A. Cameron, *op. cit.*, s. 47; P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 120; A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 170).

⁵⁰⁷ A. Cameron, *op. cit.*, s. 16; P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 120.

⁵⁰⁸ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 120; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, ...*, s. 202. Cesarz mógł je podpisać lub ich nie zatwierdzić. Ammianus podaje dobry przykład cesarza Juliana, który przez swoje skrupulatne i prawdziwe wyliczenie wykazał, że wpływy z podatku pogłównego nie tylko wystarczą na konieczne zaopatrzenie wojska w żywność ale, że będzie ich za dużo. Dlatego nie podpisał on przedstawionego mu przez Florencjusza (prefekta pretorianum) obliczenia podwyższonego podatku (*indictionale augmentum*). (Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 17, 3, 4 – 5). W przypadku, gdy *superindictio* wobec konkretnych obywateli nie została zatwierdzona przez cesarza, obywatele ci nie byli zobowiązani do wypełnienia *superindictio*. (R. Garagnani, *I Tributi e le Tasse dei Romani. Tanto sotto la Repubblica quanto sotto L'Impero*, Bologna 1892, s. 37). Na temat *superindictio* także: F. Thibault, *op. cit.*, s. 66 i n.

⁵⁰⁹ *Indictio* pochodzi ze stałego rzymskiego zwyczaju składania danin. Edykt ustalający indykację był własnoręcznie podpisywany przez cesarza purpurowym inkaustem. Edykt ten wystawiano w głównym mieście każdej diecezji na widok publiczny przez okres dwóch miesięcy przed pierwszym wrześniem. Stąd też indykacja stała się synonimem tego edyktu ustalającego wymiar podatku oraz termin przyznawany na zapłatę indykacji. Cykl indykacji został ustanowiony przez Konstancjusza lub przez jego ojca Konstantyna. Wysokość daniny określona w edyktie, nakładana była proporcjonalnie do prawdziwych i urojonych potrzeb państwa, jednakże zawsze była możliwość obciążenia ludu dodatkowym podatkiem – *superindictio*, w przypadku, gdyby wydatki przekraczały dochody, lub też dochody były mniejsze niż przewidywano. W tym zakresie szczególnymi kompetencjami obdarzono prefektów pretorium, którzy mieli prawo wynajdywać dodatkowe środki na pokrycie nadzwyczajnych wydatków w zakresie służby publicznej. Indykacja była podzielona na dwie części. Pierwszą było rozdzielenie wysokości daniny planowanej do poboru na części składowe pomiędzy poszczególne prowincje, miasta oraz osoby. Kolejną częścią był zaś pobór daniny od tych prowincji, miast i osób, dopóki zgromadzonych sum nie przelano do skarbców cesarskich. Z uwagi jednak, iż pobór podatku należnego nigdy się nie kończył (zanim spłacono podatki z jednej indykacji, już wyznaczana była kolejna), to machina finansowa pracowała cały rok. (E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 139-140; 408).

do *annony*. Ponadto, ludność miejscowa musiała wyżywić konie armii – *capitus*. Za pobór tych ciężarów odpowiedzialny był również prefekt pretorianów⁵¹⁰. W ramach *indictio* musiały być pogodzone interesy finansowe państwa oraz możliwości płatnicze podatników. Rok podatkowy zaczynał się we wrześniu⁵¹¹. Informacje o tym, kto ile podatków miał zapłacić, były zawarte w *tabularius civitatis*⁵¹². *Indictiones extraordinariae* zarządzano nie tylko w razie zwiększonych, nieprzewidzianych potrzeb finansowych państwa, ale także w skutek błędów w obliczeniach, w przygotowaniu *indictio ordinaria*. W V w. n.e. przyjęto system *adaeratio*, umożliwiający zamianę podatków nałożonych w naturze na płatne w pieniądzu, gdyż pierwotnie *indictio ordinaria* nakładano jedynie w naturze⁵¹³.

Jako kompetencję fiskalną można przypisać także prefektowi pretorianów rozstrzyganie odwołań od decyzji *rationalis*⁵¹⁴. Kolejno, funkcję rozpatrywania odwołań Teodozjusz odebrał *praefectus urbi* i przekazał *comes rei privatae*⁵¹⁵. *Praefectus urbi* rozstrzygał także odwołania od *discussor* – nadzwyczajnego inspektora publicznych finansów⁵¹⁶. To poniekąd tłumaczyło przytoczony wcześniej fragment Digestów – D. 1, 11, 1, 1. Skoro bowiem prefekt sam był niejako instancją odwoławczą od nakazów *rationalis* i *discussores*, to niepotrzebne było tworzenie kolejnej instancji w postaci odwołania chyba już tylko do samego cesarza.

Prefekt pretorianów nadzorował także pobór *collatio lustralis*:

CTh. 13, 1, 5: *Impp. Valentinianus et Valens aa. Secundo praefecto praetorio. Negotiatores, si qui ad domum nostram pertinent, si modo mercandi videantur exercere sollertiam et christianos, quibus verus est cultus, adiuvare pauperes et positos in necessitatibus volunt, potiorum quoque homines vel potiores ipsos, si tamen his mercandi cura est, ad necessitatem pensitationis adhibeas, praesertim*

⁵¹⁰ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 582.

⁵¹¹ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 120.

⁵¹² CTh. 11, 7, 1: "... ducenarii et centenarii sive sexagenarii non prius debent aliquem ex debitoribus convenire, quam a tabulario civitatis nominatim breves accipiant debitorum ...". W ramach przyznanej amnestii, cesarze Arkadiusz i Honoriusz nakazali w 401 r. n.e. spalić m.in. *tabularii civitatum*, zawierające spis podatników i ich zaległości (CTh. 11, 28, 3).

⁵¹³ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 121; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 14.

⁵¹⁴ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 127.

⁵¹⁵ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 127. CTh. 11, 30, 49 – w konstytucji tej przekazane zostało rozpatrywanie odwołań do *comes rei privatae*, gdzie wartości przedmiotu sporu przekraczała dwieście funtów złota (*ducentarum librarum*).

⁵¹⁶ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 127. CTh. 11, 30, 36 – w tej konstytucji Walentynian, Walens oraz Gracjan w 374 r. n.e. postanowili, iż odwołania miał rozstrzygać *praefectus urbi* lub wikariusz, w zależności od tego, który z nich był bliżej; CTh. 1, 10, 4 z 15.04.391 – sądownictwo w sprawach finansowych w Konstantynopolu należy do *praefectus urbi*.

cum potiorum quisque aut miscere se negotiationi non debeat aut pensitationem debeat, quod honestas postulat, primus agnoscere.

W powyższej konstytucji mowa jest o tym, iż prefekt powinien wymagać od *negotiatores* płatności podatków. Płacenie podatków, zgodnie z tym zarządzeniem, było czynnością honorową a chrześcijanie powinni chcieć pomagać biednym i potrzebującym. Czyli mamy tu przykład zmiany uzasadnienia dla płatności podatków w dominancie. Uzasadnieniem nie były same potrzeby państwa, ale religia i pomoc potrzebującym. Kolejno też, płacenie podatków zdaniem cesarza było sprawą honorową.

Kolejno, przedstawione zostaną najważniejsze informacje o podatku, o którego pobór troszczył się prefekt pretorianów – *annona*. *Annona urbis* było to zaopatrzenie miasta w zboże. *Annona* została wprowadzona przez Gajusza Grakchusa ustawą *lex frumentaria* ze 123 r. p.n.e.⁵¹⁷ Kolejno była ona utrzymywana z powodów politycznych. Mieszkańcy Rzymu mieli zapewniony darmowy przydział zboża⁵¹⁸. Dostawy tak wielkiej ilości zboża do Rzymu zabezpieczały jego cenę rynkową. Zboże pochodziło głównie z Egiptu i Afryki Północnej. Transport zboża do Rzymu był zapewniany przez państwo, na podstawie umów zawieranych z prywatnymi kupcami⁵¹⁹. Jednak członkowie społeczności prowincjonalnych byli także odpowiedzialni za dbanie o dostawy towarów do stolic, inni pracowali w kopalniach, inni w fabrykach należących do państwa, takich jak szwalnie i fabryki broni, będąc zrzeszonymi w cechach⁵²⁰. Zdaniem K. Hopkinsa natomiast, *annona* jako podatek płatny w naturze na rzecz wojska została wprowadzona dopiero w III w. n.e. K. Hopkins szacuje ponadto zapotrzebowanie roczne na rzecz Rzymu oraz wojska w ilości ok. 300.000 żołnierzy na 200.000 ton pszenicy rocznie – 80.000 ton do mieszkańców Rzymu oraz 120.000 ton do żołnierzy z całej nadwyżki w produkcji oraz po odliczeniu innych płatności m.in. na

⁵¹⁷ G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milan 1912, s. 307.

⁵¹⁸ Sextus Aurelius Victor, *Liber de caesaribus* 39, 45.

⁵¹⁹ F. Millar, *The Roman Empire ...*, s. 17; A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 226; W czasach Justyniana transport przez osoby prywatne własnymi statkami zboża był nieopłacalny, gdyż wynagrodzenie od państwa nie pokrywało nawet rzeczywiście poniesionych kosztów, nie mówiąc już o jakichkolwiek zyskach. (E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III ...*, s. 45); C. 11, 2, 1 – o *navicularii* dostarczających zboże; C. 11, 25 *de annonis civilibus*.

⁵²⁰ Przykładowo: C. 11, 7 (*de metallariis et metallis et procuratoribus metallorum*); C. 11, 8 (*de murilegulis et gynaeciariis et procuratoribus gynaecii et de monetariis et bastagariis*); C. 11, 10 (*de fabricensibus*); C. 11, 16 (*de pistoriis*); C. 11, 17 (*de suariis et susceptoribus vini et ceteris corporatis*); C. 11, 18 (*de collegiatis et chartopratis et nummulariis*). Szerzej na temat rzemieślników w okresie dominatu: A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników ...*, s. 231-241.

rzecz państwa szacowanej na 1.500.000,00 ton pszenicy rocznie⁵²¹. Z czasem, do *annona* zostały włączone inne towary – oliwa (Septymiusz Sewer), wieprzowina i wino (Aurelian)⁵²².

W Afryce *annona militaris* nie występowała w źródłach przed IV w. jako odrębny podatek, ale można przypuszczać jej istnienia a także *comparatio frumenti* – gromadzeniu zboża dla armii walczącej z afrykańskimi plemionami⁵²³. *Annona* była zbierana przez *praefectus praetorio*. W okresach niepokoju, tak jak to miało miejsce po latach panowania Dioklecjana, podatki płacone w naturze, jak *annona*, stanowiły główne wpływy podatkowe państwa, z uwagi na spadek wartości waluty oraz wynikająca z tego płatność wynagrodzenia składającego się ze zbóż, wina, soli, mięsa i innych dostaw dla urzędników i obywateli. Kolejno też, w wyniku stabilizacji waluty, płatności podatku w naturze zostały zamienione na podatki składające się z pieniędzy, zwane *aederatio*, poza pewnymi prowincjami, jak Egipt czy Afryka, które były spichlerzami Rzymu i Konstantynopola⁵²⁴. Podatki ustalone uprzednio w pieniądzu, były ściągane w naturze, głównie w zbożu – w Egipcie, Afryce i prowincjach, w których stacjonowało wojsko. Jako zapłatę podatku w pieniądzu, z obiegowych monet przyjmowano jedynie złoto. Nie ma dokładnych danych, w jakim stopniu bezpośrednio podatki nakładano w okresie pryncypatu w naturze, a w jakim w pieniądzu. Podatki płatne w pieniądzu świadczą o stabilnej ekonomii oraz o rozwoju cywilizacyjnym państwa. Podatki płatne w pieniądzu stymulowały także rozwój handlu, albowiem podatnicy musieli sprzedać swoje zbiory (rolnicy) oraz wyroby (rzemieślnicy), aby mieć pieniądze na zapłatę podatków, jakie na nich ciążyły. Nagłe przejście z podatków płatnych w naturze na obowiązek zapłaty podatków w pieniądzu często kończył się katastrofalnie dla podatników. Podatki płatne w pieniądzu ustalano prawdopodobnie w prowincjach, w których stacjonowały większe ilości wojsk. Za te pieniądze możliwy był zakup produktów z innych prowincji. Podatki płatne w naturze dostarczane były przede wszystkim w pszenicy. Ich głównymi odbiorcami byli mieszkańcy największych miast. K. Hopkins podaje, iż miesięcznie każdemu obywatelowi rzymskiemu

⁵²¹ K. Hopkins, *Models, Ships and Staples* [w:] P. Garnsey, C. R. Whittaker (ed.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, The Cambridge Philological Society 1983, s. 86-87.

⁵²² A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 226.

⁵²³ T. Kotula, *Studia ...*, s. 16.

⁵²⁴ C. 10, 16; Komentarz do 10 księgi Kodeksu Justyniana [w:] F.H. Blume, T. Kearley (ed.), *Annotated Justinian Code*, University of Wyoming, dostępny pod adresem: <http://uwacadweb.uwyo.edu/blume&justinian/> [ostatnie wejście: 4.04.2010].

przysługiwały 33 kilogramy pszenicy. Stąd też miasta, zarówno w Grecji, jak i w Rzymie były postrzegane jako konsumenci, a wręcz jako pasożyty na ludności rolniczej. Podatki płatne w naturze, jak wino, oliwa, kukurydza oraz jęczmień przewożone były przez mieszkańców prowincji na ich koszt do magazynów cesarskich. Oczywiście, w pierwszym rzędzie, żywność i wyroby były konsumowane przez ich wytwórców. Dopiero nadwyżka była transportowana na najbliższy rynek w celu sprzedaży, lub też była dostarczana jako podatek płatny w naturze, lub też jako czynsz do właściciela ziemskiego, od którego rolnicy wynajmowali grunty. Podatki w naturze ustalane były ponadto w okresach problemów monetarnych, w czasach deprecjacji pieniądza. Podatki płatne w naturze sprzyjały rozwojowi korupcji, szczególnie w okresach, gdy państwo rzymskie było słabe (III – VI w. n.e.). Tacyt wspomina o nadużyciach, jakich w drugiej połowie I w. n.e. dopuszczali się kupcy, którzy chowali zboże, by podnieść jego cenę. W końcu wywołali głód wśród miejscowej ludności, zmuszonej do kupowania drogiego zboża w celu opłacenia nim należnego podatku (*Agrykola 19*). Zdaniem A. Wilsona, anegdota ta świadczy o tym, że pobieranie podatku w towarach nie jest równoznaczne z brakiem systemu monetarnego. K. Hopkins poddaje jednak w wątpliwość informacje podawane dotychczas na temat podatków płatnych w naturze. Jego zdaniem, nie możemy być pewni, czy podatki nakładane w naturze były następnie rozdzielane między prywatnych poborców podatkowych, którzy pobierali ich ekwiwalent płatny w pieniądzach. Zdaniem K. Hopkinsa nie wiemy także, czy rzeczywiście armia w pierwszych dwóch wiekach n.e. utrzymywała się z dostaw podatków w naturze, czy też były one zamieniane na ekwiwalent płatny w pieniądzu i dopiero po jego zapłacie urzędnicy kupowali zaopatrzenie armii na rynku po normalnych lub też, po urzędowo ustalonych cenach. W sumie całość podatków płatnych w naturze wynosiła w połowie pierwszego wieku naszej ery zdaniem K. Hopkinsa ok. 1.800.000 ton pszenicy rocznie. W późniejszym okresie następował spadek wartości srebra, w stosunku do złota. Podatki ustalano w złocie, a kupcy i rolnicy otrzymywali za swoje wytwory zapłatę w srebrze, co również wpływało na ubożenie społeczeństwa. Pobór podatków w naturze w okresie dominatu stanowił ucieczkę przed brakiem stabilizacji wartości pieniądza. Proporcje dotyczące pobierania podatku bądź to w naturze, bądź w pieniądzu były różne w regionach i okresach. W III w. n.e. dominowało płacenie podatku w towarach, łącznie z opłatami celnymi. Bezpośrednie podatki płatne w pieniądzu były płatne prawdopodobnie przez następujące prowincje: Hiszpania, większość Afryki, Syria, Cilicia (płaciła podatek *phoros*, w wysokości 1/100 oszacowania – *timema*), Judea oraz

Messena. Podatki w naturze płaćły następujące prowincje: Egipt, Sycylia, Sardynia, Azja, Phrygia, Tracja. Mieszane podatki – w naturze oraz w pieniądzu płaćły: Mauretania, Azja, a następnie także Afryka. Kolejno, po stabilizacji wartości pieniądza, *annona* uległa przekształceniu w podatek płacony w pieniądzu⁵²⁵.

Wysokość *annona* zbieranej co roku się nie zmieniała⁵²⁶. Z powodu wzrostu wysokości *annona*, z czasem musiało nastąpić odejście od płatności w naturze, do płatności w pieniądzu⁵²⁷. Od trzeciego wieku opodatkowanie w imperium było procesem skomplikowanym i kompleksowym, rozpoczynającym się wraz ze złożeniem przez właściciela gruntu deklaracji posiadanych zasobów (*professio censualis*), poprzez ogłoszenie przez cesarza wysokości podatku na dany rok (*delegatio*)⁵²⁸, a dalej następował pobór podatków (*annona*), kończąc na transporcie, przechowaniu, spisie oraz rozdysponowaniu zebranych podatków dla żołnierzy, oficerów, służby cywilnej ich

⁵²⁵ A. Wilson [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 237-238; R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 31, 44, 188-193; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 141; S. E. Finner, *op. cit.*, s. 81; K. Hopkins, *Models, Ships ...*, s. 85-86, 94; R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 21; K. W. Harl, *op. cit.*, s. 251; Tac., *Ann.* 4, 72; o nałożeniu przez Druzusa na Fryzów podatku płatnego w naturze w postaci skór wołowych oraz skór turów. Z tego powodu wystąpił m.in. bunt Fryzów, gdy centurion uznał, iż dana skóra nie jest skórą woła lecz tura, bądź dzikiego woła, dlatego nałożył większy podatek. Fragment ten analizuje także B. Campbell: B. Campbell, *op. cit.*, s. 178; P. Heather, *op. cit.*, s. 84; W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 731; S. Dill, *op. cit.*, s. 228; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 176. Na temat podziału na podatki płatne w naturze i w pieniądzu: CTh. 11, 21, 3 (Konstytucja Teodozjusza z 424 r. n.e. zabraniająca samowolnej zamiany przez podatników podatków płatnych w złocie lub srebrze na podatki płatne w naturze). Z kolei w Konstytucji Arkadiusza i Honoriusza z 397 r. n.e. mamy zgodę na zamianę podatków pierwotnie zobowiązanych do zapłacenia w złocie na płatność dokonywaną w srebrze (CTh. 13, 2, 1). Przelicznik złota na srebro znajdziemy także w konstytucji z 422 r. n.e. z której wynika stosunek wartości 1 do 18 – CTh. 8, 4, 27.).

⁵²⁶ Komentarz do 10 księgi Kodeksu Justyniana [w:] F.H. Blume, T. Kearley (ed.), *Annotated Justinian Code*, University of Wyoming, dostępny pod adresem: <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/> [ostatnie wejście: 29.10.2017 r.].

⁵²⁷ D. B. Hollander, *The Demand for Money in the Late Roman Republic*, [w:] W. V. Harris (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Columbia University Press 2008, s. 130.

⁵²⁸ *Delegatio* w prawie rzymskim prywatnym oznaczała także „przekazanie długu”. Jeśli B był dłużny sumę A oraz C był dłużny B, to przez przekazanie długu C do A, B mógł się zwolnić z długu. W rzymskim prawie publicznym to funkcjonowało podobnie – podatnicy byli dłużni podatek dla cesarza, który winien był zapłacić wynagrodzenie swojej służbie. Przy pomocy *delegatio* cesarz przekazywał wynagrodzenie do płatników do wypłacenia. Oczywiście nie robił tego dosłownie, natomiast po oszacowaniu majątku prywatnego podatników i nałożeniu na podatników podatków w określonej wysokości, gdy podatek został opłacony w oszacowanej uprzednio wysokości, cesarz mógł wypełnić swoje zobowiązania. *Delegatio* była dokonywana na podstawie szacunków majątku posiadanego przez podatników (*possessiones*). Kolejno *possessiones* były zapisywane w rejestrach oraz przypisywane do poszczególnych „udziałów w oszacowaniu” – w zależności od regionu kraju, w którym były położone do *iuga*, *capita*, *millenae* lub *centuriae*. System *delegatio* oraz *professiones* został stworzony m.in. w celu ułatwienia opłacenia obcych wojsk (wojsk najemnych) stacjonujących na prowincjach. Było racjonalne przypisanie właściwych *professiones* do danych wojsk stacjonujących w danym regionie oraz pozostawienie im poboru podatku z tych *professiones*. Miało to wiele korzyści. Po pierwsze zmniejszyła się liczba nadużyć na prowincjach oraz liczba administracji. Ponadto, wojska miały stabilne i stałe źródła dochodów. (W. A. Goffart, *Barbarians and Romans, A.D. 418-584: the techniques of accommodation*, Princeton University Press, 1980, s. 52-54).

dziennych racji (także zwanych *annona*), które różniły się w zależności od pozycji. *Annona* nie była jedynym podatkiem nakładanym na podstawie deklaracji właścicieli ziemskich. Co więcej, formy płatności podatku oraz rozdysponowywania zebranych podatków wśród wojska były także różne. Panował trend do zmiany płatności w naturze na płatności w pieniądzu. Rzymski system podatkowy na początku V w. n.e. różnił się zdecydowanie od tego znanego nam z czasów Dioklecjana, a jego ewolucja miała znaczący wpływ zarówno na płatników podatku, jak i na armię⁵²⁹.

Annona była klasycznym przykładem sprawności administracji państwa rzymskiego ograniczonej prymitywną technologią biurokratyczną. Administracja centralna zamiast wyszukiwać, zatrudniać i nadzorować tysiące pracowników do prowadzenia ogromnych gospodarstw publicznych, które wpadły jej ręce w północnej Afryce, oddała je w zarządzanie prywatnym dzierżawcom w zamian za pewien odsetek plonów. Potrzeba zapewnienia sprawnych dostaw zboża do Rzymu wytworzyła potężną elitę finansową potentatów zbożowych cieszących się szerokim wachlarzem udogodnień prawno-finansowych. Przyznawano im status ekwitów, udzielano ulg podatkowych, a na spłacenie zobowiązań wobec państwa mieli oni do dwóch lat⁵³⁰. Rolnicy, aby spłacić swoje zaległości podatkowe, musieli pożyczać środki od swoich bogatszych sąsiadów, od których stawali się coraz bardziej zależni. Sąsiedzi ci z czasem przejmowali za długi ziemię swoich dłużników⁵³¹.

W okresie dominatu mamy do czynienia z rozdziałem funkcji cywilnych i wojskowych, skupianych do tej pory przez prefekta pretorianów. Od reform Dioklecjana sprawował on już tylko funkcje cywilne.

Podsumowując charakterystykę urzędów *comes sacrarum largitionum*, *comes rei privatae* oraz *praefectus praetorio* nasuwa się wniosek, iż kompetencje tych

⁵²⁹ W. A. Goffart, *Barbarians ...*, s. 51.

⁵³⁰ P. Heather, *op. cit.*, s. 324-325; A. Pikulska-Radomska, *Podmiotowe zwolnienia celne ...*, s. 199; CTh. 13, 5, 5 pr. – o przywilejach podatkowych *navicularii*:

„*Navicularios omnes per orbem terrarum per omne aevum ab omnibus oneribus et muneribus cuiuscumque fuerint loci vel dignitatis, securos vacuos immunesque esse praecipimus, sive decuriones sint sive plebei seu potioris alterius dignitatis, ut a collationibus et omnibus oblationibus liberati integris patrimoniis navicularium munus exerceant.*”

Kolejno, na podstawie konstytucji z 334 r. n.e. *navicularii* nie mogli być zmuszani do przyjmowania godności miejskich i związanych z tym obowiązków (CTh. 13, 5, 7). W trakcie transportu *annony* mieli oni zagwarantowane bezpieczeństwo ze strony państwa (CTh. 13, 5, 9). Kolejno, z konstytucji wydanych 80 lat później wynika, iż to, co wcześniej było przywilejem i zaszczytem – pełnienie zawodu *navicularii*, z czasem, podobnie, jak *curiales*, stało się obowiązkiem, przymusem. *Navicularii* zgodnie z konstytucją z 412 r. n.e. nie mogli zmieniać swojego zawodu i przymusowo musieli wypełniać swoje zobowiązania wobec państwa (CTh. 13, 5, 35).

⁵³¹ S. Dill, *op. cit.*, s. 264.

urzędów przenikały się, szczególnie *comes sacrarum largitionum* i *praefectus praetorio*. To przenikanie się miało miejsce na przełomie dwustu lat. Poszczególne uprawnienia danego urzędnika w konkretnym momencie wynikały z sytuacji geopolitycznej, sytuacji ekonomicznej, stanu finansów państwa, czy też wreszcie z osobistych sympatii danego cesarza. Autor rozprawy nie wyklucza, iż cesarze mogli celowo odbierać uprawnienia któremuś urzędnikowi tylko z tego powodu, że innego urzędnika lubili bardziej. W niniejszej rozprawie analizowane są jednak regulacje prawne, ich historia. Czynniki wpływające na wydanie poszczególnych konstytucji mają nieznacznie mniejsze znaczenie.

Praefectus provinciae / Praeses provinciae / Legatus / Rector / Corrector⁵³²

Kolejno, po przedstawieniu urzędów centralnych administracji finansowej i ich funkcji, zostanie dokonana analiza kompetencji fiskalnych najwyższego szczebla w zarządzie prowincji, który również posiadał kompetencje w zakresie skarbowości rzymskiej.

Historia urzędu

Przechodząc do historii tego urzędu wskazuje się, iż w pierwszej połowie III w. n.e. termin *praeses* pojawia się, jako ogólne określenie wszystkich zarządców prowincji. W prowincjach cesarskich za czasów pryncypatu namiestnicy byli powoływani przez cesarza, niezależnie od ich rangi i określano ich mianem *legatus*. We

⁵³² **Legatus:** Tacitus, *Annales* 12, 40: “At Caesar cognita morte legati, ne provincia sine rectore foret”; Tacitus, *Agricola* 33: “At Caesar cognita morte legati, ne provincia sine rectore foret”; Tacitus, *Agricola* 9: “in ea legatione detentus”; Suetonius, *Vespasian* 4: “Auli Plautii legati consularis partim”. **Praeses provinciae:** Suetonius, *Augustus* 23: „et praesidibus provinciarum propagavit imperium”; Gai. *Inst.* 1, 6: “Ius autem edicendi habent magistratus populi Romani. Sed amplissimum ius est in edictis duorum praetorum, urbani et peregrini, quorum in provinciis iurisdictionem praesides earum habent; item in edictis aedilium curulium, quorum iurisdictionem in provinciis populi Romani quaestores habent; nam in provincias Caesaris omnino quaestores non mittuntur, et ob id hoc edictum in his provinciis non proponitur.”; **Rector:** Tacitus, *Annales* 2, 4: “rector Syriae Creticus Silanus excitum custodia circumdat”; Tacitus, *Annales* 12, 40: “At Caesar cognita morte legati, ne provincia sine rectore foret”; Tacitus, *Historiae* 2, 59: “Iunius Blaesus Lugudunensis Galliae rector”; Tacitus, *Historiae* 2, 85: “Aponius Saturninus Moesiae rector pessimum facinus audit”; Suetonius, *Augustus* 89: “eaeque ad verbum excerpta aut ad domesticos aut ad exercituum provinciarumque rectores aut ad urbis magistratus plerumque mittebat”; Suetonius, *Divus Vespasianus* 8: “Achaïam, Lyciam, Rhodum, Byzantium, Samum, libertate adempta, item Trachiam Ciliciam et Commagenen dicionis regiae usque ad id tempus, in provinciarum formam redegit. Cappadociae propter adsiduos barbarorum incursus legiones addidit consularemque rectorem imposuit pro eq. R.”; **Corrector:** Cicero, *Pro Balbo* 20: “corrector atque emendator nostrae civitatis,” Livius, *Ab urbe condita* 45, 32, 7: “leges Macedoniae dedit cum tanta cura, ut non hostibus victis, sed sociis bene meritis dare videretur, et quas ne usus quidem longo tempore, qui unus est legum corrector, experiendo argueret”; D. 1, 18, 10: “leges Macedoniae dedit cum tanta cura, ut non hostibus victis, sed sociis bene meritis dare videretur, et quas ne usus quidem longo tempore, qui unus est legum corrector, experiendo argueret.”

wczesnym cesarstwie rzymskim, za czasów Augusta, to dla senatorów były przeznaczone najwyższe rangą urzędy. Prokonsulowie (byli konsulowie i pretorzy) zarządzali prowincjami senackimi i otrzymywali za to wynagrodzenie. Za czasów Augusta ograniczono natomiast powszechne w okresie późnej republiki nielegalne źródła dochodów. Także ze stanu senatorskiego rekrutowali się prawie wszyscy namiestnicy prowincji cesarskich – byli konsulowie lub pretorzy (*legati Augusti pro praetore*), sprawujący w imieniu cesarza władzę oraz wyłącznie od cesarza zależni. Do ekwitów należał z kolei zarząd nad małymi prowincjami. Posiadali oni w tych prowincjach tytuły: *praeses*, *praefectus* lub *procurator*. W prowincjach senatorskich utrzymano zasady z czasów republiki, a mianowicie roczne piastowanie urzędu oraz przydzielanie prowincji w drodze losowania przez urzędników mających 5-letni okres przerwy od ustąpienia z urzędu. Cesarz mógł jednakże ingerować w losowanie, wykluczając z niego swych przeciwników lub ludzi nieudolnych. Zdaniem M. Sartre nie było zatem możliwości uzyskania namiestnictwa „bardziej dochodowej” prowincji na drodze intryg oraz przekupstwa, co nie wykluczało jednak korupcji namiestników. W dominancie zniknął podział na prowincje cesarskie i senatorskie. W Egipcie był utworzony urząd *praefectus annonae*, który z czasem zmienił nazwę na *praefectus Aegypti*. Nadzorował on również opodatkowanie w tej prowincji. Określenie *corrector* (*epanorthotes* w języku grecki), pojawia się dopiero od czasów Dioklecjana. Wcześniej jego zadania przypisywano *legatus*. Historycy rzymscy posługiwali się jednakże określeniem *correctores* anachronicznie, oznaczając tą nazwą także urzędy pełnione przed Dioklecjanem. *Corrector* w IV w. n.e. był to gubernator mniejszych prowincji. Z czasem tę nazwę wyparło określenie *consularis* (namiestnik). Funkcja ta była powierzana bardzo często członkom wielkich rodów rzymskich. Pełnili oni także urzędy zarządców prowincji italskich, jako prefektów miasta Rzymu oraz jako konsulów, która to funkcja była obecnie w dużej mierze honorowa. Idąc w ślady swych poprzedników z okresu wczesnego cesarstwa, ludzie ci z dumą opisywali w inskrypcjach urzędy, które sprawowali, choć często były to już urzędy całkiem inne⁵³³. *Praesides* było to z kolei oznaczenie bardziej ogólne, uwzględniające prokonsula, jako namiestnika prowincji

⁵³³ H. A. Sanders (ed.), *op. cit.*, s. 266; M. Sartre, *op. cit.*, s. 61; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...* s. 257, 278; P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 235; P. Nehring, B. Bibik (tłum.), *Brewiaria Dziejów Rzymskich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 233; A. Chastagnol, *L'Administration du Diocèse Italien au Bas-Empire*, *Historia* 12/1963, s. 348 - 379 – artykuł zawierający m.in. zestawienie *correctores* w okresie Dominatu, ich nazwiska w poszczególnych prowincjach; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 128, w przypisie do Amm. 15, 5, 14; A. Cameron, *op. cit.*, s. 69; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 179; Cic., *Pro Murena*, 41-42.

wywodzącego się ze stanu senatorskiego oraz legata cesarskiego, zarządzającego prowincjami cesarskimi⁵³⁴. W okresie dominatu *praesides* pełnili także funkcję sędziów zwyczajnych na prowincjach:

CTh. 1, 16, 11 Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus aaa. ad Probum pf. p.

Provinciis praesidentes per omnium villas sensim atque usitatim vicosque cunctos discurrant et ultro rimentur a singulis, quid unusquisque compulsor insolenter egisset aut cupide. Is enim, de quo aliqua ad nos querela pervenerit, ad ultimam poenam rapietur.

Dat. kal. april. treviris, Valentinianus n. p. et Victore v.c. coss.

Interpretatio. *Iudices provinciarum operam dare debebunt, ut per singulos agros et loca sollicita inquisitione discurrant et per se, qualiter in solutione publici debiti cum possessoribus agatur, agnoscant. Cuius rei curam si implere neglexerint, querelam civium non dubitent in se severissime vindicandam.*

Z powyższej konstytucji wynika, iż nie byli to sędziowie „stacjonarni”. Mieli oni obowiązek podróżować po prowincjach, w celu sprawdzania, jakie podatki były egzekwowane od konkretnych obywateli. Można zatem uznać, iż przeprowadzali oni swego rodzaju dochodzenia, czynności sprawdzające, wychytując również nadużycia urzędników zajmujących się poborem podatków - *compulsores*. W dzisiejszych czasach tendencja jest odwrotna – to ludzie dojeżdżają do sądów, a nie sąd do ludzi. Wyjątkiem są sytuacje wizji lokalnych, oględzin w miejscu położenia nieruchomości. Kolejno też, jeśli świadek się nie może stawić, to zwalnia się go z obowiązku obecności na rozprawie i złożenia zeznań, zamiast dojechać w miejsce jego pobytu, w celu przyjęcia zeznań. Hipotetycznie przepisy dają możliwość złożenia jednak zeznań za pomocą środków komunikowania się na odległość. W praktyce, zastosowanie takich rozwiązań może być niemożliwe w stosunku do osób starych, schorowanych i niedołączych.

Od czasów Aleksandra Sewera w wielu prowincjach dowództwo cywilne zostało odłączone od dowództwa wojskowego. Dowództwo cywilne miał objąć w prowincjach cesarskich *praeses*, a dowództwo wojskowe *legatus Caesaris*⁵³⁵. W kilku prowincjach dotychczas senatorskich na ich czele postawiono namiestników wywodzących się z

⁵³⁴ V. Scialoja, *op. cit.*, s. 100.

⁵³⁵ J. H. Drake podaje, iż w czasach wczesnego cesarstwa tytuł *legati Augusti* nie oznaczał żadnego odrębnego urzędu, a był przypisany do urzędników pomagających pryncypsovi. Na prowincjach sprawowali oni władzę cywilną i wojskową jako *legatus Augusti pro praetore*. Po reorganizacji tego urzędu za czasów Dioklecjana i Konstantyna raz rozdzielono ich władzę na cywilną i wojskową, urząd ten z czasem zniknął, przewijając się rzadko w źródłach jako *legatus pro praetore Numidiae*, czy też *legatus proconsulis pro praetore*. (J.H. Drake, *op. cit.*, s. 268-269).

ekwitów. Otrzymali oni tytuł: *procuratores et praesides*⁵³⁶. Namiestnika prowincji zwano także *rector provinciae*⁵³⁷.

D. 1, 18, 1 Macer *libro primo de officio praesidis*:

Praesidis nomen generale est eoque et proconsules et legati Caesaris et omnes provincias regentes, licet senatores sint, praesides appellantur: proconsulis appellatio specialis est.

Papinianus 1, 18 *libro primo responsorum*:

Legatus Caesaris, id est praeses vel corrector provinciae, abdicando se non amittit imperium.

Fragment *id est praeses vel corrector provinciae* we fragmencie z Papiniana wydaje się być interpolacją tryboniańską. *Correctores* rzeczywiście istnieli w czasach Papiniana, ale byli to urzędnicy wysyłani do poszczególnych miast w celu sprawowania nad nimi nadzoru⁵³⁸. Namiestników prowincji określano również mianem *moderatores*⁵³⁹.

Organizacja

Namiestnicy prowincji są co jakiś czas przedmiotem badań prawników i historyków interesujących się prawem i historią starożytnego Rzymu, stąd też, aby nie powielać już wykonanej pracy, zostaną tu przedstawione jedynie wyniki badań w zakresie funkcji skarbowych⁵⁴⁰.

Namiestnik prowincji pierwotnie miał zajmować w hierarchii urzędów drugie miejsce po cesarzu:

D. 1, 18, 4 Ulpianus *libro 39 ad edictum*:

Praeses provinciae maius imperium in ea provincia habet omnibus post principem.

Co już zostało wspomniane przy krótkim opisie historii, w zależności od okresu, urząd ten występował pod nazwą prefekta prowincji, legata, prezesa prowincji, prokonsula, *vir clarissimus*, czasem także *procurator*, a od panowania Dioklecjana

⁵³⁶ V. Scialoja, *op. cit.*, s. 103.

⁵³⁷ Amm. 14, 7, 20.

⁵³⁸ V. Scialoja, *Due note critiche alle Pandette Lib. I*, BIDR 1/1888, s. 105; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 179.

⁵³⁹ CTh. 1, 16, 14.

⁵⁴⁰ Jedną z najnowszych pozycji na ten temat jest: D. Slootjes, *The Governor and his Subject in the Later Roman Empire*, Mnemosyne Supplements 275, Leiden/Boston, Brill, 2006, jednakże w kwestii funkcji finansowych namiestnika prowincji w pozycji tej znajduje się zaskakująco jedynie pięć stron. Tak: J. Hillner, recenzja: D. Slootjes, *The Governor and his Subject in the Later Roman Empire*, Mnemosyne Supplements 275. Leiden/Boston: Brill, 2006 [w:] JRS 97/2007, s. 379-381.

corrector lub *praeses* (*vir perfectissimus*)⁵⁴¹. Wyższym stanowiskiem od namiestnika było tylko dowództwo gwardii pretoriańskiej. Urząd swój sprawował średnio od 2 do 4 lat, choć znane są także okresy sprawowania go przez rok lub lat siedem. W przeciwieństwie do *procuratores ducenarii* czy *trecenarii*, nie znamy wysokości zarobków *praefectus Aegypti*⁵⁴².

Namiestnik prowincji miał do pomocy wiele służb:

Not. Dig. 1.21.: *Sub dispositone viri spectabilis proconsulis Achaiae provincia infrascripta: Achaia. Officium autem habe ita: Principem de scola agentum in rebus ducenarium, qui adorata clementia principali cum insignibus exit transacto biennio. Cornicularium, Commentariensem, Quaestorem, Adiutorem, Ab actis, Numerarios, A libellis, Exceptores et ceteros apparitores. Proconsul Achaia IIII.*

Zgodnie z powyższym tekstem były to: *cornicularii*, *commentarienses*, *quaestores*, *adiutores*, *procuratores ab actis*, *numerarios*, *procuratores a libellis*, *exceptores*, *apparitores*.

CTh. 9, 26, 4 z 416 r. n.e.: *Si quis proconsularem aut vicariam potestatem vel consularitatis fasces aut vexilla praesidalia atque in discussionibus comitivas vel officia principatus contra definitionem nostram iterare temptaverit, fisco eius omne patrimonium sociari decernimus.*

Zgodnie zaś z powyższą konstytucją, konsulowie, prokonsulowie, namiestnicy prowincji oraz wikariusze mieli zakaz sprawowania tych samych funkcji dwukrotnie. W przypadku wykrycia takiego przypadku, ich majątek ulegał przepadkowi na rzecz *fiscus*. Już sama próba sprawowania tego samego urzędu po raz kolejny kończyć się miała przepadkiem całej własności danej osoby na rzecz państwa.

Namiestnicy prowincji byli wynagradzani za swoją służbę. Otrzymywali oni wynagrodzenie zarówno w okresie republiki, jak i pryncypatu. Wynagrodzenie dla namiestników prowincji miało być wprowadzone przez Aleksandra Sewera. Płacenie im wynagrodzenia było jednym z elementów walki z nadużyciami⁵⁴³. W zakresie samych

⁵⁴¹ A. Robertson Brown, *op. cit.*, s. 57; E. Poste (trans), *op. cit.*, s. 9.

⁵⁴² A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 258-261.

⁵⁴³ Namiestnicy prowincji wywodzący się z konsulów otrzymywali rocznie ok. 1 miliona sesterców wynagrodzenia. Namiestnicy wywodzący się z pretorów – ok. 500.000 sesterców. Z uwagi na liczbę 14 *proconsules*, 21 *propraetores* oraz kolejnych 14 legatów zarabiających podobnie do *propraetores*, łączne wydatki na nich wynosiły ok. 31.5 miliona sesterców rocznie w II w. n.e. Oprócz tego, w 24 legionach na ich czele stali senatorscy legaci, każdy zarabiający ok. 0,5 miliona sesterców rocznie, czyli w sumie na wszystkich szło ok. 12 milionów sesterców. Dalsze wydatki, szacowane rocznie na 0,9 miliona sesterców rocznie szły na prefektów. Ponadto, pozostały personel urzędniczy składający się z osób wolnych i

nadużyć popełnianych przez urzędników, interesującym typem nadużycia było *crimen de residuis* – typ kwalifikowany przestępstwa sprzeniewierzenia pieniędzy publicznych (*peculatus*). *Pecunia residua* były to pieniądze zatrzymane przez urzędnika, sprzeniewierzone przez niego, gdy np. nie zgadzał się bilans wydatków i wpływów, część pieniędzy przekazanych urzędnikowi nie znajdowała pokrycia w wydatkach publicznych przez niego poczynionych⁵⁴⁴. Karalność takiego przestępstwa regulowała *Lex Iulia de residuis*: D. 48, 13. Przewidywała ona karę grzywny w wysokości jednej trzeciej kwoty dłużnej skarbowi państwa. W okresie Justyniana zaostrzono karę a sprzeniewierzenie pieniędzy publicznych karane było z reguły karą śmierci. Karze tej podlegali także pomocnicy urzędników przyjmujący świadomie zagarnięte pieniądze⁵⁴⁵. E. Gajda podaje przykład prośby skierowanej najpierw do *dux* prowincji, a następnie do cesarza o autopragię tj. delegowanie uprawnienia do autonomicznego pobierania podatków, tj. na przywilej przyznany ok. 457 – 474 r. przez cesarza Leona I, płacenia podatków bezpośrednio do kasy państwowej⁵⁴⁶.

Kadencja prokonsulów oraz propretorów wynosiła rok w prowincjach senatorskich, natomiast kadencja legatów w prowincjach cesarskich nie była ściśle określona i średnio trwała trzy lata⁵⁴⁷. *Praeses* lub *corrector* prowincji nie tracili swojego *imperium* tylko z powodu rezygnacji z funkcji⁵⁴⁸. Zgodnie z *Lex Cornelia de maiestate* namiestnik winien opuścić prowincję w ciągu trzydziestu dni od przybycia następcy. Ta sama ustawa zabraniała namiestnikowi opuszczać prowincję bez zgody senatu⁵⁴⁹.

niewolników pochłaniał ok. 15 milionów sesterców. (R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge University Press 1998, s. 37-39; T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 17-18; S. E. Finer, *op. cit.*, s. 541; SHA, *Alex. Sev.* 42, 4: “*iudices cum promoveret, exemplo veterum, ut et Cicero docet, et argento et necessariis instruebat, ita ut praesides provinciarum acciperent argenti pondo vicena, mulas senas, mulos binos, equos binos, vestes forenses binas, domesticas binas, balneares singulas, aureos centenos, cocos singulos, muliones singulos et, si uxores non haberent, singulas concubinas, quot sine his esse non possent, reddituri deposita administratione mulas, mulos, equos, muliones et cocos, cetera sibi habituri, si bene egissent, in quadruplum reddituri, si male, praeter condemnationem aut peculatus aut repetundarum.*”).

⁵⁴⁴ K. Amiełańczyk, *Przestępstwo sprzeniewierzenia pieniędzy publicznych przez urzędników gmin rzymskich w świetle przekazów jurysprudencji*, Gdańskie Studia Prawnicze, Tom XXXIV, 2015, s. 25; E. Loska, *'Aerarium' i przechowywanie aktów prawnych*, Zeszyty Prawnicze 13.2/2013, s. 41-42.

⁵⁴⁵ K. Amiełańczyk, *op. cit.*, s. 26.

⁵⁴⁶ E. Gajda, *Justyniańskie źródła prawne i pozaprawne w papirusach i inskrypcjach VI-VII w. oraz w apokryfach według źródeł VI-XVI w.*, Toruń 2013, s. 83.

⁵⁴⁷ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 540.

⁵⁴⁸ B. F. Deusch, *Ancient Roman Law and Modern Canon Law*, 31 Jurist 478 1971, s. 487.

⁵⁴⁹ A. Keaveney, *op. cit.*, s. 135-136; D. 1, 16, 10, 1: “*Legatum suum ne ante se de provincia dimittat, et lege Iulia repetundarum et rescripto divi Hadriani ad Calpurnium Rufum proconsulem Achaiae admonetur.*”

Przy opisywaniu kompetencji namiestnika prowincji niezbędne jest poświęcenie uwagi także samym prowincjom i miastom na prowincjach, ich podziałowi i organizacji. Początkowo prowincje dzieliły się na *provinciae consulares* i *praetoriae*. Nowy podział prowincji na *provinciae principis* oraz *provinciae senatus* został wprowadzony przez Augusta. Prowincjami cesarskimi zarządzali legaci cesarscy i prokuratorzy, natomiast prowincjami senatorskimi prokonsulowie i propretorowie⁵⁵⁰. Cesarz mógł zmieniać status prowincji z senatorskiej na cesarską, i odwrotnie, jak to uczynił z Illyrią. Miasta na prowincjach pod względem fiskalnym dzieliły się na: sprzymierzone – oficjalnie nie wchodzące w skład prowincji, ich stosunki z Rzymem regulował *foedus*⁵⁵¹; wolne (uprzywilejowane w wyniku jednostronnej decyzji Rzymu);⁵⁵² *stipendiariae* – płacące podatki, stanowiące ogromną większość⁵⁵³. Kolejny podział można także wysnuć z samej specyfiki rzymskiego systemu podatkowego. Otóż, prowincje bogatsze, z mniejszą ilością wojsk w nich stacjonujących, mniej zagrożone z zewnątrz były „eksporterami netto” zebranych podatków. Z kolei, prowincje biedniejsze, z większymi garnizonami były „importerami netto” przychodów podatkowych⁵⁵⁴.

W okresie dominatu cesarstwo zostało podzielone na 116 prowincji, z których każda utrzymywała kosztowne stanowiska etatowe. W trzech prowincjach zarządzali prokonsulowie, w trzydziestu siedmiu mężowie konsularni, w pięciu korektorzy, w 71 – prezesi. Nazwy stanowisk były rozmaite, kolejność hierarchiczna zależała od starszeństwa służbowego, a dystynkcje ich godności dziwacznie się różniły, mniej lub bardziej przyjemna bądź korzystna prowincja materialna była wynikiem przypadkowych okoliczności⁵⁵⁵. Zwiększanie ilości prowincji, poprzez wydzielanie z wielkich prowincji małych jednostek administracyjnych wiązało się z chęcią przywrócenia większej kontroli nad prowincjami, które w IV wieku stały się w dużej mierze niezależne od siebie i od centralnej administracji. Kolejno też, Konstantyn wprowadził trzeci szczebel administracji – prefektury. Prefektura zawierała w sobie cztery diecezje i była zarządzana przez prefekta pretorianów. Powstały prefektury

⁵⁵⁰ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 42.

⁵⁵¹ Zgodnie z wykopaliskami z Aphrodisias w Karii, sprzymierzeńcy musieli nieustannie bronić swego immunitetu przed zakusami poborców. Także status kolonii rzymskiej nie gwarantował w prowincjach przywilejów fiskalnych. Świadczy o tym epitet *immunis*, z dumą włączany do nazw nielicznych miast ten immunitet posiadających. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 832-833).

⁵⁵² Przykłady takich miast na Sycylii podaje K. Bringmann: K. Bringmann, *op. cit.*, s. 139.

⁵⁵³ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 832-833; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 528.

⁵⁵⁴ R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 30.

⁵⁵⁵ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 126.

Orientu, prefektura skupiająca Italię, Illyricum oraz Afrykę oraz prefektura Brytanii, Galii oraz Hiszpanii⁵⁵⁶.

Zadania

Głównym zadaniem namiestników prowincji było utrzymywanie pokoju na prowincjach. Namiestnik prowincji miał władzę jedynie nad mieszkańcami prowincji. Nad cudzoziemcami miał jurysdykcję jedynie, gdy dopuścili się oni przestępstwa⁵⁵⁷. Poza tym bardzo ważne były ich kompetencje fiskalne. *Praesides* przejmowali z czasem kompetencje fiskalne *praefectus praetorio*⁵⁵⁸. System poboru podatków zależał w dużej części od prefekta zarządzającego poszczególną prowincją, ale tylko w okresie pryncypatu. W początkowym okresie rozwoju administracji prowincjonalnej namiestnicy prowincji sprawowali nadzór nad poborem podatków w prowincjach⁵⁵⁹. Przykładowo Gabinius który służąc pod Pompejuszem ok. 60 r. p.n.e. został prefektem Syrii i Judei, wprowadził tam system poboru podatków oparty na publikanach. W tamtych czasach taki system funkcjonował na praktycznie całym terytorium⁵⁶⁰. Legaci także mogli wprowadzać nowe podatki. Przykładowo Titurius, sprawując nadzór nad Galią, jako *legatus* ok. 77 r. p.n.e. wprowadził tam nowy podatek na wino⁵⁶¹. *Praefectus* mógł przyznawać indywidualnie ulgi podatkowe dla mieszkańców prowincji, którą zarządzał⁵⁶². Wyjątek w tym systemie stanowił Egipt od 30 r. p.n.e. Był to kraj

⁵⁵⁶ S. E. Finer, *op. cit.*, s. 577.

⁵⁵⁷ D. 1, 18, 3 pr.

⁵⁵⁸ J. Lallemand, *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284 – 382). Contribution à l'étude des rapports entre l'Égypte et l'Empire à la fin du IIIe et au IVe siècle*, Bruxelles 1964, s. 60.

⁵⁵⁹ A. Robertson Brown, *op. cit.*, s. 58; T. Kotula, *Afryka Północna ...*, s. 387–388; J. Harries, *op. cit.*, s. 154.

⁵⁶⁰ T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 413. Kolejno, na półwyspie Iberyjskim, w początkowym okresie na ludność hiszpańskich prowincji Rzymianie nałożyli obowiązek świadczeń – materialnych i osobistych – na potrzeby stacjonującego wojska, którego liczba była zmienna. W późniejszym okresie na półwyspie Iberyjskim a później także w Afryce został wprowadzony przez Rzymian system kartagiński, oparty na pobieraniu daniny zbożowej w stałej wysokości, niezależnie od faktycznych zbiorów. W prowincjach hiszpańskich namiestnik miał także prawo pobierania na własne potrzeby dodatkowej zbożowej daniny – w wysokości 5 % - lub jej pieniężnego ekwiwalentu. Na Sycylii były też trzy gminy sprzymierzone z Rzymem, w tym Mesyna, które na początku pierwszej wojny punickiej przyjęte zostały do italskiej organizacji gmin sprzymierzonych, a także pięć innych gmin, którym został nadany status wolnych miast. Wszystkie osiem gmin nie obejmował obowiązujący na Sycylii system podatkowy. Zarówno na Sycylii, jak i w prowincjach hiszpańskich prawo namiestnika było nadużywane i stało się głównym źródłem osobistego bogacenia się namiestników. (K. Bringmann, *op. cit.*, s. 139).

⁵⁶¹ T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 510.

⁵⁶² Amm. 19, 11, 3, przykład rządów Anatoliusza z Bejrutu, jako *praefectus Illyriae* w latach 357 – 360. Przyznał on ulgi podatkowe mieszkańcom tej prowincji, dzięki oświadczeniom majątkowym i zaufaniu do nich, w nagrodę za szczerość i uczciwość mieszkańców tej prowincji.

najbogatszy wśród podbitych, dostarczający zboża na potrzeby Rzymu. Senatorom (także członkom rodziny Augusta) zabroniono wstępu do tej specyficznej prowincji, która stała się osobistą domeną cesarską. Egiptem zarządzał ekwita najwyższej rangi (*praefectus Aegypti*). Także ekwici dowodzili stacjonującymi w tej prowincji legionami⁵⁶³. Z okresu dominatu mamy wiadomości o *electus ad corrigendum statum Italiae*, oraz *Italiae totius corrector*, sprawujących nadzór nad finansami oraz nad poborem *annona militaris*⁵⁶⁴. Ustanowienie tych urzędów wiązało się ze zmianą podejścia do Italii. Wyłączenie Italii spod nadzoru i opodatkowania zaczęto traktować jako podejście anachroniczne, stąd też ustanowiono nowy urząd *corrector*. Po ustanowieniu tego urzędu przez Dioklecjana w Italii, Italia została zrównana w statusie z innymi prowincjami⁵⁶⁵. Czasem także cesarze musieli wspierać namiestników prowincji w ściąganiu podatków, gdyż próbowano zakłócać pobór podatków⁵⁶⁶. *Praeses* prowincji miał również zapobiegać nadużyciom w nakładaniu podatków:

⁵⁶³ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 179. Powyższe świadczy o zaufaniu, jakim darzył ekwitów August. Tą grupę tworzyła znaczna (licząca kilka tysięcy) ilość osób uprzywilejowanych, ale tylko mężczyzn. Przynależność do stanu ekwitów, wyznaczona cenzusem majątkowym w wysokości 400 tys. sesterców, nie obejmowała członków rodzin i nie była dziedziczna. O wpisaniu na listę tego stanu decydował princeps. Z tej grupy społecznej August czerpał nowe kadry senatorów, ułatwiając im awans. Nowe kadry senatorów wywodziły się także w zasadzie tylko z arystokracji municypalnej, z terenu Italii. W ten sposób był ograniczany awans arystokracji prowincjonalnej, hołubionej przez Cezara.

⁵⁶⁴ J. Wiewiorowski, *Udział gubernatorów późnorzymskich w dostawach annona militaris w świetle Kodeksu Teodozjańskiego*, [w:] D. Bogacz, M. Tkaczuk (red.), *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia historyczno-prawne*, Szczecin 2006, s. 16; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 168. *Scriptores Historiae Augustae, Tyranni Triginta Trebelli Pollionis* 24, 5: “*Pudore tamen victus vir nimium severus eum, quem triumphaverat, correctorem totius Italiae fecit, id est Campaniae, Samni, Lucaniae Brittiorum, Apuliae Calabriae, Etruriae atque Umbriae, Piceni et Flaminiae omnisque annonariae regionis, ac Tetricum non solum vivere, sed etiam in summa dignitate manere passus est, cum illum saepe collegam, nonnumquam commilitonem, aliquando etiam imperatorem appellaret.*”, Aurelius Vicotorius, *Epitome de Caesaribus* 35, 5: “*Ita, uti rectore nullo solet, turbati ordines oppressi sunt, ipse post celsum biennii imperium in triumphum ductus Lucaniae correcturam filioque veniam atque honorem senatorum cooptavit.*” Aurelius Vicotorius, *Epitome de Caesaribus* 35, 7: “*Hic Tetricum, qui imperator ab exercitu in Galliis effectus fuerat, correctorem Lucaniae provexit, aspergens hominem eleganti ioco sublimius habendum regere aliquam Italiae partem quam trans Alpes regnare.*”; Eutropius, *Breviarium* 9, 13, 2: “*Qui quidem Tetricus corrector Lucaniae postea fuit ac privatus diutissime vixit.*”.

⁵⁶⁵ W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 758. W 368 r. n.e. Italia straciła zwolnienia podatkowe. Wprowadzono w niej administrację prowincjonalną do poboru podatków na kształt tej funkcjonującej w innych prowincjach oraz nałożono na mieszkańców podatki od własności oraz pogłównne (Joseph Louis Elzear Ortolan, *The History of Roman Law: From the text of Ortolan's Histoire de la Legislation Romaine et Generalisation du droit* (Edition of 1870), s. 175, P. Garnsey, R. Saller, *op. cit.*, s. 9).

⁵⁶⁶ Przykład wsparcia udzielonego przez Teodozjusza II w 441 r. namiestnikowi przeciwko *vir illustris* z Emesy, który przy pomocy bandy niewolników próbował zakłócić pobór podatków. (J. Harries, *op. cit.*, s. 167; NTh. 15, 2: “*Quantum igitur magnitudinis tuae suggestio patefecit, Valerianus Emisenae civitatis curialis, iuris publici legumque grassator, ob hoc sibi inlustis cingulum honoris inmerito per subreptionem adsumpsit, ut illius subnixus infulis dignitatis contumeliosum sui posset amplificare propositum.*”).

D. 1, 18, 6, 3: *Illicita ministeria sub praetextu adiuvantium militares viros ad concutiendos homines procedentia prohibere et deprehensa coercere praeses provinciae curet, et sub specie tributorum illicitas exactiones fieri prohibeat.*

Zgodnie z tym fragmentem zdarzały się przypadki podszywania się pod urzędników asystujących namiestnikom. Kolejno też, zdarzały się przypadki nielegalnego poboru pieniędzy pod pretekstem poboru podatków.

Kolejną kompetencją namiestników była możliwość wysuwania propozycji dotyczących m.in. organizacji wyborów w miastach, zaopatrzenia, rekwizycji na rzecz *cursus publicus*, taryf celnych oraz finansów publicznych. Do obowiązków prokonsula należała także ogólna kontrola nad administracją municypalną, robotami publicznymi, działalnością budowlaną, utrzymywaniem dróg i akweduktów⁵⁶⁷. Namiestnik prowincji rozstrzygał także spory pomiędzy dłużnikami w szczególności, mógł obniżyć oprocentowanie długu. Otóż, w Rzymie normalna stopa procentowa wynosiła 1% miesięcznie, czyli 12 % rocznie, natomiast bankierzy wyśrubowali ją do 4% miesięcznie, tj. 48% rocznie – a do tego dochodził jeszcze roczny procent składany. Ponadto, namiestnik prowincji wyrażał zgodę na złożenie dłużnych pieniędzy przez dłużników w świątyni, czyli podobnie jak w obecnych czasach do depozytu sądowego. Miał też władzę rozstrzygać, czy dłużnicy ostatecznie mogli spłacić dług w oferowanej przez siebie wysokości, czy też musieli go spłacić w wysokości, jaka była wymagana przez wierzyciela⁵⁶⁸.

Namiestnicy prowincji odpowiadali również za roboty publiczne, naprawę obiektów użyteczności publicznej⁵⁶⁹. Nie mogli oni jednak rozpoczynać budowli nowych obiektów przed upewnieniem się, że istnieje jakiś obiekt wymagający naprawy⁵⁷⁰.

Namiestnicy oraz inni urzędnicy prowincjonalni działali na podstawie instrukcji cesarskich przekazywanych w większości za pomocą listów. Z drugiej strony musiało to być bardzo utrudnione, gdyż za samych czasów Antoninusa Piusa funkcjonowało 44 namiestników prowincji oraz 32 prokuratorów odpowiedzialnych za sprawy finansowe.

⁵⁶⁷ M. Sartre, *op. cit.*, s. 63-64; T. Kotula, *Afryka Północna ...*, s. 387-388; J. Harries, *op. cit.*, s. 154.

⁵⁶⁸ Cicero, *ad Atticum* V 21, 12-13; M. T. Cyncero, G. Panko (tłum.), M. Plezia (oprac.), *Wybór listów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1962, s. 239-240.

⁵⁶⁹ CTh. 15, 1, 35 z 396 r. n.e. Z tym jednak zastrzeżeniem, że to *decuriones* odpowiadali za utrzymanie i naprawy budynków świątynnych – CTh. 15, 1, 41 z 401 r. n.e.

⁵⁷⁰ CTh. 15, 1, 15 z 365 r. n.e.

Do tego dochodzą jeszcze przeróżni inni urzędnicy⁵⁷¹. Mimo podejmowanych prób, nie udało się ujednolicić przy pomocy *mandata* administracji oraz stosowanych przez nią praktyk na prowincjach⁵⁷². Należy przy tym pamiętać, iż *mandata* były ważne jedynie w trakcie życia wydającego je cesarza oraz w regionie, do którego były skierowane. W praktyce jednak często były odnawiane przez kolejnych cesarzy i adresowane do wielu regionów⁵⁷³. Były one często adresowane do *procurator*, *proconsul*, oraz *propraetor*⁵⁷⁴. Namiestnik wydawał przy objęciu urzędu edykt prowincjonalny, dotyczący zasad, jakimi namiestnik będzie się kierował. Namiestnik miał swobodę w kształtowaniu konstrukcji swojego edyktu⁵⁷⁵.

Obowiązek sporządzania przez namiestników prowincji budżetu prowincji (*rationes provinciae*) został wprowadzony już w 59 r. p.n.e. w *Lex Iulia de repetundis*, z inicjatywy Juliusza Cezara⁵⁷⁶. Zaś obowiązek sporządzania budżetu Imperium (*breviarum totius imperii*) został przywrócony przez Klaudiusza, w celu kontrolowania *rationes imperii*⁵⁷⁷.

Namiestnicy prowincji bogacili się w trakcie wypełniania swojego urzędu. W czasie, kiedy poborem podatków na prowincji zajmowali się *publicani*, namiestnicy

⁵⁷¹ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 267–268.

⁵⁷² Ibidem, s. 291–292. Często posuwali się oni do drastycznych metod, aby wykonać instrukcje cesarskie i zmusić mieszkańców prowincji do płacenia podatków nałożonych przez państwo. Tampiusz Flawianus, namiestnik Panonii w 69 r. n.e. poskromił mieszkańców lewego brzegu Dunaju, zwanych *Transdanuviani*, wziął zakładników, a część z nich przesiedlił na prawy brzeg, by zmusić ich do płacenia podatków (*ad vectigalia praestanda*), podobnie jak zrobił to w sąsiedniej Mezji Plaucjusz, przesiedlając ich, by zmusić do płacenia daniny (*ad praestanda tributa*). Oba te wydarzenia mogły wynikać z instrukcji przekazanych namiestnikom przez centralną administrację cesarza Nerona. (T. Zawadzki, *Na peryferiach świata rzymskiego*, PTPN, Poznań 2009, s. 68–69).

⁵⁷³ M. I. Finkelstein, *Mandata Principum*, 13 *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 150/1934, s. 150.

⁵⁷⁴ Ibidem, s. 151.

⁵⁷⁵ Cyceon pisze, że jego edykt będzie krótki, dzięki podziałowi na dwa artykuły. W pierwszym artykule zawarte były rachunki miast, długi, procenty od pożyczek, weksle oraz cała materia dotycząca dzierżawców podatków. W drugim artykule zawarł regulacje dotyczące innych spraw, których nie da się załatwić bez edyktu: regulacje dotyczące dziedziczenia, posiadania, pozbawiania własności, wyznaczania syndyków. W zakresie sądownictwa natomiast Cyceon pisał, iż poszedł za przykładem Scewoli, żeby Grecy załatwiali swoje spory na podstawie swoich praw, co było traktowane przez Greków za zdobycie wolności. (Cicero, *ad Atticum* VI 1, 15; M. T. Cyceon, *op. cit.*, s. 251). Także w Grecji na aukcjach zlecano pobór podatku prywatnym osobom – dzierżawcy podatków. (S. E. Finer, *op. cit.*, s. 351).

⁵⁷⁶ P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 795.

⁵⁷⁷ Ibidem, s. 797. Obowiązek ten został przywrócony, gdyż pierwotnie wprowadził go August, a zaniechał kontynuacji Tyberiusz (Suetonius, *Caligula* 16; Tacitus, *Annales* 1, 11; Dio 59, 9). Postulaty odnośnie przedstawiania rachunków finansowych zostały przedstawione przez Pliniusza Młodszego: *Itaque non tam pro tua gloria, quam pro utilitate communi, edicto subiecisti, quid in utrumque vestrum esset impensum. Adsuescat imperator cum imperio calculum ponere: sic exeat, sic redeat, tanquam rationem redditurus; edicat, quid absumperit. Ita fiet, ut non absumat, quod pudeat dicere. Praeterea futuri principes, velint nolint, sciant tamen, propositisque duobus exemplis meminerint, perinde coniecturam de moribus suis homines esse facturos, prout hoc vel illud elegerint.* (Plinius Młodszy, *Panegyricus Traiani* 20).

wspólnie z nimi łupili prowincje. Otrzymując praktycznie nieograniczoną władzę nad prowincją, starali się znaleźć w niej odszkodowanie za wszystkie koszty, jakie ponieśli ubiegając się o stanowisko pretora czy konsula. Mieli oni także w zwyczaju ustalać lichwiarski kurs przeliczania wartości zboża na pieniądze – ustalenie wymiany dziesięciny na jej równowartość pieniężną⁵⁷⁸. O gospodarowaniu prowincji w sposób grabieżczy mówi ciekawe określenie Kwintyliusza Warona, który najpierw zarządzał Syrią, a następnie Germanią. O jego rządach w Syrii pisze się, iż: *Zastał bogatą prowincję jako biedak, a pozostawił biedną prowincję jako bogacz*⁵⁷⁹.

Kolejne kompetencje można znaleźć w poniższej konstytucji:

C. 10, 23, 2 – Konstytucja Honoriusza i Teodozjusza z 408 r. n.e.: *Neque sacrarum privatarum vel largitionum palatina officia ex quacumque causa ex quocumque titulo fiscalis debiti, cum ad provinciam mittuntur, possessores per se audeant convenire, sive id ex praeterito reliquum trahatur seu praesentis temporis tributo solvi conveniat: sed rectores provinciarum frequenter adeundo commoneant eorumque officiis incumbant.*

1. *Quod si rector provinciae imminentem sibi memoratorum declinare molestiam quaerens vel qualibet alia ratione isdem propria auctoritate publicae exactionis permiserit curam, tam ipse quam officium eius vicena auri pondo fisco dependent.*

Zgodnie z powyższą regulacją, na prowincjach namiestnicy mieli więcej władzy od urzędów centralnych. Żaden z urzędników, czy to *comes sacrarum largitionum* czy *comes rei privatae* nie mogli bezpośrednio pobierać podatków, ale jeśli wiedzieli, że coś jest dłużne *fiscus*, powinni ściągnąć zaległość podatkową poprzez rektora prowincji. Ci zaś nie mogli się uchylić od tego obowiązku, gdyż groziła im za to kara finansowa.

Sposób poboru podatków określa natomiast poniższa regulacja:

CTh. 11, 7, 12 Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius aaa. Constantiano vicario Ponticae. *Potentiorum possessorum domus officium provinciae rectoris exigere debet, decurio vero personas curialium convenire, minores autem possessores defensor civitatis ad solutionem fiscalium pensitationum spectata fidelitate compellere.* Dat. V non. mai. Merobaude II et Saturnino cons. (383 mai. 3).

⁵⁷⁸ K. Bringmann, *op. cit.*, s. 139; T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 67.

⁵⁷⁹ P. Matyszak, U. Ruzik-Kulińska (tłum.), *Wrogowie Rzymu. Od Hannibala do Attyli, króla Hunów*, Bellona, Warszawa 2004, s. 147.

Zgodnie z tą konstytucją, w zakresie poboru podatków panowało pewne zhierarchizowanie struktury. Otóż, namiestnicy prowincji pobierali podatki u bardziej wpływowych, bogatszych posiadaczy ziemskich, *decuriones* pobierali podatki wśród *curiales*, a *defensores civitatis* wśród najniższych warstw społecznych.

Namiestnicy nakładali także nowe, nadzwyczajne podatki, w celu zaspokojenia nadzwyczajnych wydatków⁵⁸⁰. Często było także nakładanie na ludność prowincji dodatkowych ciężarów i obowiązków oraz zwalnianie następnie poszczególnych osób z tych ciężarów w zamian za łapówkę. Podatki te miały służyć utrzymaniu namiestnika oraz jego świty, a także pokrywać różne koszty administracyjne. Brak było jednak jakichkolwiek przypisów wyraźnie określających wysokość i rozmiary tych świadczeń. Przez to namiestnik mógł z tych nadzwyczajnych świadczeń pokrywać wydatki, na które otrzymywał środki z *ornatio provinciae*. Dzięki temu, w sposób całkiem legalny namiestnicy osiągalni pokaźne zyski. Ponadto, okazją do wzbogacenia się namiestników stały się różnego rodzaju operacje finansowe związane ze ściąganiem daniny zbożowej z ludności prowincji, z czym łączy się tzw. *crimen frumentarium*. Otóż mimo, iż ludność była zobowiązana jedynie do oddawania jednej dziesiątej zbiorów, to w praktyce ich wysokość do ściągnięcia z poszczególnych osób określali ludzie namiestnika. Dzięki temu można było ściągnąć większą ilość zboża, z którego tylko część była wysyłana do Rzymu, resztę natomiast namiestnik pozostawiał sobie. Kolejno, namiestnicy mogli także za zgodą senatu pobierać także tzw. drugą dziesięcinę. Zezwolenie senatu można było uzyskać stosunkowo łatwo. W takim przypadku należało jednak wypłacać rolnikom z sum państwowych określoną cenę zboża, niższą od rynkowej. Mimo to, często ściągano drugą dziesięcinę wbrew przepisom, nie płacąc za nic i przywłaszczając przyznane na ten cel fundusze⁵⁸¹.

Poza podatkami (dziesięciną) pobieranymi na prowincji przez publikanów w okresie republiki namiestnik prowincji miał prawo do pobierania daniny zbożowej na własne potrzeby – w formie naturalnej lub też jej ekwiwalentu pieniężnego. Płacenie ekwiwalentu stanowiło o tyle ułatwienie, że zobowiązane do dostarczenia zboża gminy nie musiały ponosić wysokich kosztów transportu⁵⁸². Namiestnicy ograbiali także prowincje z dzieł sztuki, wymuszając je jako „dary” lub „kupując” za rażąco niską cenę.

⁵⁸⁰ Np. Lukullus nałożył 25-procentowy podatek od zbiorów. Aczkolwiek, niektórzy uważają, że ten podatek od zbiorów, to w rzeczywistości ograniczenie prawa wierzyciela do pobrania nie więcej niż jednej czwartej dochodu dłużnika. (A. Keaveney, *op. cit.*, s. 106, 255; Appianus, *Wojny z Mitrydatesem* 83).

⁵⁸¹ T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 66-68.

⁵⁸² K. Bringmann, *op. cit.*, s. 139.

Ostatecznie, często stosowaną praktyką było wyznaczanie i pobieranie na własny rachunek rozmaitych ceł od przywożonych lub jedynie przewożonych przez kupców towarów w portach, na targach, w miastach leżących na skrzyżowaniu szlaków handlowych, niezależnie od ceł nakładanych przez państwo⁵⁸³. Sposobem na wzbogacenie się było także wywołanie wojny z ościennym ludem. Wojna dawała szybki i łatwy zysk (łupy i jeńcy wojenni) oraz dawała uprawnienia do triumfu (marzenia wodzów rzymskich). Stąd też wojny trwały nieustannie – niezależnie od faktycznych potrzeb. Za bogactwa z wojen oraz te zagrabione na prowincjach urzędnicy kupowali ziemię – przeważnie w Italii⁵⁸⁴.

Wcześniej, w okresie pryncypatu ukrócono samowolne, rabunkowe rządy namiestników w prowincjach. Byli konsulowie i pretorzy nie mogli już na własną rękę nakładać żadnych podatków ani ciężarów na mieszkańców prowincji. Nie mogli oni czerpać z zarządu prowincji żadnych osobistych korzyści materialnych⁵⁸⁵. Jak wiadomo jednak, z nadużyciami należy walczyć praktycznie cały czas. Nie wystarczy wprowadzić dobre prawo, trzeba jednak dopilnować, aby było ono stosowane i to nie tylko w krótkim okresie po wydaniu danej konstytucji.

W poniższym tekście znajdziemy przykład walki z nadużyciami namiestników w okresie dominatu.

C. 4, 62, 1 Imperatores Severus, Antoninus: *Non quidem temere permittenda est novorum vectigalium exactio : sed si adeo tenuis est patria tua, ut extraordinario auxilio iuvare debeat, adlega praesidi proviciae quae in libellum contulisti : qui re diligenter inspecta utilitatem communem intuitus scribet nobis quae compererit, et an habenda sit ratio vestri et quatenus, aestimabimus.* * Sev. et Ant. aa. Gavio Victorino. *<pp. XII k. aug.>

Zgodnie z tą regulacją mimo, iż namiestnicy, podobnie, jak *curatores* mieli zakaz wprowadzania nowych podatków, jednakże zdarzały się wyjątki. Otóż w reskrypcie do Victoriana Septymiusz Sewer i Karakalla stwierdzili, że wprowadzanie nowych podatków wprawdzie nie jest dozwolone, lecz jeżeli jego (Victoriana) miasto na tyle podupadło, że należy mu pomóc za pomocą nadzwyczajnych środków, to w tej

⁵⁸³ T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 68-69.

⁵⁸⁴ P. Rochala, *Imperium u progu zagłady. Najazd Cymbrów i Teutonów*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2007, s. 40-41; T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 70-71.

⁵⁸⁵ H. Sztajerman, *op. cit.* s. 337, A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 388.

sprawie winien podjąć decyzję *praeses* prowincji. Kolejno, winien on zreferować sprawę cesarzom, a ci zadecydują co do kwoty, której będzie można żądać.

Kolejnym elementem walki z nadużyciami był nałożony na namiestnika prowincji obowiązek składania sprawozdań finansowych, po zakończeniu urzędowania w prowincji. Otóż, w okresie pryncypatu, namiestnik prowincji miał obowiązek pozostawić w dwóch najważniejszych miastach swej prowincji po jednym egzemplarzu sprawozdania finansowego – dosłownie „skończone rachunki” - *confectas rationes*. Wymóg ten nałożony na namiestnika kończącego urzędowanie został wprowadzony ustawą *lex Iulia de pecuniis repetundis* z 59 r. Obowiązek ten był spełniany przy pomocy kwestora⁵⁸⁶. W okresie dominatu, o czym wspomina T. Kotula, przykładem cesarza walczącego z nadużyciami podatkowymi był Konstantyn⁵⁸⁷. Oprócz tego, iż zachęcał on *provincionales* do korzystania z prawa apelacji, to chronił on poddanych przed samowolą poborców podatkowych – zgodnie z konstytucją z 315 r.:

CTh. 2, 30, 1 Imp. Constantinus a. ad universos provinciales. *Intercessores a rectoribus provinciarum dati ad exigenda debita ea, quae civiliter poscuntur, servos aratores aut boves aratorios pignoris causa de possessionibus abstrahunt, ex quo tributorum illatio retardatur. si quis igitur intercessor aut creditor vel praefectus pacis vel decurio in hac re fuerit detectus, a rectoribus provinciarum capitali sententiae subiugetur.* Dat. iv. non. iun. Sirmio, Constantino a. iv. et Licinio iv. coss.

Interpretatio. *Multi pro fiscali debito servos cultores aut boves aratorios de possessionibus causa pignoris auferre praesumunt, de quorum laboribus tributa redduntur, et ideo si quis creditor vel curator pacis vel curialis aut quicumque* exactor hoc facere praesumpserit*, a provinciae iudice puniatur.*

W powyższej konstytucji występują także *intercessores* w *interpretatio* nazywani zamiennie *exactores*, wykorzystywani przez namiestników prowincji (*rectores*) do poboru podatków. Wspomina się tu o jednym z rodzajów nadużyć – zajmowaniu narzędzi pracy (niewolników, wołów, pługów), z których wytwarzano środki do zapłaty podatków, w celu pokrycia długów podatkowych. Takie działanie było zakazane i zagrożone karą śmierci. Kolejnym „ciekawym” nadużyciem, z którym

⁵⁸⁶ Cicero, *ad Atticum* VI 7, 2; M. T. Cicerone, *op. cit.*, s. 273.

⁵⁸⁷ T. Kotula, *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej afryce w epoce późnego cesarstwa*, Wrocław 1965, s. 54.

walczyli cesarze, było wykorzystywanie pełnionej funkcji do osiągnięcia osobistych korzyści, przykładowo zmuszając do małżeństwa⁵⁸⁸.

Kolejno, Konstantyn w 319 r. anulował przedawnione roszczenia skarbu cesarskiego⁵⁸⁹. W swoich edyktach za malwersacje urzędników ustalał surowe kary⁵⁹⁰. Znajdujemy też nagrody i przywileje dla osób ujawniających przestępstwa urzędnicze oraz, zagwarantowaną przez cesarza nietykalność:

CTh. 9, 1, 4 Idem a. ad universos provinciales. *Si quis est cuiuscumque loci ordinis dignitatis, qui se in quemcumque iudicum comitum amicorum vel palatinorum meorum aliquid veraciter et manifeste probare posse confidit, quod non integre adque iuste gessisse videatur, intrepidus et securus accedat, interpellet me: ipse audiam omnia, ipse cognoscam et si fuerit comprobatum, ipse me vindicabo. Dicat, securus et bene sibi conscius dicat: si probaverit, ut dixi, ipse me vindicabo de eo, qui me usque ad hoc tempus simulata integritate deceperit, illum autem, qui hoc prodiderit et comprobaverit, et dignitatibus et rebus augebo. Ita mihi summa divinitas semper propitia sit et me incolumem praestet, ut cupio, felicissima et florente re publica.* Proposita XV kal. octob. Nicomediae Paulino et Iuliano cons. (325 sept. 17).

Zgodnie z powyższą regulacją, cesarz zachęcał wszystkich do zgłaszania mu nieprawidłowości urzędników. Oprócz własnej satysfakcji, osoby ujawniające nieprawidłowości były realnie wynagradzane. Zasada ta mogłaby być swobodnie przeniesiona do czasów współczesnych. Obecnie, jedynie przy ujawnieniu korupcji osoba wręczająca łapówkę nie otrzymuje wprawdzie nagrody, ale może liczyć na uniknięcie odpowiedzialności karnej. W innych przypadkach ujawnienie nieprawidłowości urzędniczych nie spotyka się z żadnym uznaniem. Powyżej też mamy przykład uniwersalnej zasady, albowiem została ona wydana nie w konkretnym stanie faktycznym, ale *ad universos provinciales*.

To właśnie kontrola administracji państwowej była próbą zahamowania wszelkiego rodzaju nadużyć i ucisku podatkowego, a źródła potwierdzają dobrą wolę Konstantyna na tym polu⁵⁹¹.

⁵⁸⁸ CTh. 3, 11, 1.

⁵⁸⁹ CTh. 10, 1, 3 – konstytucja ta została już przytoczona w niniejszej rozprawie przy opisie zasad rzymskiego prawa podatkowego.

⁵⁹⁰ CTh. 1, 16, 7 – w tej konstytucji mowa jest o surowym karaniu urzędników ogólnie nazwanych *officiales*. Została ona przytoczona przy opisie zasad rzymskiego prawa podatkowego.

⁵⁹¹ T. Kotula, *Zgromadzenia ...*, s. 54.

Z czasem, dzięki przerzuceniu większości zadań państwa na wyższe klasy lokalnych społeczności pełniące nieodpłatnie funkcje w swoich *civitas*, główną funkcją namiestnika stała się jurysdykcja karna a odpowiedzialnością – pilnowanie spokoju. Było to możliwe dzięki silnym jednostkom wojskowym stacjonującym w prowincjach⁵⁹². Zajmowali się oni także sądownictwem fiskalnym w prowincjach⁵⁹³. Kompetencje fiskalne namiestników prowincji z czasem zostały mocno ograniczone. Namiestników ograniczono w prawach, mieli oni podlegać także kontroli zarówno ze strony mieszkańców prowincji, jak i senatu, czyli przedstawicieli arystokracji prowincjonalnej. Ich kompetencje przejmowali inni urzędnicy cesarscy i zarządzający majątkami cesarskimi. Zadania namiestników w zakresie poboru podatków przejęli także *procuratores fisci*⁵⁹⁴.

Mieszkańcy prowincji poza podatkami bezpośrednimi ponosili także ciężary na rzecz armii. Otóż, musieli ją żywić, uzbrajać oraz dostarczać ubrania. Niektóre miasta na wschodzie także biły monety, specjalnie po to, aby dać je maszerującym przez ich terytoria żołnierzom. Żołnierze i inni urzędnicy mieli także prawo domagać się wyżywienia i zakwaterowania (*hospitum*) oraz mogli domagać się niezbędnych środków transportu, włączając w to zwierzęta, wozy, przewodników (*angaria*), kiedy przebywali z oficjalnymi wizytami. Lokalne społeczności były także odpowiedzialne za utrzymanie rozległej sieci dróg⁵⁹⁵. Wysokość dochodów ściąganych z prowincji była różna w różnych okresach rozwoju państwa⁵⁹⁶. Podatki na prowincjach ściągano z całą

⁵⁹² A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 822.

⁵⁹³ E. De Rugiero, *L'Arbitrato pubblico in relazione col privato presso i Romani*, BIDR 5/1892, s. 181 - 182.; Tacitus, *Annales* 12, 60; Suetonius, *Claudius* 12; D. 39, 4, 16, 1; C. 10, 1, 2 (zarządzenie *tabulariis* zatwierdzone przez *procurator*); D. 49, 1, 23, 1 – w tych źródłach mowa jest o kompetencjach sądowych *procuratores*, którzy zarządzali poszczególnymi prowincjami (działali, jako *praeses* prowincji – *vice praesidis agent*) również – w okresie Pryncypatu (C. 3, 3, 1) – konstytucja Gordiana z 242 r. n.e.: „*Procuratori nostro non vice praesidis agent dandi iudices inter privatas personas non competere facultatem manifestum est: et ideo si, ut adlegatis, inter privatas personas is cuius meministis arbitros dandos putavit, sententia ab eis prolata nullo iure subsistit.*”

⁵⁹⁴ Wykształcił się rozdział administracji finansowej „zwyczajnej” sprawowanej przez namiestnika od kontroli finansowej nadzorowanej przez prokuratora. Ł. J. Korporowicz twierdzi, iż administracja finansowa prowincji, była skonstruowana na zasadzie rozdzielenia administracji zwyczajnej, sprawowanej przez namiestnika i jego urzędników, od kontroli finansowej sprawowanej przez prokuratora. Posiadanie zatem przez prokuratorów także kompetencji sądowniczych wskazuje on jako właśnie następstwo rozdzielenia obu rodzajów prowincjonalnej administracji. (E. De Rugiero, *L'Arbitrato pubblico ...*, s. 182; Ł. J. Korporowicz, *Nieskuteczność prowincjonalnego wymiaru sprawiedliwości na przykładzie rzymskiej Brytanii*, [w:] K. Amiełańczyk, A. Dębiński, D. Słapek (red.), *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 130).

⁵⁹⁵ B. Campbell, *op. cit.*, s. 86.

⁵⁹⁶ Skutkiem podbojów Pompejusza, daniny ściągane z Azji wzrosły z pięćdziesięciu do stu trzydziestu pięciu milionów drachm. Dochody państwa z Egiptu za panowania ostatniego z Ptolemeuszów wynosiły dwanaście tysięcy pięćset talentów. Suma ta z czasem została zwiększona poprzez skrzętniejszą

surowością, stąd też częste były przypadki próśb mieszkańców prowincji o udzielenie im zwolnienia, szczególnie z obszarów opuszczonych i nieurodzajnych⁵⁹⁷. Dochody uzyskiwane z danej prowincji zobowiązywały Rzymian do jej obrony, czyli do utrzymywania w niej wojska i jego wodza-namiestnika, jednakże prowincje przygraniczne były w tym względzie nierentowne, albowiem należało w nich utrzymywać dużą ilość wojska. Do utrzymywania bezpieczeństwa w prowincji służyła m.in. *ornatio provinciae*, czyli fundusz przyznawany namiestnikowi, z którego ten w teorii winien był pokrywać wszystkie swoje wydatki, w tym koszty utrzymania i administrowania oraz wszelkiego rodzaju wydatki administracyjne. O wysokości *ornatio* decydował senat, na podstawie aktualnych potrzeb danej prowincji i jej namiestnika. Umożliwiało to uzyskanie rozmaitych przywilejów ludziom najbardziej wpływowym i cieszącym się zaufaniem senatu i *nobilitas*⁵⁹⁸. Fundusz ten był jednak zbyt mały w stosunku do potrzeb, w szczególności w okresie wojen. Stąd też namiestnicy często byli zmuszani do rekwizycji⁵⁹⁹. Późniejsze ekspedycje wojsk

gospodarkę Rzymian i ożywienie handlu z Etiopią i Indiami. Dochody Galii, mimo, że pochodziły z grabieży, to wynosiły prawie tyle samo co z Egiptu, którego gospodarka opierała się na handlu. W czasach Juliusza Cezara było to ok. 40 milionów sesterców. Dochody z Afryki wynosiły ok. dziesięć tysięcy talentów eubejskich albo fenickich. Na ich zapłacenie skazano zwyciężoną Kartaginę, co stanowiło dowód przewagi Rzymu. Północna Afryka przez długi okres czasu była jednym z najważniejszych producentów żywności oraz dostarczała prawdopodobnie ok. 2/3 zboża konsumowanego w Rzymie. Ponadto, była znacznym eksporterem oliwy. Sycylia oficjalnie płaciła ok. 7,5 miliona sesterców w latach 70 p.n.e. za czasów Werresa. Łącznie zaś z cłami, dochody z tej prowincji wynosiły ponad 10 milionów sesterców. Na zmniejszone wpływy z tej prowincji wpływ miały także wcześniejsze traktaty, zgodnie z którymi 65 miast nie płaciło dziesięciny. Z Macedonii *stipendium* zostało ustalone przez Aemiliusa Paulusa w 160 latach p.n.e. na 2,4 miliona sesterców. Dochody z Syrii (Commagene) średnio, od 18 r. n.e. do czasów panowania Kaliguli przynosiły ok. 5 milionów sesterców rocznie. (E. Gibbon, *op. cit.*, S. Kryński (tłum.), s. 131-132; D. Kehoe, *Private and Imperial Management of Roman Estates in North Africa*, *Law and History Review* Vol. 2, No. 2 (Autumn, 1984), s. 241; D. J. Mattingly, R. B. Hitchner, *Roman Africa: An Archaeological Review*, *JRS* 85/1995, s. 199; R. Duncan-Jones, *Money and government ...*, s. 254-255; Strabon, 17, 1, 13 – o dochodach z Egiptu; Velleius Paterculus 2, 39 – o dochodach z Galii; Suetonius, *Caesar* 25 – o wysokości trybutu nałożonego przez Cezara na Galie; Polibiusz, 15, 18 – o wysokości trybutu nałożonego na Kartaginę; Plutarch, *Lucullus* 20 – o dochodach z Azji; Verr. 2, 3, 174; Plutarch, *Aemilius Paulus* 28 – o dochodach z Azji; Titus Livius, *Ab urbe condita* 45, 18 – o zmniejszeniu dochodów z Macedonii; Suetonius, *Gaius Caligula* 16, 3-4 – o dochodach z Kommageny).

⁵⁹⁷ Wysokość dochodów ściąganych z prowincji w czasach Augusta pozwalała na zaspokojenie wszystkich wydatków umiarkowanych rządów, gdy wojsko, nie mając żadnych ambitnych planów podboju oraz obawy przed obcym najazdem, obliczone było tylko na obronę granic. Od czasów Augusta zdawano sobie także sprawę z nieprzydatności podbojów, albowiem prowincje przygraniczne były przeważnie deficytowe (np. Panonia). Stąd też, błędnym jest upatrywanie w każdej akcji skierowanej wobec ludów przygranicznych chęci aneksji tych ludów. (E. Gibbon, *op. cit.*, S. Kryński (tłum.), s. 133; J. Wielowiejski, *op. cit.*, s. 26).

⁵⁹⁸ T. Łoposzko, *Historia społeczna ...*, s. 66.

⁵⁹⁹ A. Keaveney, *op. cit.*, s. 106.

rzymskich były często jedynie ekspedycjami karnymi lub odwetowymi, które wysyłano w następstwie napadów lub innych nieprzyjaznych poczynań np. ludów północnych⁶⁰⁰.

Podsumowując analizę urzędu namiestnika prowincji wskazać należy, iż rozwój poszczególnych prowincji był bardzo nierównomierny i zróżnicowany. Rozkwit ekonomiczny przeżywały przede wszystkim tereny nadmorskie. Gorzej przedstawiała się sytuacja półpustynnych terytoriów Syrii, Afryki oraz górzystych obszarów Europy i Azji Mniejszej. Wielkie połacie państwa pozostawały zacofane pod względem ekonomicznym przez cały okres świetności imperium⁶⁰¹. Podatki płacone przez mieszkańców prowincji na utrzymanie armii sprzyjały po części rozwojowi gospodarczemu prowincji, gdyż „wracały” do mieszkańców prowincji w postaci zakupów dokonywanych przez wojska stacjonujące w poszczególnych prowincjach. Zresztą nie tylko wojsko dokonywało zakupów na prowincjach, także administracja państwowa dzięki ściągającym uprzednio podatkom, mogła pozwolić sobie na pomoc kupcom i rzemieślnikom⁶⁰². Z uwagi na nierównomierny rozwój poszczególnych prowincji na pewno nierównomierna była także pozycja poszczególnych namiestników. Na pewno na bardziej prestiżowe, dochodowe prowincje było więcej chętnych do pełnienia urzędu namiestnika. Namiestnicy takich prowincji mogli także liczyć na uzyskanie większych przywilejów dla terytorium, którym zarządzali.

Curator civitatis

Historia urzędu

Kolejnym urzędem sprawującym nadzór nad administracją fiskalną był na prowincjach *curator civitatis*. Powoływanie tego urzędu miało miejsce od II w. n.e. W okresie pryncypatu *curatores* byli powoływani jednakże sporadycznie dla jednorazowego uzdrowienia sytuacji w danym mieście. Dopiero w okresie dominatu, miasta w całym imperium usiłowano poddać kontroli przez mianowanie w nich przez państwo *curatores*. W tym też okresie byli oni najwyższymi urzędnikami wszystkich miast⁶⁰³. W końcu II w. i III w. n.e. przekształcili się w kontrolerów czuwających nad

⁶⁰⁰ J. Wielowiejski, *op. cit.*, s. 185.

⁶⁰¹ T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 10.

⁶⁰² E. Bispham [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 204; E. Gibbon, *op. cit.*, S. Kryński (tłum.), s. 133.

⁶⁰³ Zdaniem A. H. M. Jones, po raz pierwszy pojawili się w czasach Trajana (A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 543). Informacja ta podawana jest także przez I. Lewandowskiego (Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, s. 88) a także przez A. Bernardi (A. Bernardi, *The economic problems of the Roman*

lojalnością lokalnej ludności wobec władz. Transformacja urzędu *curatora* dokonała się ok. 313 r. n.e.⁶⁰⁴. Niestety, nie zachował się tytuł 30-ty księgi pierwszej Kodeksu Teodozjańskiego – *De curatoribus civitatum*, stąd też nasze informacje o tym urzędzie są niepełne. Nie jest pewne też, czy we fragmencie z SHA mowa jest o *curatores regionum ac viarum*, *curatores regionum* miasta Rzymu, czy *curatores viarum*, a może o wszystkich jednocześnie. Zgodnie z poniższym tekstem, *curatores regionum* albo sami karali za nadużycia w poborze podatków, albo odsyłali takie przypadki do ukarania przez prefekta miasta:

SHA, *Marcus Aurelius* 11, 9: *Dedit praeterea curatoribus regionum ac viarum potestatem, ut vel punirent vel ad praefectum urbi puniendos remitterent eos, qui ultra vectigalia quicquam ab aliquo exegissent.*

Curatores regionum tłumaczeni są w tym fragmencie, jako zarządcy okręgów. S. Ruciński stwierdził, że w *Historia Augusta* autor miał na myśli kuratorów odpowiedzialnych za pobór *vectigalu* na terenie całej Italii oraz kuratorów regionów miasta Rzymu⁶⁰⁵. Zdaniem tego autora dopiero od czasów Dioklecjana powoływano kuratorów poszczególnych municypiów (*curatores rei publicae*), do których należał nadzór nad finansami poszczególnych miast i jurysdykcja w sprawach z tego nadzoru wynikających. Inni autorzy twierdzą, iż *curator rei publicae* (*logistes*⁶⁰⁶ w języku greckim) był powoływany już wcześniej⁶⁰⁷. Marcus (władający po Trajanie) dał kuratorom w Italii (*curatores*) uprawnienie do karania tych, którzy pobierali podatki w nadmiarze lub do oddawania ich pod osąd pretora miejskiego⁶⁰⁸.

Empire at the time of its decline, SDHI 31/1965, s. 126). Zdaniem M. Griffin to Domcjan pierwszy wysłał *curatores rei civitatis* do uporządkowania finansów w miastach poszczególnych prowincji. (A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 78); A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 892.

⁶⁰⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 296.

⁶⁰⁵ H. Szelest (tłum.), *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Czytelnik 1966, s. 71; S. Ruciński, *op. cit.*, s. 188.

⁶⁰⁶ Z Grecji znamy jeszcze następujących urzędników zajmujących się poborem podatków: *logeutai*, *logistai*, *eklogistai*. (F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. VII. Part I The Hellenistic World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 146).

⁶⁰⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 281; S. Ruciński, *op. cit.*, s. 77; SHA, *Marc.* 11, 2: "*De alimentis publicis multa prudentur invenit. curatores multis civitatibus, quo latius senatorias tenderet dignitates, a senatu dedit.*" w tym fragmencie *curatores* są tłumaczeni, jako "opiekunowie miast" (H. Szelest (tłum.), *op. cit.*, s. 71). Zdaniem J. Lallemand, *logistes* pojawili się, przynajmniej w Egipcie, dopiero w IV w. n.e. (J. Lallemand, *op. cit.*, s. 107).

⁶⁰⁸ SHA *Marc.* 11, 9; R. A. Bauman, *op. cit.*, s. 156.

Organizacja

Curatores nie działali samodzielnie, jednakże na temat dokładnej organizacji nie ma w źródłach zbyt wielu informacji. Urzędnikiem wspomagającym *curatora* mógł być *repunctor*, który był powoływany przez miasta, prawdopodobnie w celu sprawdzenia prawidłowości wydawania środków przez poszczególne kolegia, jak kolegium rzemieślników⁶⁰⁹.

Od III w. prawdopodobnie każde miasto miało swojego kuratora. Większość z nich pochodziła ze stanu dekurionów. Senatorowie byli ustanawiani tylko dla najważniejszych miast⁶¹⁰.

Zadania

Oficjalnym zadaniem *curatores* było udzielanie pomocy władzom miejskim w zarządzaniu finansami oraz ich porządkowaniu w razie potrzeby⁶¹¹. Byli to kontrolerzy cesarscy wysyłani do miast imperium, przypisywani do jednego lub kilku miast. Wywodzili się z różnych stanów społecznych – od senatorów do zwyczajnych dekurionów⁶¹². *Curatores rei publicae* troszczyli się o zdrowie i dobro organizmów miejskich⁶¹³. Na wschodzie urząd ten funkcjonował pod nazwą *logistēs* (*logeutai*, *logistai*, *eklogistai*)⁶¹⁴. *Curatores rei publicae* mieli do pogodzenia dwie z pozoru przeciwstawne funkcje – z jednej strony mieli zagwarantować autonomię administracyjną i finansową pojedynczych *civitates* Italii i prowincji, a z drugiej strony – zapewnić wydajną, stabilną i organiczną kontrolę administracji centralnej nad organizacją administracyjną i finansową tych *civitates*⁶¹⁵. Ich władza ulegała stopniowemu rozszerzeniu. Mieli także czuwać nad regularnym płaceniem podatków oraz świadczeniem różnych powinności przez ludność. Podejmowali oni właściwie decyzje we wszystkich ważniejszych sprawach dotyczących miast. Ograniczało to

⁶⁰⁹ M. ATUSIUS M.F. OUF. GLYCERUS (*CIL* V 5847). Tekst pochodzi prawdopodobnie z II w. n.e.

⁶¹⁰ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 543.

⁶¹¹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 543; G. Alfödy, *op. cit.*, s. 261; D. J. Mattingly, R. B. Hitchner, *op. cit.*, s. 177; P. Garnsey, R. Saller, *op. cit.*, s. 34; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 198.

⁶¹² A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 543; D. J. Mattingly, R. B. Hitchner, *op. cit.*, s. 177; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 279.

⁶¹³ E. Lo Cascio, *op. cit.*, s. 685.

⁶¹⁴ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 295; S. LeRoy Wallace podaje, iż jeden *eklogistai* był przyporządkowany do jednego *nomu*. Urzędowali oni w Aleksandrii, gdzie otrzymywali oni sprawozdania poborców podatków w naturze i w pieniądzu. Ich obowiązkiem było sprawdzenie tych sprawozdań i porównanie ich z listami podatkowymi, w celu sprawdzenia, czy potrzeby finansowe państwa zostały zaspokojone. (S. LeRoy Wallace, *op. cit.*, s. 32).

⁶¹⁵ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 117; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 798.

samodzielną działalność władz municypalnych⁶¹⁶. *Curatores* przez długi czas byli postrzegani, jako przejaw centralizacji władzy i zwiększania ingerencji władcy w zarządzanie miastem. Przekonanie to jest obecnie odrzucane, podobnie jak jest odrzucane przekonanie o „totalitarnych” elementach późnego Rzymu i upadku społeczności miejskich⁶¹⁷.

Curatores regionum wspomagali prefekta miasta w jego działalności. *Curatores* rozstrzygali w okresie republiki i pryncypatu mniejsze spory pomiędzy *publicani* a podatnikami. Mieli oni uprawnienie albo do samodzielnego wymierzania kar wobec publikanów pobierających zbyt wysokie cła i myta (*vectigalium*), albo do przekazania sprawy pod jurysdykcję prefekta miasta. Uprawnienie to miał im nadać cesarz Marek Aureliusz⁶¹⁸.

Stosunki handlowo-pieniężne wywierały wprowadzić ogromny wpływ na rozwój gospodarki cesarstwa, nie były jednak jej głównym czynnikiem. Mimo porażek militarnych w III w., tereny, które najbardziej cierpiały z powodu wojen, nadal popierały władze rzymskie⁶¹⁹. Zadłużenie miast z tytułu podatków rosło w III w. n.e. Czego przykłady były podane w pierwszym rozdziale niniejszej rozprawy, cesarze od czasu do czasu umarzali zaległości podatkowe, lecz szybko gromadziły się one na nowo. Nie pomogło zatem mianowanie kuratorów dla kontroli finansów miejskich⁶²⁰.

Powoływanie *curatores* było logicznym uzupełnieniem administracji fiskalnej. Ktoś inny nadzorował ilość zbieranych podatków, ktoś inny zajmował się ich zbieraniem, ktoś inny rozdziałem, a ktoś inny kontrolował finanse miast. *Curatores* mogli pełnić rolę współczesnych regionalnych izb obrachunkowych, gdyż w przeciwieństwie do skarbników miast byli, podobnie jak regionalne izby obrachunkowe, niezależni od władz miejskich.

Procurator

Kolejnym bardzo ważnym urzędem w administracji skarbowej w okresie dominatu byli *procuratores*. *Procuratores* byli urzędem kluczowym w administracji

⁶¹⁶ T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 123.

⁶¹⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 296.

⁶¹⁸ SHA, *Marcus Aurelius* 11, 9; M. De Dominici, *Sulle attribuzioni dei "procuratores" ...*, s. 127; S. Ruciński, *op. cit.*, s. 187; R. A. Bauman, *Human Rights in Ancient Rome*, Routledge, London 2003, s. 156.

⁶¹⁹ H. Sztajerman, *op. cit.*, s. 10.

⁶²⁰ Ibidem, s. 91.

podatkowej i finansowej, stając się także „narzędziem” kontroli imperialnej w poszczególnych częściach Imperium⁶²¹.

Historia urzędu

W historii tego urzędu wskazuje się, iż *procuratores* już za czasów Augusta zarządzali finansami prowincji cesarskich. Za Claudiusa prokuratorami zaczęto też tytułować prefektów prowincji ekwickich oprócz Egiptu. Dlatego np. Caius Pontius Pilatus, prefekt Judei w latach 26-36 (co wiemy z zachowanej inskrypcji), jest anachronicznie określany przez Flaviusa Iosephusa i Tacita jako prokurator. Zmiana tytułu pokazywała ich niską rangę na prowincji; gdy bowiem w 198 r. w Mezopotamii powstała druga obok Egiptu wielka prowincja ekwicka z potężną załogą wojskową, jej namiestnik otrzymał tytuł prefekta.

Liczba prefektów i prokuratorów ekwickich rosła przez nadanie rangi prefektów dowódcom eskadr floty wojennej, tworzenie wyspecjalizowanych prokuratur w Rzymie i prowincjach oraz dublowanie niektórych stanowisk przez subprefektów i subprokuratorów: z ok. 35 pod koniec panowania Augusta, do ok. 70 za Domicjana, 110 za Hadriana i 180 za Septymiusza Sewera⁶²².

Organizacja

Liczba stanowisk prokuratorских była duża i nieustannie rosła. Od czasów Augusta i liczby ok. 32-35 stanowisk prokuratorских do Domicjana liczba ta urosła do ponad 70 stanowisk⁶²³. M. Żyromski podzielił te stanowiska wg kryterium miejsca ich

⁶²¹ Tacitus, *Annales* 12, 60; Suetonius, *Claudius* 12; Suetonius, *Caligula* 47; Suetonius, *Divus Vespasianus* 16; Tacitus, *Annales* 15, 44; Suetonius, *Nero* 35; Suetonius, *Galba* 12; Suetonius, *Divus Iulius* 79. *Procuratores* w źródłach zdaniem specjalistów mogło oznaczać jedną z trzech kategorii osób: 1. namiestników prowincji, 2. urzędników skarbowych, którzy całkowicie zarządzali pod względem finansowym prowincjami cesarskimi, a także w prowincjach senatorskich kontrolowali dochody państwowe, 3. urzędników skarbowych, którzy w całym państwie zarządzali dochodami cesarza. Świadczy to o problemach w nazewnictwie poszczególnych urzędów oraz określaniu ich kompetencji. (Gajusz Swetoniusz Trankwillus, J. Niemirska-Pliszczyńska (tłum.), *Żywoty Cezarów*, Wrocław 1987, s. 211).

⁶²² R. Duncan-Jones, *Money and government* ..., s. 37-39; T. Łoposzko, *Zarys dziejów* ..., s. 30, 119; A. Ziółkowski, op. cit., s. 819-820; Na temat prokuratorów *res privata* oraz *ad bona cogenda*: SHA, *Severus* 12, 4: „*tuncque primum privatarum rerum procuratio constituta est.*”; Egiptem zarządzał specjalnie powołany prefekt – *praefectus Aegypti*, w imieniu Cesarza, który był formalnie biorąc prywatnym właścicielem Egiptu. Prefekt musiał być koniecznie ekwitą. (T. Łoposzko, *Zarys dziejów* ..., s. 29).

⁶²³ Ciekawą, choć nie potwierdzoną informację podaje A. Ziółkowski pisząc, iż z powodu braku odpowiedniej liczby kwestorów, gdyż August nie chciał, by było ich więcej niż 20, aby utrzymać republikańską liczbę kwestorów, osoby sprawujące w rzeczywistości funkcje kwestorów w prowincjach cesarskich nosiły tytuł *procuratores*, dotąd ograniczony do sfery prywatnej. (A. Ziółkowski, op. cit., s. 788).

sprawowania – na prowincjach oraz w Italii oraz według ich stopnia⁶²⁴. Ogólna liczba cywilnych prokuratorów miała wynosić 136 za czasów Kommodusa oraz 174 za czasów Sewerów. Byli oni podzieleni na: *trecenarii* (odpowiednio 1 w 192 r. i 10 w 211 r. n.e.), *ducenarii* (36 i 37), *centenarii* (48 i 56), *sexagenarii* (51 i 71). Z powyższego wynika, iż było jedno ogólne określenie *procuratores* na oznaczenie różnych urzędów, wyspecjalizowanych i zajmujących się np. administracją konkretnymi własnościami państwowymi, lub pobierających określone podatki.

Zarówno *procuratores*, jak i *praefecti* otrzymywali za swą służbę wynagrodzenie w formie okresowo wypłacanej pensji. W okresie wczesnego cesarstwa kształtowało się ono w wysokości od 60 tys. sesterców rocznie dla dowódców niższych

⁶²⁴ Urzędy prokuratorские sprawowane w administracji prowincji:

a) w stopniu *sexagenarii*:

-*procurator ad census accipiendos Cappadociae*; *procurator provinciae Corsicae*; *procurator XX hereditatium per Hispaniam citeriorem*; *procurator Augusti ad curam gentium in Africa*; *archistrator praefecti Aegypti*;

b) w stopniu *centenarii*:

vice archiereus Aegypti; *procurator Daciae Apulensis*; *procurator provinciae Moesiae inferioris*; *procurator Augusti regionis Chersonesi*; *procurator argentarium Pannonicarum*; *procurator provinciae Galatiae*; *procurator Augusti et praepositus vexillationum per Achaia*; *procurator publici portorii vectigalis Illyrici per Raetiam*; *procurator Augusti Macedoniae et Thraciae*; *procurator Alpium maritimarum*; *procurator provinciae Alpium*; *procurator tractus Carthaginiensis*; *procurator provinciae Liburniae*; *procurator Neaspoleos et mausolei*; *procurator ad dioecesisin Alexandriae*

c) w stopniu *ducenarii*:

procurator Lusitaniae et Vettoniae; *procurator Pannoniae et Delmatiae*; *procurator Mauretaniae Caesariensis*; *procurator Mauretaniae Tingitanae*; *procurator Raeticae*; *procurator Lugdunensis et Aquitaniae*; *procurator provinciae Britanniae*; *procurator Hispaniae Baeticae*; *procurator Cappadociae*; *rationalis Aegypti*; *procurator provinciae Hispaniae citerioris Tarraconensis*; *procurator Asiae*; *praeses provinciae Sardiniae*; *procurator provinciae Narbonensis*; *procurator provinciae Belgicae*; *procurator provinciae Africae*.

2. Urzędy *procuratora* sprawowane w Italii:

a) w stopniu *sexagenarii*:

- *procurator Romae frumenti comparandi*; *procurator ludi matutini*; *procurator ad familiam gladiatoriam Transpadanam*; *subcurator aedilum sacrarum et operum locorumque publicorum*; *procurator alimentorum per viam Aemiliam*;

b) w stopniu *centenarii*:

- *procurator rationis privatae*; *procurator rationis patrimonii*; *procurator operum publicorum*; *subpraefectus annonae*; *praefectus vehiculorum*; *a commentariis praefecti praetorio*; *delectator Augusti*;

c) w stopniu *ducenarii*:

- *procurator XX hereditatium*; *praepositus a censibus*; *procurator ludi magni*; *procurator a rationibus*; *procurator patrimonii Augusti*; *procurator ab epistulis*; *procurator a libellis*; *praefectus legionis II Particae*.

(M. Żyromski, *Praefectus Classis: the Commanders of Roman Imperial Navy during the Principate*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2001, s. 30-38). W Afryce funkcjonowali także *procuratores quattuor publicorum Africae* (M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni dei "procuratores" ...*, s. 115). Czasem występuje także jako *curator frumenti comparandi in annonam urbis* – za czasów Trajana, urząd ten miał mieć podobne kompetencje do *procurator Augusti praediorum saltuum Hipponensis et Thevestini* – prokurator cesarskich domen w Hippo oraz Teweście (P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 223). Prawdopodobnie prowadził on skup zboża na potrzeby miasta Rzymu. *Procuratores rationis privatae* funkcjonowali w wielu prowincjach, co świadczy o wadze tego urzędu oraz o tym, iż mieli czym administrować. (A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 247).

stopni, do 200 – 300 tys. sesterców dla prefekta. Jego wysokość zależała od wagi sprawowanej funkcji i zakresu obowiązków⁶²⁵. Wydatki na nich wynosiły od 15,4 milionów sesterców rocznie w 192 r. n.e. do 20,3 milionów sesterców w 211 r. n.e. Prawdopodobnie także istniało *consilium* wspomagające *procuratora* w zarządzie kopalniami soli. W zależności od wielkości społeczności, w mniejszych społecznościach kopalnie soli były zarządzane bezpośrednio przez *procuratora a rationibus* lub *rationalis*, a w większych społecznościach, przez specjalnie do tego powołanych *procuratores*⁶²⁶.

Procuratores nadzorujący pobór podatków z prowincji mieli pod sobą cały sztab ludzi: sekretarzy, *commentarienses*, *tabularii*, *dispensantores* (skarbników), *arcarii* (nadzorców wpływów podatkowych)⁶²⁷, *probatores* (kontrolerów, inspektorów kopalń). Ponadto, mieli do pomocy *machinatores* – inżynierów, *praeses fodinae* – sztygarów, nadzorujących prace w kopalniach. Liczba tych urzędników podległych *procuratores* była tak duża, że w pewnym momencie zaczęto dzielić prowincje na „górnice” oraz „nie-górnice”⁶²⁸. Podlegali im również *conductores*, którzy byli w okresie pryncypatu odpowiedzialni za pobór podatków⁶²⁹. *Procuratores* w Egipcie podlegali: *strategos*, odpowiedzialni za pobór podatków, jego znaczenie zmalało w IV w. n.e.⁶³⁰, musiał on składać pisemne sprawozdania *procuratorowi*, ponadto, sprawował on także częściowo jurysdykcję w sprawach dotyczących podatków⁶³¹; *censitor* – geodeta mierzący grunt, *iuratores* – pomagający w mierzeniu gruntów, *dekaprotos* – pobierający różne podatki⁶³². R. Taubenschlag wskazuje jednak, iż to *iuratores* byli geodetami mierzącymi grunt. Dwaj *iuratores* działający razem potwierdzali prawidłowość dokonanych pomiarów (deklaracji) składanych przez właścicieli gruntów. Zadaniem *iuratores* była zatem kontrola tych deklaracji i wyłapywanie celowych lub

⁶²⁵ T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 30, 119.

⁶²⁶ E. De Ruggiero, *Intorno ai XVI ...*, s. 68.

⁶²⁷ Byli to urzędnicy w randze kwestora, zajmujący się także organizacją igrzysk za pieniądze publiczne. (S. Roda, *Magistrature senatorie minori nel Tardo Impero Romano*, SDHI 43/1977, s. 76). Urząd ten nie był jednak jednolity, w źródłach spotykamy *arcarii* jako niewolników *familia Caesaris*, jako wyzwolenców o mało precyzyjnie określonych kompetencjach, jako urzędników zaangażowanych w system fiskalny państwa, jako nadzorców wpływów podatkowych czy administratorów kopalni soli. (Ibidem, s. 82-85; CTh. 10, 1, 11; CTh. 12, 6, 14; CTh. 12, 6, 32; C. 10, 6, 1; C. 11, 43, 8).

⁶²⁸ D. Elkington, *op. cit.*, s. 199; M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 122.

⁶²⁹ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 118.

⁶³⁰ Stał się jednym z podmiotów nadzorujących pobór podatków (A. K. Bowman, *Papyri and Roman Imperial History, 1960-75*, JRS 66/1976, s. 166; A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 329).

⁶³¹ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 486.

⁶³² C. Adams, *op. cit.*, s. 108; R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D. Vol. II ...*, s. 40.

przypadkowych błędów zaniżających np. wielkość gruntów do opodatkowania⁶³³. Z czasem funkcje sądowe *strategosa* w sprawach skarbowych zostały przejęte przez *idiologus*⁶³⁴.

Urząd głównego księgowego cesarskiego (*procurator a rationibus*), który z czasem zaczął pełnić urząd ministra finansów, został zastąpiony w okresie późnego cesarstwa przez urząd *comes sacrarum largitionum* (komes świętych rozdawnictw)⁶³⁵. *Procurator a rationibus* (od rachunków), obok innych urzędników, jak *ab epistulis* (od korespondencji), *a libelli* (od petycji), *a memoria* (od archiwów) i *a studiis* (od pisania mów), później doszedł też szef biura *a cognitionibus* (od spraw sądowych), który wykształcił się za czasów Claudiusa. Urzędy te były sprawowane przez zaufanych wyzwoleńców Claudiusa⁶³⁶.

Zadania

Funkcja *procuratora* miała wymiar czysto administracyjny. Nadzorował on kopalnie, kamieniołomy, kopalnie soli⁶³⁷. *Procuratores* trudnili się także poborem *portoria* oraz *vicesima hereditatum*.

W opisie organizacji *procuratores* wskazano poniekąd ich zadania. Kolejno, w Rzymie funkcjonowali *procuratores* do zarządu określonymi monopolami państwa. I tak, istniał *procurator ferrariarum*⁶³⁸ oraz *procurator sociorum miniariarum*⁶³⁹. Prokuratorzy ci zajmowali się kopalniami żelaza oraz miedzi. Na terenie Dacji swój urząd pełnił również *procurator aurarium* sprawujący nadzór nad kopalniami złota w

⁶³³ R. Taubenschlag, *Customary law ...*, s. 48.

⁶³⁴ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 492.

⁶³⁵ B. F. Deutsch, *op. cit.*, s. 485-486. Zdaniem innych autorów, to bezpośrednio *rationalis* zastąpił urząd *procuratora a rationibus*. Tytuł ten był następnie zastępowany przez *rationalisa* w III w. n.e., początkowo w mowie zwyczajowej, następnie w pismach oficjalnych. Po czasach Dioklecjana zaniechano używania dawnej nazwy *procurator a rationibus*, w pełni zastępując ją *rationalis*. (H. A. Sanders (ed.), *op. cit.*, s. 267; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 249-250; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 797; *Procuratorowi a rationibus* co najmniej od czasów Marka Aureliusza podlegał *procurator summarum rationum*. Urząd *a rationibus* oraz inni nadzorujący wydatki byli zobowiązani do przedstawiania rachunków przed senatem.

⁶³⁶ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 820.

⁶³⁷ J. Toutain, *op. cit.*, s. 290.

⁶³⁸ E. De Ruggiero, *Intorno ai XVI ...*, s. 76.

P.e.C. III 4809: *Isidi Norei(ae) v(otum) s(olvit) l(Ibsen) m(erito) pro salute Q. Septuei Clementis con(ductoris) fer(ariarum) N(oricarum) p... d et Ti. Cl(audi) Heraclae et Cn. Octa(vi) Secundi pro(curatorum) fer(rariarum) Q. Septueius Valens pro(curator) fer(rariarum)*.

P.e.C. III 5036: *Termunibus Aug(ustis) sacr(um) Q. Calpurnius Phoebianus c(onductor) f(errariarum) N(oricarum) et Q. Calpurnius Phoebianus iunior et Charitonianus fili restituerunt curante C. Iul(io) Hermete proc(uratore)*.

⁶³⁹ CIL VI 9634: *C. Miniarius Atimetus procu(rator) sociorum miniariarum*.

tej prowincji⁶⁴⁰. Kopalniami zajmował się także *procurator metallorum*⁶⁴¹. Kopalniami soli zaś *procurator saltus*⁶⁴². Specjalny *procurator* zarządzał także *arca salinarum romanorum*, do których wpływały tylko środki ze sprzedaży soli.

W zakresie poboru podatków również spotykamy się z przykładami różnorodnych *procuratores*. Mamy informacje o *procurator vectigaliorum populi Romani quae sunt citra Padum*⁶⁴³. Funkcjonowali także *procuratores* zajmujący się zarządami poszczególnych *fiscus*. W Aleksandrii funkcjonował ponadto *procurator fiscus Alexandrinus*, podobnie jak *procurator fiscus Asiaticus*, *fiscus Gallicus*, *fiscus Iudaicus*⁶⁴⁴.

Procuratores, jako urzędnicy wyżsi stopniem od prefekta, często zastępowali gubernatorów prowincji⁶⁴⁵. *Procuratores* sprawdzający się w różnych dziedzinach finansów i gospodarki państwowej, zarządzali mniej ważnymi tzw. „prowincjami prokuratorskimi”, jak np. Judea. Już w czasach Augusta było 25 prokuratorów ze stanu ekwitów⁶⁴⁶.

Procurator pilnował aktualności rejestrów podatków, rachunków zbiorów oraz dostaw dla armii. Mógł być pociągnięty do odpowiedzialności za ich niezgodność ze stanem rzeczywistym, za nadużycia i oszustwa⁶⁴⁷. W prowincjach cesarskich *procuratores* nie tylko zbierali podatki od dzierżawców majątków cesarskich, ale także podatki publiczne. Biorąc pod uwagę bezpośrednie związki prokuratorów z cesarzami,

⁶⁴⁰ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 749.

⁶⁴¹ C. 11. 7 (*de metallariis et metallis et procuratoribus metallorum*). Z konstytucji z 386 r. n.e. wynika, iż ci *procuratores* byli wybierani przez *decuriones* do poboru podatków z kopalni. W niebezpiecznych okresach zdarzało się, że porzucali oni swoje funkcje. Konstytucja ta nakazywała przywrócenie ich na urząd, gdyż nie mogli się oni zwolnić z wykonywania swoich obowiązków:

CTh. 1, 32, 5: „Cum procuratores metallorum intra Macedoniam Daciam Mediterraneam Moesiam seu Dardanium soliti ex curialibus ordinari, per quos sollempnis profligetur exactio, simulato hostili metu huic se necessitati subtraxerint, ad implendum munus retrahantur ac nulli deinceps licentia laxetur prius indebitas expetere dignitates, quam subeundam procuracionem fidei sollertique exactione compleverint.”

⁶⁴² E. Costa, *op. cit.*, s. 183-184.

⁶⁴³ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 107.

⁶⁴⁴ E. De Ruggiero, *Di un procuratore ...*, s. 261.

⁶⁴⁵ S. Dando-Collins, *Legiony Cezara*, Bellona, Warszawa 2009, s. 332.

⁶⁴⁶ T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...* s. 29; W tym samym dziele T. Łoposzko podaje, iż nawet niewolnikom udawało się dojść wyjątkowo do urzędu prokuratora. (T. Łoposzko, *Zarys dziejów ...*, s. 100).

⁶⁴⁷ C. Adams, *op. cit.*, s. 94. P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 799.

Tacitus, *Annales* 4, 15: „ita quamquam novo homini censorium funus, effigiem apud forum Augusti publica pecunia patres decrevere, apud quos etiam tum cuncta tractabantur, adeo ut procurator Asiae Lucilius Capito accusante provincia causam dixerit, magna cum adseveratione principis non se ius nisi in servitia et pecunias familiares dedisse: quod si vim praetoris usurpasset manibusque militum usus foret, spreta in eo mandata sua: audirent socios.” Tacitus, *Historiae* 4, 50: „nec multo post Piso interficitur; namque aderat qui nosceret, Baebius Massa e procuratoribus Africae, iam tunc optimo cuique exitiosus et inter causas malorum quae mox tulimus saepius rediturus”. *Procuratores* na prowincjach za czasów Domicjana ściągali poszczególne podatki, np. tzw. podatek żydowski. (Suetonius, *Domitianus* 12).

mieszkańcy prowincji często traktowali ich jako reprezentantów państwa rzymskiego, w kilku zaś przypadkach powierzono im dowództwo w prowincjach⁶⁴⁸.

Procuratores zatwierdzali także obliczenia dokonywane przez księgowych (*tabularii*), które nie miały mocy prawnej, dopóki nie zostały zatwierdzone, stanowiło to przykład dbania o interesy *fiscus*:

C. 10, 1, 2 Imperator Gordianus. *Instar obtinere minime potest rei iudicatae computatio a tabulariis facta, nisi sententia procuratoris fuerit comprobata.* *

Gord. a. Sereno. * <a XXX >

Wskazać należy, iż konstytucja ta pochodzi z czasów cesarza Gordiana, a więc pierwsza połowa III w. n.e., czyli sprzed okresu będącego w zainteresowaniu autora rozprawy. Mimo to, znajduje się ona w Kodeksie Justyniana, czyli hipotetycznie powinna mieć zastosowanie w dominancie. W okresie pryncypatu *procuratores* w prowincjach wydawali wyroki, którym przyznano taką ważność, jak gdyby sam cesarz rozstrzygał. Później z kolei kompetencje ich zarówno w prowincjach, jak i w stolicy zostały niemalże zrównane z kompetencjami pretora⁶⁴⁹.

Procuratores ad census accipendos przejęli w późniejszym okresie rozwoju państwa rzymskiego funkcje cenzorów⁶⁵⁰. Zastąpili oni wcześniej funkcjonujących na prowincjach *censores*, *censitores*, *adiutores ad census provinciae*, *dispensatores ad census provinciae*, nad którymi nadzór sprawowali namiestnicy prowincji – *proconsules* lub też specjaliści *legati Augusti ad census (censibus) accipendos*, którzy to legaci nie mieli jednak uprawnień namiestników prowincji. *Procuratores ad census accipendos* byli niezależni w wykonywanych funkcjach. Byli to urzędnicy w stopniu ekwity (*equestres*). Przydzielani oni byli dla każdej prowincji oddzielnie. Pomagali im *dilectatores*, również w randze ekwity (*equestres*) do pomocy w określaniu właściwego *status* poszczególnych osób⁶⁵¹.

W okresie dominatu, *procuratores* administrowali także prywatnym majątkiem cesarza na prowincjach. Byli to *procuratores ducenarii*⁶⁵². Do pomocy mieli wielu *magistri*, którzy z kolei posługiwali się *tractores* oraz *exactores* do poboru czynszu z najmu gruntów cesarskich. Za prywatny majątek cesarza w Egipcie odpowiadał

⁶⁴⁸ B. Salway [w:] E. Bispham (red.), *op. cit.*, s. 119-120.

⁶⁴⁹ Tacitus, *Annales* 12, 60.

⁶⁵⁰ F. P. Garofalo, *Questioni di amministrazione romana. Il "census" sotto l'Impero*, BIDR 13/1900, s. 279.

⁶⁵¹ F. P. Garofalo, *op. cit.*, s. 278-281.

⁶⁵² J. Kolendo, *Kolonat ...*, s. 37. *Ducenarii* mieli zakaz poboru podatków z mieszkańców prowincji, zgodnie z regulacją z 364 r. n.e. – CTh. 11, 7, 9.

procurator usiacus. Stał on na czele urzędu zwanego *ousiakos logos* lub *ratio usiaca*⁶⁵³. *Procurator Augusti in Africa* zajmował się z kolei administracją całości domen cesarskich w Afryce⁶⁵⁴. Potwierdzeniem istnienia tego *procuratora* była także inskrypcja znaleziona na jednej z tablic, 60 kilometrów od Rzymu:

*Ulpiae Euhodiae coniugi optima T(itus) Flavius Aug(usti) lib(ertus) Delphicus [t]abularius a ratio[n](ibus), p[ro]c(urator) ration(um) thesaurorum, hereditatium, fisci Alexandrin(i).*⁶⁵⁵

Procurator thesaurorum był wyżej w hierarchii od *procuratora patrimonii*⁶⁵⁶. W Galii funkcjonował *procurator et praedia Galliana*⁶⁵⁷. W Afryce z kolei *procurator per Numidiam, procurator regionis Thebes(tinae)*⁶⁵⁸.

Procurator fisci miał prawo żądać zwrotu rzeczy z której mógłby się zaspokoić *fiscus*, a która została sprzedana przez dłużnika *fiscusa* w wyniku oszustwa za cenę niższą od jej wartości⁶⁵⁹.

Procuratores, jako przedstawiciele cesarza zasiadali w komisji wraz z namiestnikiem prowincji oraz *advocatus fisci* w sprawach dotyczących majątku *fiscus*⁶⁶⁰.

⁶⁵³ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 250; P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 222.

⁶⁵⁴ Administracja ta do czasów Trajana spoczywała w rękach jednego urzędnika rezydującego w Kartaginie i należącego do kategorii *sexagenarii*. Z Afryki mamy ponadto wiadomości o posiadłościach cesarskich, zawarte u Pliniusza, który powołuje się na listy prokuratorów Augusta i Neroną mówiące o nadzwyczajnych zbiorach w Byzacjum (wschodnie wybrzeże Afryki). Zdaniem J. Kolendo nie chodzi tu o urzędnika zajmującego się interesami *fiscus*, lecz o prokuratora zarządzającego posiadłościami cesarskimi, których istnienie w Afryce w czasach Neroną nie budzi wątpliwości. Urzędnik kierujący administracją majątków cesarskich miał bowiem więcej okazji do wysyłania raportów o niezwykłych urodzajach niż prokurator ściągający świadczenia na rzecz *fiscus*. Dopiero bowiem od czasów Klaudiusza *fiscus* przejmuje od *aerarium* obowiązek dostarczania zboża plebsowi rzymskiemu. Prokuratorzy ci, wywodzący się ze stanu rycerskiego, z których jeden kierował cesarskim resortem finansowym, drugi sprawował nadzór nad okręgami domen oraz nad ściąganiem i transportem annony z cesarskich majątków. Ci reprezentanci władcy stali się siłą rzeczy dostojnikami prowincji i pod niejednym względem rywalami prokonsula, podobnie jak legat cesarski, dowódca wojska. Także niedatowana inskrypcja, którą wystawiają kwestorowi *mancup(es) stipend(iorum) ex Africa* wskazywałaby na to, że w Afryce ściąganiem *stipendium* zajmowała się administracja senatorska. (J. Kolendo, *Kolonat ...* s. 25, 38; T. Kotula, *Afryka Północna ...*, s. 389; Pliniusz, *Naturalis Historia* 18, 21). Transport podatków płatnych w pieniądzu odbywał się przy pomocy szybszego *Cursus Velox*. Zarówno *Cursus Clabularis* jak i *Cursus Velox* wchodziły w skład *Cursus Publicum*. Także z magazynów cesarskich podatki płatne w naturze dostarczane były na potrzeby m.in. armii przy użyciu *Cursus Clabularis* – opierający się na transporcie wykonywanym przez woły zaprzężone do wozów. (Procopius, *Anecdota* 30, 2; A. J. Silverstein, *op. cit.*, s. 33).

⁶⁵⁵ D 01518 = AE 1888, 00130 = AE 1889, 00088, dostępne w bazie danych inskrypcji: <http://archive.is/oHCcX> [ostatnie wejście: 04.01.2018 r.]; E. De Ruggiero, *Di un procuratore ...*, s. 262.

⁶⁵⁶ E. De Ruggiero, *Di un procuratore ...*, s. 266.

⁶⁵⁷ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 107.

⁶⁵⁸ T. Kotula, *Studia nad problemem afrykańskiej annony*, *Przegląd Historyczny* 49/1, 1958, s. 4.

⁶⁵⁹ C. 10, 1, 3.

⁶⁶⁰ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 130.

C. 2, 36, 2 Imperator Alexander Severus . *Si adversus privatos in integrum restitutionem tam tu quam fratres tui desideratis, praesidis provinciae viri clarissimi notio est isque causa cognita aestimabit, an auxilium quod imploratis conferri in vos debeat. Quod si adversus fiscum id postulatis, intellegitis procuratorem meum una cum praeside, praesente fisci patrono, adire vos debere*
* Alex. a. Antiocho et Aliis. *<a 226 d. k. aug. Alexandro a. II et Marcello Conss.>

Zgodnie z powyższą regulacją, spory majątkowe rozstrzygał namiestnik prowincji. W zakresie sporów majątkowych sprawy takie były rozstrzygane w obecności prokuratora cesarskiego. Autor rozprawy nie znajduje jednak potwierdzenia w źródłach tego, co podaje M. De Dominicis, iż wchodził on wraz z namiestnikiem w skład jakiejś komisji. Równie dobrze, namiestnik mógł rozstrzygać spory o zwrot majątku, w których *procurator* występował naprzeciwko osoby domagającej się zwrotu jej własności. Tak, jak obecnie występuje Prokuratoria Generalna w sporach z udziałem Skarbu Państwa, rozstrzyganych przed sądami.

Procuratores wnosili także skargi przeciwko osobom, które dzierżały grunty *fiscusa*⁶⁶¹. Urzędowi *procuratora* poświęcony jest tytuł trzydziesty drugi w pierwszej księdze Kodeksu Teodozjańskiego. Rachunki *procuratores* były sprawdzane i zatwierdzane przez *susceptores*⁶⁶².

W Rzymie działał także urząd *procurator tironum*. Nadzorował on pobór podatku rekrutacyjnego⁶⁶³. Stan senatorski uzyskał możliwość płacenia *aurum*

⁶⁶¹ D. 49, 14, 47. Osoby te odpowiadały jedynie za wysokość *vectigal*, do którego uiszczania były same zobowiązane. Stąd też, mogły one wydzierżawiać za wyższą kwotę te grunty innym osobom, nadwyżkę zachowując sobie.

⁶⁶² CTh. 1, 32, 3 pr. z 377 r. n.e.

⁶⁶³ *Capitularium* (inna nazwa to *temonarium*) był to podatek rekrutacyjny, wprowadzony prawdopodobnie przez Dioklecjana. Obejmował on wszystkie prowincje i był płacony corocznie, nie przez wszystkie prowincje jednocześnie, ale rotacyjnie, aby nie obciążać wszystkich prowincji co roku. Jego poborem zajmował się *procurator tironum*. Szczegółowy opis tego podatku przedstawił A. Świętoń. Podaje on m. in., iż podatnicy, aby sprostać wymaganiom podatkowym, łączyli się w *consortia* zwane *temones* lub *capitula*, na czele których stał *temonarius* / *capitularius*, na którym stał obowiązek dostarczenia rekruta. Stąd też, podatek ten obciążał określone terytorium, tzn. podatników zamieszkujących określone terytorium. *Temonarium* nie płacili urzędnicy pałacowi, urzędnicy w randze *comites et magistri*, członkowie rady cesarskiej oraz inni urzędnicy szczegółowo wymienieni przez A. Świętonia, których lista znajduje się w Kodeksie Teodozjańskim. Zwolnione były także domeny cesarskie oraz, *veterani*, a także naczelnicy szkół *agentes in rebus*. Ponadto, od 407 r. nie płacili *capitularium* urzędnicy, którzy osiągnęli stopień trybuna lub prepozyta, majątki kościelne oraz mieszkańcy Konstantynopola. (A. Świętoń, *Przymus* ..., s. 124-128; R. Delmaire, *op. cit.*, s. 323; J. Lallemand, *op. cit.*, s. 210; CTh. 11, 16, 6 – o zwolnieniu z tego podatku *palatini* oraz mieszkańców Konstantynopola; CTh. 6, 35, 3 – o zwolnieniu z tego podatku innych urzędników, m.in. *cubiculis*, członków rady cesarskiej i innych; CTh. 11, 16, 15 – o zwolnieniu z podatku *comites*, *notarii*, *cubicularii* oraz *ex cubicularii*; CTh.

tironicum na mocy konstytucji z 397 r. Mógł on samodzielnie zdecydować, czy zapłaci złoto rekrutacyjne, czy dostarczy rekruta⁶⁶⁴.

Procurator Illyricum był to z kolei oddzielny urząd zajmujący się tylko i wyłącznie poborem ceł. Wykształcił się najprawdopodobniej dopiero w III w. n.e.⁶⁶⁵. Pierwsze jednakże wiadomości o *procuratores* pobierających cła w Illyricum pojawiają się już w czasach Kommodusa. Wcześniej pobór tych opłat był wydzierzawiany przedsiębiorcom zwanym *conductores*⁶⁶⁶.

Powyższe rozważania potwierdzają, iż w Rzymie nie było jednego urzędu *procurator*. Było kilkunastu urzędników wyspecjalizowanych w różnych sprawach. Część z nich przetrwała w okresie dominatu, a część została zastąpiona przez nowo powstałe urzędy. Pewne zbicie z tropu może powodować nie tylko w przypadku tego urzędu, ale także innych, ujęcie w Kodeksie Justyniana czy Kodeksie Teodozjańskim urzędów, które nie przetrwały do czasów wydania tych kompilacji. Brakuje w takich przypadkach komentarza kompilatorów, który zdecydowanie ułatwiłby badania nad rzymskim prawem publicznym.

Vicarius

Po charakterystyce urzędów komesa, prefekta pretorianów, namiestnika prowincji, prokuratora oraz, poszczególnych podatków autor przejdzie do opisu wyników badań nad kolejnym urzędem sprawującym nadzór nad służbami fiskalnymi w okresie dominatu, jakim był wikariusz.

Historia urzędu

Pierwsze informacje o tym urzędzie mamy z 293 r. n.e.⁶⁶⁷. Wcześniejszych informacji o tym urzędzie prawdopodobnie nie będzie, gdyż to Dioklecjan utworzył diecezje, jako kolejną jednostkę administracyjną. Co jednak często pokazują badania historyczne, czasem nowe źródła zupełnie zmieniają postrzeganie danej okoliczności postrzeganej dotychczas jako pewnik. J. Wiewiorowski wskazuje, iż w Hiszpanii

11, 18, 1 – o zwolnieniu z podatku *illustres viros praefectos* oraz *magistros militum* a także *comites domesticorum*; CTh. 7, 20, 2 i CTh. 7, 20, 3 – o zwolnieniu weteranów z podatków; CTh. 6, 27, 13 – o zwolnieniu naczelników *agentes in rebus* z tego podatku; CTh. 7, 13, 18 – o zwolnieniu z podatku trybuna lub prepozyta; CTh. 11, 16, 18 – o zwolnieniu z podatku członków *consistorium*).

⁶⁶⁴ A. Świętoń, *Przymus* ..., s. 129; CTh. 7, 13, 13.

⁶⁶⁵ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 241 – 242; W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 645.

⁶⁶⁶ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 285 – 286; Appian z Aleksandrii, *op. cit.*, s. 221.

⁶⁶⁷ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII* ..., s. 76.

comites Hispaniarum miał te same kompetencje z wikariuszem diecezji. Stąd też te dwa terminy są równorzędne. Mogło być też tak, iż urząd *comes Hispaniarum* wysłany doraźnie do prowincji został przekształcony w stały urząd *vicarius Hispaniarum*, z uwagi na większą użyteczność urzędu wikariusza⁶⁶⁸.

Organizacja

W zakresie samej organizacji urzędu wikariusza wskazać należy, iż liczba wikariatów nie była ściśle uregulowana. Przykładowo, italska diecezja była podzielona na dwa wikariaty – jedną, obejmującą północne regiony, podległą *vicariusowi* w randze prefekta pretorianów, a drugą – obejmującą regiony *urbicariae* oraz *suburbicariae*, na czele której nie ma pewności, czy stał urzędnik w randze prefekta pretorianów czy tylko prefekta miejskiego⁶⁶⁹. Podział administracyjny państwa istniał, ale z dzisiejszej perspektywy ciężko jest określić, jakie były przyczyny utworzenia konkretnych wikariatów. Mogło to być efektem kompromisu opartego na jednolitości historycznej danego regionu. Z czasem, urząd *vicarius* w randze prefekta miejskiego został wchłonięty przez *vicarius* *urbis Romae*, czyli wikariusza w randze prefekta pretorianów Italii. *Vicarius Italiae* miał swoją siedzibę w Mediolanie, tam gdzie mieściła się także siedziba sądu cesarskiego oraz prefekta pretorianów Italii⁶⁷⁰. W samej organizacji wikariatów następowały ewolucje, podobnie, jak następuje zmiana organizacji województw w obecnych czasach, niektóre wikariaty były likwidowane, w ich miejsce powstawały inne o zmienionych granicach⁶⁷¹.

W czasach Justyniana zlikwidowano wikariaty i zmniejszono liczbę prowincji. Namiestnicy prowincji otrzymali pełnię władzy. Rozdział między władzą cywilną i wojskową pozostał jedynie w prowincjach granicznych Orientu⁶⁷². Stopniowo też następował zanik *duces* – tradycyjnych duktów i kształtowanie nowej organizacji administracyjnej, w tym organizacji wojskowej. Jak zwraca uwagę J. Wiewiorowski – nie było to raczej związane z brakiem skuteczności działania dotychczasowych struktur

⁶⁶⁸ J. Wiewiorowski, „*Comes Hispaniarum*” ..., s. 275-277.

⁶⁶⁹ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII* ..., s. 181.

⁶⁷⁰ M. De Dominicis, *Il “concilium provinciae” nell’organizzazione amministrativa del Basso Impero*, [w:] M. De Dominicis, *Scritti Romanistici*, Padova 1970, s. 266.

⁶⁷¹ O takich zmianach pisze: J. Wiewiorowski, *Administracja cywilna późnorzymskiej diecezji Tracji za Justyniana Wielkiego (527-565)*, *Przegląd Nauk Historycznych* 2010, R. IX, Nr 2, s. 22; J. Wiewiorowski, *Kompetencje późnorzymskiego vicarius Thraciae w VI-VII w.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* Tom LXII – 2010 – Zeszyt 2, s. 31-32.

⁶⁷² *Defensores civitatis/defensores plebis* zostali powołani prawdopodobnie pierwszy raz przez Walentyniana I. Powoływani byli spośród byłych urzędników państwowych, początkowo z wyraźnym wykluczeniem kuriałów. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 893).

administracji na szczeblu prowincjonalnym. Przyczyny tkwiły bardziej w szerokim zakresie czynników powodujących zmiany całej państwowości i społeczeństwa wczesnobizantyńskiego⁶⁷³. Justynian ustanowił także około 528-529 r. urząd *comes augustianum pontici maris*, jako wyspecjalizowany do poboru ceł w portach na importowane towary⁶⁷⁴.

Zadania

Wikariusz – *vicarius praefecti praetorio* stał na czele diecezji:

CTh. 6, 26, 4 (C. 12, 19, 1): *Proximos memoriae, epistularum ac libellorum ita vicariorum honore cumulamur, ut inter eos merito dignitatis habeantur, qui pro praefectis dioeceses sibi creditas temperarunt, ex eo tempore, ex quo eos splendor indepti proximatus ostendat, insequentibus praeponendi, qui vicarias postea administraverint.*

Z powyższej konstytucji wynika, iż tytuł ten został także przyznany *proximi*, dzięki temu, mieli oni rangę równorzędną do urzędników stojących na czele diecezji

Urząd wikariusza zastępował prefekta pretorianów w ich funkcjach. Sprawował on w hierarchii wyższe stanowisko niż namiestnik prowincji, a jego głównym zadaniem było sprawowanie pieczy nad fiskusem, a nie sprawy wojskowe⁶⁷⁵. Poza nadzorem nad namiestnikami prowincji (z wyjątkiem dwóch prokonsulów Azji i Afryki), *vicarius* nadzorował nakładanie i pobór *annona*. Podlegali im również *rationales summarum* oraz *magistri* (zwani później *rationales*) *rei privatae*⁶⁷⁶. *Vicarius* w zakresie administracji finansowej sprawował również nadzór nad publicznymi licytacjami przeprowadzanymi przez *exactores*⁶⁷⁷.

Jak podaje A. H. M. Jones, cesarz Zenobiusz zabronił wikariuszom i namiestnikom prowincji kontrolować rachunki budynków budowanych za środki obywateli lub z prywatnych majątków. Były one pod całkowitą kontrolą *pater civitatis*:

⁶⁷³ J. Wiewiorowski, *Officium ducis w cesarstwie wschodniorzymskim*, Czasopismo Prawno-Historyczne, Tom LIX – 2007 – Zeszyt 1, s. 171.

⁶⁷⁴ E. Gajda, *op. cit.*, s. 92. Krótko wspomina o tym także D. A. Parnell, *Justinians's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers*, Palgrave Macmillan 2017, s. 138, powołując się na PLRE 2: Rufinus 13.

⁶⁷⁵ Amm. 27, 9, 6; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom II, ...*, s. 81; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 180; J. Wiewiorowski, *Vicarius Thraciarum come costruttore*, Studia Prawnoustrojowe 12/2010, s. 259.

⁶⁷⁶ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 181.

⁶⁷⁷ J. Wiewiorowski, *The abuses of exactores and the laesio enormis – a few remarks*, Studia Ceranea 2/2012, s. 78.

C. 8, 12, 1 Imperator Zeno . *Iubemus provinciarum quidem rectores et singulae dioeceseos viros spectabiles iudices, id est praefectum Augustalem et comitem Orientis et utrosque proconsules et vicarios una cum suis apparitoribus pro tenore generalium magnificae tuae sedis dispositionum discutiendis publicis operibus vel aquae ductibus, qui ex civilibus redditibus vel a quolibet spontanea munificentia facti sunt vel fuerint, modis omnibus abstinere, nec aliquid quolibet modo quolibet tempore in discutiendo civiles redditus vel facta opera vel quae fieri adsolent, unam siliquam sibi ex singulis erogandis solidis vindicando aut quodcumque lucrum captando, cum huiusmodi rebus habere commune, utpote patribus civitatum et curae eorum deputatis.*

Regulacja ta miała zapobiegać nadużyciom namiestników w przypadku, gdyby mieli oni nadzorować publiczne roboty. Nadzór ze strony namiestników nad robotami publicznymi mógł podnieść koszt wykonania określonych robót. Namiestnicy mogli się domagać zysków z tytułu sprawowania takiego nadzoru. W tym momencie, o czym jest mowa w dalszej części tej regulacji, działaliby oni na szkodę danej społeczności miejskiej odpowiedzialnej za wykonanie określonych robót. Za takie działania groziła surowa kara wygnania oraz konfiskaty majątku na rzecz społeczności miejskiej pokrzywdzonej w wyniku nieuczciwych działań namiestnika.

A. H. M. Jones podsumowuje to w ten sposób, iż sytuacja uległa odwróceniu o 180 stopni – rząd cesarski zamiast nakładać nową, ściślejszą kontrolę nad finansami miast, w celu ochrony przed umniejszaniem ich środków, teraz zarządził swoim urzędnikom niewtrącanie się w finanse lokalnych społeczności oraz nakazał pozostawienie nadzoru nad nimi urzędnikom wybieranym przez miasta⁶⁷⁸. Kolejno, zdaniem autora rozprawy w powyższej regulacji nie chodzi tylko o zakaz kontroli, ale o zakaz angażowania się w inwestycje publiczne. Mogło to mieć na celu zapobiegnięcie konfliktowi interesu, który na pewno pojawiłby się, gdyby urzędnik z jednej strony opłacany przez państwo i mający dbać o jego interesy z drugiej strony zarabiałby na inwestycji publicznej, realizując ją jako wykonawca. Takie zakazy występują także we współczesnych uregulowaniach.

Po opisie wyników badań nad urzędem wikariusza, autor rozprawy przejdzie do przedstawienia wyników badań nad bardziej wyspecjalizowanymi służbami,

⁶⁷⁸ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 547.

sprawującymi nadzór nad poborem podatków. Ich charakterystykę rozpocznie od *vindices*.

Vindices

Vindices był to urząd ustanowiony przez Anastazjusza. Anastazjusz (*Flavius Anastasius*, 491 – 518 r. n.e.) okazał się skutecznym władcą w dziedzinie finansów państwa. W 498 r. przeprowadził reformę mającą na celu ograniczenie inflacji. Pobór podatków odebrał *curiales* i przekazał urzędnikom zwanym *vindices*. Nie można pomijać tej reformy, gdyż po jej przeprowadzeniu zmienił się zupełnie model poboru podatków w imperium.

Vindices kontrolowali finanse miast, aby zbierane środki równoważone były z wydatkami⁶⁷⁹. Byli oni nominowani do każdego miasta przez cesarza i kontrolowali pobór podatków. Nadzorowali w tym zakresie działalność rad miejskich. W Egipcie urzędnicy o tych samych funkcjach byli to pagarchowie⁶⁸⁰. Oprócz *vindices* poborców podatkowych kontrolowali też przywódcy armii – *duces*⁶⁸¹.

Wojskowi mieli zakaz nadużywania swoich sił przeciwko poborcom podatków nazywanych w konstytucjach Anastazjusza – *collatores*⁶⁸².

Można byłoby uznać, iż kompetencje *vindices* pokrywały się z innymi urzędnikami, jak *curatores civitatum*. Wydaje się jednak, iż tak nie było. *Curatores* co do zasady troszczyli się o finanse poszczególnych miast, *vindices* zaś przejęli być może część funkcji *comes sacrarum largitionum* i nadzorowali pobór podatków wpływających do kasy centralnej państwa.

Discussores

Kolejnym wyspecjalizowanym urzędem był urząd *discussores*. *Discussores* byli wysyłani do poszczególnych prowincji w celu kontroli (*inquire*) wpływów, kontroli rachunków oraz rejestrów związanych z administracją finansową, nadzorowali oni księgowych. *Discussores* sprawdzali, czy podatnicy prawidłowo wypełniali swoje obowiązki podatkowe⁶⁸³. Poszczególnych *discussores* mógł mianować tylko cesarz⁶⁸⁴.

⁶⁷⁹ Mieli być oni bardziej surowi w egzekwowaniu podatków. (K. Twardowska, *Rzymski wschód w latach 395 – 518* ..., s. 125; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. III* ..., s. 42).

⁶⁸⁰ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 545; Ch. Wickham, *op. cit.*, s. 69.

⁶⁸¹ C. 12, 35, 18, 4.

⁶⁸² C. 12, 35, 18, 5.

⁶⁸³ C. 1, 4, 26; P. Cerami, *Aspetti e Problemi* ..., s. 121; Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio* ..., s. 164.

⁶⁸⁴ P. Cerami, *Aspetti e Problemi* ..., s. 122.

W Kodeksie Justyniana poświęcono im tytuł 30 księgi 10, a w nim znajdujemy 3 konstytucje.

C. 10, 30, 1⁶⁸⁵ Imperatores Valentinianus, Valens, Gratianus . *Quotiens in discrepatione constiterit inique discussionem fuisse confectam et fidem facti non poterit approbare discussor, ipse in eodem titulo et in eodem modo ad solvendum protinus urgeatur, in quo alterum perperam fecerit debitorem.* * Valentin. Valens et grat. aaa. ad Arthemium vic. hispaniarum.*<a 369 d. prid. id. mai. Valentiniano np. et Victore cons.>

Zgodnie z powyższą regulacją *discussores* dokonywali wyceny majątku, na podstawie której nakładano podatki i odpowiadali finansowo za uczynienie kogoś bezpodstawnie dłużnikiem *fiscusa*.

Zgodnie z kolejną konstytucją podatnicy, których potwierdzenia wpłaty podatków zaginęły, nie musieli płacić ponownie podatków:

C. 10, 30, 2 Imperatores Arcadius, Honorius . *Ne casu amissa securitate publica quaedam praeda nascatur collatoribus, decernimus, ut, quando securitates a discussoribus seu apparitoribus expositae ratiociniis publicis continentur, rursus per iniuriam non petantur.* * Arcad. et Honor. aa. Messalae pp. *<a 400 d. V k. dec. Mediolani Stilichone et Aureliano Cons.>

Następnie też, nikt nie był zwolniony z wykonywania swoich obowiązków w trakcie dokonywania wyceny / szacunków swojej własności przez *discussores*:

C. 10, 30, 3 Imperatores Theodosius, Valentinianus . *Per singulas provincias vel civitates honoratis usque ad comitivam consistorianam nec non etiam militantibus et suis obsequiis non adhaerentibus, advocatis quin etiam fori provincialis mandari discussionis iugorum sollicitudinem decernimus.* * Theodos. et Valentin. aa. Apollonio pp. *<a 442 d. V k. ian. Eudoxio et Dioscoro cons.>

Z powyższej regulacji wynika zdaniem autora rozprawy fakt, iż to majątki urzędników były sprawdzane i oszacowywane. Jest to ciekawa i praktykowana również obecnie metoda wychwytywania korupcji i nadużyć wśród urzędników. Temu służą obecnie sprawozdania majątkowe składane przez urzędników – sprawdzeniu, czy nie bogacą się oni nadmiernie w stosunku do wielkości osiągniętych oficjalnie przychodów.

⁶⁸⁵ Regulacja ta znajduje się również w Kodeksie Teodozjańskim – CTh. 11, 26, 1.

Wskazane wyżej regulacje pokazują miejscową słabość Kodyfikacji Justyniana w kształcie nam znanym. Nie ma tu spójnego zestawienia kompetencji urzędu, a jedynie poszczególne konstytucje luźno z sobą powiązane.

Urząd *discussores* był urzędem przymusowym:

CTh. 13, 11, 12: *Cunctis per provincias administratoribus nostra insinuetur praeceptio, ut, si quando e re publica visum fuerit discussiones inspectionesque aut aliquid simile agitari, ei iniungant, qui vicariae potestati, comitivae orientis aut augustalitati parendo statuta peregit stipendia, ita ut, si quis ex his, quos palam expressimus, super hoc officii munere excusando nostrum impetravit oraculum aut post elicuerit, nequaquam id admittatur. His enim ita rite digestis et ab hominibus gnaris administrabuntur publica munia et altioris adque inhabilis fortunae homines incompetencia obsequia declinabunt.*

Powyższa regulacja mówi o przymusie służby *discussores*, oraz o zwolnieniach z pełnienia tego obowiązku. Zwolnienia, co było częstą praktyką, obejmowały wyłącznie osoby wyższe rangą i posiadające większy majątek.

Discussor wykonywał swoje funkcje przy pomocy *apparitores* oraz *scholares* przy kontroli *rationes*⁶⁸⁶. Audyt zwyczajnych wydatków (*solemnia*) mógł być przeprowadzany tylko raz, jeśli nie wykryto nadużyć. Kolejno, *discussores* wystawiali dokument zwalniający z późniejszego audytu⁶⁸⁷.

Discussores wydawali decyzje określające zobowiązania podatkowe podatników, od których ci z kolei mogli się odwoływać⁶⁸⁸:

Cth. 11, 30, 45 Idem aaa. et Arcadius a. ad Pelagium comitem rerum privatarum.

pr. Post alia: *cum post sententiam discussoris vel rationalis fuerit provocatum, ad sinceritatem tuam negotium transferatur, ut, si mediocritas negotii aut longinquitas regionis ad iudicium tuum litigatores venire non patitur, iudici provinciae, quem ipse probaveris, negotium deleges.*

1. Appellationes vero transmarinae in iudicio tuo intra anni agantur spatium; de contiguis et non longe positis provinciis appellationes intra constituta iure tempora peragantur. Dat. XV kal. mart. Mediolano Arcadio a. I et Bautone cons. (385 febr. 15).

⁶⁸⁶ P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 800.

⁶⁸⁷ C. 10, 30, 4, 8.

⁶⁸⁸ Związana jest z tym także regulacja zawarta w CTh. 11, 36, 29.

Kolejno, pilnowali oni, aby ewidentni dłużnicy *fiscus – manifesti debitores* nie przedłużali postępowania poprzez składanie apelacji, tylko w celu wydłużenia postępowania i opóźnienia w zapłacie podatków:

CTh. 11, 36, 21 *Idem* aaa. ad Eupraxium pf. U.

Post alia: a discussoribus observari iubemus, ut manifesti debitores provocationis suffragio minime subleventur etc.

Pp. XVI. kal. mart. Gratiano a. III. et Equitio coss.

Interpretatio. Omnes, qui huius modi negotia discutunt, hoc specialiter observare debere, ut manifesti debitores appellationis suffragio non utantur, nec evidens debitum ulla possint appellationis dilatione suspendere.

Także *discussores* dopuszczali się nadużyć i oszustw, co potwierdza konstytucja Walentyniana III z 5 marca 450 r. – Nov. Valent. 1, 3, 2⁶⁸⁹.

Zgodnie z tą nowelą, *discussores* po przybyciu do prowincji w sposób oszukańczy zwiększają wartość zobowiązań podatkowych podatników, domagają się zapłaty podatków, których potwierdzenia płatności zostały zniszczone lub zagubione. Stosują przy tym karę więzienia, fałszywe oskarżenia, doprowadzając podatników do niewypłacalności. W niczym nie pomagało także zastępowanie *discussores* innymi osobami, gdyż miały one stosować podobne praktyki. Jeśliby *discussores* lub *peraequatores* zostali uznani za winnych faworyzowania osób, które kontrolowali, musieliby zapłacić karę w wysokości czterokrotności swojego rocznego wynagrodzenia. Tracili przy tym wszystkie tytuły i zaszczyty. Jeśliby także swoimi działaniami wyrządzili stratę finansową prowincjałów, których kontrolowali, musieliby zapłacić odszkodowanie w wysokości czterokrotności wyrządzonej szkody:

CTh. 11, 58, 6: *Peraequatores ac discussores, si incurrerint culpam negligentiae vel gratiae, non solum honorum iacturam, verum etiam annonarum in quadruplum multam subire debebunt: ea vero, quae in damnum provincialium fuerint accepisse convicti, in quadruplum cogentur exsolvere.*

Na podstawie konstytucji z 485/486 r. n.e. zakazana była kontrola wydatków na inwestycje ze środków miejskich oraz dokonywanych z prywatnych podarunków. Jednakże, prywatna osoba, która obiecała poczynić taki wydatek, była zobowiązana do jego wykonania. Zobowiązanie to nie przechodziło jednak na spadkobierców tej osoby⁶⁹⁰.

⁶⁸⁹ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 122; P. Cerami, *Il controllo finanziario ...*, s. 800.

⁶⁹⁰ C. 8, 12, 1.

Nowe urzędy *vindices* i *discussores* na początku VI w. n.e. stanowiły zdaniem autora rozprawy przykład istotnych zmian w administracji skarbowej. Tworzono nowe, techniczne stanowiska, mające uzdrowić finanse państwa i poszczególnych miast. Reformy te były kontynuowane przez Justyniana. Przegląd źródeł pokazuje jednak, iż w całym okresie dominatu mamy do czynienia z ciągłymi zmianami w administracji skarbowej. W Kodeksie Justyniana czy Kodeksie Teodozjańskim znajdujemy konstytucje wydawane przez praktycznie każdego z cesarzy panujących w okresie dominatu. Każdy z nich coś zmieniał, każdy coś poprawiał, dlatego też miała miejsce nieprzerwana ewolucja służb.

Podsumowanie

Analiza przeprowadzona w niniejszym rozdziale potwierdza, iż nadzór nad służbami podatkowymi w Rzymie był rozproszony. Poszczególni urzędnicy niższego stopnia odpowiadali za nadzór nad poborem konkretnych podatków, urzędnicy wyższego stopnia zaś, jak *comites*, czy *praefectus* sprawowali szerszy nadzór, a ich kompetencje zależały od przedmiotu opodatkowania, czy podatki zbierano z *res privatae* czy też *sacrae largitiones*. W konstytucjach cesarskich regulujących funkcjonowanie poszczególnych urzędów bardzo dużo miejsca poświęca się walce z nadużyciami. Pokazuje to skalę nadużyć i potwierdza znaczenie sprawnych urzędów nadzorujących pobór podatków.

Pod względem prawnym należy ocenić wysoko jakość regulacji, ich spójność i kompletność. Regulacje te wyglądają inaczej, niż akty prawne współczesne, jednakże wzorce czasów starożytnych mogą być z powodzeniem zaimplementowane do czasów współczesnych w zakresie nadzoru nad służbami podatkowymi. Sprawdzanie majątków urzędniczych, w celu wychwytywania korupcji czy nadużyć urzędników prowadzących do powiększenia się majątków urzędniczych, udział Prokuratorii Generalnej w sprawach z udziałem Skarbu Państwa to są regulacje już stosowane. Być może w przyszłości doczekamy się także przeniesienia do polskiego systemu prawnego zasady wynagradzania osób, które ujawniałyby nadużycia urzędnicze. Obecnie bowiem brakuje zachęty do tego typu działań. Co zostało pokazane w niniejszym rozdziale przy opisie poszczególnych służb nadzorujących pobór podatków, cały czas można znaleźć rozwiązania możliwe do przeniesienia do polskiego systemu prawnego.

Rozdział III: Służby zajmujące się poborem podatków i innych przychodów

W całym systemie administracji imperium rzymskiego funkcjonowały urzędy, służby, zajmujące się poborem oraz dystrybucją zebranych wpływów. Jednakże kompetencje znacznej części tych urzędów nie zawsze były rozdzielone. Mianowicie, część służb zajmowała się zarówno poborem, jak i dystrybucją podatków i innych przychodów, tak jak obecnie w kompetencjach tych samych urzędów znajduje się pobór podatków oraz ściąganie zaległości podatkowych. Służbami, jakie trudniły się poborem podatków byli kolejno: *apparitores*, *tabularii*, *compulsores*, *actuarii*, *munerarii*, *actuarii*, *cognitores*, *consistores*, *opinatores*, *cancellarii*, *numerarii* i inni⁶⁹¹. Byli oni porównywani do „smoka, który wypełza ze swej jamy i pożera wszystko”, „stu rękiego Briareusa”, „hydry o wielu głowach”⁶⁹².

W rozdziale tym zmieniono nieznacznie sposób opisu poszczególnych urzędów. W poprzednim rozdziale przy opisie każdej ze służb starano się zachować schemat “historia – organizacja – zadania”. W tym rozdziale z kolei połączono “historię i organizację” w “informacje ogólne”. Zgodnie z tym, przy opisie służb starano się, tam gdzie była dostępna wystarczająca ilość informacji, zachować schemat “informacje ogólne – zadania”.

W niniejszym rozdziale podstawowym problemem badawczym do rozstrzygnięcia było ustalenie, jakie służby zajmowały się poborem podatków, które podatki były pobierane przez poszczególnych urzędników. Kolejno też, regulacje prawne Rzymu okresu dominatu sprawdzano w zakresie możliwości ewentualnego zastosowania dawnych rozwiązań w czasach współczesnych. Zarówno dawniej, jak i dzisiaj mają miejsce próby ukrywania majątku do opodatkowania. Kolejno też, kontrowersje budzi solidarna odpowiedzialność podatników. O ile dawniej, dotyczyła ona *curiales*, to współcześnie ma ona zastosowanie w przypadku podmiotów chociażby pobocznie zaangażowanych w karuzele podatkowe wyludzające nienależny zwrot podatku lub też, zaniżające wartość podatku do wpłacenia. Państwo rzymskie rzadko jednak ingerowało w środki, jakimi posługiwali się urzędnicy, w celu poboru podatków. Obecnie zaś to rozszerzanie uprawnień poszczególnych urzędników stanowi główny sposób skuteczniejszej egzekucji podatków. Zarówno dawniej, jak i dziś zapomina się o

⁶⁹¹ T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych ...*, s. 146. *Numerarii* byli to księgowi cesarscy, którzy często po dobrze pełnionym urzędzie byli awansowani do rangi *perfectissimi*. (CTh. 8, 1, 6; J. E. Lendon, *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford University Press, New York 1997, s. 229).

⁶⁹² Joannes Lydus, *De magistratibus III*, 58 – autor porównuje tutaj urzędników w Kapadocji do Cerbera. T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych ...*, s. 146.

edukacji społeczeństwa, przypominaniu mu, iż podatki służą dobru wspólnemu, zgodnie z tym sprawny ich pobór przyniesie korzyści wszystkim.

Curiales

Informacje ogólne

W pewnym momencie rozwoju państwa rzymskiego, w III, IV oraz na początku V w. n.e. kluczowym ogniwem dla systemu finansowego stali się członkowie rad miejskich – *decuriones* / *curiales*:

D. 50, 16, 239, 5: "*Decuriones*" *quidam dictos aiunt ex eo, quod initio, cum coloniae deducerentur, decima pars eorum qui ducerentur consilii publici gratia conscribi solita sit.*

Powyżej znajdujemy określenie, kim byli *decuriones*, zgodnie ze słowniczkiem znajdującym się na końcu Digestów. Otóż określenie to pochodzi stąd, iż z początków państwa, kiedy formowały się kolonie, jedna dziesiąta założycieli była formowana w konsylium, stąd też wzięło się określenie *decuriones*. Innego wytłumaczenia tego terminu nie ma, zgodnie z tym autor rozprawy zgadza się z definicją zawartą w Digestach.

Kolejno, Majoran wskazuje na początku Noweli 7:

„*Curiales nervos esse rei publicae ac viscera civitatum nullus ignorat; quorum coetum recte appellavit antiquitas minorem senatum.*”

Czyli, to od *curiales* zależało funkcjonowanie całej społeczności. Stanowili oni mały senat, organ decydujący o najważniejszych sprawach w danej społeczności.

Rola i znaczenie miast dla utrzymania porządku w cesarstwie rzymskim była zawsze bardzo duża, a administracja lokalna pozostawała w rękach elit municypalnych. W okresie pryncypatu władza w miastach należała do dekurionów, który to termin został zastąpiony określeniem *curiales*. Do warstwy kuriałów należeli członkowie rad miejskich (*curia, boule*) i ich synowie (konstytucja z 329 r. przewidywała, że nastąpi to z chwilą ukończenia przez nich 18-tego roku życia). Wszyscy, którzy na terenie należącym do danego miasta mieli odpowiednią ilość gruntów, również mogli być wpisani do albumu municypalnego i stać się członkami rady. Jeśli kupiec chciał wejść do kurii, musiał zlikwidować swoje interesy i nabyć ziemię. Każde miasto wyznaczało wysokość minimalnej sumy, którą powinien dysponować kandydat do rady miejskiej. Z czasem do kurii wchodził właściciele ziemscy posiadający więcej niż 25 *iugera*

gruntów⁶⁹³. Kuriałowie stopniowo stali się drugą warstwą społeczeństwa, wobec powolnego zaniku warstwy ekwitów⁶⁹⁴. Kolejno, w celu zaskarżenia sobie przychylności poszczególnych społeczności miejskich, część dochodów odebrana uprzednio społecznościom była im zwracana. I tak, Konstancjusz zwrócił jedną czwartą dochodów miastom afrykańskim, a Walentynian i Walens jedną trzecią wszystkim w całym imperium⁶⁹⁵.

Ustrój miast na prowincjach szybko upodobił się do rzymskiego⁶⁹⁶. Ludność była podzielona na plebs i dekurionów, którzy zmonopolizowali urzędy i zasiadali w radzie miejskiej – kurii, stąd określenia *decuriones* i *curiales*⁶⁹⁷. Tworzyli oni na wzór stanu senatorskiego w Rzymie *ordo decurionum*. Z uwagi na fakt, iż dopuszczenie do *ordo decurionum* odbywało się na podstawie przeprowadzonego cenzusu majątku, do stanu tego byli dopuszczani także wyzwolenicy i kupcy. Cenzus był różny, w zależności od wielkości i położenia miasta⁶⁹⁸. Jeśli ktoś miał odpowiedni majątek i nie został poddany hańbie tortur, był przymusowo zaliczany do *ordo decurionum*⁶⁹⁹.

⁶⁹³ S. Dill, *op. cit.*, s. 249 – 252; CTh. 12, 1, 4; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 346; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 527.

⁶⁹⁴ Zanik ten był spowodowany włączaniem wysokich rangą urzędników ekwickich do stanu senatorskiego. Awans ten objął tylko tych ekwitów, którzy pełnili stanowiska państwowe. Ponadto, jak podaje M. Jaczynowska, w okresie późnego cesarstwa większość stanowisk wojskowych i administracyjnych dotychczas pełnionych przez ekwitów, stała się obecnie dla nich niedostępna. Stan ten stracił swój prestiż oraz prawne przywileje, a w drugiej połowie IV w. zupełnie przestał istnieć. (M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 345-346).

⁶⁹⁵ P. Heather, *op. cit.*, s. 83.

⁶⁹⁶ R. Gostkowski, *Pompeje*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Tom 44, Lublin 1954, s. 35, pisze o ustroju Pompejów, w których byli dwaj burmistrzowie, będący jednocześnie sędziami (*duoviri iuri dicundo*). W latach, w których szacowany był majątek obywateli (raz na pięć lat), urzędnicy ci zwani byli *duoviri quinquennales* – tzw. burmistrzowie pięcioletni. Pomagali im dwaj edylowie (*aediles*). Łącznie, ci czterej urzędnicy zwani byli *quattuorviri* i stanowili właściwy zarząd miasta. W nadzwyczajnych wypadkach powoływano komisarzy – *praefecti iuri dicundo*. *Decuriones* byli ciałem doradczym, składającym się z byłych urzędników, sprawujących przedtem wymienione wcześniej funkcje.

⁶⁹⁷ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 830. Szacuje się, że liczba *decuriones* sięgała ok. 2% wszystkich dorosłych mężczyzn w miastach imperium. Nie należeli oni ani do senatorów ani do ekwitów. Senatorowie i ekwici byli często czymś w rodzaju „honorowych dekurionów”. W takim przypadku miejscowe *ordo decurionum* było zazwyczaj zwiększane do stu kilkudziesięciu osób. (T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych ...*, s. 51).

⁶⁹⁸ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 830. Autor ten podaje zatem słuszną konkluzję, że jedyną wspólną cechą członka *ordo decurionum* z dużego miasta i małego miasteczka w odległej prowincji było wyręczenie przez jednego i przez drugiego władzy centralnej w zarządzaniu miastami. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 838-839).

⁶⁹⁹ CTh. 8, 4, 8.

Zadania

Podstawowym zadaniem dekurionów był zarząd miastem, czyli administracja, pobór podatków, kontakty z namiestnikami i z Rzymem, zapewnianie rozrywek dla ludności, sprawowanie kultu oraz pełnienie funkcji policyjnych.

D. 50, 1, 17, 7: *Exigendi tributi munus inter sordida munera non habetur et ideo decurionibus quoque mandatur.*

Zgodnie z powyższym tekstem, zbieranie podatków nie było zwykłym *munera* nałożonym na obywateli, dlatego też obowiązek ten musieli wypełniać dekurioni.

D. 50, 4, 1, 2: *Personalia civilia sunt munera defensio civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus: kamylasia: annonae ac similibus cura: praediorumque publicorum: frumenti comparandi*

Zgodnie z powyższą regulacją, zbieranie podatków było obok obrony miasta i dostarczania *annony* obowiązkiem osobistym, czyli przypisanym do danej osoby.

D. 50, 4, 3, 11: *Exactionem tributorum onus patrimonii esse constat.*

Kolejno też, co wynika z powyższego tekstu – zbieranie podatków było obowiązkiem dziedzicznym.

Pozostawienie lokalnym społecznościom ich własnego zarządu umożliwiało władzy w Rzymie skoncentrowanie się na dwóch zadaniach: utrzymaniu porządku i ściąganiu podatków. Ograniczone cele władz centralnych umożliwiały utrzymywanie stosunkowo niewielkiej liczby urzędników administracji, stąd też porównuje się rzymski rząd w okresie pryncypatu – nieduży i mający skromne ambicje do thatcherowskiego ideału „rządu bez biurokracji”⁷⁰⁰. Samorządność w dziedzinie gospodarczej, kulturalnej, religijnej czy administracyjnej dawała miastom w prowincjach poczucie swobody i możliwości decydowania o swoich prawach wewnętrznych. W praktyce jednak, ingerencja ze strony władz centralnych często

⁷⁰⁰ B. Salway, *op. cit.*, s. 127. Gigantyczne państwo mogło być zarządzane przez tak niewielką ilość urzędników wspomaganych przez kilka tysięcy niższych funkcjonariuszy dzięki temu, że lokalne *civitas* były w stanie realizować główne zadania administracyjne takie jak: ściąganie podatków na rzecz państwa, wprowadzanie w życie ogólnych zarządzeń, ewentualnie pobór rekrutów. Pozwoliło to państwu na ograniczenie wydatków i ryzyka, gdyż lokalne urzędy sprawowali członkowie warstw posiadających, którzy byli solidarnie odpowiedzialni za wpływ świadczeń na rzecz państwa. Być może, z uwagi na powyższe, wydatki na urzędników cesarskich nie przekraczały 5 – 7 % PKB, a podatki były również względnie niskie oraz wynosiły ok. 10 % produkcji w bardziej urodzajnych regionach i trochę większy procent zbiorów w mniej urodzajnych regionach (z każdego regionu była do zebrania porównywalna, określona ilościowo wielkość plonów, jedynie z regionów bardziej urodzajnych stanowiła ona mniejszy odsetek całej produkcji). Ustalenia W. Scheidel, S. J. Friesen nie są zgodne z powszechnie przyjętymi tezami o ucisku podatników. (A. Ziolkowski, *op. cit.*, s. 820 – 821; W. Scheidel, S. J. Friesen, *The Size of the Economy and the Distribution of Income in the Roman Empire*, JRS 99/2009, s. 75. Artykuł tego autora jest o tyle ciekawy, iż próbuje on z dużym prawdopodobieństwem oszacować wielkość PKB Imperium Rzymskiego).

występowała poprzez naciski fiskalne, administracyjne, sądownicze, oraz w ostateczności, poprzez stosowanie przemocy. Poprzez te naciski państwo zachowywało pełną kontrolę nad prowincjami⁷⁰¹.

W stosunku do lokalnych społeczności były wydawane cesarskie zarządzenia (*epistulae, sacra litterae*), które stawały się lokalnym prawem. Lokalne społeczności dysponowały także własnym budżetem, miejskim funduszem (*politikos logos*) oraz funduszem rady (*bouleutika chrēmata*), do których wpływały podatki płacone przez bogatych – *eisitēron*, odpowiednik zachodniej *summa honoraria* oraz *steptikon*, czyli dobrowolnych wpłat, a także opłaty z czynszu z miejskich nieruchomości, a także lokalne podatki, nałożone na prywatne domy oraz na rynki, a także odsetki z pożyczek udzielonych jednostkom. Jedna trzecia z podatków zbieranych na prowincjach wracała na prowincje (*reditus*), w celu finansowania przedsięwzięć podejmowanych na prowincjach. Kolejno, w czasach Konstantyna ¼ trafiała z powrotem do miast⁷⁰². Można to porównać z czasami Sewerów, gdzie miasta w ogóle nie mogły korzystać z własnych dochodów, z uwagi na roztoczoną nad nimi opiekę ze strony państwa⁷⁰³:

D. 39, 4, 10 Hermogenianus libro quito epitomarum

pr. Vectigalia sine imperatorum praecepto neque praesidi neque curatoris neque curiae constituere nec praecedentia reformare et his vel addere vel deminuere licet.

1. Non solutis vectigalium pensionibus pelleri conductores necdum etiam tempore conductionis completo vel ab his usuras ex mora exigere permittitur.

Z powyższego tekstu wynika zakaz nakładania, zmiany, dodawania, zmniejszania nałożonych podatków przez namiestników prowincji, zgromadzenia prowincji oraz *curatores*, bez zgody cesarza.

Obowiązek pobierania podatków przez kuriałów zwany był *munus exigendi tributi*⁷⁰⁴.

C. 11, 59, 16 (17): „*Iubemus neminem curialem pro alieni territorii debitis attineri, sed tantum municipem pro gleba propria conveniri.*”

⁷⁰¹ M. Grant, *Gladiatorzy*, T. Rybowski (tłum.), Wydawnictwo Łódzkie 1987, s. 9.

⁷⁰² A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 299-301. CTh. 4, 13, 5: “*Divalibus iussis addimus firmitatem et vectigalium quartam provincialibus et urbibus Africanis hac ratione concedimus, ut ex his moenia publica restaurentur vel sarcientibus tecta substantia ministretur.*” Dokładnie mówiąc, konstytucja ta przewiduje zwolnienie z ¼ podatków, do których wpłacenia do kasy państwowej byli zobowiązani mieszkańcy prowincji w tym celu, aby odbudować za te środki zniszczone mury.

⁷⁰³ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 301.

⁷⁰⁴ Ibidem, s. 371.

Zgodnie z powyższą konstytucją z 429 r. n.e. każdy z kuriałów był odpowiedzialny za podatki gruntowe tylko z jego własnego gruntu. Uprawnienia w zakresie poboru podatków w Azji przeniesiono, tak jak w innych prowincjach, z przedsiębiorców rzymskich na administrację municypalną⁷⁰⁵. W zakresie poboru podatków każdego roku rady miejskie wybierały ze swego grona poborców podatków (*susceptores*), później wprowadzono również instytucję kontrolerów, zwanych *exactores*. Wskazuje się, że *coactor*, *exactor pecuniae* oraz *quaglator* oznaczały to samo⁷⁰⁶.

Curiales zajmowali się poborem podatków, ale mieli zakaz pobierania cel:

CTh. 12, 1, 97, z 08.03.383: *Scias excepta dioecesi Aegyptiaca ubique servandum esse, ne usquam penitus in susceptionem vel minimi vectigalis decurio conductor accedat, sed eorum professionibus et personis omnis haec diversarum locationum summa credatur, qui ad exhibendam publicis rationibus fidem periculo et fortunae coguntur et vitae.*

Dekurioni, podobnie jak publikanie, dopuszczali się zdzierstw przy poborze podatku. Ponadto, nadmiernie podbijali ceny zboża w czasie głodu⁷⁰⁷. W 321 i 326 r. wydano konstytucje nakazujące poborcom oraz kierownikom rad miejskich sięgnięcie do własnej kieszeni w przypadku, gdy nie uda się zebrać całej przewidywanej sumy – bądź ilości produktów w naturze – z podatków⁷⁰⁸. Kuriałowie, którzy sprzeniewierzali

⁷⁰⁵ M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 543.

⁷⁰⁶ Q. Horatius Flaccus, *Opera et commentarii. Sermones I VI: coactorem dicimus, qui exigit nummos a circumforanis, aliter: coactores dicuntur argentarii in auctionibus qui pecuniae cogant; ipsi sunt collectarii*; Thesaurus Linguae Latinae, s.v. *coactor*. Por. także: M. Cornelius M.F. M.NEP. PUBL. IUSTUS ACUTIANUS (CIL X 3910): *D(is) M(anibus) s(acrum). / M(arco) Cornelio / M(arci) f(ilio) M(arci) nep(oti) Publ(ilia) / Iusto Acutiano, / IIIIvir(o) q(uin)q(uennali) i(ure) d(icundo), quaes(tori) rei p(ublicae), / q(uaestori) alim(entorum), cur(atori) op(erum) p(ublicorum), cur(atori) viae / Faler(nae), augur(i), praefec(to) Ti(beri) / Statili Severi, quaglator(i) / et patro[n(o)] colleg(i) cento(narium). / M(arci) Corneli Acutianus / et Chrysippus et Iusta / patri optimo / fecerunt.*

Tekst pochodzi z okresu po II wieku n.e. z uwagi na nawiązanie do urzędów, które występowały po tym okresie.

⁷⁰⁷ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 831.

⁷⁰⁸ S. Dill, *op. cit.*, s. 250; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 140; T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych ...*, s. 159. Uczynienie przez państwo kuriałów poborcami podatkowymi we własnych miastach doprowadziło w znacznym stopniu do zaostrzenia się napięć społecznych w okresie późnorzymskim. Obowiązek ten, który w istniejących warunkach ekonomicznych nie zawsze mógł być spełniony uczynił również samych kuriałów ofiarami własnego państwa. W zaistniałych warunkach nie mogło już być mowy o samorządzie municypalnym. Najważniejszą funkcję w administracji miast sprawowali *curatores* jako przedstawiciele rządu, nadzorujący finanse municypalne. Nie dziwi więc fakt, że godność kuriała przez wielu nie była bynajmniej traktowana jako przywilej, lecz wręcz przeciwnie, jak kara. (G. Alföldy, *op. cit.*, s. 261).

publiczne środki, dopuszczali się nadużyć w poborze lub nakładaniu podatków, karani byli finansowo⁷⁰⁹.

System poboru podatków na poziomie lokalnym, wprawdzie skomplikowany, dobrze funkcjonował, przynajmniej na początku. Zasoby pokrywały się z wydatkami. Ponadto, wprowadzono bezpośredni pobór podatków, już uprzednio funkcjonujących w celu zapewnienia *annona militaris*, dostaw zboża, czy żywności dla armii oraz *angaria*. System bezpośredniego poboru podatków uległ w czasach Dioklecjana rozszerzeniu na niespotykaną dotąd skalę⁷¹⁰. W praktyce zapotrzebowanie poszczególnych legionów było określone w okresach rocznych przez ich dowódców. Trafiały one w ostateczności do władz miejskich oraz do pagarcha (w Egipcie), którzy z kolei określali ilość podatków do ściągnięcia z poszczególnych wsi. W przypadku nie ściągnięcia / nie przekazania określonej ilości podatków przez *curiales*, nakładano na nich kary⁷¹¹. To Dioklecjan przywrócił pobór podatków przez urzędników prowincjonalnych. Zmienił on jednakże zasady odpowiedzialności rad miejskich za niedobory podatkowe. Od czasu jego reformy rady miejskie nie były już odpowiedzialne osobiście za pobór w całości oszacowanych podatków z danej prowincji, a jedynie za regularne podliczanie i przekazywanie zebranych podatków, nie uzupełniając jednakże z własnej kieszeni niedoborów⁷¹². Zmiany w polityce fiskalnej w III i IV w. n.e. wiązały się ze zwiększeniem ilości wojska. Szacuje się, że trzystutysięczna armia wzrosła co najmniej o jedną trzecią. Z uwagi na fakt, iż wydatki na armię zawsze stanowiły przeważającą część wydatków państwa, restrukturyzację musiały także przejść finanse imperium. Kolejno, przejęto prawa do wszystkich źródeł dochodu. Mniej więcej w połowie III w. odebrano miastom przysługujące im przychody z myta, podatków od spadków, darowizn i innych. Podatki dalej były pobierane przez miejscowych urzędników, nie można ich jednak było wydawać na potrzeby lokalne⁷¹³.

Oprócz podstawowych podatków, ściąganych w całym imperium, w poszczególnych jego częściach ściągano lokalne podatki. Na przykład w Galii ściągany był podatek zwany rocznymi dochodami – *aliqua sollemnia*⁷¹⁴. Ponadto, oprócz poboru podatków, kuriałowie byli zobowiązani do służenia swemu miastu, poprzez pełnienie

⁷⁰⁹ CTh. 12, 1, 117 z 387 r. n.e.

⁷¹⁰ A. Cameron, *op. cit.*, s. 15.

⁷¹¹ A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 219.

⁷¹² E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. II ...*, s. 961.

⁷¹³ P. Heather, *op. cit.*, s. 83.

⁷¹⁴ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 20, 8, 4.

urzędów miejskich i wykonywanie rozlicznych *munera* (we wschodniej części cesarstwa – liturgie),⁷¹⁵ czyli świadczeń na rzecz miast i państwa⁷¹⁶.

Na temat historii wykształcenia się *munera* w literaturze prezentowane jest jednolite stanowisko, iż *munera* wynikało z ogólnej specyfiki rzymskiego opodatkowania⁷¹⁷. *Munera* dzieliły się na *munera civilia* / *munera personalia* (np. troska o budynki, ogrzewanie łaźni publicznych, czy nawet dostarczanie robotników do pracy przy murach miejskich) oraz *munera patrimonii* (np. troska o transport, dostarczanie rekrutów do armii, a nawet utrzymywanie kapłanów w prowincjach)⁷¹⁸. R. Duncan-Jones podaje przykłady kategorii osób zwolnionych z obowiązków *munera*⁷¹⁹. I tak, Septymiusz Sewer oraz Karakalla zarządzili, że nauczyciele nauczający retoryki poza rodzinnym miastem i tak byli zobowiązani do wykonywania *munera* w rodzinnym mieście chyba, że pracowali w Rzymie. Przypadki nakładania *munera* oraz przyznawania z nich zwolnień były bardzo nieregularne. Przyznawanie i odbieranie

⁷¹⁵ Oprócz troski o finanse, kuriałowie zajmowali się także zapewnieniem bezpieczeństwa w obrębie swoich społeczności, budową i utrzymaniem dróg i mostów oraz budynków publicznych, ponadto wspomagali transport zboża oraz organizowali pomoc biednym.

⁷¹⁶ Jednym z takich obowiązków, łączącym się z koniecznością zaangażowania dużej wysokości kapitałów było urządzanie igrzysk. W Hiszpanii odnaleziono dokument z 44 r. p.n.e. – *Lex Ursonensis* z Urso (Osuna), z którego wynika, że urzędnicy miejscy, duumwirowie i edylowie, byli zobowiązani do urządzania dorocznych widowisk oraz pokazów dramatycznych. Ustalono także minimalny pułap wydatków, które musiały być przeznaczone na organizację igrzysk. Ponadto, igrzyska były organizowane na życzenie lub żądanie ludu – *ex voluntate populi, postulante populo*. Obowiązek ten został nieznacznie zredukowany za czasów Marka Aureliusza, który w tzw. *Lex Italicensis* – odnalezionej w Italice, ustalił ceny maksymalne na różne kategorie gladiatorów. Ponadto M. Aureliusz obniżył lanistom – przedsiębiorcom kierującym trupami gladiatorów stopę opodatkowania (M. Grant, *op. cit.*, s. 70-71).

⁷¹⁷ Podatki płacono w dużej mierze w naturze, aby pokryć potrzeby armii. Z uwagi na większe ilości legionów stacjonujących w prowincjach nadgranicznych, w których nawet 80 % zebranych podatków szło na potrzeby armii, prowincje bardziej bezpieczne musiały wspierać deficytowe prowincje nadgraniczne. Aby zatem dowieźć zebrane zboża do wojsk stacjonujących w prowincjach przygranicznych, wykształcił się system ciężarów nałożonych na obywateli do transportu tego zboża. Inne przyczyny wykształcenia się *munera* dostrzega J. Edmondson. Wskazuje on, iż *munera* mogły się wykształcić z powodu niewystarczającej ilości zebranych podatków oraz czynszów z terenów dzierżawnych, które były potrzebne do zaspokojenia potrzeb finansowych danej społeczności. Z tego powodu, z racji na zwiększone w stosunku do wpływów potrzeby finansowe oraz z uwagi na autonomiczność skarbców poszczególnych prowincji, niezbędne było dodatkowe wsparcie w postaci *munera* świadczonych przez najzamożniejszych mieszkańców danej prowincji. (H. G. Ziche, *Integrating Late Roman Cities, Countryside and Trade*, [w:] P. F. Bang, M. Ikeguchi, H. G. Ziche (ed.), *op. cit.*, s. 270; B. Campbell, *op. cit.*, s. 85; J. Edmondson, *op. cit.*, s. 254).

⁷¹⁸ C. 10, 42 – cały tytułu poświęcony *De muneribus patrimoniorum*. Zgodnie z pierwszą z konstytucji zawartą w tym tytule (C. 10, 42, 1), *munera* były rozdzielane według zamożności. Musiały być one wykonywane przez wszystkich - *Munera, quae patrimoniiis publicae utilitatis gratia indicuntur, ab omnibus subeunda sunt*. (C. 10, 42, 2). Były nimi obciążone zarówno kobiety (C. 10, 42, 9), jak i dzieci (C. 10, 42, 7). Można się było jednak starać o zwolnienie z *munera* (C. 10, 46, 1). Jednym z takich *munera* było utrzymywanie poczty publicznej, szczegółowo opisanej w tytule 50-tym dwunastej księgi Kodeksu Justyniana – *De cursu publico angariis et parangariis*. *Vicini* zamieszkalni przy drogach publicznych, którzy nie mogli dostarczać zaopatrzenia na potrzeby poczty, w tym np. karmy dla koni poczty cesarskiej, musieli płacić specjalny podatek. (R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955, s. 682).

⁷¹⁹ R. Duncan-Jones, *Structure and scale ...*, s. 161-162.

przywilejów odbywało się dowolnie, bez żadnej reguły ze strony cesarzy⁷²⁰. *Summa honoraria* była płacona przez wyższe klasy społeczne przy obejmowaniu ważniejszych urzędów. Mogła czasem wynosić nawet 200.000 sesterców, pochłaniając roczny dochód urzędnika. Często przeznaczane były na sfinansowanie budowli użyteczności publicznej⁷²¹. *Summae honorariae* należy odróżnić od aktów euergetyzmu, świadczonych *ob honorem* na rzecz społeczności. Akty euergetyzmu odgrywały dużą rolę w zapewnieniu równowagi pomiędzy wydatkami a wpływami do budżetów lokalnych społeczności⁷²².

W celu zmuszenia ludzi do wykonywania przez nich swoich obowiązków, byli oni przywiązani dziedzicznie do swoich zawodów. Obowiązki te przechodziły na ich potomstwo. Tak więc, członkowie kurii i cechów nie mogli opuścić miasta i porzucić swojego zawodu. Z podobnych względów dzierżawcy niewielkich gruntów ziemskich byli przywiązani do ziemi, stając się klientelą podobną do systemu feudalnego spotykanego w średniowieczu. Efektem tego było to, że imperium było zorganizowane na kształt systemu kast, w którym każda osoba była przywiązana do warunków, w których się urodziła. *Curiales* określa się także jako niewolników administracji⁷²³.

Z uwagi na fakt, iż koniecznością okazała się obsada kluczowych dla państwa sektorów: produkcji rolnej i ściągania z niej podatków, *coloni* i *curiales* zaczęto traktować jako swego rodzaju dziedzicznych funkcjonariuszy wojskowych. Byli oni przywiązani do ziemi bądź do obowiązków obywatelskich (fiskalnych). Porzucanie przez nich obowiązków z jednej strony osłabiało państwo, a z drugiej strony zwiększało obciążenia pozostałych członków danej grupy⁷²⁴. Z uwagi na liczne obowiązki *ordo decurionum*, ludzie często skarżyli się, że niesłusznie zaliczono ich w poczet kuriałów (*curiales*, *consortium curialium*), dekurionów (*decuriones*)⁷²⁵. Do rad społeczności

⁷²⁰ R. Duncan-Jones, *Structure and scale* ..., s. 166. Przywileje zwalniające z *munera* osobistych lub społecznych (*decaprotiae et icosaprotiae*), nie zwalniały (poza żołnierzami i weteranami) z poboru podatków:

D. 50, 4, 18, 26: *Mixta munera decaprotiae et icosaprotiae, ut Herennius Modestinus et notando et disputando bene et optima ratione decrevit: nam decaproti et icosaproti tributa exigentes et corporale ministerium gerunt et pro omnibus defunctorum fiscalia detrimenta resarciunt, ut merito inter mixta hoc munus numerari debeat.*

⁷²¹ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 354; K. W. Harl, *op. cit.*, s. 261; T. Kotula, *Afryka Północna* ..., s. 366; R. Duncan-Jones, *Structure and scale* ..., s. 176-177.

⁷²² A. E. Cooley, recenzja: *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente. Actes de la Xe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain. Rome, 27-29 May 1996.* Rome: École Française 1999 [w:] *The Classical Review* 52/2002, s. 324 – 325.

⁷²³ M. Rostovtzeff, *op. cit.*, s. 527.

⁷²⁴ A. Ziolkowski, *op. cit.*, s. 895.

⁷²⁵ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 22, 9, 8.

municipalnych m.in. nakazywano włączać przybyszów oraz ludzi pod względem przywilejów lub pochodzenia bardzo odległych od tych wspólnot⁷²⁶. Z jednej strony prowadziło to do ulżenia osobom już zaliczonym do tego stanu, gdyż proporcjonalnie zmniejszała się ich odpowiedzialność za ściąganie podatków. Z drugiej zaś strony nakładano obowiązki na osoby dotychczas od nich wolne⁷²⁷. Kuriałowie byli zatem ograniczani w swoich prawach. Kolejno, nie mogli bez zgody namiestnika prowincji przemieszczać się do innej prowincji, nawet w celu stawienia się przed cesarzem. Nie mogli także, bez zgody namiestnika prowincji, w której mieszkali, sprzedawać swoich posiadłości. Dalszym ograniczeniem był zakaz przedsięwzięcia czynności, które mogłyby pogorszyć ich stan majątkowy⁷²⁸.

Ciekawym „ograniczeniem” była możliwość dysponowania jedynie ¼ swojego majątku w testamencie przez bezdzietnego przedstawiciela *curiales*. Pozostała część przypadała skarbowi miejskiemu społeczności, w której funkcjonował przed śmiercią zmarły⁷²⁹. Dalej też, jeśli wyjechali w podróż trwającą dłużej niż 5 lat, ich pozostawione majątki były konfiskowane. Wydaje się to być logiczną konsekwencją faktu, iż nieobecni kuriałowie nie mogli wypełniać swoich obowiązków na rzecz miast⁷³⁰.

Ocenia się, że poprzez przywiązywanie poszczególnych klas do zawodów i wykonywanych przez nich obowiązków, poprzez dziedziczenie pozycji społecznej oraz ograniczone możliwości zmiany tego statusu na lepszy, w starożytnym Rzymie wykształcił się w rzeczywistości system kastowy⁷³¹.

Z czasem, zarządzanie miastem stawało się bardziej utrudnione z uwagi na ogólną trudną sytuację miast w okresie późnego cesarstwa. Liczba ludności najbiedniejszej stale rosła. Ponadto, miasta nie były wielkimi ośrodkami produkcyjnymi, mimo że działało w nich wielu kupców i rzemieślników⁷³². Dochody z prowincji oraz dochody z wojen spływały bardzo nieregularnie. Niekiedy były to

⁷²⁶ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 25, 4, 21.

⁷²⁷ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, ...*, s. 527.

⁷²⁸ C. 11, 10, 4.

⁷²⁹ CTh. 12, 1, 59 – zgodnie z tą konstytucją osoba chcąc wstąpić do stanu duchownego, musiała przekazać swojemu bliskiemu swój majątek, aby mógł on zastąpić tę osobę w obowiązkach kuriała, ewentualnie mógł przekazać majątek na radę miejską. Nie przekazanie tego powoływało odwoływanie go ze stanu duchownego; S. Dill, *op. cit.*, s. 258.

⁷³⁰ CTh. 12, 1, 9; CTh. 12, 3, 1 – 2 – zakaz sprzedaży ziemi przez dekurionów bez zgody namiestnika prowincji z 423 r. n.e.; CTh. 12, 1, 92; CTh. 12, 1, 97 – zakaz pełnienia przez dekurionów obowiązków *conductores* za wyjątkiem Egiptu; CTh. 10, 3, 2 – zakaz dawania w dzierżawę dekurionom gruntów publicznych i pastwisk z 372 r. n.e.; S. Dill, *op. cit.*, s. 257 – 258.

⁷³¹ S. Dill, *op. cit.*, s. 256; A. Cameron, *op. cit.*, s. 130.

⁷³² A. Cameron, *op. cit.*, s. 203

dochody ogromne, niekiedy zaś w ogóle znikwały. Wtedy, starożytny Rzym zależny przede wszystkim od swoich prowincji, dotykał kryzys gospodarczy i nawet najbogatsi mieli problemy z wypłacalnością⁷³³.

Odpowiedzialność miast i urzędników miejskich za podatki ściągane z ich terytoriów stanowiła dotkliwy ciężar dla kuriałów⁷³⁴. W skali prowincjonalnej akcję tę nadzorowali namiestnicy wraz z licznym personelem. W czasach dominatu mieli oni do dyspozycji całą armię poborców – *exactores*, *susceptores*. Skargi na zbytnią gorliwość tych wszędobylskich funkcjonariuszy fiskalnych są szczególnie częste w Kodeksie teodozjańskiego, ale też mnożą się i w źródłach afrykańskich. Być może to sprawiło, że pobór podatków został ostatecznie odebrany kuriałom przez Anastazjusza. Odtąd mieli się tym zajmować urzędnicy zwani *vindices*. Prawdopodobnie reforma ta miała także związek z wybuchającymi w miastach, szczególnie w Konstantynopolu i Antiochii, zamieszkami⁷³⁵.

Za czasów Walentyniana i Walensa nakładanie podatków miało być „delikatnym balansem pomiędzy imperialnymi standardami i lokalnymi działaniami.” Państwo dostarczało standardy szacowania i nakładania podatków oraz środki odwoławcze, a rady miejskie zachowały władzę do kontroli całego procesu: poprzez utrzymywanie zgodności ksiąg z cenzusem, poprzez dystrybucję rocznych dochodów oraz poprzez sam pobór podatków. Cesarze odbierali jednakże pełną autonomię przyznaną miastom w zakresie opodatkowania przez Juliana. Kolejno, zastępowali emerytowanymi urzędnikami cesarskimi agentów kurialnych⁷³⁶. Podstawowym celem do osiągnięcia było przejęcie kontroli nad księgami cenzusowymi prowadzonymi przez miasta, z uwagi na rzadki w IV w. n.e. powszechny spis cesarski. Z uwagi na skupienie w rękach władz miejskich faktycznej władzy nad poborem podatków, Walentynian i Walens

⁷³³ S. Łoś, *op. cit.*, s. 144.

⁷³⁴ Podaje się jednak, iż miało to także dobre strony dla miast, gdyż miasto, oprócz możliwości negocjowania w sprawie ogólnej wysokości trybutu przez *legatu ad census accipiendos*, mogło także według uznania rozłożyć całą kwotę pomiędzy swych obywateli i zatrzymać ewentualną nadwyżkę. (M. Sartre, *op. cit.*, s. 93).

⁷³⁵ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 419.

⁷³⁶ K. Harper, *op. cit.*, s. 89; CTh. 12, 6, 5 z 365 r. n.e. o kreacji nowych urzędów *susceptor* i *praepositus*, oraz o trudnościach w znalezieniu odpowiednich osób do zajmowania tego stanowiska; CTh. 12, 6, 7: do obowiązków *susceptores* należały zadania nie powierzone *decuriones* („*Ad susceptionem specierum veniant, qui ante omnia sciant se decuriones non esse.*”); CTh. 12, 6, 9 – z tej Konstytucji z 361 r. n.e. wynika, iż w Afryce pobór podatków w naturze został pozostawiony w gestii rad miejskich. Cesarzowie Walentynian i Walens tłumaczyli to tym faktem, iż kuriałów łatwiej jest zmusić do pokrycia niedoborów w pobieranych podatkach. Z kolei z konstytucji: CTh. 12, 1, 97 z 383 r. n.e. wynika, iż zakazane było pobieranie podatków w Egipcie przez dekurionów.

zdecydowali o utworzeniu epigraficznych archiwów⁷³⁷. Walentynian i Walens zerwali również z polityką wcześniejszych rządzących wobec miast. Ponownie nakazali konfiskatę należących do miast ziemi. Ziemie te miały być odtąd administrowane przez państwo, a jedynie jedna trzecia wpływów odprowadzanych przez nie była przekazywana miastom. Zmiany wprowadzono również w systemie fiskalnym. Odpowiedzialni za pobór podatków *susceptores* nie byli już powoływani przez rady miejskie spośród dekurionów. Zastąpili ich urzędnicy powoływani przez namiestnika prowincji⁷³⁸.

Zastanawiające dla autora niniejszej rozprawy było, czy istniały służby, które pobierały podatki od urzędników, które mogłyby zmusić np. pretora do wykonania *sumptus*, czy do wpłacenia *summa honoraria*. Z założenia, podatki te były wpłacane dobrowolnie. Zastanović się jednak należy, co by było, gdyby te pozornie dobrowolne świadczenia nie zostały wykonane, czy któryś z urzędników, np. *exactor* mógłby zmusić do określonego świadczenia któregoś z urzędników. Ze źródeł prawnych oraz źródeł literackich nie wynika to bezpośrednio. Być może jednak konsekwencje byłyby podobne, jak przy np. popełnieniu przez urzędnika czynu nierządowego, niegodnego urzędowi, który piastował. Problem ten zostanie poruszony w dalszej części niniejszej rozprawy.

Znaczenie kuriałów dla sprawnego funkcjonowania imperium rzymskiego w pewnym okresie jego rozwoju, od ok. I do końca V w. n.e. jest praktycznie nie do przecenienia. Dzięki nim, państwo mogło się obejść bez całej rzeszy urzędników, ograniczając swoje wydatki i ryzyko. Ściąganie podatków na rzecz państwa, wprowadzanie odgórnych zarządzeń oraz pobór rekrutów spoczywały na lokalnych *civitates*, a *decuriones* byli solidarnie odpowiedzialni za wpływ świadczeń na rzecz państwa⁷³⁹. Od reguły solidarnej odpowiedzialności zdarzały się jednak wyjątki, jak ten

⁷³⁷ K. Harper, *op. cit.*, s. 89.

⁷³⁸ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 369. W tym zakresie, dostrzegając, ciężką sytuację dekurionów, w 412 r. n.e. uznano, iż nie mogą zajmować się oni jednocześnie poborem podatków oraz wypełnianiem zobowiązań wobec społeczności – CTh. 11, 7, 21.

⁷³⁹ S. Dill, *op. cit.*, s. 250-255; E. Gibbon, *op. cit.*, s. 140; T. Łoposzko, *Zarys dziejów społecznych ...*, s. 159; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 820 – 821. Z solidarną odpowiedzialnością kuriałów wiązało się wiele problemów oraz negatywnych zjawisk społecznych. Otóż, skoro główną troską władz państwowych było zapewnienie regularnych wpływów z podatków, to oczywiste stały się również starania o utrzymanie w miastach odpowiedniej liczby kuriałów. Część kuriałów podejmowała próby porzucenia swego statusu i tym samym uniknięcia ciężących na nich zobowiązań. Sposobem ucieczki było na przykład wejście w skład kleru chrześcijańskiego (możliwe do 313 r., później stopniowo ograniczane), przyjęcie stanowiska w administracji cesarskiej czy też, awans do klasy senatorskiej. Trudno ocenić rozmiary tego zjawiska, jednak w IV w. proces ten ulegał nasileniu. Kolejno też, skoro sami byli odpowiedzialni za ściąganie podatków, stawali się wrogami społeczności, z których się wywodzili, albowiem musieli z całą

przewidziany w konstytucji z 319 r. n.e., zgodnie z którą *decuriones* odpowiadali tylko za podatki z gruntów, z których utrzymywali się oni lub ich kolonii⁷⁴⁰. Inną solidarną odpowiedzialność w zakresie zobowiązań podatkowych przewidywała regulacja z 345 r. n.e., zgodnie z którą w przypadku aresztowania dłużnika *res privatae* oraz *fiscus - privati et fisci debitor*, osoba go uwalniająca była solidarnie z dłużnikiem odpowiedzialna za długi dłużnika⁷⁴¹. Kolejnym wyjątkiem w zakresie solidarnej odpowiedzialności była zdaniem autora rozprawy logiczna regulacja z 362 r. n.e., zgodnie z którą nowi *decuriones* nie odpowiadali za zaległości podatkowe „starych” poborców podatkowych, wybranych przed zaliczeniem danych osób do stanu *decuriones*⁷⁴². W przypadku próby ucieczki *decuriones*, lub też zmiany społeczności miejskiej na tą, w której *decuriones* mieli mniej obciążeń, zobowiązywano ich zarówno do wypełniania powinności społeczności, do której pierwotnie przynależeli, jak i z tej, do której chcieli przynależeć⁷⁴³. Kolejno też, to na wikariuszy nałożono obowiązek przywracania „zbiegłych” *decuriones* do ich lokalnych społeczności⁷⁴⁴. Następnie też, inni *decuriones* mogli składać skargi na ich współtowarzysza, który niezgodnie z prawem zmienił swój stan i zajęcie⁷⁴⁵. Problem trudnej sytuacji *decuriones* dostrzeżono prawdopodobnie kilkanaście lat później, albowiem zgodnie z konstytucją z 429 r. n.e. ograniczono solidarną odpowiedzialność *decuriones*, tak aby odpowiadali oni tylko za ich własne zobowiązania – czy też te, które przypadały na nich w podziale zobowiązań podatkowych do zebrania⁷⁴⁶.

Zmiany w urzędach nastąpiły wraz z minięciem potęgi imperium i respektu wobec władzy centralnej. Minął luksus w postaci możliwości pozostawienia lokalnym społecznościom szerokiej autonomii, włącznie z egzekwowaniem przez nie same

surowością egzekwować podatki, za które byliby w innym wypadku sami odpowiedzialni. (M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 347; A. Cameron, *op. cit.*, s. 70; G. Alfödy, *op. cit.*, s. 261; CTh. 12, 1, 57; 12, 1, 69 – prawo Walensa, pozwalające kuriałom wejście w stan senatorski, jednakże przy zachowaniu ich obowiązków, jako kuriałów, ewentualnie, po wypełnieniu wszystkich powinności wobec Państwa. Ich synowie, urodzeni jeszcze przed uzyskaniem przez ojców godności senatorskich, mieli wchodzić do *ordo decurionum*). CTh. 15, 1, 34 – zgodnie z tą konstytucją, każdy z kuriałów powinien być obciążany *munera*, stosownie do swoich zasobów majątkowych i możliwości płatniczych.

⁷⁴⁰ CTh. 11, 7, 2 Idem a. ad Pacatianum vicarium Britanniarum. *Unusquisque decurio pro ea portione conveniatur, in qua vel ipse vel colonus vel tributarius eius conveniatur et colligit; neque omnino pro alio decurione vel territorio conveniatur. Id enim prohibitum esse manifestum est et observandum deinceps, quo iuxta hanc nostram provisionem nullus pro alio patiatur iniuriam*. Dat. XII kal. decemb. Constantino a. et Licinio c. cons. (319 nov. 20).

⁷⁴¹ CTh. 11, 7, 5.

⁷⁴² CTh. 12, 1, 54 z 362 r. n.e.

⁷⁴³ CTh. 12, 1, 12 z 325 r. n.e.

⁷⁴⁴ CTh. 12, 1, 162 z 399 r. n.e.

⁷⁴⁵ CTh. 12, 1, 164 z 399 r. n.e.

⁷⁴⁶ CTh. 12, 1, 186 z 429 r. n.e.

powinności wobec państwa, ograniczając własną aktywność do reagowania na ewentualne perturbacje i odpowiadania na konkretne inicjatywy oddolne⁷⁴⁷.

Późniejsze stopniowe zmniejszanie znaczenia kuriałów mogło wynikać z ewolucji urzędów o funkcjach ściśle technicznych w późnym dominacie. Następowiała profesjonalizacja zawodów. Oczywiście metody działania i narzędzia wykorzystywane były inne od tych w czasach współczesnych, jednakże poziom regulacji prawnych, także w zakresie *curiales* należy uznać za wysoki.

Exactores tributorum

Informacje ogólne

Kolejno zostanie dokonana analiza służby, która trudniła się bezpośrednim poborem podatków. *Exactores* oraz *susceptores*, byli to poborcy podatkowi używani w początkowym okresie istnienia tego urzędu przez namiestników prowincji do ściągania podatku⁷⁴⁸. *Exactor* został prawdopodobnie zaadoptowany z Egiptu, z instytucji *strategosa*. Urząd ten mógł być jednym badaczy określany, jako *praepositus pagi*⁷⁴⁹.

Na temat organizacji *exactores* źródła nie wspominają nam zbyt wiele. Stąd też, zakres literatury jest w tym zakresie ograniczony. *Exactores* używali do poboru podatków, podobnie jak *publicani*, najemnych pracowników oraz zaufanych niewolników.

D. 50, 4, 18, 8: *Qui annonam suscipit vel exigit vel erogat, et exactores pecuniae pro capitibus personalis muneris sollicitudinem sustinent.*

Zgodnie z powyższym fragmentem Digestów, *Exactores* są przypisywani do poboru podatków nałożonych indywidualnie na poszczególne podmioty, za pobór *capitatio*.

Po ewolucji tego urzędu i obciążeniu społeczności miejskich odpowiedzialnością za pobór podatków *exactores* i *susceptores* byli powoływani spośród dekurionów. O powołaniu musieli być poinformowani namiestnicy prowincji

⁷⁴⁷ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 823.

⁷⁴⁸ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 199; J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 108. Pojawiają się już u Liwiusza, jako poborcy *tributum* od podobitych państw w czasach Scypiona: Titus Livius, *Ab urbe condita* 28, 25, 9: „*in praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit et missis circa stipendiarias civitates exactoribus stipendii spem propinquam facere*”, a także u Cezara: C. Julius Caesar, *De Bello Civili* 3, 32, 4: „*habebatur. erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta praefectis atque exactoribus, qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato conpendio serviebant; dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent.*”

⁷⁴⁹ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 297. *Strategos* był odpowiedzialny w Egipcie za pobór podatków, a jego znaczenie zmalało w IV w. n.e., musiał on składać pisemne sprawozdania *procuratorowi*. (C. Adams, *op. cit.*, s. 108).

oraz *iudices*. Nazwiska *exactores* i *susceptores* były zapisywane, a oni sami musieli oświadczyć publicznie, że przyjmują obowiązki nałożone na nich, związane z pełnionym urzędem⁷⁵⁰.

Zadania

Exactores tributorum byli wybierani przez władze miejskie do poboru *tributum* od obywateli. Byli oni osobiście odpowiedzialni za uzbieranie całej dłużnej sumy i w razie ubytków, mieli je uzupełniać z własnych środków⁷⁵¹. *Exactores* byli wybierani na rok czasu chyba, że dekurioni, którzy ich wybierali, zgodziliby się na pełnienie urzędu przez dwa lata⁷⁵².

Gdy środki finansowe zbierane przez *exactores* nie wystarczały na pokrycie niedoboru, wtedy odpowiadali członkowie rad miejskich. Dopiero od IV w. n.e. datowana jest odrębna odpowiedzialność członków rad miejskich⁷⁵³ *decaproti* oraz *icosiproti*⁷⁵⁴. Sz. Olszaniec po obszernej analizie stwierdza, iż zakres uprawnień *exactores* i *susceptores* pokrywał się. Jedni i drudzy ściągali zarówno bieżące zobowiązania podatkowe, jak i zaległości⁷⁵⁵.

Exactores auri et argenti (πράκτωρ) ściągali podatki zaległe, tzn. wymagalne w poprzednich latach, zaległości podatkowe od przestępców podatkowy, zarówno podatki płatne w naturze, jak i pieniądzu, w przeciwieństwie do *susceptores*. *Exactores* egzekwowali zaległości podatkowe, przeprowadzając licytacje majątku dłużników, nad którymi to licytacjami nadzór sprawowali *vicarius*. Wśród *exactores* nie było także rozróżnienia na poszczególnych *exactores* ściągających różne podatki, tak jak to było w przypadku *susceptores*⁷⁵⁶. W Egipcie prawdopodobnie pomagali mu także niżsi

⁷⁵⁰ CTh. 12, 6, 20 z 386 r. n.e.

⁷⁵¹ D. 50, 4, 3, 10-11; F. Millar, *The Roman Empire* ..., s. 94; A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 540 – 541.

⁷⁵² CTh. 12, 6, 22.

⁷⁵³ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 541.

⁷⁵⁴ D. 50, 4, 3, 10; D. 50, 4, 18, 26.

⁷⁵⁵ Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio* ..., s. 161.

⁷⁵⁶ V. Arangio-Ruiz, *Rivista di Papirologia Giuridica per l'anno 1909*, BIDR 22/1910, s. 236; A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII* ..., s. 297; Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio* ..., s. 157; J. Wiewiorowski, *The abuses of exactores* ..., s. 78; CTh. 10, 17, 3. J. Wiewiorowski analizuje dokładnie konstytucję zawartą w CTh. 10, 17, 3, wskazując także na nadużycia popełniane przez *exactores* przy przeprowadzanych licytacjach, często w wyniku korupcji oraz analizując tę konstytucję jako ewentualne źródło uregulowań *laesio enormis*. W tym zakresie R. Taubenschlag wspomina o uregulowaniu z roku 267 r. n.e. zawartym w papirusie, w którym jest mowa o tym, iż jeśli *exactor* wyrządzi przy egzekucji szkodę fiskusowi, to musi ją naprawić ze swojego majątku. (R. Taubenschlag, *The imperial constitutions in the papyri*, *The Journal of Juristic Papyrology* 6/1952, s. 126).

urzednicy: ἐπιμεληταί oraz ὑποδέκται, a także πράκτορες oraz ἐξάκτορες⁷⁵⁷. Przy wykonywaniu swoich zadań, *exactores* posiadali m.in. rachunki potwierdzające zobowiązania fiskalne obywateli wobec państwa⁷⁵⁸.

C. 11, 48, 15: *Colonos numquam fiscalium nomine debitorum ullius exactoris pulset intentio: quos ita glebis inhaerere praecipimus, ut ne puncto quidem temporis debeant amoveri.*

Zgodnie z powyższą konstytucją *exactores* nie mogli zabierać kolonów przywiązanych do ziemi, w celu egzekucji zaległości podatkowych. *Coloni* byli bowiem przywiązani do ziemi i musieli się nią zajmować. *Exactores* pobierali także podatki w naturze⁷⁵⁹.

W literaturze rozróżnia się *exactores* niższych rangą, którzy pobierali podatki trafiające do skarbców prowincji oraz, trafiające do skarbców wojskowych. Pewne jest, iż podlegali oni namiestnikowi prowincji w zakresie podatków zwykłych, trafiających do skarbców prowincji⁷⁶⁰.

W przypadku połączenia się *exactores* w spółkę do zbierania podatków, co do zasady każdy z nich odpowiadał za podatki, które sam miał do zebrania. W przypadku jednak, gdy jego współnik nie zebrał / nie przekazał należnych podatków – było on również odpowiedzialny za zobowiązania współnika⁷⁶¹.

Zdaniem autora rozprawy zgodzić się należy ze stanowiskiem, iż *exactores* ściągali podatki z ludności miejskiej a *praepositus pagi* z ludności wiejskiej⁷⁶². W doktrynie pojawia się także stanowisko, iż *praepositus pagi* był odpowiedzialny jedynie za obliczanie podatków do nałożenia oraz, był współodpowiedzialny za zebranie określonej ilości podatków⁷⁶³. Nie wydaje się to być logiczne, gdyż będąc odpowiedzialnym za zebranie podatków, celowo zaniżałby wysokość podatków do zebrania, aby tej odpowiedzialności nie ponosić.

W źródłach wskazuje się także, iż *exactores* (*portitores*) zajmowali czołowe miejsca w klasyfikacji najbardziej dochodowych zawodów w Starożytnym Rzymie, obok *feneratores*⁷⁶⁴. W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż *exactores* jako urząd pełniący funkcje fiskalne występują w źródłach jedynie pięciokrotnie i to tylko w

⁷⁵⁷ V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 237.

⁷⁵⁸ C. 10, 22, 3.

⁷⁵⁹ C. 11, 48, 4.

⁷⁶⁰ F. Grelle, *op. cit.*, s. 52.

⁷⁶¹ C. 10, 2, 3.

⁷⁶² J. Lallemant, *op. cit.*, s. 183.

⁷⁶³ A. C. Johnson, L. C. West, *op. cit.*, s. 329.

⁷⁶⁴ W. Scheidel, I. Morris, R. P. Saller (ed.), *op. cit.*, s. 764.

źródłach dotyczących II w. n.e.⁷⁶⁵. Powszechne jest jednak stanowisko, iż występowali także w IV w. n.e., jako wybierani spośród *curiales* poborcy podatkowi⁷⁶⁶.

Podczas, gdy podatki stanowiły zazwyczaj obciążenie rzeczy, jednocześnie podatnicy byli osobiście odpowiedzialni za ich płatność, stąd też osoby uchylające się od ich płacenia mogły zostać aresztowane w celu wywarcia presji na wypełnianie swoich zobowiązań podatkowych wobec państwa. Kolejno, ustanowiono urząd *exactores civitatis*. Był to urząd ustanowiony na początku IV w. n.e., w celu kontroli poborców podatkowych oraz ściągania zaległości. Z początku ustanawiani przez cesarza, kolejno byli wybierani przez radę miejską. Również byli osobiście odpowiedzialni za niedobory⁷⁶⁷.

C. 10, 19, 2 Imperator Constantinus . *Nemo carcerem plumbatarumque verbera aut pondera aliaque ab insolentia iudicium reperta supplicia in debitorum solutionibus vel a perversis vel ab iratis iudicibus expavescat. Carcer poenaliū, carcer hominum noxiorum est: officialium et cum denotatione eorum iudicium, quorum de officio coercitores esse debebunt, qui contra hanc legem admiserint.*

1 . *Securi iuxta praesidem transeant solutores: vel certe, si quis tam alienus ab humano sensu est, ut hac indulgentia ad contumaciam abutatur, contineatur aperta et libera et in usum hominum instituta custodia militari.*

2 . *Si in obdurata nequitia permanebit, ad res eius omnemque substantiam eius exactor accedat solutionis obsequio cum substantiae proprietate suscepto. Qua facultate praebita omnes fore credimus proniores ad solvenda ea, quae ad nostri usus exercitus pro communi salute poscuntur. * Const. a. ad pop. * <a 320 d. k. febr. Constantino a. VI et Constantino c. cons.>*

Zgodnie z powyższą konstytucją, jeśli dłużnik podatkowy uchylał się od płatności podatków, mógł trafić do więzienia wojskowego – *custodia militaris*, a jeśli i to nie pomogło, *exactor* mógł zająć jego majątek. Konstantyn wskazuje, iż przyznanie takiej władzy *exactores* miało zachęcić podatników do wypełniania swoich zobowiązań.

⁷⁶⁵ F. Grelle, *op. cit.*, s. 51. Przekonanie tego autora bierze się z faktu, iż nie bierze on prawdopodobnie pod uwagę źródeł papirologicznych, o których wspomina J. Lallemand, *op. cit.*, s. 119 i n.

⁷⁶⁶ H. Cancik, H. Schneider (Hrsg), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, Band 4 Epo-Gro*, Stuttgart-Weimar 1998, s. 330. CTh. 11, 1, 3; CTh. 11, 7, 1; CTh. 11, 8, 1; CTh. 12, 6, 22 – z 386 r. n.e.

⁷⁶⁷ A. H. M. Jones, *op. cit.*, s. 545;

Exactores powinni sprzedawać majątki nie płacących *debita* skarbowi (*fiscus*) cesarskiemu⁷⁶⁸. Długi *fiscus* były na drugim miejscu w hierarchii uprzywilejowania⁷⁶⁹. Przed nimi były długi z tytułu wydatków na pogrzeb dłużnika⁷⁷⁰.

D. 42, 5, 38 Paulus libro primo sententiarum

pr. Bonis venditis excipiuntur concubina et liberi naturales.

1. Res publica creditrix omnibus chirographariis creditoribus praefertur.

Za nimi z kolei w hierarchii uprzywilejowania były długi względem miast.

Wskazuje się, iż *exactores tributorum* w okresie dominatu przejęli funkcje *conductores*. Jak to wskazano wcześniej, relacje *exactores tributorum* byli urzędnikami cesarskimi, stąd też ich relacje z państwem nie były oparte na relacji zobowiązaniowej, w przeciwieństwie do *conductores*⁷⁷¹. To przejęcie obowiązku nie nastąpiło od razu, skoro obaj urzędnicy występują w źródłach z tego samego okresu.

Wpływy z podatków ziemskich stopniowo malały, gdyż zwiększała się powierzchnia opuszczonych gruntów, nieużytków nieuprawianych przez nikogo. W samej tylko Kampanii, która była pierwotnie spichlerzem Italii, szacuje się, że było to ok. 500.000 iugera nieużytków⁷⁷².

W zakresie nadużyć, źródła potwierdzają, iż także *exactores* się ich dopuszczali, egzekwując więcej, niż było przewidziane w *indictio*:

CTh. 11, 1, 3 Idem a. Gregorio praefecto praetorio. *Manu propria iudices universi periculo suo annonarias species et cetera, quae indictione penduntur, definitis quantitibus et comprehensis modis facta adscriptione designent. Cuius observantiae illa erit commoditas, ut post successionem quoque eorum facile requiratur, an exactores ultra quam oportuit de fortunis provincialium aliquid exculpere voluerunt.* Dat. VII id. octob. Nepotiano et Facundo cons. (336 oct. 9).

Powyższy edykt potwierdza dwie rzeczy: nakładanie podatków w formie *indictio* w okresach rocznych, przewidujących ilość podatków do zebrania w trakcie roku oraz, iż *exactores* występowali już w 336 r. n.e. Kolejno, mamy potwierdzenie ich występowania oraz, dopuszczania się nadużyć już w 313 r. n.e.

⁷⁶⁸ CTh. 11, 7, 4.

⁷⁶⁹ R. Obenchain, *The Roman Law of Bankruptcy*, The Notre Dame Lawyer. A Monthly Law Review, Vol. III, 1928, nr 4, s. 196, D. 2, 14, 10 pr., D. 49, 14, 6, D. 49, 14, 17.

⁷⁷⁰ D. 42, 5, 17 pr., Na temat tego, co jest zaliczane do wydatków pogrzebowych: D. 11, 7, 45, D. 11, 7, 14, 3-5, D. 11, 7, 37.

⁷⁷¹ P. Cerami, 'Contrahere cum Fisco'..., s. 306.

⁷⁷² S. Dill, *op. cit.*, s. 259-260; CTh. 11, 28, 2 – w tej konstytucji z 395 r. n.e. jest mowa o umorzeniu podatków w Kampanii w sumie z 528042 iugera gruntów - *desertis et squalidis locis*.

CTh. 11, 7, 1 Imp. Constantinus a. ad Aelianum proconsulem Africae.

Post alia: ducenarii et centenarii sive sexagenarii non prius debent aliquem ex debitoribus convenire, quam a tabulario civitatis nominatim breves accipiant debitorum. Quam quidem exactionem sine omni fieri concussione oportet ita ut, si quis in iudicio questus, quod indebite exactus est vel aliquam inquietudinem sustinuit, hoc ipsum probare potuerit, severa in exactores sententia proferatur.
Dat. kal. nov. Treviris Constantino a. IIII et Licinio IIII cons. (315 [immo 313] nov. 1).

W powyższym reskrypcie mowa jest także częściowo o procedurze - to *tabularii* sporządzali dla *exactores* listę podatków do zebrania. *Exactores* pobierali podatki zgodnie z listami przekazanymi przez *tabularii*, natomiast *tabularii* sporządzali listy zgodnie z *indictio* otrzymanymi przez *curiales*.

Przykład *exactores* w przekonaniu autora rozprawy pokazuje, iż dane pojęcie, dany urząd ewoluował w ciągu kilkuset lat. Co innego oznaczało to pojęcie w II w. n.e., a co innego w IV w. n.e. Taki wniosek rozwiązuje spór pomiędzy zwolennikami różnych definicji tego urzędu.

Rationalis

Informacje ogólne

Kolejnym urzędem, którego charakterystyka zostanie dokonana w niniejszej pracy, jest *rationalis*. Już w 193 r. n.e. mowa jest o *rationales*, co odnosiło się zapewne do *procurator a rationibus* oraz *procurator summarum rationum*⁷⁷³. W czasach Nerona urzędnik ten kontrolował zbiory w senatorskich prowincjach oraz prawdopodobnie w prowincjach Nerona w Afryce⁷⁷⁴. *Rationalis* (*katholikos*) pojawia się także w czasach panowania Filipa. Jego ustanowienie było osłabieniem znaczenia i zadań prefekta⁷⁷⁵. Początkowo cieszyli się oni zaledwie rangą *tribunus*⁷⁷⁶. A. H. M. Jones w zakresie ewolucji urzędu *rationalis* podaje, iż to w czasach Aleksandra Sewera doszło do konsolidacji wielu finansowych departamentów w dwa podstawowe ministerstwa – jedno kierowane przez *rationalis* lub *a rationibus* a drugie przez

⁷⁷³ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 255.

⁷⁷⁴ P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 221.

⁷⁷⁵ C. Adams, *op. cit.*, s. 102.

⁷⁷⁶ Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 63; E. De Ruggiero, *Di un procuratore ...*, s. 263; P. Garnsey, R. Saller, *op. cit.*, s. 24.

procurator rationis privatae. Aczkolwiek nie jest do końca jasny dokładny podział obowiązków między tymi dwoma urzędnikami⁷⁷⁷.

Od Konstantyna II na szczeblu centralnym nastąpiła zmiana tytułu *rationalis* na *comes sacrarum largitionum*. *Rationalis rei privatae* zarządzał całością *patrimonium* cesarskiego⁷⁷⁸, powiększonego konfiskatą majątków świątyn pogańskich przez Konstantyna i posiadłości należących do wspólnot miejskich przez Konstantyna II⁷⁷⁹. Do rozwiązania pozostaje problem zamiennego stosowania określeń *rationalis* oraz *comes rei privatae*. Zdaniem autora rozprawy ewolucja następowała w następujący sposób – *procurator a rationibus* ewoluował w *rationalis rei summae* a następnie w *comes sacrarum largitionum*, zaś *procurator rationis privatae* w *rationalis rei privatae* a następnie, w *comes rei privatae*. Po tej ewolucji jednak *rationalis* nie zniknął. Dalej był wykorzystywany na prowincjach, jako podległy odpowiedniemu komesowi. *Rationales* w liczbie 25, z których 18 miało zaszczytny tytuł komesa, podlegali bezpośrednio skarbnikowi (*comes sacrarum largitionum*)⁷⁸⁰. Czyli część *rationales* otrzymała na prowincjach tytuł *comes*, w pozostałych prowincjach utrzymano dalej *rationalis*.

Zadania

Zbytнім uproszczeniem byłoby wskazanie, iż *rationalis* sprawował nadzór nad *fiscus*. Od II w. n.e. coraz częściej pojawia się termin *summae rationes* do określenia zadań *a rationibus*. Prawdopodobnie też *procurator rationis privatae* z czasem sprawował pełny nadzór nad *ratio privata* oraz nad *patrimonium*. To by oznaczało jego silną pozycję w administracji cesarskiej.

⁷⁷⁷ A. H. M. Jones, *The Aerarium and the Fiscus*, JRS 40/1950, s. 29.

⁷⁷⁸ CTh. 6, 14, 31 z 22.02.382 r. n.e. – obciążenia podatkowe *patrimonium* cesarskiego.

⁷⁷⁹ A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 892. Świątynie były i są bowiem w każdej praktycznie kulturze miejscem gromadzenia bogactw pochodzących z ofiar wiernych i władców. I tak, Sulla posiłkował się środkami świątynnymi przy okazji wojny z Mitrydatesem. Dalej, Cezar ogołocił ze skarbów wiele świątyn w czasie wojen z Galami w latach 50. p.n.e. Dalej, Kasjusz posiłkował się statuiami z wyspy Rodos. Kolejno, Oktawian w 41 r. p.n.e. wota ze świątyn w Rzymie i Italii przeznaczył na potrzeby wojenne. Dalej też, zabrał kosztowności z wielu świątyn egipskich po zwycięstwie pod Akcjum. Neron ograbił świątynie w Rzymie, w Italii, Grecji oraz Azji po pożarze Rzymu w 64 r. n.e. Wespazjan pobrał znaczne sumy ze świątyni w Aleksandrii. Kolejno, na początku IV w. n.e. chrześcijańscy cesarze ze skarbów świątyn wypuścili nowe emisje złotych monet. Na potrzeby pozyskania środków np. na wybite nowych monet, często przetapiano także własne lub też poprzedników posągi. (R. Duncan-Jones, *Money and government* ..., s. 9-10).

⁷⁸⁰ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 136; Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I* ..., s. 126.

W okresie dominatu zakres zadań *procurator rationis privatae* przeszedł na *comes rei privatae* a terminy *patrimonium* oraz *res privata* używane były zamiennie⁷⁸¹. Kontrolowali oni na prowincjach prokuratorów⁷⁸². W okresie dominatu również, *rationalis rei summae* – dawny prokurator *a rationibus*, obok zarządu kopalniami złota i srebra ściągał podatek w kruszcu oraz nadzorował wypłacanie wojsku *stipendium*. Podlegali mu urzędnicy finansowi w diecezjach i prowincjach. Bezpośredniego poboru podatków dokonywały władze lokalne, najczęściej kurie miast. Urząd ten został, obok *magister rei privatae*, ustanowiony przez Dioklecjana w każdej prowincji. W Galii wyjątkowo było dwóch *rationalis* – jeden dla części północnej a drugi dla południowej⁷⁸³. Wspólnie z *magister rei privatae* (odpowiedzialnym za *res privata*), *rationalis rei summae* zarządzał finansami. Obaj mieli rangę *perfectissimus*.

Co zostało już wspomniane wyżej, urząd ten został ustanowiony także na prowincjach. *Rationales* zajmowali się przejmowaniem /własności rzeczy konfiskowanych przez *fiscusa* (*fiscus locum fecisse*)⁷⁸⁴. Ponadto, *rationales* przeprowadzali aukcje sprzedaży majątków należących do *rei privatae* – *de domibus ad rem privatam pertinentibus distrahendis*⁷⁸⁵.

Rationalis pełnił także funkcję sprawującego nadzór nad finansami w całym Egipcie⁷⁸⁶. Od Dioklecjana i Konstantyna *procurator Caesaris* nazywał się *rationalis*⁷⁸⁷. To było wytłumaczenie, dlaczego prefekt pretorianów rozstrzygał odwołania od decyzji *rationalis*⁷⁸⁸.

Z Konstytucji Walentyniana i Walensa z 385 r. (C. 3, 26, 10) wynika, iż *rationalis* sprawował zarówno funkcje fiskalne – zbierał podatki, jak i pilnował rachunków:

“Nullum ex officio *rationalis*, qui exactioni vel chartis inserviat, in alio iudicio adduci oportet, nisi forte cuiuspiam caput accusatio legibus instituta pulsaverit.”

⁷⁸¹ A. H. M. Jones, *The Aerarium ...*, s. 29.

⁷⁸² S.E. Finer, *op. cit.*, s. 581. Zdaniem R. Andreotti, dopiero od Juliana nastąpiła całkowita zmiana nazwy z *rationalis rei summae* na *comes sacrarum largitionum* (R. Andreotti, *op. cit.*, s. 3).

⁷⁸³ M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 324; J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 111.

⁷⁸⁴ C. 10, 1, 5. Był ustanowiony zakaz przejmowania przez Cezarian rzeczy, dopóki nie został wydany oficjalny nakaz przez cesarza. Na temat *locum facere* lub *facisse* – C. 11, 33, 2, C. 12, 60, 5.

⁷⁸⁵ CTh. 10, 2, 1 z 378 r. n.e.

⁷⁸⁶ *Rationalis Aegypti*, jako doradca prawny namiestnika prowincji, nadzorował finanse wytwórni broni i innych rzymskich państwowych przedsiębiorstw w prowincji. (A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 319; P. Heather, *op. cit.*, s. 128).

⁷⁸⁷ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 127.

⁷⁸⁸ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 127.

Czyli kompetencje tego urzędnika w zakresie poboru pokrywały się chociażby z uprawnieniami *exactores* czy *conductores*.

W 315 r. n.e. zyskał on kompetencje do rozstrzygania wszystkich spraw skarbowych:

CTh. 3, 26, 5: *Ad fiscum pertinentes causas rationalis decimat, omnibus concussionibus prohibendis.*

Nie miał on jednak uprawnień do wymierzania kar grzywny przy stwierdzonych nadużyciach⁷⁸⁹.

Rationalis reprezentował także cesarza w sporach skarbowych dotyczących majątku cesarza z udziałem podatników. W takiej sprawie występował zatem podatek, *rationalis* (zwany też *ordinatoris*) oraz *iudex*, przed którym rozstrzygano takie sprawy⁷⁹⁰. W obecności *rationalisa* musiały się także odbywać procesy przed *rectorem* prowincji, w których oskarżeni o nadużycia byli *coloni* pracujący na *rei privatae*⁷⁹¹.

Istniał także urząd *ex ministro triclinii rationalis*⁷⁹². Cały ten zwrot jest zdaniem tłumaczy jednym terminem i oznacza skarbnika wśród służby w jadalni⁷⁹³.

Co już było wspomniane przy opisie *comes rei privatae*, od 397 r. n.e. *comes rei privatae* ponownie wykorzystywał *racionales* do poboru czynszów z gruntów należących do *rei privatae*⁷⁹⁴.

Gruntę świątynne również podlegały *racionales*, to oni ściągali z nich podatki⁷⁹⁵.

W pewnym momencie, od czasów Walentyniana młodszego znaczenie *conductores* w ogóle zmalało, a długi podatkowe egzekwował właśnie *rationalis*⁷⁹⁶.

Cesarz podkreślał znaczenie *rationalisa* w pborze podatków na prowincji. Odpowiadali oni za prawidłowy pobór wpływów z własności cesarskich na prowincji i przekazanie ich do *comes rei privatae*⁷⁹⁷.

Nadużycia *rationalisa* były rozstrzygane przed trybunałem, któremu przewodniczył *rector* prowincji⁷⁹⁸.

⁷⁸⁹ C. 1, 54, 2.

⁷⁹⁰ CTh. 2, 1, 5.

⁷⁹¹ C. 3, 26, 8: „... ut praesente rationali vel procuratore domus nostrae inter eum et accusatorem causa tractetur et ...”.

⁷⁹² Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 15, 3, 4.

⁷⁹³ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I* ..., s. 118.

⁷⁹⁴ C. 1, 33, 2.

⁷⁹⁵ C. 11, 66, 4.

⁷⁹⁶ CTh. 1, 11, 2.

⁷⁹⁷ C. 10, 10, 3.

⁷⁹⁸ C. 3, 26, 10.

Wnioskiem, rozwiązaniem, jakie można wyciągnąć z analizy tego urzędu może być propozycja utworzenia wyspecjalizowanych sądów do rozstrzygania tylko spraw skarbowych. Obecnie, jak wiadomo, spory takie trafiają do wojewódzkich, a następnie do naczelnego sądu administracyjnego. Spory takie trwają długo i często wiążą się z blokadą rachunków bankowych podatników, celem zabezpieczenia ich zobowiązań względem państwa.

Tabularius

Informacje ogólne

Kolejnym urzędem, który należy zdaniem autora rozprawy zaliczyć do administracji skarbowej, był urząd *tabulariusa*. *Tabularii* byli to szefowie rachunkowości, nad którymi nadzór sprawowali, w zależności od tego, jakie rachunki poszczególni *tabularii* kontrolowali – *comes sacrarum largitionum*, *comes rerum privatarum*, *praefectus pretorio*, *rectores* oraz *praesides*⁷⁹⁹. *Tabularii* współpracowali czasem również z *curatores viarum*, wspierali *curatores viarum*⁸⁰⁰. *Tabularii* wchodziłi w skład jednego specjalnego biura, w skład którego wchodziłi także *aerarii*, *dispensantores* oraz *exactores*⁸⁰¹.

Tabularius a rationibus miał być urzędem postawionym wyżej w hierarchii od *tabularii* z innych gałęzi administracji (nieskarbowych). *Tabularius praesidialis officii* sprawował urząd rachmistrza w biurze namiestnika⁸⁰². Istniał także średni szczebel urzędnika – *tabularius thesaurorum*⁸⁰³.

Tabulariusa wspomagał *adiutor tabulariorum*⁸⁰⁴.

CTh. 8, 1, 12: *In provinciis singulis duo tabularii collocentur, quo ad unum fiscalis arcae ratiocinium, ad alterum largitionales pertinere tituli iubeantur, scituri, quod, si ex alienis quicquam actibus ad alteram partem illicita fuerit*

⁷⁹⁹ P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 121; M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 122.

⁸⁰⁰ R. Kamińska, *Organizacja 'cura urbis' w Rzymie w początkach pryncypatu*, *Zeszyty Prawnicze* 13.1/2013, s. 92; R. Kamińska, *Ochrona dróg publicznych przez urzędników rzymskich*, *Zeszyty Prawnicze* 8.2/2008, s. 92. Jak podaje R. Kamińska, w okresie będącym w zainteresowaniu niniejszej rozprawy – dominacie, *curatores viarum* krótko współpracowali z *tabularii*, albowiem w tej formie urząd *curatores viarum* znikł za czasów Konstantyna Wielkiego. (R. Kamińska, *Organizacja ...*, s. 92).

⁸⁰¹ C. Halgan, *Essai Sur L'Administration Des Provinces Sénatoriales sous l'Empire romain*, Paris 1898, s. 335.

⁸⁰² Amm. 28, 1, 5.

⁸⁰³ CIL VI 325: *Herculi invicto sacrum Hermeros Aug(usti) lib(ertus) tabularius thesauror(um)*. E. De Ruggiero, *Di un procuratore ...*, s. 265.

⁸⁰⁴ M. De Dominicis, *Sulle attribuzioni ...*, s. 122.

usurpatione translatum, si, qui iudicis culpam dissimulatione texerit, gravissimo sit supplicio subiugandus.

W każdej prowincji miało być ustanowionych dwóch *tabularii*, zgodnie z powyższą konstytucją z 382 r. n.e. skierowaną do wszystkich namiestników.

Zadania

Tabularii obok *susceptores* byli głównie odpowiedzialni za pobór podatków w miastach. *Tabularii civitatis* przekazywali *susceptores vel exactores* wysokość podatków do zebrania od poszczególnych osób – *breves debitorum*⁸⁰⁵. Mamy informacje o urzędach *tabulariusa* oraz *audiutor tabularius* w formie inskrypcji z obszarów Aleksandrii⁸⁰⁶.

Funkcję tę pełnili zazwyczaj wyzwolenicy. Przygotowywali oni obliczenia majątków, z których były ściągane podatki⁸⁰⁷. Obliczenia (*census*) dokonane przez księgowych (*tabluarii*) nie miały mocy prawnej dopóki nie zostały zatwierdzone przez *procuratora*⁸⁰⁸. *Census* obejmował spis całego majątku, w tym bydła, niewolników, ziemi itp.⁸⁰⁹. *Tabularius a rationibus* mógł awansować na stanowisko *procuratora*⁸¹⁰. Świadczy o tym poniższa inskrypcja:

CIL VI 8450: *T. Ael(io) Aug(ustorum) lib(erto) Saturnin(o) pr[oc(uratori) provinciae] Belgicae proc(uratori) fisci libertatis et peculiarum), tabul(ario) a rationibus, tabul(ario) Ostis ad annona(m).*

Wyszktałenie się urzędu *tabularii* mogło wynikać z faktu, iż namiestnicy prowincji byli zobligowani do kontrolowania pracy poborców podatkowych. Ponadto, specjaliści wysłannicy cesarscy byli wysyłani do prowincji przez prefekta pretorów oraz komesa świętych rozdawnictw (*comes sacrarum largitionum*), w celu sprawdzenia, czy lokalni poborcy podatkowi oraz namiestnicy prowincji wywiązują się ze swoich obowiązków. Ci specjaliści wysłannicy pierwotnie nie mogli mieć bezpośrednio

⁸⁰⁵ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 30; J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 109; F. Thibault, *Les Impôts Directs Sous Le Bas-Empire Romain*, Paris 1900, s. 60; M. R. Cagnat, *op. cit.*, s. 97. G. Rouillard, *op. cit.*, s. 92.

⁸⁰⁶ CIL VI 8578: *Florus Aug(usti) lib(ertus) tabulari[us] fisci Alexandrini reliquo f.... sibi et Treboniae Eutythiae coniugi[i] suae et libertis libertabu[q(ue)] posterisq(ue) eorum fecit.*

CIL VI 5744: *D(is) M(anibus) [Claud]iae Iulianae bis honorat(ae) [ux]ors unici exempli[i]us Donatus maritus bis hon(oratus) [etA]ug(ust) adiut(or) tab(ulariorum) f(isci) Alex(andrini) frater fecer(unt) [sibi] posterisq(ue) suis.*

⁸⁰⁷ F. Millar, *op. cit.*, s. 91; S. Dill, *op. cit.*, s. 272; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I* ..., s. 425; E. De Ruggiero, *Di un procuratore* ..., s. 261.

⁸⁰⁸ C. 10, 1, 2.

⁸⁰⁹ CTh. 13, 11, 1; CTh. 13, 11, 4; CTh. 13, 11, 15.

⁸¹⁰ E. De Ruggiero, *Di un procuratore* ..., s. 263.

styczności z podatnikami⁸¹¹. Zdaniem jednych autorów, agenci ci byli pośrednikami między namiestnikami prowincji a lokalnymi poborcami podatkowymi, jednakże inni autorzy nie podzielają tego zdania, twierdząc, że namiestnicy mieli przy sobie innych urzędników, którzy wywierali presję na lokalnych poborców podatkowych oraz podatników i raczej nie były to osoby wymienione w konstytucji Arkadiusza i Honoriusza z 408 r. n.e. – *tabularii seu numerarii* oraz *susceptores*:

C. 10, 72, 13 Imperatores Arcadius, Honorius . *Duos tabularios seu numerarios et susceptores totidem per universas provincias oportere constitui clementia nostra praecepit.*

*1 . Scire autem volumus praetorianam amplissimam praefecturam eos, qui aurum largitionale susceperunt, nihil cum arcae ratociniis habere commune, iudices autem provinciarum quinque libris auri multandos et primates officiorum capitali poena plectendos, si hoc non fuerit custoditum. * Arcad. et Honor. aa. Lucio com. sacr. larg. * <a 408 d.VI k.febr.Basso et Philippo cons.>*

Zgodnie z powyższą konstytucją Arkadiusza i Honoriusza w każdej prowincji miało być dwóch *tabularii seu numerarii* oraz dwóch *susceptores*⁸¹². Kolejno, w tej konstytucji wydanej do Lucjusza pełniącego urząd *comes sacrarum largitionum* Arkadiusz i Honoriusz dokonali wyraźnego oddzielenia poborców zbierających (*susceperunt*) *aurum largitionale* od zbierających podatki do skarbcza prefekta pretorianów. O tym miał być wyraźnie poinformowany prefekt pretorianów. Sędziowie prowincjonalni i ich przełożeni, którzy naruszyliby to prawo karani mieli być odpowiednio grzywną oraz karą śmierci. Czyli mamy tu do czynienia z przykładem walki o władzę pomiędzy *comes sacrarum largitionum* oraz *praefect praetorio* oraz, ścieraniem się kompetencji tych dwóch urzędników. Z drugiej strony władcy chcieli dokonać wyraźnego rozdziału w systemie poboru podatków, aby nie było problemów później i sporów w zakresie podziału zebranych podatków.

Podatki zebrane w złocie, w srebrze lub w innych dobrach pod nadzorem *tabularii* były wysyłane do *praepositi thesaurorum*⁸¹³.

Jeden *tabularius* miał zarządzać rachunkami *arca fiscalis* a drugi – *largitionum*. Zgodnie również z powyższą konstytucją, byli oni karani, jeśli cokolwiek zostało

⁸¹¹ *Compulsores* wysyłani po upływie terminu płatności podatków (C. 10, 19, 9).

⁸¹² Ta regulacja znajduje się również w Kodeksie teodozjańskim – CTh. 12, 6, 30.

⁸¹³ C. 10, 23, 1.

przeniesione z rachunków (zestawienia posiadania) jednego z nich do rachunków drugiego.

Mianem *tabularii* określano również urzędników zajmujących się księgami i kasą, na czele których stał *princeps tabularius*. Podlegali oni *procuratores* odpowiedzialnym za pobór poszczególnych podatków, przykładowo *procurator vicesimae hereditatum*⁸¹⁴.

Dopóki *tabularius* nie odnotował spłaty długu wobec *fiscusa* na wydanym pokwitowaniu, uznawano, że dług wobec *fiscusa* istniał, *fiscus* ciągle miał *actiones* wobec dłużnika. Można było jednakże pozwać nieuczciwego *tabulariusa* o wyrządzone szkody⁸¹⁵.

Urzędowi *tabulariusa*, *scribae*, *logographi* oraz *censuales* został poświęcony tytuł 71-wszy 10-tej księgi Kodeksu Justyniana oraz tytuł 2 księgi 8-mej Kodeksu Teodozjańskiego. Znajdziemy tam w głównej mierze konstytucje organizacyjne, wskazujące przykładowo, że pełnienie tego urzędu było przymusowe⁸¹⁶. Z biegiem czasu został wprowadzony również zakaz sprawowania wyższych funkcji przez *tabularius*, *scriba*, *logographos*, jeśli pełnili swój urząd krócej niż 5 lat.

C. 10, 71, 1: *Nullus omnino ex tabulariis vel scribis vel logographis eorumque filiis in quocumque officio militet, sed ex omnibus officiis, nec non et si intra nostrum palatium militant, necdum impleto quinquennio reperti et retracti protinus officiis municipalibus reddantur.*

Zgodnie z konstytucją z 401 r. n.e. urząd *tabulariusa* mógł być sprawowany jedynie przez osoby wolne. Jeśli ktokolwiek powierzyłby niewolnikowi pełnienie takiego urzędu, odpowiadał on za szkody wyrządzone w związku z tym przez niewolnika⁸¹⁷.

Tabularii często przerzucali ciężar opodatkowania na słabsze podmioty. Które jednak mogły się bronić tym, iż wykazałyby, że były zobowiązane w rzeczywistości do zapłacenia mniejszych podatków⁸¹⁸. Zgodnie z konstytucją z 383 r. n.e. byli oni także surowo karani za bezpodstawne przyznawanie przywilejów podatkowych⁸¹⁹.

⁸¹⁴ A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit ...*, s. 77; M. Kuryłowicz, *Vicesima hereditatum ...*, s. 222.

⁸¹⁵ C. 10, 2, 2.

⁸¹⁶ CTh. 8, 2, 2; CTh. 8, 2, 3.

⁸¹⁷ C. 10, 71, 3.

⁸¹⁸ CTh. 13, 10, 1.

⁸¹⁹ CTh. 13, 10, 8, 1 (C. 10, 25, 1).

Wskazuje się na nadużycia popełniane przez *tabularii*. Otóż, dopuszczali się oni fałszerstw obliczeń odnośnie wysokości podatków do ściągnięcia z danego podmiotu. Przez to przykładowo senatorowie płacili mniejsze podatki. Zgodnie z tym senatorowie wpływali na wybór *tabularii*, *susceptores* oraz *temonarii* w celu wyboru przyjaznych im osób, które ułatwią płacenie mniejszej wysokości podatków⁸²⁰. Ponadto, *tabularii* dopuszczali się kradzieży podatków wpłacanych w naturze⁸²¹. Następnie też, w 372 r. n.e. wprowadzono zakaz płatności podatków na rzecz *tabularii* określanych *logographoi*. Musiały być one przekazywane *susceptores*. *Logographoi* mieli zakaz odbierania podatków⁸²².

Palatini

Informacje ogólne

W okresie dominatu w imperium rzymskim funkcjonowali także *palatini*, którzy byli nadzorcami kontrolującymi działalność namiestników. Terminem tym oznacza się urzędników zatrudnionych w biurach kierowanych przez *comes sacrarum largitionum* oraz *comes rerum privatarum*.

Palatini w strukturze organizacyjnej zajmowali wyższe miejsce od *susceptores*. Przede wszystkim dlatego, iż *palatini* byli to wysłannicy administracji cesarskiej, a *susceptores* pełnili swoje obowiązki z ramienia administracji prowincjonalnej, pobierali podatki w imieniu *decuriones*. *Correctores* prowincji czasami próbowali przekonywać *palatini* do zostania *susceptores*, co spotykało się ze sprzeciwem cesarza:

CTh. 6, 35, 6 Impp. Valentinianus et Valens aa. have, Artemi, karissime nobis. *Mirati admodum sumus te non consideratis privilegiis palatinorum quosdam ex eorum numero susceptoribus velle coniungere, cum id minime legis nostrae sententia comprehendat. Et cetera.* Dat. xiii kal. oct. Aquileia divo Ioviano et Varroniano cons. (364 sept. 19).

Mimo powyższej konstytucji, *palatini* podlegali namiestnikowi prowincji:

CTh. 8, 8, 6 Idem aa. ad provinciales et ad proconsules. *Ne per diversas provinciarum partes aut palatinus exactor accederet aut illustrium virorum apparitor vagaretur vel militaris terror inferret formidinem, hac lege sancimus, ut omnis memoratis intentio ad provinciae rectorem sit, cum eo agent, illo*

⁸²⁰ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 98.

⁸²¹ CTh. 11, 1, 9.

⁸²² CTh. 11, 4, 1.

insistente disponente adque agnoscente suo periculo rem peragendam compleant universa. Dat. XVII kal. iul. Mediolano Olybrio et Probino cons. (395 iun. 15).

Zgodnie z powyższą regulacją, *palatinus exactores*, wypełniali polecenia wydawane przez *rectores*, jednakże polecenia te musiały być wydawane w ramach uprawnień przyznanych namiestnikowi, nie mógł on wykraczać poza swoje kompetencje narzucone przez cesarza. Widzimy tutaj rozbieżność między regulacją zawartą w CTh. 6, 35, 6 i CTh. 8, 8, 6. Pokazuje to właśnie, jak niejednolite były kompetencje jednego urzędu w okresie dominatu. Wcześniejsza regulacja pochodzi z 364 r. n.e., późniejsza z 395 r. n.e. Czyli tylko w przeciągu 30 lat nastąpiła zmiana w zakresie organizacji *palatini* i tego, komu podlegali i czym się właściwie zajmowali.

Zadania

Palatini nadzorowali i sprawdzali rejestry podatkowe, kontrolowali i ewentualnie konfiskowali majątki, do których prawo rościł sobie skarb cesarski⁸²³. Co wynika także z konstytucji Arkadiusza i Honoriusza, *palatini* pobierali w imieniu *comes* podatki na prowincjach⁸²⁴.

Potwierdza to regulacja z 409 r. n.e., nakazująca *palatini* pobierać podatki z *tituli largitionales*⁸²⁵.

Sposób działania *palatini*, wynika z konstytucji z 428 r. n.e.⁸²⁶. Zgodnie z tym tekstem, mogli oni pełnić tylko raz swoją funkcję w danej prowincji, co nie znaczy, że nie mogli być wysłani następnie do kolejnej prowincji. Posiadali oni listę podatków do zebrania, która była porównywana z listą posiadaną przez *tabularii* w danej prowincji. W przypadku rozbieżności między tymi dwoma listami, były one rozstrzygane przez namiestnika prowincji. *Palatini* nie zajmowali się także bezpośrednio poborem podatków. *Susceptores* byli od nich niezależni. Współpraca między *palatini* z jednej strony oraz *tabularii* i *susceptores* z drugiej strony była zakazana. Wynikało to zapewne z faktu, iż *palatini* sprawowali z ramienia *comes* funkcje nadzorcze nad prawidłowością poboru podatków w prowincjach.

⁸²³ Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio ...*, s. 196; M. Pawlak, *Aecjusz ...*, s. 302. CTh. 10, 24, 3 z 30.11.381 r. – dotycząca transportu złota przeznaczonego dla skarbcza cesarskiego, nakładała kary na *palatini* i *prosecutores*, którzy zwlekali z przekazaniem złota do kasy.

⁸²⁴ CTh. 1, 15, 13.

⁸²⁵ CTh. 11, 7, 18.

⁸²⁶ CTh. 1, 10, 8.

Zgodnie z konstytucją Arkadiusza i Honoriusza z 397 r. n.e. pobór podatków z gruntów prywatnych oraz oddanych w *perpetuum* zlecono *palatini*⁸²⁷.

Jednakże, już kilka lat później, w 405 r. n.e., wskazywano, iż znaczna część podatków pozostaje niezebrała właśnie z uwagi na beczynność (*neglegentia*) *palatini*⁸²⁸.

Czyli za każdymi reformami, w tym także w sprawach skarbowych, stały konkretne przyczyny. W 440 r. wydano prawo, zgodnie z którym przekazano rozstrzyganie kwestii spornych prefektowi pretorium (dotychczas zajmowali się tym dwaj komesi). Po anulowaniu tej konstytucji w 442 r., wydano ją ponownie w 450 r. Zabroniono w niej komesom wysyłania *palatini* w sprawach podatkowych do poszczególnych prowincji bez uprzedniej zgody prefekta pretorium lub, samego Aecjusza. Może to świadczyć o chęci przejęcia przez niego kontroli nad systemem finansowym i administracyjnym cesarstwa⁸²⁹. Z drugiej strony, pokazuje to strukturę organizacyjną – prefekt pretorianów mógł wydawać polecenia komesowi. Być może nie chodziło tu o usytuowanie komesa i prefekta w określonych miejscach struktury organizacyjnej urzędów oraz, bezpośrednią podległość komesa pod prefekta, tylko o możliwość wydawania przez prefekta komesowi poleceń w określonych sprawach. W zakresie podległości wydaje się, iż obaj urzędnicy podlegali bezpośrednio cesarzowi.

Susceptores

Informacje ogólne

Kolejnym urzędem, który zostanie scharakteryzowany w niniejszej rozprawie jest *susceptor*. *Susceptores* byli powoływani przez *comes rei privatae*. Decyzje *comes rei privatae* odnoszące się do odpowiedzialności *procuratorum rei dominiciae* za powołanie *susceptores*, winny być potwierdzane tak, aby wszelkie intrygi ustały i korzyści *fiscus* zostały utrzymane, podobnie jak powinny być utrzymane praktyki odnoszące się do *irenarchus* oraz *optio*⁸³⁰.

W literaturze wskazuje się także, że *susceptores* to ta sama nazwa urzędu *exactores*, że byli to ci sami urzędnicy (*susceptores vel exactores*)⁸³¹. Zdaniem autora rozprawy

⁸²⁷ CTh. 1, 11, 1.

⁸²⁸ CTh. 5, 16, 30.

⁸²⁹ M. Pawlak, *Aecjusz* ..., s. 302 – 303.

⁸³⁰ C. 10, 1, 9.

⁸³¹ J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 108.

były to dwa różne urzędy, a potwierdzeniem tego może być właśnie łacińskie *vel* – „lub”. Ponadto, jeśli spojrzymy na daty regulacji dotyczące poszczególnych urzędów to dostrzec można, iż regulacje dotyczące *exactores* pochodzą z początku IV w. n.e., natomiast o *susceptores* mowa jest w drugiej połowie IV w. n.e. Czyli urząd *exactores* mógł ewoluować lub też być z czasem zastąpiony przez *susceptores*.

Susceptores prawdopodobnie nosili też nazwę *suscipientes ministra*, o których mowa w różnych źródłach, również określających poborców podatkowych⁸³².

Susceptores byli wspomagani przez *apparitores* w poborze podatków⁸³³. O *apparitores* będzie mowa w dalszej części rozprawy.

Z Konstytucji z 364 r. n.e. z kolei wynika, iż *susceptores* pełnili swoją funkcję przez rok⁸³⁴. *Curiales* nie mogli zostać *susceptores*, ale kto został dekurionem, w dalszym ciągu pełnił swoją funkcję jako *susceptor*.

Kolejno też, *susceptor vestium* – pobierający podatki w naturze, był urzędem przymusowym, sprawowanym przez rok czasu. W konstytucji z 365 r. n.e. mowa jest o tym, iż odpowiedzialność za ich powoływanie powinna być zdjęta z prokonsula Afryki⁸³⁵.

W źródłach pojawiają się również *nominatores* – osoby nominujące *susceptores*, odpowiadające za złe nominacje i za podatki niezbrane lub nieprzekazane przez *susceptores*⁸³⁶.

Zadania

Susceptor był to odbiorca podatków lub płatności państwa, płaconych w pieniądzu lub naturze. Wskazuje się, iż *susceptores* obok *tabularii* byli głównie odpowiedzialni za pobór podatków w miastach⁸³⁷. Zatem też, zdaniem autora niniejszej rozprawy, urzędy te współpracowały z sobą. *Tabularii* obliczali i wskazywali *susceptores*, ile podatków ci ostatni muszą zebrać.

Susceptores za swoją pracę otrzymywali wynagrodzenie w wysokości połowy jednego procenta zebranych podatków, drugą połowę procenta otrzymywali prawdopodobnie *tabularii*, zwani *annonatores* oraz inni urzędnicy zaangażowani w

⁸³² Amm. 19, 11, 3; Amm. 30, 5, 6.

⁸³³ C. 10, 9, 5.

⁸³⁴ CTh. 12, 6, 7; na ten temat także CTh. 12, 6, 11.

⁸³⁵ CTh. 7, 6, 1.

⁸³⁶ CTh. 12, 6, 8 z 365 r. n.e.; C. 10, 2, 2; C. 10, 2, 3.

⁸³⁷ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 30; 202; Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio ...*, s. 153.

pobór podatków⁸³⁸. Kolejno też, *susceptores* otrzymywali jeden procent z suchych podatków zebranych w naturze w przypadku suchych produktów oraz 5% w przypadku oleju i wina⁸³⁹.

Susceptores jedynie pobierali bieżące podatki, wymagalne, nie ściągali natomiast zaległości podatkowych⁸⁴⁰. Nowo mianowani *susceptores* mogli jednak przyjmować wpłaty podatków, które powinni byli zebrać ich poprzednicy⁸⁴¹.

W przypadku *exactores*, pobierali oni zaległości podatkowe. Wymiar podatków powinien być ustalany przez *susceptores* w obecności *defensores civitatis*⁸⁴². Jako swoje wynagrodzenie, zatrzymywali sobie część pobranych od podatników podatków⁸⁴³. Mogło być też tak, iż *susceptor* był urzędnikiem, który fizycznie urzędował w mieście i przyjmował płatności, natomiast *exactor* jeździł po prowincji, nakłaniając podatników do dokonywania płatności. W tym zakresie uprawnienia *susceptores* zazębiały się z *tabularius* na prowincjach. *Susceptores* wystawiali podatnikom pokwitowania zapłaty podatków, które trafiały do *tabularius* w celu odnotowania zapłaty w księgach podatkowych. Dzięki temu, nawet w przypadku zagubienia pokwitowań można było udowodnić zapłatę podatku z ksiąg (C. 10, 2, 2)⁸⁴⁴.

Susceptores zajmowali się także magazynami zaopatrującymi wojsko w niezbędne produkty⁸⁴⁵. Część społeczności, większe majątki ziemskie czy też poszczególne miasta, były obdarzone przywilejem, na mocy którego płaciły podatki bezpośrednio stojącemu na czele prowincji *dux* (jak w znanym przypadku mieszkańcy Aphrodito płacili podatki *dux Thebaidos*, z pominięciem *susceptores* oraz *compulsores*). Przywilej ten nazywał się *αὐτοπραγία*. Z podobnym przywilejem spotykamy się w dekrete Cesarza Leona (panującego w latach 457 – 474)⁸⁴⁶. Dzięki temu, podatki były płacone prawdopodobnie w mniejszej wysokości, gdyż nie płacono swoistej „nadwyżki” dla poborcy podatków.

⁸³⁸ CTh. 12, 6, 3 z 349 r. n.e.

⁸³⁹ CTh. 12, 6, 15 z 369 r. n.e.

⁸⁴⁰ Urzędnicy byli zobowiązani jedynie za pobór podatków, które stały się wymagalne w trakcie ich urzędowania - D. 50, 8, 3, 1: „*Qui fideiusserint pro conductore vectigalis in universam conductionem, in usuras quoque iure conveniuntur, nisi proprie quid in persona eorum verbis obligationis expressum est.*”

⁸⁴¹ CTh. 12, 6, 10 z 365 r. n.e.

⁸⁴² CTh. 12, 6, 23.

⁸⁴³ Zgodnie z konstytucją z 386 r. n.e. była to 1/15 (1/14 w Armenii) zebranych podatków w naturze (CTh. 12, 6, 21).

⁸⁴⁴ Na ten temat także CTh. 11, 26, 2. W konstytucji zawartej w C. 10, 2, 2 oraz, w kolejnej – C. 10, 2, 3 jest mowa o bardzo ważnej zasadzie – solidarna odpowiedzialność poborców podatkowych oraz osób, które ich wyznaczały – *nominatores*.

⁸⁴⁵ C. 10, 72, 15; T. Kotula, *Afryka Północna ...*, s. 394; F. Thibault, *op. cit.*, s. 66; C. 10, 77; Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum* 17, 10, 4; D. 50, 4, 18, 20: „*Susceptores quoque vini per provinciam Africam patrimonii munus gerunt.*”

⁸⁴⁶ V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 227 – 228, 238.

Na podstawie uprawnień przyznanych w 377 r. n.e. przez cesarzy Walensa, Walentyniana oraz Gracjana, *susceptores* sprawdzali i zatwierdzali również rachunki *procuratores*⁸⁴⁷.

Rozróżnia się kilka rodzajów *susceptores*, w zależności od rodzaju podatku, za jakiego pobór byli odpowiedzialni⁸⁴⁸. Kolejno, podatki zbierane w naturze z ramienia municypiów *susceptores* przekazywali *actuariusowi* w zamian za pokwitowania. W przypadku, gdy *actuarius* otrzymał zbyt dużą ilość świadczeń, zgodnie z konstytucją cesarza Arkadiusza oraz Honoriusza z 398 r., powinien zwrócić ich dwukrotność:

C. 12, 37, 9 Imperatores Arcadius, Honorius . *Excellentia tua erogationis per susceptores factae modum quantitate brevium conferri perficiat, ita ut, quo die numeris datum sit, diligentius exploretur ac, si quid amplius actuarios vel optiones accepisse constiterit, quam brevium datorum scriniis nostris veritas continet, memorati in duplum reddere compellantur: susceptoribus ea summa imputanda, quam semel flagitantibus eisdem erogasse monstraverint.*

*I . Nam ad illustres quoque magistros utriusque militiae sacri apices cucurrerunt, quibus provida sanctione decrevimus, ut breves ante indictionis principium summa fide ac veritate confecti ad nostra scrinia dirigantur, secundum quos a susceptoribus erogatio celebretur. * Arcad. et Honor. aa. * <a 398 d.VIII k.april. Constantinopoli Honorio a.III et Eutychiano vc.conss.>*

Z konstytucji z 398 r. n.e. wynika, iż poszczególne elementy systemu podatkowego były ze sobą ściśle połączone. Jeżeli by się okazało, iż przy całej procedurze poboru podatków *acutarii* lub *optiones* otrzymali więcej podatków, niż było przewidziane w rejestrach, byli oni zobowiązani do zwrotu podwójnej wysokości otrzymanej nadwyżki. Była to niejako kara za niedopilnowanie nałożonych na nich obowiązków. *Susceptores* z kolei byli odpowiedzialni za nadwyżkę, którą wypłacili na polecenie *actuarii* lub *optiones*. Listy (*breves*), zgodnie z którymi dystrybucje były dokonywane przez *susceptoribus*, powinny być wysyłane do urzędów przed początkiem roku podatkowego (*indictionis*). *Breves* były prawdopodobnie porównywane z *pittacia authentica*, dzięki czemu kontrolowano prawidłowość wykonywania funkcji przez poszczególnych urzędników zaangażowanych w proces poboru i dystrybucji zebranych

⁸⁴⁷ CTh. 1, 32, 3 pr.

⁸⁴⁸ V. Arangio-Ruiz, *op. cit.*, s. 236.

podatków⁸⁴⁹. *Susceptores* kontrolowali także dostawy *annony* od ludności w *mansiones*. Dopuszczali się oni także kradzieży produktów kosztem żołnierzy⁸⁵⁰. Zdarzały się także oszustwa na wadze dostarczanych produktów⁸⁵¹. *Susceptores* musieli składać co roku sprawozdania z wykonywanych przez siebie obowiązków⁸⁵².

Susceptores pojawiają się w wielu prowincjach. Podczas, gdy pobierali podatki i przekazywali je następnie innym urzędnikom, nadzór nad magazynami, w których przechowywano zebrane podatki w naturze, spoczywał na urzędniku zwanym *praepositus*⁸⁵³. *Susceptores* za dostarczone podatki wydawali pokwitowania⁸⁵⁴. Zgodnie z konstytucją z 383 r. n.e. podatki zebrane przez *susceptores* powinny być niezwłocznie przekazywane do skarbców⁸⁵⁵.

Z uwagi na częstą niewydajność *susceptores* powoływanych przez kuriałów do poboru podatku z danej jednostki administracyjnej, prefekci pretorianów często wysyłali podległych sobie *compulsores* lub też *canonicari* do poboru podatków⁸⁵⁶. *Susceptores* oszukiwali przy wydawaniu pokwitowań zapłaty podatku, wydawali przykładowo nieważne pokwitowania, używali fałszywych wag⁸⁵⁷, nakładali zbyt duże podatki oraz stosowali tortury w celu wymuszenia zapłaty podatku⁸⁵⁸. W 400 r. n.e. próbowano temu zaradzić, nakazując wydawanie pokwitowań za zapłacone podatki a także, nakazując publikację ksiąg podatkowych, z których wynikały zobowiązania podatkowe⁸⁵⁹.

Nadużycia *susceptores* oraz *tabularii* były sprawdzane przez namiestników prowincji – *rectores*. Sprawdzane było także, jak *rectores* wypełniali swoje zadania w tym zakresie:

⁸⁴⁹ Komentarz do 12-tej Księgi Kodeksu Justyniana, przygotowany przez J. F. Blume, a następnie poprawiony przez T. G. Kearley, dostępny pod adresem: <http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/> (ostatnie wejście: 27.10.2017 r.).

⁸⁵⁰ T. Kotula, *Studia ...*, s. 17.

⁸⁵¹ CTh. 12, 6, 19.

⁸⁵² CTh. 12, 6, 24 z 397 r. n.e.

⁸⁵³ Komentarz to 12-tej Księgi Kodeksu Justyniana, przygotowany przez J. F. Blume, a następnie poprawiony przez T. G. Kearley, dostępny pod adresem: <http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/> (ostatnie wejście: 27.10.2017 r.).

⁸⁵⁴ Na podstawie konstytucji z 326 r. n.e. byli oni zobowiązani do wydania takich pokwitowań (*relatoria*) w ciągu dziesięciu dni (CTh. 13, 5, 8). Za nierzetelne prowadzenie i wydawanie pokwitowań groziła im grzywna w wysokości 4-krotności tego, co nie odnotowali, że dany podatnik zapłacił. Mogli też być poddawani torturom (CTh. 12, 6, 18 z 383 r. n.e.).

⁸⁵⁵ C. 10, 72, 7.

⁸⁵⁶ S. Dill, *op. cit.*, s. 271; S.E. Finer, *op. cit.*, s. 583; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 197.

⁸⁵⁷ Jednym z elementów walki z tym nadużyciem był obowiązek przechowywania wzorców wag - *modii* i *septarii* w *mansiones* (CTh. 12, 6, 21).

⁸⁵⁸ O nadużyciach *susceptores*: CTh. 11, 8, 3; CTh. 12, 6, 27; S. Dill, *op. cit.*, s. 273; S.E. Finer, *op. cit.*, s. 592.

⁸⁵⁹ CTh. 12, 6, 27.

CTh. 1, 15, 6 Idem aa. ad Crescentem vicarium Africae. *Si quando ex allectis vel susceptoribus aut tabulariis quispiam ratiocinio sive fraude perhibetur obnoxius, non officialis ad exhibitionem eius dirigatur, sed rectori provinciae rei indago mandetur. Ubi primum tamen sinceritas tua provinciam introierit, requirat attente, quam ordinarius iudex iniunctis rebus diligentiam efficaciamque detulerit: qui eorum titulorum, de quibus instructus est, non ad plenum vel discussionem egisse vel satisfactionem deprehenditur curasse, fas erit eum pro neglectu utilitatis publicae dignam commonitionis subire censuram.*
Dat. IIII k. mart. treviris Modesto et Arintheo consul. (372 feb. 27).

W powyższym fragmencie występuje również określenie *allecti*. Wskazuje się, iż mógł to być synonim *susceptores*⁸⁶⁰. Z drugiej strony, nie ma też dowodów na to, iż to nie był oddzielny urząd, o którym po prostu nie dotrwały wiadomości do czasów współczesnych.

Odpowiedzialni za pobór podatków *susceptores* od czasów Walentyniana i Walensa nie byli już powoływani przez rady miejskie spośród dekurionów. Zastąpili ich urzędnicy powoływani przez namiestnika prowincji⁸⁶¹. *Susceptores* pełnili swoją funkcję przez rok. *Curiales* nie mogli zostać *susceptores*, ale kto został dekurionem, w dalszym ciągu pełnił swoją funkcję jako *susceptor*⁸⁶². Wy tłumaczeniem zmiany wyboru *susceptores* zamiast wyboru spośród *curiales* na wybór spośród *officiales* było uzasadnienie, że ci ostatni są bardziej odpowiedni do pełnienia funkcji *susceptores* zarówno z punktu widzenia efektywności jak i zaufania – *re et fide*⁸⁶³. W Afryce z kolei Drakoncjusz zarządził, iż *susceptores specierum annonarium* dalej będą wybierani według starych zasad spośród członków *curiae* albowiem *curiales* łatwiej było pociągnąć do odpowiedzialności za niedobory pobranych podatków⁸⁶⁴. Mowa tu jest

⁸⁶⁰ C. Pharr w komentarzu do C. 1, 15, 6: C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A translation with commentary, glossary, and bibliography*, New Jersey 2001, s. 25.

⁸⁶¹ CTh. 8, 3, 1 z 364 r. n.e.: *Post alia: qui sese in officiis magistrorum equitum ac peditum militasse ac militare monstraverint, ab omni nominationis iniuria excusentur. Eligendi autem erunt susceptores e diversis officiis, etiam ex largitionalibus civitatum, qui utique extra palatium degunt.*”; CTh. 12, 6, 9 z 365 lub 368 r. n.e.: „*Susceptores specierum idcirco per illyrici provincias ex officialium corpore creari praecepimus, quod cognitum est illos et re et fide idoneos haberi quam eos, qui in curia suscipere consueverint. Verum in provinciis africae tua sinceritas hoc ab his officium iubeat amoveri atque eos susceptores specierum annonariarum manere, quos ad hanc necessitatem vetus consuetudo constringit, maxime cum, si susceptores de curia dati aliquid vel negligentia vel fraude decoxerint, ad redintegrationem specierum, sicuti moris est, ordo qui creaverit possit artari.*”

⁸⁶² CTh. 12, 6, 7 z 364 r. n.e. W tym zakresie B. H. Warmington podaje informację, iż *susceptores* byli wybierani właśnie spośród *curiales* do czasu wydania konstytucji przez Walentyniana i Walensa. (CTh. 8, 3, 1, CTh. 12, 6, 6; B. H. Warmington, *op. cit.*, s. 53).

⁸⁶³ B. H. Warmington, *op. cit.*, s. 54.

⁸⁶⁴ B. H. Warmington, *op. cit.*, s. 54.

jednak tylko o poborze *species annonarie*. Było to niewielkie, niewiele znaczące obciążenie w naturze, nakładane w celu wyżywienia Rzymu. W roku 386 n.e. odpowiedzialność za pobór podatków ponownie spadła na barki *curiales* i od tego czasu datuje się ucieczkę *curiales* do niższych klas społecznych⁸⁶⁵.

Cesarze czasem także nie mogli znaleźć odpowiedniej ilości urzędników do pełnienia w Cylicji funkcji *susceptores*, *praepositis* i *arcariis*. Stanowi to doskonały przykład tego, na jakie przeszkody napotykali cesarze przy okazji wcielania ich zamiarów w życie⁸⁶⁶.

Conductores

Informacje ogólne

W okresie dominatu występują także *conductores*, których można zaliczyć do szerokiego grona służb skarbowych. Początkowo *conductores* wykonywali zadania w zakresie poboru podatków wspólnie z *publicani*⁸⁶⁷. Z czasem *conductores* zastąpili publikanów pobierających wcześniej podatki na prowincjach. Podobnie, jak publikanie, były to osoby prywatne, pobierające zakontraktowaną wielkość podatków i czynszów z gruntów dzierżawnych⁸⁶⁸. Tym różnili się od publikanów, iż nie tworzyli zorganizowanych spółek, a zazwyczaj działali w pojedynkę. Na prowincjach, jako dzierżawcy gruntów państwowych, byli reprezentantami *fiscus*⁸⁶⁹. *Conductores* byli to bardziej zarządzający agenci, administratorzy. W wypełnianiu ich obowiązków pomagali im nadzorcy – *circitores*⁸⁷⁰. *Conductores* byli zapewne wspomagani przez *vilici*, którzy fizycznie odbierali czynsz z rąk kolonów⁸⁷¹.

Zadania

Conductores pobierali różnorakie opłaty za korzystanie z majątku państwowego. Mamy informacje o *conductor pascui, salinarum et commerciorum* z Apulum w Dacji,

⁸⁶⁵ CTh. 12, 6, 20; B. H. Warmington, *op. cit.*, s. 54.

⁸⁶⁶ CTh. 12, 6, 5 z 365 r. n.e.

⁸⁶⁷ *Conductores* często tworzyli spółki na kształt spółek publikanów. (J. Kolendo, *Kolonat w Afryce ...*, s. 120).

⁸⁶⁸ D. 40, 7, 40, 5; Tacitus, *Annales* 4, 6: „.... frumenta et pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum societatibus equitum romanorum agitantur.”

⁸⁶⁹ F. Millar, *The Roman Empire ...*, s. 91; A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 284; P. Erdkamp, *The Grain Market ...*, s. 222; P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 118.

⁸⁷⁰ J. J. Wilkes, *The Roman Danube: An Archaeological Survey*, JRS 95/2005, s. 144.

⁸⁷¹ D. Kehoe, *op. cit.*, s. 244.

z okresu wczesnego cesarstwa⁸⁷². *Pascua* był to podatek od pastwisk, liczony od głowy wypasanego bydła, gdyż grunty pasterskie należały do wszystkich⁸⁷³. Za wydzierżawienie pastwisk należało uiszczać *pastuca* – przez trzy lata (56-59), jej wysokość sięgała 2675 sesterców, które można było spłacać w dwóch ratach (1000 i 1675 sesterców)⁸⁷⁴. Kolejno też, funkcjonowali *conductores publici portorii Illyrici*, którzy w poborze ceł zostali zastąpieni przez *procuratores*, a pojawili się w drugiej połowie II w. n.e. Zdaniem A. H. M. Jonesa system bezpośredniego poboru podatków nigdy nie rozprzestrzenił się na całe terytorium. Wprowadzenie go w Illyricum było jedynie lekarstwem na nadużycia *conductores* w tej konkretnie prowincji⁸⁷⁵. Potwierdzają to także konstytucje z okresu dominatu, w których dalej jest mowa o dzierżawie ceł prywatnym przedsiębiorcom:

C. 4, 61, 4: *Penes illum vectigalia manere oportet, qui superior in licitatione extiterit, ita ut non minus quam triennii fine locatio concludatur nec ullo modo interrumpatur tempus exigendis vectigalibus praestitutum. Quo peracto tempore licitationum iura conductionumque recreari oportet ac simili modo aliis collocari.*

W Rzymie funkcjonowali także *conductores salinarum*. Pośredniczyli oni w kupnie oraz sprzedaży soli oraz pilnowali, aby sól nie była sprzedawana przez podmioty

⁸⁷² A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 370.

⁸⁷³ W. Ihne, *op. cit.*, s. 140-141.

⁸⁷⁴ R. Étienne, *op. cit.*, s. 136; T. Mommsen, *op. cit.*, s. 130.

⁸⁷⁵ A. H. M. Jones, P. Brunt, *op. cit.*, s. 166. Potwierdza to także źródło z 321 r. n.e.: CTh. 4, 13, 1: „*Penes illum vectigalia manere oportet, qui superior in licitatione extiterit, ita ut non minus quam triennii fine locatio concludatur, nec ullo modo interrumpatur tempus exigendis vectigalibus praestitutum. Quo peracto tempore, licitationum iura conductionumque recreari oportet, ac simili modo aliis collocari; capitali sententia subiugando, quem plus aliquid, quam statutum est, a provincialibus exegisse constiterit. Interpretatio. Vectigalia sunt, quae fisco vehiculorum subvectione praestantur, hoc est aut in litoreis locis navibus aut per diversa vehiculis merces deportant, cuius rei conductelam apud strenuas personas triennio esse praecipit, et continuo hanc exactionem aliis iterum permittendam, qui maiorem summam praestationis obtulerint. Ex qua conductione aut exactione, si quis plus, quam praeceptum fuerit, exigere tentaverit, ita ut mercatorem vel provincialem sub hac exactione gravare coeperit, periculo capitis se noverit esse damnandum.*” Także konstytucja Konstantyna z 333 r. n.e. wspomina sprzedaż poboru podatków: C. 4, 62, 4: „*Si provincialium nostrorum querella de conductorum aviditate extiterit et probatum fuerit ultra vetustam consuetudinem et nostrae terminos iussionis aliquid eos profligasse, rei tanti criminis perpetuo exilio puniantur. Sub conspectibus autem tuis vel eorum, qui tuae gravitati succedunt, licitationis cura servetur.*” Konstytucja z 321 r. n.e. mówi zaś o wydzierżawianiu poboru podatków za najwyższą cenę - C. 4, 61, 4: „*Penes illum vectigalia manere oportet, qui superior in licitatione extiterit, ita ut non minus quam triennii fine locatio concludatur nec ullo modo interrumpatur tempus exigendis vectigalibus praestitutum. Quo peracto tempore licitationum iura conductionumque recreari oportet ac simili modo aliis collocari.*”

prywatne, bez uczestnictwa państwa. Konfiskowali także sól, gdy dochodziło do takich zdarzeń⁸⁷⁶.

Wskazuje się jednak, że *conductores* występowali przede wszystkim w epoce pryncypatu⁸⁷⁷. Kolejno, ich funkcje zostały przejęte przez *exactores tributorum*. W przeciwieństwie do *conductores*, których relacje z *fiscusem* oparte były na relacji zobowiązaniowej, *exactores tributorum* byli urzędnikami cesarskimi⁸⁷⁸. Jest to kolejny dowód rozwoju państwowości rzymskiej, profesjonalizacji urzędów oraz, ogólnej tendencji zmian. Wraz z rozwojem państwa, czy to Rzymu, czy to innego, wzrasta liczba urzędników, zwiększa się też ilość przepisów a maleje znaczenie zwyczaju, jako źródła norm prawnych, regulującego zachowania ludzkie. Rola *conductores* w administracji fiskalnej Rzymu jest nie do przecenienia, gdyż w trakcie istnienia tego urzędu zajmowali się oni poborem ważnych dla państwa rzymskiego dochodów.

Apparitores

Informacje ogólne

Kolejnym urzędem, którego dotyczyły badania autora rozprawy, jest urząd *apparitores*. Urzędowi temu jest poświęconych siedem tytułów księgi dwunastej Kodeksu Justyniana: C. 12, 52: *De apparitoribus praefectorum praetorio et privilegiis eorum*, C. 12, 53: *De apparitoribus praefecti urbis*, C. 12, 54: *De apparitoribus magistrorum militum et privilegiis eorum*, C. 12, 55: *De apparitoribus proconsulis et legati*, C. 12, 56: *De apparitoribus comitis Orientis*, C. 12, 58: *De apparitoribus praefecti annonae*, C. 12, 59: *De diversis officiis et apparitoribus iudicum et probatoriis eorum*.

Byli to urzędnicy niższego szczebla, sekretarze, zatrudnieni w urzędach np. administracji prowincji. Przykładowo prokonsul Afryki zatrudniał ok. 400 *apparitores*, którzy otrzymywali niewielkie wynagrodzenie za swoją służbę⁸⁷⁹. Urząd wikariusza

⁸⁷⁶ E. De Ruggiero, *Intorno ai XVI ...* s. 72-73; R. Delmaire, *op. cit.*, s. 439. C. 4, 61, 11: “*Si quis sine persona mancipum, id est salinarum conductorum, sales emerit vendere temptaverit, sive propria audacia sive nostro munitus oraculo, sales ipsi una cum eorum pretio mancipibus addicantur.*” – o monopolu na sprzedaż soli przez *fiscusa* i o konfiskacie.

⁸⁷⁷ P. Cerami, ‘*Contrahere cum Fisco*’, *Annali del Seminario Giuridico della Università di Palermo* 34/1973, s. 306.

⁸⁷⁸ P. Cerami, ‘*Contrahere cum Fisco*’ ..., s. 306.

⁸⁷⁹ C. 12, 55, 2 (CTh. 1, 12, 5); E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I ...*, s. 411; P. Garnsey, R. Saller, *op. cit.*, s. 116; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 197. R. Garagnani, *I Tributi e le Tasse dei Romani. Tanto sotto la Repubblica quanto sotto L'Impero*, Bologna 1892.

Azzi zatrudniał zaś ok. 200 *apparitores*⁸⁸⁰. Urząd *comitis orientis* – 600 osób⁸⁸¹. Wybierani oni byli z dekurii. Byli znani już w czasach republiki i przetrwali także okres Cesarstwa⁸⁸². *Apparitores* żadnego z urzędu nie mieli prowadzić interesów w prowincjach, w których się urodzili, lub gdzie pełnili urząd. W przypadku złamania tego zakazu, karani byli grzywną oraz byli pozbawiani urzędu⁸⁸³:

C. 12, 59, 3: *Nullus apparitor amplitudinis tuae vel de officiis palatinis ad eam provinciam, ex qua oriundus est vel in qua collocaverit larem, vel qui iam in huiusmodi officio fuerit commoratus, obtentu publicae necessitatis vel exsecutor privati negotii dirigatur.*

1 . *Etenim officii celsitudinis tuae primiscrinus tres libras auri fisci utilitatibus sine dilatione persolvat, si statuta fuerint temerata: apparitor vero qui huic se muneri passus est deputari, militia spoliabitur.*

2 . *Haec vero poena etiam ceteris inrogata est, ut, si domesticus aut protector, strator vel agens in rebus vel palatinus utriusque officii vel ad eandem provinciam, in qua natus est, vel ad eam, in qua collocavit larem, cum huiusmodi usurpatione perrexerit, matriculis quidem exemptus ipse, qui se voluit mitti, auri libram unam fisci viribus inferre cogetur, adiutores vero officiorum palatinorum ac numerarii comitum illustrium virorum sive actuarii libram fisci viribus solvant, nisi statuta fuerint custodita.*

O wysokim poziomie regulacji prawnych antycznych świadczą również takie zakazy, zapobiegające konfliktom interesów. Co ciekawe, regulacje zakazujące czynności mogących powodować konflikt interesów znajdujemy nie w przypadku wszystkich, ale w przypadku tylko niektórych urzędów. *Apparitores* poszczególnych urzędów nosili nazwy pochodzące od urzędów, przy których byli ustanowieni i tak, *apparitores* urzędu prefekta pretorianów nosili nazwę *praefectioni*⁸⁸⁴. Urzędu *apparitores* nie mogli pełnić *decurioni*. Jeśli któryś z nich pełniłby tę funkcję – musiał natychmiast wrócić do swojego stanu⁸⁸⁵. Wspomniani wcześniej *praefectioni* mieli zakaz angażowania się w pobór podatków⁸⁸⁶.

⁸⁸⁰ CTh. 1, 15, 13.

⁸⁸¹ C. 12, 56, 1; CTh. 1, 13, 1.

⁸⁸² E. L. Wheeler, *Pullarii, Marsi, Haruspices, and Sacerdotes in the Roman Imperial Army*, [w:] H. M. Schellenberg, V. E. Hirschmann, A. Kriechhaus (ed.), *A Roman Miscellany: Essays in Honour of Anthony R. Birley on his Seventieth Birthday*, Akantina 2008, s. 185-186.

⁸⁸³ Ta sama regulacja znajduje się w Kodeksie Teodozjańskim – CTh. 8, 8, 4.

⁸⁸⁴ C. 12, 52, 2.

⁸⁸⁵ C. 12, 55, 1 o *apparitores proconsulis et legati*. (CTh. 1, 12, 4).

⁸⁸⁶ C. 12, 52, 2.

Zadania

Apparitores zajmowali się bezpośrednim poborem podatków⁸⁸⁷. W celu poboru podatków *apparitores* często wywierali presję na zwykłych mieszkańców, którzy z kolei uciekali się następnie pod opiekę cesarza⁸⁸⁸. W zakresie kompetencji fiskalnych wspomagali oni *prefecta annonae* w poborze podatku i byli z nim solidarnie odpowiedzialni za jego pobór⁸⁸⁹. Wspomagali oni także *susceptores* w poborze podatków⁸⁹⁰.

Apparitores, którzy nie wykonywali należycie swoich funkcji w poborze podatków, byli deportowani⁸⁹¹.

Zakazane było dokonywanie płatności podatków na rzecz *apparitores*, którzy uciekli ze swojego urzędu⁸⁹². *Apparitores* po zakończeniu urzędowania tracili wszelkie przywileje⁸⁹³. Podaje się przykładowo, iż *apparitores*, którzy pokrzywdzili piekarzy przy wykonywaniu swoich czynności, sami stawali się piekarzami i musieli wykonywać ten zawód do końca życia⁸⁹⁴. *Apparitores* pobierali również podatki w złocie lub w srebrze⁸⁹⁵.

Podsumowując, był to urząd pomocniczy do podstawowych służb, aczkolwiek bezpośrednio uczestniczący w poborze podatków. Stąd jego umiejscowienie przez autora rozprawy w niniejszym rozdziale, a nie w kolejnym. Mimo, iż znajdowali się oni niemalże na samym dole w hierarchii urzędniczej, to jednak mieli duże znaczenie dla sprawnego funkcjonowania administracji fiskalnej. Często również, w czasach współczesnych urzędnicy na najniższych szczeblach hierarchii wykonują najcięższą pracę.

Beneficarii consulares

Do służb skarbowych można zaliczyć także poszczególne jednostki wojskowe. I tak, *beneficarii consulares* byli to specjaliści żołnierze, stacjonujący poza miastami na skrzyżowaniach głównych dróg oraz na granicach. Zapewniali oni bezpieczeństwo w

⁸⁸⁷ CTh. 11, 7, 14.

⁸⁸⁸ Amm. 17, 3, 6 o takim zachowaniu w Drugiej Belgii (*secundae Belgicae*).

⁸⁸⁹ C. 12, 58, 2. W tym zakresie także: CTh. 1, 16, 7.

⁸⁹⁰ C. 10, 9, 5.

⁸⁹¹ C. 10, 9, 7.

⁸⁹² C. 10, 19, 10 z 498 r. n.e.

⁸⁹³ C. 12, 53, 1.

⁸⁹⁴ C. 12, 53, 2.

⁸⁹⁵ J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 110.

provincjach, aczkolwiek miejscowa ludność widziała w nich reprezentantów władzy domagającej się zbyt dużych płać na rzecz państwa⁸⁹⁶.

W czasach pokoju zbierali oni oraz rozdysponowywali dostawy dla armii i przygranicznych garnizonów⁸⁹⁷. Nie mamy dotychczas zbyt wielu informacji o organizacji i zadaniach tego urzędu.

Collectores

Kolejnym urzędem byli *collectores*. Byli to poborcy, którzy w grupach zbierali dla armii zboże, mięso, wino, odzież itd. oraz gromadzili te zapasy w magazynach. Otrzymywali za to pokwitowania (*securitates*)⁸⁹⁸.

Flagitatores

Następnym, bardzo wyspecjalizowanym urzędem byli *flagitatores*. *Flagitatores* pojawiają się w niewielu źródłach:

Amm. 21, 16, 17: *Augebat etiam amaritudinem temporum flagitatorum rapacitas inexpleta plus odiorum ei quam pecuniae conferentium. Hocque multis intolerantius videbatur, quod nec causam aliquando audivit nec provinciarum indemnitati prospexit, cum multiplicatis tributis et vectigalibus vexarentur. Eratque super his adimere facilis quae donabat.*

Powyższy fragment Ammianusa dotyczy *flagitatores* za życia Konstancjusza i o „nienasyconej chciwości” – *rapacitas inexpleta plus odiorum ei quam pecuniae conferentium*, przynoszącej cesarzowi więcej nienawiści niż pieniędzy. Tłumaczy się tę funkcję, jako egzekutorzy podatkowi⁸⁹⁹. Być może był to synonim innej służby, innego urzędu, a *flagitatores* dotyczyło tylko funkcji jaką ci egzekutorzy / poborcy podatkowi pełnili⁹⁰⁰.

⁸⁹⁶ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 282.

⁸⁹⁷ Ibidem, s. 342.

⁸⁹⁸ Amm. 17, 10, 4 – mowa jest tu o *securitates* zapewniających bezpieczeństwo dla osób dostarczających towary dla armii przed ponownym domaganiem się od nich tych dostaw.

⁸⁹⁹ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I...*, s. 373.

⁹⁰⁰ Zdanie własne autora rozprawy.

Compulsores

Informacje ogólne

Więcej informacji o urzędzie ściągającym zaległości mamy w zakresie *compulsores*. Zdecydowana większość z nich pochodzi z konstytucji cesarza Anastazjusza z 496 r. n.e.⁹⁰¹. Zgodnie z tym zarządzeniem, *compulsarii* byli wysyłani, po upływie terminu płatności podatku oraz po dodatkowym miesiącu od upływu tego terminu.

Był to urząd o tyle niższy rangą, że w 400 r. n.e. została wydana konstytucja, zgodnie z którą nie było konieczności zawiadamiania cesarza w sytuacji oskarżenia *compulsarii* o profanację⁹⁰². W 412 r. n.e. wydano nakaz wydalenia z prowincji Afryka wszystkich *compulsarii* oraz zwrot całego majątku pobranego przez nich od podatników bezprawnie⁹⁰³.

Zadania

W czasach coraz większego nacisku fiskalnego na obywateli oraz związanego z tym oporu obywateli wobec dokonywania płatności, *compulsores* musieli odgrywać dużą rolę. *Compulsores* ściągali zaległości podatkowe na prowincjach i byli nadzorowani przez *praefecta praetorio*⁹⁰⁴. Wspomagali oni także *praefecta annonae* w wykonywaniu jego funkcji:

C. 12, 58, 2: *Praefectus annonae canonem, qui ad officium suum pertinet, per compulsores suos exigat, et cum officio suo retineatur obnoxius, qui ad implendum canonem devotionis suae exactionem non ostenderit.*

Compulsores zmuszali opornych dłużników do zapłaty zaległości podatkowych⁹⁰⁵. *Compulsores* posiadali m.in. rachunki potwierdzające zobowiązania fiskalne obywateli wobec państwa:

⁹⁰¹ C. 10, 19, 9.

⁹⁰² CTh. 8, 10, 3.

⁹⁰³ CTh. 8, 10, 4.

⁹⁰⁴ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 22, 6, 1: “*Per hoc idem tempus, rumoribus exciti variis, Aegyptii venere complures, genus hominum controversum et assuetudine perplexius litigandi semper laetissimum, maximeque avidum multiplicatum reposcere, si compulsori quicquam dederit, ut levare debito possit, vel certe commodius per dilationem inferre quae flagitantur, aut criminis vitandi formidine, divites pecuniarum repetundarum interrogare.*”

⁹⁰⁵ CTh. 11, 1, 34, aczkolwiek występuje przy tym fragmencie pewna rozbieżność w opiniach, jak brzmiał w rzeczywistości oryginał, czy: „*pro compulsore aut opinatore*” czy może „*pro compulsori aut opinatori*”; S. Dill, *op. cit.*, s. 271.

C. 10, 22, 3 Imperator Marcianus . *Quicumque de provincialibus et collatoribus decurso posthac quantolibet annorum numero, cum probatio aliqua ab eo tributariae solutionis exposcitur, trium cohaerentium sibi annorum apochas securitatesque protulerit, superiorum temporum apochas non cogatur ostendere, neque de praeterito ad illationem functionis tributariae coartetur, nisi forte aut curialis aut quicumque apparitor vel optio vel actuarius vel quilibet publici debiti exactor sive compulsor possessorum vel collatorum habuerit cautionem, aut id quod deposcit deberi sibi manifesta gestorum adsertione patefecerit.* *
Marcian. a. Const.

Compulsores byli wysyłani, jeżeli *canonicarius* nie pobrał należnych podatków. Współpracował on jedynie z namiestnikiem prowincji, a jego wynagrodzenie zależało od ilości zaległych podatków i odległości, jaką musiał przejechać do prowincji, w której powstały zaległości. Tylko jeden *compulsor* był wysyłany do danej prowincji⁹⁰⁶.

Salinatores

W źródłach spotykamy się także z *salinatores*. Zajmowali się oni w czasach republiki poborem podatku z kopalni soli⁹⁰⁷. *Salinatores* działali głównie w Azji, obok publicanów. Było możliwe składanie skarg na ich działalność do prokonsula sprawującego nadzór nad prowincją⁹⁰⁸.

Stationarii

Informacje ogólne

W ostateczności, gdy państwo nie mogło wyegzekwować przysługujących mu danin, do działań przystępowała armia. Dlatego w tym miejscu przedstawione zostaną informacje o jednostce wojskowej, zaangażowanej w pobór podatków. Powierzenie armii nowych zadań na terytorium, na którym stacjonował dany legion było o tyle łatwe, że odbywało się praktycznie bez konieczności ponoszenia zwiększonych nakładów⁹⁰⁹. Wzrost znaczenia armii wiązał się jednocześnie ze spadkiem prerogatyw społeczności prowincjonalnych. Armia wpływała na romanizację terytoriów, na których stacjonowała, gdyż często legiony wraz z rodzinami, kupcami oraz rzemieślnikami

⁹⁰⁶ S. Dill, *op. cit.*, s. 271.

⁹⁰⁷ T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 553.

⁹⁰⁸ I. Prienne [w:] T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 533.

⁹⁰⁹ A. Goldsworthy, *op. cit.*, s. 30.

towarzyszącymi armii, liczyły kilkadziesiąt tysięcy ludności⁹¹⁰. Ilość armii stacjonująca w danej prowincji świadczyła także o znaczeniu konkretnego namiestnika nią zarządzającego⁹¹¹.

Zadania

Stationarii początkowo był to rodzaj policji drogowej. Z czasem rozszerzone zostały ich kompetencje do poboru podatków oraz nadzoru nad pocztą cesarską⁹¹². Informowali oni o popełnianych przestępstwach, a w przypadku fałszywych oskarżeń ponosili za to odpowiedzialność⁹¹³.

Stationarii pobierali myto (*portorium*)⁹¹⁴. Wojsko jako takie w ogóle miało duży wpływ na rozwój poszczególnych prowincji, zwłaszcza w prowincjach nieobjętych przedtem gospodarką pieniężną, gdyż było ogromnym konsumentem towarów i usług oraz głównym odbiorcą pieniędzy państwowych. Wojsko ponadto sprzyjało ożywieniu lokalnych interesów i powiązań ekonomicznych na terenie całego imperium, było także czynnikiem wpływającym znacznie na romanizację podbitych terytoriów, przekątnikiem rzymskiej kultury⁹¹⁵.

Stationarii stanowią przykład przejmowania funkcji sprawowanych dotychczas przez urzędników cywilnych przez armię. Z czasem poborem podatków zaczęły się trudnić także służby wojskowe. Stało się to regułą, szczególnie na prowincjach. *Stationarii* były to specjalne oddziały wyodrębnione z wojska, których podstawowym zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa na drogach. Po przejęciu nadzoru nad pocztą cesarską oraz po rozszerzeniu ich zadań na pobór podatków, szczególnie w tej drugiej dziedzinie zyskali niechlubną sławę⁹¹⁶. Zakazane było m.in. ściąganie przez *stationarii* cła od towarów, które były transportowane dla wojska. Ponadto, nie mogli oni ściągać siłą cła od osób najbiedniejszych, co było zagrożone przymusem, chyba, że towary transportowane przez te osoby były przeznaczone na handel, wtedy cło było

⁹¹⁰ L. Petculescu, *The Roman Army as a Factor of Romanisation in the North-Eastern Part of Moesia Inferior*, [w:] T. Bekker-Nielsen (ed.), *Rome and the Black Sea Region. Domination, Romanisation, Resistance*, Aarhus University Press, Aarhus 2006, s. 40.

⁹¹¹ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 259.

⁹¹² CTh. 8, 5, 1; CTh. 6, 29, 1; CTh. 8, 4, 2 o uprawnieniach policyjnych *stationarii*. B. Campbell, *op. cit.*, s. 90; J.-J. Clamageran, *op. cit.*, s. 118-119.

⁹¹³ C. 12, 22.

⁹¹⁴ S. Ruciński, *op. cit.*, s. 83.

⁹¹⁵ P. Middleton, *op. cit.*, s. 75; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 825; A. Graczkowski, *Armia rzymska w okresie schyłku republiki: organizacja, uzbrojenie, taktyka*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, s. 280.

⁹¹⁶ B. Campbell, *op. cit.*, s. 90-91.

płatne w normalnej wysokości⁹¹⁷. Kolejno, nie mogło być pobierane cło od towarów transportowanych na własne potrzeby⁹¹⁸.

Nadużycia *stationarii* były surowo karane – karą śmierci, w przypadku, gdy ściągali więcej podatków od podatników, niż było należne do zapłaty lub też, gdy bezpodstawnie wtrącili kogoś do więzienia:

C. 12, 57, 1 Imperator Constantinus . *Omnes stationarii neque superexactionem audeant neque carcerem habeant, neve quis personam licet pro manifesto crimine apud se habeat in custodia, sciens quod, si quid tale fuerit commissum, capite puniendus est.* * Const. a. edicto suo ad Afros. * <a 315 pp.VI id.mai.Karthagine Constantino a.III et Licinio III cons.>

Powyższa oraz inne konstytucje wydane w zakresie nadużyć pokazują, iż w Rzymie, w przeciwieństwie do czasów współczesnych, ogromną uwagę przykładano do ochrony podatników przed nadużyciami. Nadużycia poborców podatkowych były surowo karane. Obecnie praktycznie nie słyszy się o odpowiedzialności urzędników za nadużycia w poborze podatków, złe decyzje, niesłuszne, bezpodstawne egzekucje, a skutki tych nadużyć są niemalże identyczne ze skutkami ze starożytności – ludzie w wyniku błędów urzędników tracą swoje majątki. Obok wzrostu sankcji za oszustwa podatkowe powinny wzrastać sankcje na urzędników za ich nadużycia.

Przedstawiona w niniejszym rozdziale charakterystyka służb zajmujących się poborem podatków potwierdza ich zróżnicowanie. Kompetencje tych urzędników, podobnie jak urzędników nadzorujących pobór podatków, przenikały się. Brakowało często wyraźnej granicy. Dzięki jednak temu przenikaniu państwo nie ryzykowało, że jakieś zobowiązanie podatkowe nie zostanie wyegzekwowane. Często było egzekwowane kilkakrotnie. Aby temu zapobiec wystawiano pokwitowania potwierdzające zapłatę podatku. Kolejno też, podobnie jak w przypadku służb nadzorujących pobór, kształt służb podatkowych i ich kompetencje były różne w zależności od okresu dominatu. Przyjmując za początek zainteresowań autora rozprawy panowanie Dioklecjana, a kończąc na panowaniu Justyniana, w praktyce mamy do

⁹¹⁷ CTh. 4, 13, 2: *Universi provinciales pro his rebus, quas ad usum proprium vel ad fiscum inferunt vel exercendi ruris gratia revehunt, nullum vectigal a stationariis exigantur. Ea vero, quae extra praedictas causas vel negotiationis gratia portantur, solitae praestationi subiugamus.*; CTh. 4, 13, 3: *Rusticanos usibus propriis vel culturae ruris necessaria revehentes vectigal exigi non sinimus: capitali poena proposita stationariis et urbanis militibus et tertiis augustanis, quorum avaritia id temptari firmatur. Pro ceteris autem rebus, quas quaestus gratia comparant vendituri, solitum eos oportet vectigal agnoscere.*; H. Sztajerman, *op. cit.*, s. 486.

⁹¹⁸ C. 4, 61, 5.

czynienia z dwustupięćdziesięcioletnim okresem rozwoju państwowości. Okres ten poniekąd został skompilowany w kodyfikacji justyniańskiej i teodozjańskiej. Nie zmienia to jednak faktu, iż inaczej wyglądały kompetencje poszczególnych urzędników w 293 r. n.e. a inaczej w 530 r. n.e. Pewne urzędy “nowe”, wykształcone za panowania Dioklecjana, do czasów Justyniana zdążyły się zestarzeć, a ich kompetencje przejmowali kolejni urzędnicy. Gdyby analiza dotyczyła krótszego okresu czasu, przykładowo dwudziestu lat, to więcej niż połowa z urzędów wymienionych w niniejszej rozprawie, nie byłaby badana, gdyż urzędy te nie istniały w jednym okresie. System zatem nie był aż tak skomplikowany, jakby się mogło wydawać. Mamy do czynienia z poborem podatków przez prywatne jednostki w okresie republiki i pryncypatu – *publicani*. Następnie, zastępują ich *decuriones*. Po to, aby w V w. n.e. pobór trafił w ręce wyspecjalizowanych urzędników, oraz, aby miała odpowiedzialność *curiales* za niezebrane podatki. Podobna specjalizacja może mieć miejsce współcześnie. Ktoś inny pobiera cło i akcyzę, ktoś inny podatki dochodowe i od towarów i usług, ktoś inny podatki i opłaty lokalne. W niniejszym rozdziale przedstawiono historię, organizację i zadania poszczególnych urzędów odpowiedzialnych za bezpośredni pobór podatków. System rzymski byłby prostszy, gdyby połączyć pobór podatków ze ściąganiem zaległości podatkowych.

Rozdział IV: Służby pomocnicze w administracji skarbowej

Służby skarbowe nie mogłyby się obejść bez urzędów pomocniczych, wspomagających pobór podatków. W tym rozdziale autor przedstawi również najważniejsze informacje oraz dokona krótkiej charakterystyki urzędów zajmujących się dystrybucją zebranych podatków i innych dochodów. Stanowili oni ostatnie ogniwo, ściśle związane z obrotem podatkami płatnymi w naturze i pieniądzu. Od sprawności tych urzędów zależała efektywność zebranych zbiorów i płatności.

Też, jaką stawia autor w niniejszym rozdziale jest stwierdzenie, iż sprawny pobór podatków nie był możliwy bez szeregu często niedocenianych urzędników niższego stopnia. Współcześnie charakter urzędów pomocniczych zmienił się. Mamy do czynienia w praktyce z samodzielnym wyliczaniem podatków płatnych przez podatników. Są ustalone stawki podatkowe, ulgi i odliczenia i podatnicy sami naliczają podatek płatny na rzecz państwa. Urzędnicy jedynie sprawdzają poprawność tych wyliczeń i ewentualnie wzywają do wyjaśnienia nieprawidłowości, a w przypadku ich wykrycia, to urzędnicy wyższego szczebla wydają decyzje określające prawidłową wysokość zobowiązań podatkowych.

Problemem badawczym było określenie, jakie urzędy pomocnicze istniały w administracji skarbowej Rzymu, jakie były zadania tych służb. Tradycyjnie także poszukiwano nawiązań do czasów współczesnych oraz możliwych do wykorzystania regulacji i rozwiązań.

Jako pierwszy z urzędów zostanie scharakteryzowany *arcarius*. W tej części rozprawy przedstawione zostaną również informacje o wyspecjalizowanych służbach, o których źródła mówią bardzo niewiele. W rozdziale tym autor wspomni również o urzędach, których funkcje były także jedynie pośrednio związane z administracją skarbową.

Arcarius

Informacje ogólne

Jedną z najważniejszych funkcji pomocniczych była funkcja skarbnika. Tak właśnie są tłumaczeni *arcarii*. Zdaniem autora rozprawy byli to prawdopodobnie skarbnicy poszczególnych miast⁹¹⁹.

⁹¹⁹ Wykształcenie się tego urzędu było logiczną konsekwencją większej specjalizacji oraz zwiększenia stopnia skomplikowania obrotu handlowego. Kolejno też, tworzono urzędy o charakterze technicznym, a nie prestiżowym. W ramach organizacji państwa tworzył się korpus urzędników, którzy wchodzili w

Zadania

Arcarii zbierali także podatki, zgodnie z reskryptem Walentyniana i Walensa skierowanym do *comes rei privatae* z 367 r. n.e.:

CTh. 10, 1, 11: Idem aa. et Gratianus a. Alexandriano comiti rerum privatarum. *Ut perspicue colonorum utilitatibus consulatur, decima indictione singulas tantum dependant centesimas, qui redditus domui nostrae debitos quodannis iuxta consuetudinem arcariis tradunt; ita tamen, ut singularum quoque centesimarum ratio semper evidens scientiae tuae digesta referatur; videlicet ut erogationibus cunctis aperta instructione patefactis reliquorum ratio ex centesima possit agnosci.* Dat. VII kal. oct. Dorostori Lupicino et Ioviano cons. (367 sept. 25).

Celem wydania tej konstytucji było, jak się wydaje, zwiększenie transparentności poboru podatków. Regulacja została powtórzona w CTh. 12, 6, 14,.

Kolejny edykt potwierdzający zbieranie przez *arcarii* oraz *susceptor* podatków znajdujemy w:

CTh. 12, 6, 32 Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Volusiano praefecto praetorio.

pr. Post alia: aurum sive argentum quodcumque a possessore confertur, arcarius vel susceptor accipiat, ita ut provinciae moderator eiusque officium ad crimen suum noverit pertinere, si possessoribus ullum fuerit ex aliqua ponderum iniquitate illatum dispendium.

1. Possessori sane securitatem sub designatione titulorum arcarius vel susceptor emittat et quidquid ex prouinciis ad nostrum dirigetur aerarium, id non solum ad illustres viros aerarii nostri comites, sed etiam ad eminentiam tuam pari relatione deferatur.

Dat. III kal. mart. Ravennae post cons. Felicis et Tauri vv. cc. (429 febr. 27).

Czyli wpłaty były dokonywane do *arcarii* lub *susceptores*. Nie ma tu wyjaśnienia procedury, zgodnie z czym możemy jej się domyślać. Zdaniem autora rozprawy *arcarius* mógł być skarbnikiem działającym „stacjonarnie”, do którego mogli przybyć podatnicy w celu zapłaty podatków. *Susceptor* mógł działać aktywnie, samemu odwiedzając podatników w celu pobrania należności podatkowych. Jest to jednak

skład administracji państwa, od której zależało jego sprawne funkcjonowanie. Kolejno też, jeśli uznać społeczność miejską, jednostkę samorządową, odpowiedzialną za konkretne zadania, jak budowy publiczne, to nie można sobie wyobrazić funkcjonowania takiej jednostki bez urzędu skarbnika.

jedynie przypuszczenie. Równie dobrze obaj urzędnicy mogli pobierać „w terenie” podatki od podatników.

W ramach pełnienia funkcji strażnika *arcarius* przyjmował wpływy przekazywane przez konsulów, w celu zapewnienia dostaw wody. Może to potwierdzać sprawowanie przez niego funkcji nadzorczych nad finansami miast, a może też być to funkcja tylko ściśle techniczna do odbierania zebranych środków:

C. 11, 43, 8 Imperator Zeno . *Hac lege sancimus, ut si quis amplissimam praefecturam gubernans aurum aquaeductui deputatum ad alterum quodlibet opus non aquaeductibus vel aquae publicae competens extruendum vel curandum putaverit convertendum, de suis facultatibus eandem summam aquaeductus titulo repensare cogatur.*

1. *Separatus vero arcarius aurum aquaeductus suscipiat gloriosissimorum consulum liberalitate vel ex aliis titulis ad aquas publicas pertinentibus collectum vel postea colligendum.* * Zeno a. Adamantio pu. * <a XXX >

Powyższa regulacja podaje z jednej strony przykład nadużyć – przywłaszczania środków przeznaczonych na roboty publiczne, w tym przypadku na budowę akweduktów, przez urzędników, w tym przypadku – prefekta. Kolejno, zgodnie z tą regulacją ustanowiono specjalnego *arcarius*a tylko do gromadzenia środków przeznaczonych na budowę akweduktów. Zdaniem autora rozprawy, nie jest zaskakująca taka specjalizacja urzędników i ustanawianie skarbników do poszczególnych robót, biorąc pod uwagę na skalę poszczególnych robót, zakres ich skomplikowania, ilość chociażby wykonawców, dostawców czy usługodawców wykonujących określone roboty.

Kolejne informacje o uprawnieniach i obowiązkach *arcarii* znajdujemy w następujących:

C. 10, 6, 1⁹²⁰ Imperatores Valentinianus, Valens . *Si quis ab exactoribus tabulariis arcariis officiisve rationum fenebrem pecuniam sumpserit, detectus in eodem ad quadrupli poenam ex hac auctoritate teneatur.* * Valentin. et Valens aa. ad Probum pp. * <a 368 vel 370 d.III id.mart.treviris Valentiniano et Valente aa. cons.>

⁹²⁰ Regulacja ta znajduje się również w Kodeksie Teodozjańskim – CTh. 10, 24, 1.

Mowa jest tu o pożyczkach udzielanych z publicznych środków, m.in. przez *arcarii*. Pożyczki takie były zgodnie z konstytucją Gracjana, Teodozjusza i Walentyniana z 381 r. n.e. zakazane i zagrożone surowymi karami⁹²¹.

Czyli w C. 10, 6, 1 jest mowa o zakazie udzielania pożyczek przez *arcarius* ogólnie, nawet z prywatnych środków, a osoba, która otrzymała taką pożyczkę, musiała w ramach grzywny zwrócić jej czterokrotną wartość. Natomiast w C 10, 6, 2 mowa jest o typie kwalifikowanym tego czynu – udzielaniu pożyczek z zasobów *largitionibus sacris auri*. W takim przypadku majątek pożyczkobiorcy ulegał przepadkowi a on sam był skazywany na wygnanie (*deportatio*) a pożyczkodawca (urzędnik) był skazywany na karę śmierci⁹²².

Dispensator

Kolejnym urzędem pomocniczym w administracji finansowej starożytnego Rzymu był *dispensator*, który był urzędnikiem funkcjonującym bezpośrednio przy skarbcu i zajmował się otrzymywaniem oraz wydawaniem środków ze skarbcza. Mamy potwierdzone istnienie tego urzędu za czasów Wespazjana⁹²³. Nie mamy jednak zbyt wielu informacji organizacji i zadaniach tego urzędu. W literaturze wskazuje się, iż mianem *dispensator* określano urzędnika reprezentującego na prowincjach interesy cesarskie, często wybieranego spośród wyzwolenców. Był on związany z ogólnym zarządem majątkiem cesarskim⁹²⁴.

Optio

Informacje ogólne

Więcej informacji posiadamy zaś o *optio*, który był zaangażowany w dystrybucję zebranych podatków. Zamiennie używa się w źródłach i literaturze

⁹²¹ C. 10, 6, 2; CTh. 10, 24, 2.

⁹²² Imperatores Gratianus, Valentinianus, Theodosius . *Sciant omnes accipiendi mutuo ex largitionibus sacris auri non patere cuiquam facultatem. 1 . Quod si quis aurum ex nostro aerario privatis commodis profuturum occulte aut cautionis aut sponsionis fide ut debitor redditurus sine nostra auctoritate acceperit, ablatis bonis omnibus perpetuae deportationis subdetur exilio. 2 . Is etiam, qui ex memoratis thesauris sub specie publici creditoris aurum cuiquam commodarit ac dederit, capitali sententia subiugetur.* * Grat. Valentin. et Theodos. aaa. Palladio com. sacr. larg. *<a 381 d.XII k.aug.Heraclae Eucherio et Syagrio cons.>.

⁹²³ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (red.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 210.

⁹²⁴ B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford at the Clarendon Press 1967, s. 224.

określenia *optio* i *erogator* na określenie urzędników mających te same kompetencje. Z tego względu można przypuszczać, iż był to ten sam urząd tylko różnie określany.

Optio pojawia się również w inskrypcjach⁹²⁵.

Optio był urzędnikiem zajmującym się poborem oraz dostawą zboża dla wojska⁹²⁶. Podlegał prefektowi pretorianów, z wyjątkiem Konstantynopola, w którym podlegał prefektowi urbis⁹²⁷.

Zadania

Optio był odpowiedzialny za pobór dostaw dla wojska z magazynów i dystrybuowanie ich wśród żołnierzy. Był to urząd wypłacający żołd wśród żołnierzy. W Noweli 130 wspomniane jest także, że z czasem zaczęli oni przyjmować dostawy w naturze od obywateli i dystrybuowali je wśród armii. Wydawali przy tym osobom prywatnym pokwitowania za dostarczone towary, a także zatrzymywali sobie 1/15 dostaw, jako swój zarobek⁹²⁸. Pełnili przy tym funkcje podobne do *delegatores*. Urząd *optio* różnił się także od *primipilares*, którzy to urzędnicy w imieniu namiestnika prowincji sprawdzali prawidłowość zaopatrzenia armii w dostawy. *Optiones* posiadali m.in. rachunki potwierdzające zobowiązania fiskalne obywateli wobec państwa:

C. 10, 22, 3 Imperator Marcianus . *Quicumque de provincialibus et collatoribus decurso posthac quantolibet annorum numero, cum probatio aliqua ab eo tributariae solutionis exposcitur, trium cohaerentium sibi annorum apochas securitatesque protulerit, superiorum temporum apochas non cogatur ostendere, neque de praeterito ad illationem functionis tributariae coartetur, nisi forte aut curialis aut quicumque apparitor vel optio vel actuator vel quilibet publici debiti exactor sive compulsor possessorum vel collatorum habuerit cautionem, aut id quod deposcit deberi sibi manifesta gestorum adsertione patefecerit.* *

Marcian. a. Constantino pp. * <a 456 d. XV k. aug. Varane et Iohanne cons.>

W powyższej konstytucji z 456 r. n.e. mowa jest o tym, iż pokwitowania zapłaty podatków należało trzymać przez trzy lata. To poborcy podatkowi, w tym *optio* musieli

⁹²⁵ CIL III 6399: *His in pace iacet Leontius ex optione [in] officio magistri eq(uitum) et peditum, quem terra exera duxit, qui vixit annus XL vitam. A[l]te(na) Roma(na), que servivit annus XVI coniugi caro. In que arca [immo in quam arcam] si quis cum suis [et] Altenam Romanam [id est praeter ipsius Leontii ossa et coniugis eius]dederit corpus, de(t) heclesiae paenam auri pondo duo. Depositum in die VII idus lunias.*

⁹²⁶ CTh. 7, 4, 1; CTh. 7, 4, 24.

⁹²⁷ J.H. Drake, *op. cit.*, s. 325; I. A. Łuć, *op. cit.* s. 250; CTh. 8, 7, 22 – zgodnie z tą konstytucją, skierowaną właśnie do *praefectus urbis*, wybór *optio* musiał być zatwierdzony przez cesarza.

⁹²⁸ Podobnie, jak już wspomniani wcześniej *susceptores*.

udowadniać, iż podatki sprzed trzech lat były im należne do zapłacenia. Czyli co do zasady podatnicy musieli przechowywać pokwitowania przez 3 kolejne lata, jednakże, dla własnego bezpieczeństwa należało je przetrzymywać także z wcześniejszych okresów, gdyby *optio* lub inny poborca planował dochodzić wcześniejszych należności wobec państwa. Nie ma tu zatem mowy o przedawnieniu zobowiązań podatkowych po upływie trzech lat, a odwróconym ciężarze dowodu w sprawach podatkowych. Zdaniem autora rozprawy jest to ciekawe rozwiązanie do wprowadzenia w życie w czasach współczesnych.

Erogator wypłacał, za pośrednictwem *actuarius* żołd każdemu z żołnierzy. W tym zakresie pojawiały się spory z żołnierzami odnośnie wysokości żołdu do wypłaty, wysokości zwrotu wydatków poniesionych przez żołnierza⁹²⁹.

Erogator miał 2 – 4 miesiące na wypłatę żołdu żołnierzom, w zależności od dystansu dzielącego go, magazyn, z którego pobierał żołd i właściwych odbiorców (żołnierzy). Po przekroczeniu tego terminu, odpowiadał on za szkody żołnierzy, poniesione w wyniku opóźnienia w dystrybuowaniu żołdu. Czyli był on pośrednikiem, urzędnikiem, który odpowiadał za prawidłową dystrybucję żołdu. Najpierw pieniądze trafiały do niego, a następnie urzędnik ten miał w ciągu 2 – 4 miesięcy wypłacić je żołnierzom:

C. 12, 37, 16, 6 Imperator Anastasius . *Hoc videlicet ante omnia curando, ut pro tempore erogator, postquam datae fuerint ex publico pecuniae, intra duos vel tres menses seu quattuor, pro qualitate scilicet spatiorum, commissam sibi sollicitudinem erogationis non dubitet faciendam: vel si ulterius apud se pecunias publicas differendo erogationem ausus fuerit retinere, sciat se modis omnibus damnum, quod ex negotiatione miles sustinuerit, ex propriis facultatibus militi soluturum.* * Anastas. a. Longino mag. equitum ac peditum.

*<a XXX >

Zagrożenia sankcjami w powyższej konstytucji wskazują, iż również ci urzędnicy dopuszczali się nadużyć, przetrzymując środki do wypłacenia żołnierzom.

⁹²⁹ C. 12, 37, 16, 1.

Actuarius

Informacje ogólne

Następnie autor przejdzie do opisu urzędu *actuarius*. *Actarius* lub też *Actuarius* pojawia się w Kodeksie Teodozjańskim jako urząd pomocniczy prefekta pretorianów w poborze i dystrybucji *annona militaris*⁹³⁰. Urząd ten zapewne wykształcił się wcześniej, przed Dioklecjanem, pojawia się nawet w stosunku do tego urzędu określenie *annonae dominans*⁹³¹. Występuje także, jako urząd pomocniczy *praefectus urbis* Konstantynopola, gdzie również pomagał w zarządzie *annona*⁹³². Byli to urzędnicy niższego stanu, którzy m. in. mogli być poddawani torturom⁹³³.

Występował także urząd *actuarius sacrinalium principis iumentorum*⁹³⁴.

Zadania

Urząd ten tłumaczony jest jako „intendent cesarskiego taboru / intendent z osobistym bagażem cesarza”. Był on podporządkowany komesowi świętych rozdawnictw lub dóbr prywatnych. Julian nazywa go „innym sykofantą”⁹³⁵. Jeden *actuarius* przypadał prawdopodobnie na 200 – 400 żołnierzy.

Actuarius zajmował się księgowością w armii, prowadził rachunki⁹³⁶.

Actuarius otrzymywał od *susceptores* (zajmujących się z ramienia municypiów płatnościami podatków na rzecz armii) podatki w naturze w zamian za pokwitowania / rachunki (*pittacia authentica*)⁹³⁷ oraz rozdzielał te podatki wśród żołnierzy.

⁹³⁰ J.H. Drake, *op. cit.*, s. 321.

⁹³¹ J.H. Drake, *op. cit.*, s. 322; Aur. Vic, Caes 33, 13: “*Tantum actuariorum, quorum loco Attitianus habebatur, in exercitu factiones vigent, ut arduum petentibus malitia patraretur: genus hominum, praesertim hac tempestate, nequam venale callidum seditiosum habendi cupidum atque ad patrandas fraudes velandasque quasi ab natura factum, annonae dominans eoque utilia curantibus et fortunis aratorum infestum, prudens in tempore his largiendi, quorum vecordia damnoque opes contraxerit.*”

⁹³² CTh. 8, 1, 14.

⁹³³ CTh. 8, 1, 5: *Actuarii condicionales solliciti proprio fungantur officio nec ad quasdam inrepant dignitates, quibus eos perfrui divalia statuta prohibent. Hoc vitium corrigentes nos etiam iussimus utiliter a patre praecepta servari et litteris ad magistros peditum et equitum datis iussioni effectum praecipimus commodari.*

⁹³⁴ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 15, 5, 3, w tym fragmencie, sprawowany przez niejakiego Dynamiusza.

⁹³⁵ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I ...*, I. Lewandowski (tłum.), s. 124.

⁹³⁶ CTh. 7, 4, 11; CTh. 7, 4, 24.

⁹³⁷ Na temat samych *pittacia authentica* również nie ma potwierdzonych informacji. Otóż, mogły to być rachunki, listy zawierające np. listę nazwisk żołnierzy wraz z określeniem do żołdu w jakiej wysokości są oni uprawnieni. *Pittacia authentica* musiały być wypisywane w przeciągu 1 – 2 dni od dnia dostarczenia podatków przez podatników. Dostawy musiały trafić do magazynów również w przeciągu 1 – 2 dni od ich poboru przez *susceptora*. Za niedopełnienie tego *actuarius*, *susceptor* oraz urzędnicy zajmujący się tymi sprawami z ramienia namiestnika podlegali karze (ci ostatni za nienależyty nadzór). (CTh. 7, 4, 13 – Konstytucja Walentyniana i Walensa prawdopodobnie z 364 r. n.e.).

Jeśli dostawy nie zostały przekazane w ciągu 30 dni żołnierzom – *actuarii* musieli wypłacać je ze swoich środków:

CTh. 7, 4, 16 Imppp. Valentinianus, Valens et Gratianus aaa. ad Probum praefectum praetorio. *Actuarii nisi expleto triginta dierum spatio pittacia authentica confestim tradiderint, species, quas ex fiscalibus conditis dissimularint excludere vel numero, cuius ratiocinia pertractant, supersederint erogare, de propriis facultatibus vel militibus ipsis vel fiscalibus horreis adigantur inferre.* Dat. VI id. april. Sirmio Valentiniano et Valente aa. cons. (370 vel 373 apr. 8).

Actuarius mógł także czasami przygotowywać jedynie listy *pittacia authentica*, a sam fizyczny rozdział podatków w naturze spoczywał na *optio* oraz *susceptores*⁹³⁸. *Actuarius* posiadał m.in. rachunki potwierdzające zobowiązania fiskalne obywateli wobec państwa⁹³⁹. Bilety uprawniające do dostaw dla armii (*pittacia authentica*), musiały być przez *actuarius*a dostarczone niezwłocznie po upływie trzydziestu dni, inaczej byli osobiście odpowiedzialni za dostawy, które nie zostały wydane z magazynów *fiscusa*. W przypadku swoich zaniedbań, byli odpowiedzialni wobec żołnierzy, których rachunki przetrzymywali oraz, wobec *fiscusa*, wobec którego byli odpowiedzialni za terminowe wydawanie towarów, zgodnie z konstytucją wydaną w latach 370 – 373 r. n.e.⁹⁴⁰.

Zgodnie z tym, co już było powiedziane przy opisie *erogatora*, czasami zdarzały się spory pomiędzy *acutarius* lub *erogator* a żołnierzami, odnośnie do wysokości wymagalnych sum⁹⁴¹.

Także ci urzędnicy dopuszczali się nadużyć i oszustw przy prowadzeniu rachunków, czemu mieli przeciwdziałać namiestnicy prowincji⁹⁴².

W przypadku żołnierzy, którzy byli nieobecni, byli np. w oddaleniu na misji, ich żołd pobierany na ich rzecz w naturze, był zamieniany na środki pieniężne, tak, aby nie utracił wartości w wyniku zepsucia. Mogli się oni jednakże domagać płatności w naturze, wtedy były zakupywane przez *actuarius*a po ustalonych cenach. Musiało przy tym dochodzić do różnych nadużyć i pokrzywdzenia żołnierzy, skoro wydana została

⁹³⁸ Zgodnie z C. 12, 37, 5, *pittacia authentica* były efektem pracy *actuarius*a. Było to zestawienie wydatków wykonanych przez *actuarius*a, sporządzane w okresach miesięcznych.

⁹³⁹ C. 10, 22, 3. W czasach Cezara każdy zamożniejszy Rzymianin prowadził domowe księgi rachunkowe (*codices accepti et expensi*). (Cezar, o wojnie domowej, III, 1, 3).

⁹⁴⁰ C. 12, 37, 5.

⁹⁴¹ C. 12, 37, 16, 1.

⁹⁴² CTh. 7, 4, 28.

konstytucja o nadużyciach w takich przypadkach⁹⁴³. Wynikało to z sytuacji, w której ceny towarów były ściśle przez państwo określone, zatem poszczególni urzędnicy (*chartularii*), kupowali prawdopodobnie od osób prywatnych towary po cenach niższych, a sprzedawali państwu po cenach urzędowo ustalonych. W przypadku wykrycia takiego przestępstwa, urzędnicy ci płacili dwukrotność sumy uzyskanej w wyniku nieprawego działania, informatorzy otrzymywali ½ tak uzyskanej kary, a reszta przypadała państwu.

Struktura organizacyjna i schemat działania w zakresie wypłaty żołdu dla żołnierzy mógł wyglądać następująco – środki były wypłacane dla *erogator*, który następnie przekazywał je *actuarius*, a ci z kolei zajmowali się bezpośrednimi wypłatami na rzecz żołnierzy.

Actuarius przy wykonywaniu swoich obowiązków, nie mógł się zrzekać z cywilnymi księgowymi (*numerarius*)⁹⁴⁴.

Defensores civitatis

Kolejno w niniejszej rozprawie należy wspomnieć o urzędzie *defensores civitatis*, który miał funkcje poniekąd fiskalne tyle, że odpowiadał on nie za pobór podatków, ale za to, aby poborcy podatkowi nie nadużywali swoich uprawnień⁹⁴⁵. Urząd ten istniał w okresie całego dominatu. Poświęcony jest mu tytuł 29-ty księgi pierwszej Kodeksu Teodozjańskiego. Znajduje się w nim 8 konstytucji z lat 368 – 398 r. n.e. W większości są to regulacje „organizacyjne”, mówiące przykładowo o tym, kto mógł, a kto nie mógł pełnić urząd *defensora*. Jedynie w CTh. 1, 29, 7 mowa jest o tym, iż mogli oni informować o nadużyciach, o których powzięli wiedzę, nie mogli zaś nakładać kar, nie mogli też przeprowadzać śledztw. Zajmowali się oni jedynie ochroną plebejuszy i dekurionów przed arogancją i bezprawnymi działaniami urzędników.

CTh. 1, 29, 7 lidem aaa. Potamio praefecto augustali.

Defensores nihil sibi insolenter, nihil indebitum vindicantes, nominis sui tantum fungantur officio: nullas infligant mulctas, nullas exerceant quaestiones. Plebem

⁹⁴³ C. 12, 37, 19 – Konstytucja prawdopodobnie cesarza Anastazjusza, jednakże bez możliwości do dokładnego określenia daty.

⁹⁴⁴ CTh. 8, 1, 14.

⁹⁴⁵ CTh. 1, 29, 1; CTh. 1, 29, 2; S. Józwiak, *Defensor civitatis – status quaestionis*, [w:] A. Dębiński, S. Józwiak, *Romanitas et christianitas. Stanisław Płodzień (1913 – 1962) in memoriam*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, s. 76; J. Harries, *op. cit.*, s. 54; S. Roda, *op. cit.*, s. 105.

tantum vel decuriones ab omni improborum insolentia et temeritate tueantur, et id tantum, quod esse dicuntur, esse non desinant.

Dat. III. non. mart. Constantinopoli, Arcadio a. ii. et Rufino v.c. coss.

Interpretatio. *Defensores secundum suum nomen curiam vel plebem sibi commissam cum omni iustitia et aequitate defendant; nullum de innocentibus aut condemnare aut verberare praesumant.*

Regulacja ta została wydana w 392 r. n.e. Z jednej strony konstytucja ta mówi o uprawnieniach *defensores*, zdaniem autora rozprawy wyznacza jednak ona ściśle granice działań. Mowa jest o tym, gdzie kończą się kompetencje *defensores*, czego nie mogą robić, nie mogli oni sobie przywłaszczać kompetencji, nie mogli nakładać kar ani stosować tortur, w celu przymuszenia do określonego działania. Być może także *defensores* dopuszczali się nadużyć, zbyt gorliwie broniąc interesów plebejuszy i dekurionów.

Urząd ten został kolejno odnowiony przez Majorianą w Noweli z 458 r. n.e.⁹⁴⁶. Mowa jest w niej o ochronie podatników, aby nie musieli uciekać. W czasach Justyniana ponownie odnowiono stanowisko *defensores civitatis*, wybieranych systemem automatycznej rotacji spośród obywateli miast⁹⁴⁷.

Advocatus fisci

Informacje ogólne

Kolejnym urzędem wspomagającym administrację fiskalną był urząd *advocatus fisci*. Urząd ten został wykształcony prawdopodobnie w czasach Hadrianą. Był on wstępem do kariery prokuratorskiej dla osób, które nie miały doświadczenia wojskowego, uprzednio odbytej służby w wojsku⁹⁴⁸.

Zadania

Advocatus fisci występował w sporach sądowych, dotyczących skarbowości, czyli można stwierdzić, iż był to pierwowzór obecnie funkcjonującej Prokuratury Generalnej Skarbu Państwa, był on stałym obrońcą interesów skarbu cesarskiego⁹⁴⁹.

⁹⁴⁶ Nov. Maior 3; M. Pawlak, *Rzymski zachód* ..., s. 58.

⁹⁴⁷ *Defensores civitatis/defensores plebis* zostali powołani prawdopodobnie pierwszy raz przez Walentynianą I. Powoływani byli spośród byłych urzędników państwowych, początkowo z wyraźnym wykluczeniem kuriałów. (A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 893).

⁹⁴⁸ A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI* ..., s. 246.

⁹⁴⁹ Appian z Aleksandrii, *Historia Rzymska. Tom I...*, s. VIII. Urząd ten był sprawowany m.in. przez Appiana z Aleksandrii.

Advocatus fisci określany jest także jako pomocnik skarbu cesarskiego⁹⁵⁰. Prowadził spory m.in. o *caduca* i dobra niczyje⁹⁵¹. *Advocatus fisci* do poszczególnych spraw byli wyznaczani przez wikariuszów oraz zwyczajnych namiestników prowincji (*vicarii* oraz *ordinarii rectores*)⁹⁵².

Na jego opis przeznaczony jest tytuł ósmy księgi drugiej Kodeksu Justyniana (C. 2, 8). Pojawiają się tu cztery konstytucje – z lat 213 – 383. Zgodnie z tym, potwierdzone jest występowanie tego urzędu w dominacie. Z księgi tej wyczytać możemy, iż *advocatus fisci* mieli zakaz występować w sprawach przeciwko *fiscum patrocinium*⁹⁵³.

Ta konstytucja cesarza Antoninusa pochodzi z 213 r. n.e. W 254 r. n.e. cesarz Walerian dopuścił świadczenie pomocy prawnej osobom prywatnym przeciwko skarbcowi cesarskiemu, za zgodą cesarza. Jednakże, w dalszym ciągu zakazane było przyjmowanie spraw, którymi osoby, będące pierwotnie *advocatus fisci* zajmowały się w trakcie pełnienia swojego urzędu⁹⁵⁴.

Advocati fisci mieli zakaz ukrywania korzyści *fiscus* w poszczególnych sprawach. Musieli także powstrzymywać się od wszczynania niepotrzebnych spraw, które mogłyby spowodować zbędne trudności dla osób prywatnych, zgodnie z konstytucją cesarza Konstantyna z 313 r. n.e.⁹⁵⁵. Z kolei w jednej z konstytucji zawartych w Kodeksie Teodozjańskim mamy przewidzianą także regulację, aby z jednej strony sprawy z udziałem *advocatus fisci* kończyły się w przewidzianym przez prawo terminie, a z drugiej strony, aby *advocatus fisci* dochowywali wszelkiej staranności przy prowadzeniu spraw, m. in. nie mogli działać także na rzecz drugiej strony procesu, przeciwko której występowali, albowiem państwo (*fiscus*)⁹⁵⁶ mogło się domagać od nich wszystkiego, co zostałoby utracone w wyniku takiego nagannego postępowania⁹⁵⁷.

Rationales privatae rei causis vel sacri aerarii praesidentes (urzędnicy rozstrzygający sprawy w imieniu prywatnej domeny cesarskiej) musieli rozstrzygać

⁹⁵⁰ I. Lewandowski w tłumaczeniu do: Paweł Diakon, *Historia Rzymska*, 8, 18; [w:] P. Diakon, *Historia rzymska. Historia Longobardów*, I. Lewandowski (tłum.), Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1995, s. 79.

⁹⁵¹ J. Harries, *op. cit.*, s. 94.

⁹⁵² Konstytucja Walentyniana oraz Walensa z 367 r. n.e. (C.Th. 10, 15, 4).

⁹⁵³ C. 2, 8, 1.

⁹⁵⁴ C. 2, 8, 2.

⁹⁵⁵ C. 2, 8, 3.

⁹⁵⁶ O wczesnej historii *fiscus* i ewolucji tego pojęcia: J. Walter Jones, *The Early History of the Fiscus*, *Law Quarterly Review* no. 43 (1927), s. 499-514.

⁹⁵⁷ Konstytucja Konstancjusza z 340 r. n.e. (C.Th. 10, 15, 3).

sprawy w obecności *advocatus fisci* zgodnie z konstytucją Walentyniana i Teodozjusza z 383 r. n.e.⁹⁵⁸.

D. 49, 14, 7: Ulpianus libro 54 ad edictum

Si fiscus alicui status controversiam faciat, fisci advocatus adesse debet. Quare si sine fisci advocato pronuntiatum sit, divus Marcus rescripsit nihil esse actum et ideo ex integro cognosci oportere.

Zgodnie z powyższą regulacją, nieobecność *advocatus fisci* przy rozstrzyganiu sprawy dotyczącej *fiscus* wiązała się z nieważnością całej sprawy i koniecznością powtórzenia całego postępowania.

D. 49, 14, 3, 9: Callistratus libro tertio de iure fisci

Divus Hadrianus Flavio Proculo rescripsit, cum in libertatem proclamat qui ex bonis ad fiscum pertinentibus esse dicitur, iudicium dari praesentibus et agentibus etiam his, qui negotiis fisci solent intervenire: et huiusmodi liberales causae, si non interveniente fisci advocato decisae sint, in integrum restituuntur.

Advocatus fisci asystował także *palatini* w przejmowaniu na własność państwa gruntów, które nie miały właścicieli, *bona caduca*⁹⁵⁹.

Jak widać, mimo skromnych źródeł z okresu dominatu na temat *advocatus fisci*, pełnił on bardzo ważną funkcję z punktu widzenia ochrony interesów skarbu państwa w Rzymie.

Cancellarii

Kolejnym urzędem wspomagającym administrację fiskalną byli *cancellarii*. Podstawowe funkcje i obowiązki tych urzędników związane były z wymiarem sprawiedliwości. Zajmowali się oni bowiem strażą w sądownictwie (pilnowali porządku w sądzie). Czasem także przyjmowali skargi. Jedynie wyjątkowo pobierali także podatki⁹⁶⁰. Zgodnie z konstytucją cesarzy Honoriusza i Teodozjusza *cancellarii* byli wybierani spośród ogółu urzędników. Musieli także, po zakończeniu urzędowania pozostać w prowincji, w której pełnili urząd, aby ludzie mogli ich oskarżyć o nadużycia

⁹⁵⁸ C. 2, 8, 4.

⁹⁵⁹ CTh. 10, 8, 5.

⁹⁶⁰ Komentarz do 1-wszej Księgi Kodeksu Justyniana, przygotowany przez J. F. Blume, a następnie poprawiony przez T. G. Kearley, dostępny pod adresem: <http://uwacadweb.uwoyo.edu/blume&justinian/Code%20Revisions/Book1rev%20copy/Book%201-51rev.pdf> (ostatnie wejście: 07.07.2012 r.).

w trakcie pełnienia urzędu. W tej samej konstytucji ustanowiony został także zakaz wybierania przez namiestnika prowincji *cancellarii* spośród ludzi mu poleconych⁹⁶¹.

W tym zakresie mogli także przedstawiać dowody przeciwko swoim byłym zwierzchnikom (namiestnikom prowincji)⁹⁶². Okres, przez jaki musieli pozostać, wynosił 50 dni, podobnie jak u namiestników prowincji⁹⁶³. Musiały się zdarzać nieprawidłowości przy obejmowaniu tego stanowiska, skoro w 415 r. została wydana konstytucja Honoriusza i Teodozjusza zakazująca ponowne obejmowanie tego stanowiska⁹⁶⁴.

Przedstawione powyżej informacje są niestety jedynymi, jakimi dysponujemy w zakresie organizacji i zadań tego urzędu. Można z nich jednak wyciągnąć kilka wniosków. Otóż, pierwsze konstytucje w Kodeksie Justyniana, w których pojawiają się *cancellarii*, pochodzą z przełomu IV i V w. n.e. Można przypuszczać, iż urząd ten wykształcił się zatem stosunkowo późno, przynajmniej w formie znanej w Kodeksie. Co nie znaczy, iż wcześniej nie było urzędników wykonujących zadania obecnie zastrzeżone dla *cancellarii*. Kolejno też, urząd ten miał funkcję ściśle techniczną, pozbawioną prestiżu, przeznaczony był do wykonywania określonych, mocno ograniczonych obowiązków.

Opinatores

Kolejnym urzędem zaliczanym przez autora rozprawy do urzędów pomocniczych w administracji skarbowej jest urząd *opinatores*. Urząd ten zajmował się poborem podatku płatnego w naturze, wyżywienia na prowincjach na rzecz armii, zbierał on *annonę* nakładaną przez namiestników prowincji⁹⁶⁵.

Z powyższej konstytucji wynika, iż funkcjonował zwyczaj, zgodnie z którym nie można było zmuszać rodzin do dostarczania pieczywa dla armii. Cesarze Arkadiusz i Honoriusz wydali zarządzenie do ścigania nadużyć w tym zakresie przez *comes et*

⁹⁶¹ C. 1, 51, 8.

⁹⁶² J. Harries, *op. cit.*, s. 127; CTh. 1, 34, 3 (z 423 r. n.e.). Konstytucja ta mówi także o procedurze wyboru *cancellarii* oraz mówi o obowiązku pozostania w prowincji przez trzy lata po upływie ich kadencji, w celu umożliwienia wnoszenia przeciwko nim ewentualnych oskarżeń za ich nadużycia w trakcie pełnienia urzędu.

⁹⁶³ Cesarze Arkadiusz oraz Honoriusz w konstytucji z 399 r. n.e., C. 1, 51, 3. Podobne zarządzenie przy namiestniku prowincji: C. 1, 49.

⁹⁶⁴ C. 1, 51, 5.

⁹⁶⁵ C. 12, 38, 1; G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 200; J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 110.

magistri utriusque militiae. Z tego można wywnioskować, iż *comes* byli przełożonymi *opinatores*.

Opinatores nie mieli nic wspólnego z mieszkańcami prowincji. Zgodnie z konstytucją Arkadiusza oraz Honoriusza z 401 r. n.e. mogli domagać się od namiestników prowincji (*iudicibus*), lub urzędników prowincjonalnych poboru całej sumy dłużnej z podatków w ciągu roku. *Opinatores* nie mogli angażować się ponadto w handel z mieszkańcami prowincji⁹⁶⁶.

Byli oni prawdopodobnie wysyłani przez administrację centralną do nadzoru poboru podatków na rzecz armii⁹⁶⁷. Mogli oni także czasami działać prawdopodobnie jako skarbnicy, w sytuacji, gdy podatki płatne były w pieniądzu⁹⁶⁸.

W źródłach wspomina się o przymuszaniu lokalnych urzędów do większego zaangażowania w poborze podatków na rzecz armii:

CTh. 11, 7, 16: *Missi opinatores cum delegatoriis iudicibus eorumque officiis insistant, ut intra anni metas id quod debetur accipiant: nihil his sit cum possessore commune, cui non militem, sed exactorem, si sit obnoxius, convenit imminere.*

1. *Iudices itaque, qui provinciales passi fuerint opinatoribus delegari, eiusdem quantitatis duplex poena retinebit: et apparitores ex quodlibet officio sententiam deportationis excipient, si per semet exigendos voluerint delegare militibus: et curiales temporale manebit exilium, si eos quos sollemniter exigere consuerunt opinatoribus putaverint esse tradendos, cum iudicem oporteat inquirere debitores, tabularios fideliter providere nomina debitorum, apparitores sive curiales consuetudine servata regionum convictis debitoribus imminere: ut perceptis congruis emolumentis opinatores impleto anno ad proprios numeros valeant remeare.*

2. *Qui si ultra annum protracti fuerint, iudices et officia absque ulla mora de proprio cogantur exsolvere militibus quod debetur, ipsis adversus obnoxios repetitione servata.*

3. *Quod si ad nos aliqua de retentis opinatoribus querella pervenerit, in duplum ab his protinus exigetur, ut partem debitam miles, reliquum fiscus accipiat.*

⁹⁶⁶ C. 12, 37, 11. Ta sama regulacja znajduje się w CTh. 7, 4, 26.

⁹⁶⁷ CTh. 11, 7, 16.

⁹⁶⁸ Komentarz to 12-tej Księgi Kodeksu Justyniana, przygotowany przez J. F. Blume, a następnie poprawiony przez T. G. Kearley, dostępny pod adresem: <http://uwacadweb.uwo.edu/blume&justinian/Code%20Revisions/Book12rev%20copy/Book12-37rev.pdf> (ostatnie wejście: 07.07.2012 r.).

4. *Iudicibus quoque eorumque officiis eatenus subvenimus, ut in contumaces debitores cuiuslibet dignitatis auctoritatem suam exserant ac, si impudenter solutio differatur, actores procuratores eorumque praedia persequantur, de eorum quoque nominibus ad nostram scientiam relaturi.*

Z powyższej regulacji można wyciągnąć kilka wniosków. Po pierwsze, podstawą działania *opinatores* były *delegatoriae literae*, w które *opinatores* byli wyposażeni. Kolejno też, mieli oni poniekąd, w zakresie poboru podatków na rzecz armii, pozycję wyższą od namiestników prowincji. Ci ostatni mieli wspierać *opinatores* w poborze podatków na rzecz armii tak, aby pobór ten zakończył się w ciągu roku. Regulacja ta pochodzi z 401 r. n.e. Podobnie, jak inne regulacje z tego okresu, mamy tu przykład zmniejszania w końcówce IV i na początku V w. n.e. znaczenia administracji prowincjonalnej, namiestników i dekuriów, na rzecz bardziej scentralizowanego, a docelowo, bardziej sprawniejszego poboru podatków. Tworzy się wyspecjalizowane służby, które przejmowały obowiązki dotychczas wypełniane przez urzędników prowincjonalnych. Regulacje dotyczące funkcjonowania tych nowych służb są dosyć szczegółowe, przewidziane są surowe kary, w celu być może zapobiegnięcia niedomówieniom, a tym samym – nadużyciom nowych urzędników.

W źródłach wspomina się także o nadużyciach *opinatores*.

CTh. 7, 5, 1 Impp. Arcadius et Honorius aa. Stilichoni comiti et magistro utriusque militiae. *Opinatores, quibus species in diversis provinciis delegantur, ut pretium maiore taxatione deposcant, contra omnem consuetudinem nullis consistentibus familiis excoctionem panis efflagitant. Illustris igitur auctoritas tua novam usurpationem congrua auctoritate percellat, ut, cum opinatores in provinciis delegantur, vetus consuetudo servetur.*

Dat. id. sept. Mediolano Theodoro v. c. cons. (399 sept. 13).

Co wynika, z powyższej regulacji, zdarzało się, iż w prowincjach, w których nie było żadnego wojska, *opinatores* mimo wszystko zbierali w naturze podatki płatne na rzecz armii, mimo, iż powinni w takich przypadkach albo w ogóle nie dokonywać poboru, albo zbierać podatki płatne w pieniądzu.

Peraequatores

Pomocniczą funkcję w administracji fiskalnej pełnił także urząd *peraequatores*. Urzędnicy ci byli wysyłani, w celu oszacowywania i nakładania podatków:

CTh 13, 11, 3: *Si peraequatore misso aliquis aut procuratorem suum retraxerit aut colonum ad contumaciam retractionis armaverit, ad eum censuum modum, quem vel eo vel procuratore illius absente peraequator adposuerit, ad nostrae sanctionis auctoritatem tenebitur.*

Peraequatores zajmowali się kontrolą nieużytków (*deserta praedia*)⁹⁶⁹. Dzięki temu, iż w ostateczności, od ich zapisów o powierzchni gruntów nieużytkowanych zależała wysokość podatku płaconego przez właściciela danej ziemi, byli oni podatni na korupcję, a w wyniku czego, bogacili się⁹⁷⁰.

Peraequatores byli wysyłani w celu wyrównywania obciążeń podatkowych (*exaequationes censuum*):

CTh. 13, 11, 3 z 386 r. n.e.: *Si peraequatore misso aliquis aut procuratorem suum retraxerit aut colonum ad contumaciam retractionis armaverit, ad eum censuum modum, quem vel eo vel procuratore illius absente peraequator adposuerit, ad nostrae sanctionis auctoritatem tenebitur.*

Jest mowa o tym także w konstytucji z 383 r. n.e. – CTh. 13, 10, 8:

Nemo aliquid immune possideat; sit irritum, si quid domui nostrae tale concessimus; exaequationes censuum, quas consensus provinciarum, quas nostra responsa, quas censorum et peraequatorum officia, quas auctoritates denique ordinariorum et amplissimorum iudicum necessaria emendatione vel constitutione probaverant, inconcussa aeternitate permaneant. Immunitates vero specialiter datae, iugatio vel capitatio libris publicis et civitatum ac provinciarum encautariis sine aliqua probatione factae penes fruenter ereptae in functionem pristinam redeant.

1. His nostrae serenitatis edictis civitatum tabulariis erit flamma supplicium, si cuiusquam fraude ambitu potestate iniusta cuiuspiam profiteretur immunitas, ac non secundum praecedentem definitionem omnes omnino, abolita specialium immunitatum gratia, necessitas tributariae functionis firmata censorum peraequatorum provincialium iudicum peraequatione constrinxerit.

⁹⁶⁹ CTh. 6, 3, 2: *Senatoriae functionis curiaeque sit nulla coniunctio et ne laedendi curialibus praebeatur occasio per apparitores rectorum provinciae de senatorum fundis fiscalia postulentur habeatque hanc disponendi curam, cui defendendi senatus sollicitudo mandata erit. Si curia sibi censitorem vel peraequatorem voluerit postulare, sibi postulet, non senatui.* Z konstytucji tej wynika bardzo ważna okoliczność, otóż oddzielnie był ustanawiany urząd *peraequatores* oraz *censitores* dla senatorów oraz oddzielnie dla miast. Podobne zdanie: *”Sin vero curiales censitorem vel peraequatorem suis terris voluerint postulare, ab eorum petitione sit senatus alienus”* pojawia się w następnej konstytucji (CTh. 6, 3, 3). CTh. 11, 28, 2 – również o urzędzie *peraequatores*.

⁹⁷⁰ S. Dill, *op. cit.*, s. 260 - 261.

Polegać to miało m.in. na likwidacji ulg i zwolnień podatkowych a zajmowali się tym *peraequatores*. *Peraequatores* byli wysyłani m.in. w sytuacji, gdy podatnik chciał, aby zmierzyć jego nieużytki i zwolnić je z opodatkowania. W takim przypadku sprawdzano całość jego posiadłości, aby równomiernie rozłożyć podatki⁹⁷¹:

CTh. 13, 11, 15 z 417 r. n.e.: *Post alia: si qui aliarum possessionum dominus desertum praedium suum inspici forte voluerit, universa loca quae possidet etiamsi idonea sunt, peragrari patietur, ut sarcina destitutae possessionis, in quantum inspectio deprehenderit, possit melioribus sociari peraequatoque omni patrimonio nihil de desertis postea conqueratur. Tantum enim his praediis aperta et absoluta levamenta praestamus, quorum aut domini omnino non extant aut paupertate mediocres ipsa tantum praedia habere monstrantur.*

Osoba, która rościła sobie prawa do gruntów, które wcześniej zostały zaliczone przez *peraequatores* do *agri deserti*, była zobowiązana do zapłacenia podatków za te grunty⁹⁷². Grunty musiały być kontrolowane przez *peraequatores* co 20 lat⁹⁷³.

Pełnienie urzędu *peraequatores* było przymusowe i kto został wybrany na ten urząd, nie mógł się od niego uchylić:

CTh. 13, 11, 7 z 396 r. n.e.: *Peraequationem omnibus necessariam esse non ignoramus, ideoque praecipimus, ut nullus electus contra iudicium culminis tui rescripti se privilegii alicuius auctoritate defendat, quoniam per cognitos ac probatos viros compendia provincialium iudicum volumus ordinari.*

Peraequatores również dopuszczali się nadużyć. Mogli oni pominąć pewne osoby w nakładaniu na nich podatków i likwidacji ich zwolnień. Inni podatnicy mogli ich o to oskarżyć⁹⁷⁴. *Peraequatores* byli kolejno zobowiązani do zapłaty poczwórnej wartości szkody wyrządzonej dla *fiscus* w wyniku swoich działań⁹⁷⁵.

Rationarius

W armii rzymskiej istniał urząd *rationarius apparitionis armorum magistri*⁹⁷⁶. Nie jest pewne, czy jest to ten sam urząd, co *rationes numerorum militarium tractans* –

⁹⁷¹ Podobna regulacja znajduje się we wcześniejszej konstytucji z 393 r. n.e. – CTh. 13, 11, 4.

⁹⁷² CTh. 13, 11, 16 z 417 r. n.e.

⁹⁷³ CTh. 13, 11, 17 z 417 r. n.e.

⁹⁷⁴ CTh. 13, 11, 5 z 393 r. n.e.

⁹⁷⁵ CTh. 13, 11, 8 z 396 r. n.e. oraz CTh. 13, 11, 11 z 406 r. n.e.

⁹⁷⁶ Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 146; Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 15, 5, 36.

szef rachunkowości oddziałów pomocniczych⁹⁷⁷. *Rationes* prowadzili przedsiębiorstwa ksiąg rachunkowych, ułatwiające kontrolę lichwy i spekulacji⁹⁷⁸. Bliższych informacji na temat tego urzędu niestety nie posiadamy.

Signatores

W niniejszej pracy można także wspomnieć o *signatores*. *Signatores* byli to pełnomocnicy stempla w mennicy w okresie późnego cesarstwa. Odpowiadali oni za nadruki na monetach – ich jakość i prawidłowość. Czasem się mylili i nadruki – awersy i rewersy – były błędne⁹⁷⁹. Również na temat tego urzędu nie posiadamy bliższych informacji.

Temonarius

Temonarius był to prawdopodobnie wyspecjalizowany urząd poborcy podatków na zaciąg rekrutów (*capitulum atque temo, praebitio tironum*):⁹⁸⁰

CTh. 6, 35, 3: „*Quibus omnibus condonamus, ne exactorum vel turmariorum, quos capitularios vocant, curam subeant vel obsequium temonariorum vel prototypiae.*”

Cała regulacja zawarta w CTh. 6, 35, 3 dotyczy przywileju zwolnienia z obowiązku pełnienia urzędu *exactores*, *temonarius* czy *capitularios*. Czyli były to urzędy przymusowe.

CTh. 11, 16, 14: *Eos, qui cum honore comitum, nomine magistrorum, memoriae praefuerint vel epistulis vel libellis, item eos, qui ibidem peragendis signandisque responsis nostrae mansuetudine obsecundant, omnium vilium munerum ac totius capitulariae sive, ut rem quam volumus intellegi communi denuntiatione signemus, temonariae functionis fieri iubemus exsortes, ita ut eorum uniuscuiusque adscriptio excusetur, non ut onus alterius excipiat, si etiam eius summae sit, ut recipere possit adiunctos, sed aut suum tantum munus agnoscat aut, si complacito opus est, magis alteri ipse societur quam eidem alter adnectatur. Hi igitur, qui ex eo gradu e palatio nostro abscesserint, adesse sibi*

⁹⁷⁷ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 26, 1, 6.

⁹⁷⁸ S. Ruciński, *op. cit.*, s. 99.

⁹⁷⁹ F. Kolb, *Ideał późno antycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, A. Gierlińska (przekł.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, s. 109.

⁹⁸⁰ G. Gera, S. Giglio, *op. cit.*, s. 202; Sz. Olszaniec, *op. cit.*, s. 74. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 126.

competentia privilegia glorientur; qui vero superioribus dignitatibus creverint, nihilo minus huius loci privilegia praesto sibi fuisse laetentur.

Powyższa regulacja również dotyczy zwolnienia z obowiązku pełnienia funkcji *temonarius*, tylko dla urzędników pełniących uprzednio urząd *comites epistulis, libellis* lub, gdy ktoś pracował w urzędzie takich urzędników, przygotowując odpowiedzi i opieczetowując je.

Librarii

Urzędem pomocniczym w administracji skarbowej, o którym również posiadamy niewiele informacji są *librarii*. Byli oni odpowiedzialni za uaktualnianie rejestru podatników na zachodzie, aby były zgodne ze stanem rzeczywistym. Ich odpowiednikiem na wschodzie byli *grammateis*. W afrykańskich municypiach tą rolę pełnili *duumviri*, których spotykamy jeszcze w czasach Konstantyna, z czasem, ich obowiązki przejęli *curatores*⁹⁸¹.

Patronus fisci

Związani ze sporami, w których występował *fiscus* byli także *patronus fisci*, *patronus fisci rationum summarum*, o których nie mamy jednakże bliższych informacji poza tymi, że takie urzędy rzeczywiście istniały⁹⁸².

Stratores

Pod prokonsulem Afryki służyli także *stratores*. Ich zadaniem w 396 r. n.e. było wyrównywanie podatków. Początkowo ok. 320 r. n.e. zajmowali się nadzorem więzień i podlegali *rationalis*⁹⁸³.

Primipilaris

Namiestnicy prowincji, do pomocy w wykonywaniu ich obowiązków mieli całą armię urzędników, jednym z nich byli *primipilaris (primpilus)*. Byli oni członkami armii. Nadzorowali oni poprawność poboru oraz dystrybucji podatków w naturze na rzecz armii:

⁹⁸¹ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 282-283.

⁹⁸² M. De Dominicis, *In tema di giurisdizione...*, s. 140-141.

⁹⁸³ H. A. Sanders (ed.), *op. cit.*, s. 318.

C. 4, 9, 1 Imperatores Diocletianus, Maximianus . *Licet ante tempus debita exigi non possunt, tamen si te ex primipilo debitorem fisci constitutum ac patrimonium tuum exhaustum praeses provinciae compererit, ut ad solutionis securitatem solum fenebris pecuniae subsidium superesse videatur, commonebit debitorem tuum, si saltem ipse solvendo sit, ut ante definitum tempus debita tibi repraesentet, ut fisco, cuius ob necessitates publicas causam potiore esse oportet, debita pecunia exsolvatur.* * Diocl. et Maxim. aa. et cc. Ulpio. *<a 294 s. XIII k. aug. sirni cc. cons.>

C. 12, 57, 8: *Speciebus primipilaribus adaerandis eadem pretiorum taxatio servetur, quae in venalibus publicis poterit reperiri.*

CTh. 8, 4, 6: *Primipilaribus, qui ad pascendos milites sollemniter ad limitem destinantur, gravia sustinentibus detrimenta hoc modo credidimus consulendum, ut duces, qui multa eis extorquere firmantur, nomine munerum vel sportulae nihil amplius percipiant quam percipiebant patre nostro perennis memoriae regente rem publicam, ita ut species a primipilaribus ipsa praestetur nec in nummum aurumve dirigatur, ne super immensitate pretiorum necessitas conquerendi exsurgat. Hac igitur remota iniuria idonei mittantur, qui ex more susceptis omnibus alimoniis militaribus easdem pervehere contendunt, actis apud rectorem provinciae conficiendis, per quae designabitur, quantus specierum modus in usum alimoniae militaris a primipilaribus praebeatur et quid ob munera ducibus mittenda vel sportulam, cuius habet notitiam officium praesidale.*

Z powyższych konstytucji wynika, iż byli to członkowie armii, dowódcy, którzy rozdysponowywali żołąd wśród żołnierzy. Zgodnie z konstytucją Dioklecjana i Maksymina z 294 r. n.e. przytoczoną powyżej (C. 4, 9, 1) odpowiadali oni swoim majątkiem za źle rozdysponowane środki.

Zgodnie z konstytucją cesarza Anastazjusza, poszczególni urzędnicy związani z płatnościami na rzecz armii oraz jakimikolwiek innymi płatnościami musieli przysiąc, że obowiązki swoje wykonywać będą sprawiedliwie - C. 12, 37, 16. Ta konstytucja odnosiła się również do *primipilarii*.

Podlegali oni prefektowi pretorianów, zgodnie z konstytucją cesarza Leona z 466 r. n.e. – C. 1, 3, 27. Konstytucja ta mówi o odpowiedzialności ogółu żołnierzy na zasadach ogólnych, z wyjątkiem *primipilarii*, którzy mieli odpowiadać przed prefektem.

Oprócz wyżej wspomnianych regulacji, cały tytuł sześćdziesiąty drugi dwunastej księgi Kodeksu Justyniana poświęcony jest temu urzędowi. Zawiera on jednak jedynie cztery konstytucje, traktujące w głównej mierze o tym, iż zaległości *primipilusa* wobec *fiscusa* były zaspokajane przed zaległościami wobec innych wierzycieli⁹⁸⁴.

Mensores

Pewną funkcję w administracji skarbowej pełnili również *ensores*, czyli współcześni geodeci, mierniczy, dzięki obliczeniom których można było oszacować rzeczywistą wielkość gruntów, z których były ściągane podatki⁹⁸⁵.

Bliższych informacji o organizacji oraz o zadaniach tego urzędu niestety nie posiadamy⁹⁸⁶.

CTh. 13, 11, 10 Idem aa. Messalae praefecto praetorio. *Quoniam ex multis gentibus sequentes Romanam felicitatem se ad nostrum imperium contulerunt, quibus terrae laeticae administrandae sunt, nullus ex his agris aliquid nisi ex nostra adnotatione mereatur. Et quoniam aliquanti aut amplius quam meruerant occuparunt aut colludio principalium vel defensorum vel subrepticiis rescriptis maiorem, quam ratio poscebat, terrarum modum sunt consecuti, inspector idoneus dirigatur, qui ea revocet, quae aut male sunt tradita aut improbe ab aliquibus occupata.* Dat. non. april. Mediolano Theodoro v. c. cons. (399 apr. 5).

Nie wiemy, czy to o *ensores* mowa jest w powyższej konstytucji z 399 r. mówiącej o tym, iż *laeti* osiedlając się terytorium imperium otrzymywali grunty do uprawy, część z nich uprawiała jednak grunty o większej powierzchni od tej, o którą wnioskowali i którą otrzymali. W tym celu cesarze wysyłali *inspector idoneus* do sprawdzenia wielkości gruntów uprawianych przez *laeti*.

CTh. 7, 8, 4 Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. Theodoto magistro officiorum. *Si quis mensorum nostrorum manum, qua deputatas singulis quibusque domus enotant et postibus hospitaturi nomen adscribunt, delere non dubitaverit, ad instar falsi reus ex hac auctoritate teneatur.* Dat. VI kal. nov. Constantinopoli d. n. Theodosio a. III et Abundantio v. c. cons. (393 oct. 27).

⁹⁸⁴ C. 12, 62 (*De primipilo*).

⁹⁸⁵ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* 19, 11, 8. A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI ...*, s. 528.

⁹⁸⁶ Zgodnie z Pliniuszem *ensores* występowali w każdej prowincji Plinius, *Epistulae*, 10, 18.

Mensores dokonywali także podziału *hospitum* – rozpisywali, ile osób ma spać przymusowo w danym domu. Samowolne dokonywanie zmian w takich zapisach było uznawane za fałszerstwo.

A. Pikulska-Robaszkiewicz wskazuje na zmianę pozycji *ensores*. W okresach wcześniejszych zajmowali się oni rozstrzyganiem sporów granicznych. W okresie dominatu ich rola została sprowadzona do roli ekspertów, gdy rozstrzyganie sporów trafiło w ręce sędziów⁹⁸⁷.

W literaturze dostępna jest również analiza odpowiedzialności *ensores* w przypadku nadużyć, np. w przypadku zawyżenia powierzchni gruntu przy sprzedaży⁹⁸⁸. B. Sitek wskazuje, iż była to odpowiedzialność o charakterze penalnym, której podstawą była szkoda powstała na skutek celowego działania mierniczego⁹⁸⁹. Publikacja B. Sitki jest oceniana przez autora rozprawy bardzo wysoko. Znajdują się w niej odwołania do regulacji współczesnych oraz, praktyczne uwagi do zastosowania w czasach współczesnych w zakresie odpowiedzialności geodetów.

Quaestores

Historycznym urzędem byli natomiast *quaestores*⁹⁹⁰. Kwestorzy w liczbie czterech (tzw. *quaestores Italici*, czyli *classici*) w początkowym okresie, byli pomocnikami konsula w sprawach finansowych. Stanowili pierwszy szczebel w drabinie kariery senatorskiej⁹⁹¹.

⁹⁸⁷ A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Agrimensores* ..., s. 951-952. Por. A. Pikulska, *Les arpenteurs romains et leur formation intellectuelle*, *Revue Internationale des droits de l'Antiquité* LI (2004), s. 205-216.

⁹⁸⁸ B. Sitek, *Odpowiedzialność 'agrimensores' a odpowiedzialność geodetów*, *Zeszyty Prawnicze* 14/2, s. 123-148.

⁹⁸⁹ *Ibidem*, s. 146.

⁹⁹⁰ Na temat *quaestores* znajdziemy krótki fragment w *Digesta* – D. 1, 13 – *de officio quaestoris*. Ulpianus wskazuje, iż jest to urząd bardzo stary, niemalże najstarszy ze wszystkich. Kolejno, wskazuje się, iż nazwa pochodzi od *quaero* – szukać (D. 1, 13, 1). Byli oni wybierani zarówno z patrycjuszów jak i z plebejuszy (D. 1, 13, 3). Wśród nich byli kandydaci cesarscy i senatorscy (D. 1, 13, 4). Tłumaczenie tej książki wraz z komentarzem: A. Tarwacka, „O urzędzie kwestora”: 13 tytuł I książki *Digestów*. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 11/3, 2011, s. 427-432. Ponadto, w literaturze na temat *quaestores*: P. Kołodko, *The genesis of the quaestorship in the ancient Rome. Some remarks*, *Legal Roots. The International Journal of Roman Law, Legal History and Comparative Law* 3/2014, s. 269-281.

⁹⁹¹ T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 139; E. C. Clark, *Early Roman Law. The Regal Period*, Macmillan and Co., London 1872, s. 82; Ch. Sumner Lobingier, *The Evolution of the Roman Law from before the Twelve Tables to the Corpus Juris*, 2 wyd., 1923, s. 87; W. Ihne, *op. cit.*, s. 74-78; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 58; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 135; A. Goldsworthy, *op. cit.*, s. 501; M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 211; Tacitus, *Annales*, 11, 22, wspomina, iż pierwsi kwestorowie zostali wybrani przez lud w 64 r. po założeniu republiki. Wcześniej mieli być mianowani przez konsulów oraz przez królów.

W okresie republiki był to jedyny stały urzędnik pomagający namiestnikowi w wykonywaniu obowiązków. Zajmował się on ściąganiem dochodów i zarządzał finansami, kontrolował również *aerarium populi Romani*⁹⁹². Ponieważ żadna prowincja nie mogła się obyć bez kwestora, liczba ich rosła proporcjonalnie do powstawania nowych prowincji⁹⁹³. W czasach Augusta spośród 20 kwestorów połowa odpowiadała za sprawy finansowe w prowincjach ludu rzymskiego, pozostali asystowali cesarzowi i konsulom w ich oficjalnych funkcjach w Rzymie oraz zarządzali archiwami publicznymi, a także pełnili czynności kasowe⁹⁹⁴. Odbierali oni podatki zebrane przez publikanów⁹⁹⁵. Całkowity rozdział funkcji skarbowych oraz karnych kwestora nastąpił w 289 r. p.n.e. Ich pierwotne funkcje co do prowadzenia śledztw oraz oskarżania zbrodniarzy przeniesiono na *triumviri capitales*. Odtąd kwestorowie byli wyłącznie urzędnikami skarbowymi⁹⁹⁶. Za panowania Sewerów zarząd kwestorów nad prowincjami został zniesiony, ponadto zaniechano powtarzających się co 3 lata wyborów kwestorów, z uwagi na zaburzenia wewnątrz państwa⁹⁹⁷. Przykładowo, urząd kwestora Afryki został zniesiony, a jego kompetencje przekazane na rzecz *procuratora* zajmującego się sprawami finansowymi Prowincji Numidia za czasów Septymiusza Sewera⁹⁹⁸. Funkcje kwestorów w administracji finansowej podaje *lex Irnitana*, zgodnie z którą mieli oni prawo poboru, wydawania, gromadzenia, administrowania oraz troski o środki publiczne (*pecuniam commune...exigendi erogandi custodiendi atministrandi*

⁹⁹² P. Kołodko, *op. cit.*, s. 273.

⁹⁹³ M. Cary, H. Hayes Scullard, *op. cit.*, s. 338. Wyborom kwestora oraz innych niższych urzędników przewodniczył pretor miejski. Każdy urzędnik wyposażony w *imperium* miał u boku kwestora zajmującego się finansami; poza tym, skarb państwa znajdował się pod zarządem kwestorów miejskich (*quaestores urbani*). Kwestorowie pomagający namiestnikom prowincji, a w razie wyjazdu lub śmierci namiestnika prowincji, zastępujący go w urzędowaniu, zwali się *quaestores provinciales*. (F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 36.) Przykładowo na Sycylii, po zdobyciu Syrakuz zostali ustanowieni pretorzy – jeden dla części wschodniej, a drugi dla części zachodniej – ok. 211 r. p.n.e. i 206 r. p.n.e. Ich podstawowym zadaniem był nadzór nad poborem podatków w dwóch odrębnych systemach – starego królestwa Syrakuz oraz oryginalnej prowincji punickiej. Prawdopodobnie w 132/1 r.p.n.e., wskutek uchwalenia *lex Rupilia* znikły odrębności między dwoma częściami prowincji w kwestii poboru podatków. Przyjęty został system obowiązujący w królestwie Syrakuz, jako korzystniejszy. Także po unifikacji obu części prowincji, Rzymianie, prawdopodobnie z uwagi na swój konserwatyzm, pozostawili rozdział w prowincji na kwestora wschodniego i zachodniego. (T. Corey Brennan, *op. cit.*, s. 139).

⁹⁹⁴ J. K. Goodrich, *Erastus, Quaestor of Corinth: The Administrative Rank of ó οἰκονόμος τῆς πόλεως (Rom 16.23) in an Achaean Colony*, New Test. Stud. 56/2009, s. 112; A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 786-787; E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 406; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *op. cit.*, s. 61; F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 47.

⁹⁹⁵ S.E. Finer, *op. cit.*, s. 404.

⁹⁹⁶ F. Terlikowski, *op. cit.*, s. 36. A. Ziółkowski, *op. cit.*, s. 735. Funkcje „fiskalne” kwestora były mało znaczące wobec kryminalnych. W Rzymie okresu republiki istniały 2 rodzaje kwestorów – *q. aerarii* oraz *parricidi* – posiadający uprawnienia do oskarżania. Ich początkowe funkcje śledcze były identyczne z posiadanymi przez *duumviri perduellionis*. (E. C. Clark, *op. cit.*, s. 82; W. Ihne, *op. cit.*, s. 75).

⁹⁹⁷ E. Gibbon, *op. cit.*, Z. Kierszys (tłum.), s. 406.

⁹⁹⁸ H. A. Sanders (red.), *op. cit.*, s. 264.

dispensandi arbitratu[m] Huiusmodi i[us] potestasque)⁹⁹⁹. Klaudiusz zlecił kolegium kwestorów opiekę nad skarbem w świątyni Saturna, którym zarządzali w tym czasie *praetores* lub *ex-praetores* (byli pretorowie)¹⁰⁰⁰.

Z czasem urząd ten stracił na znaczeniu i można go było porównać do urzędu kanclerza układającego cesarzowi przemówienia, edykty¹⁰⁰¹. W czasach dominatu, współpracował także z *praefectus pretorio*, pomagając mu w sprawowaniu osobistego sądownictwa w imieniu cesarza, pomagał w rozstrzyganiu spraw oraz w egzekwowaniu orzeczeń¹⁰⁰². *Quaestor* także na *tabulae publicae* zapisywał, kto jakie zabezpieczenie wniósł w procesie. Kolejno, zabezpieczenie to było deponowane w *aerarium* (*in aerarium ponere*). Pieniądze te były trzymane w specjalnym koszu (*fiscus*), który był zaplombowywany (*obsignare*)¹⁰⁰³.

Badacze Egiptu z czasów rzymskich wymieniają także urząd *pertractor* – *πρετακτάτ[ο]ρ* jako zajmujący się prawdopodobnie nadzorem nad wykonywaniem obowiązku z *annony militares*. O urzędzie tym mamy tylko informację z tytułu papirusów¹⁰⁰⁴.

Cognitores

Kolejnym urzędem, którego charakterystyka zostanie dokonana w niniejszej rozprawie jest *cognitores*. *Cognitores* byli to zwyczajni sędziowie orzekający na rozprawach:

CTh. 9, 27, 5: *Omnes cognitores et iudices a pecuniis atque patrimoniis manus abstineant neque alienum iurgium putent suam praedam. Etenim privatarum quoque litium cognitor idemque mercator parem capitis ac vitae, quae peculatus reos consuevit involvere, cogetur subire iacturam.*

Zgodnie z powyższą regulacją, *cognitores* oraz *iudices* musieli „trzymać ręce z dala” od *patrimoniis* oraz od pieniędzy. Nie mogli oni być także zaangażowani prywatnie w sprawę, którą rozstrzygali.

⁹⁹⁹ J. K. Goodrich, *op. cit.*, s. 112 – 113.

¹⁰⁰⁰ Suetonius, Claudius 24. Aż do r. 28 p.n.e. zarząd owego skarbcza był powierzony kolegium kwestorów; od 28 do 23 r. p.n.e. przydzielono go byłym pretorom (tzw. *praefecti aerario*), od r. 23.p.n.e. do 44 n.e. powierzano dwu pretorom wybierano w drodze losowania. W r. 44 n.e. Klaudiusz zwrócił go kolegium kwestorów, z których dwu wybierano do sprawowania tej funkcji. Ale od r. 56 n.e. Neron znowu przywrócił dwu *praefecti aerario*, wybierano spośród byłych pretorów.

¹⁰⁰¹ CTh. 6, 9.

¹⁰⁰² C. 7, 62, 32; C. 7, 62, 34; S.E. Finer, *op. cit.*, s. 580.

¹⁰⁰³ CTh. 1, 8, 1-3; A.-H. Chroust, J. R. Murphy, *The Lex Acilia and the Rise of Trial by Jury in the Roman World*, Notre Dame Lawyer 24/1948, s. 34.

¹⁰⁰⁴ J. Lallemand, *op. cit.*, s. 94.

Mieli oni uprawnienie do rozstrzygania spraw fiskalnych:

CTh. 10, 1, 13 z 385 r. n.e.: *In omnibus fiscalibus causis, quisquis iudicium cognitor resederit, exceptis magnificis viris largitionum nostrarum comitibus, quos extra ordinem negotia definire non multo ante lata secundum veteres mores constitutione praecepimus, si intra eandem provinciam res agatur, duos menses satis abundeque sufficere censemus; si ex contigua personae atque instructiones necessariae putabuntur, quattuor; si ex transmarina, sex. Cum vero de causae meritis interposita provocatione tractabitur, in eadem provincia partibus constitutis intra viginti, si ex contigua, intra quadraginta dies negotium terminetur.*

Powyższa regulacja została już przytoczona w części rozprawy dotyczącej zasad rzymskiego prawa podatkowego. Wskazuje ona wprost na kompetencje *cognitores* do rozstrzygania spraw skarbowych (fiskalnych) oraz, określała konkretne terminy do rozstrzygania takich spraw – 2 miesiące dla spraw, w których występował spór z udziałem podmiotów z tej samej prowincji, w której występował *cognitor* oraz 4 miesiące dla spraw, gdzie uczestnicy byli z sąsiednich prowincji, a nie z tej, w której rozstrzygał *cognitor*. Pokazuje to także, iż *cognitores* nie występowali w każdej prowincji.

Auctionator

Podmiotem zaangażowanym w pobór podatków, o którym wspomni również autor w niniejszej rozprawie, jest *auctionator*. Był to urzędnik zobowiązany do prowadzenia ksiąg, pośrednik między podatnikami a państwem, pobierający od klientów *centesima rerum venalium*, a następnie wpłacający ten podatek do *aerarium militare*. O podmiocie tym mamy skąpe informacje. Wskazuje się także, iż obowiązek odprowadzania *centesima rerum venalium* mógł spoczywać także na przeprowadzającym licytację bankierze¹⁰⁰⁵.

Suarii, pecuarii

Wyspecjalizowanymi służbami, które również funkcjonowały, byli *suarii* - poborcy podatku w naturze – świń, wieprzowiny od właścicieli ziemskich. Była to bardzo ważna funkcja, gdyż w praktyce odpowiadała za zaopatrzenie Rzymu w

¹⁰⁰⁵ A. Pikulska-Radomska, *Centesima rerum venalium* ..., s. 104.

żywność. Jej pełnienie było obowiązkowe¹⁰⁰⁶. Właścicielom ziemskim przyznano przywilej płatności w pieniądzu, zamiast w naturze. Płatności te musiały się jednak odbywać po cenach rynkowych wieprzowiny, obowiązujących w danym roku¹⁰⁰⁷. W 362 r. n.e. uznano jednak, że poborem płatności w pieniądzu zajmą się nie *suarii*, ale namiestnicy prowincji. Nie chciano też powierzyć tego poboru *apparitores*, dlatego, że ich działania doprowadzały do ruiny mieszkańców prowincji¹⁰⁰⁸. W celu zrekompensowania wydatków, płacono *suarii* wynagrodzenie w wysokości 15%¹⁰⁰⁹. Z czasem dostrzeżono ciężką sytuację tych przymusowych poborców podatkowych i przyznano im ulgi i zwolnienia z poszczególnych obowiązków¹⁰¹⁰. Kolejno też, z *suarii* zrzeszono *pecuarii* – poborców bydła¹⁰¹¹.

Ilość służb pomocniczych, w tym tych, o których posiadamy bardzo mało informacji, ukazuje poziom skomplikowania rzymskiej administracji fiskalnej w okresie dominatu. Kolejno też, wnioskiem postulowanym przez autora rozprawy do wprowadzenia współcześnie, a znanym ze starożytnego Rzymu jest utworzenie urzędu podobnego do rzymskiego *defensores civitatis*. Skoro w sprawach cywilnych czy karnych obywatele mają prawo do wsparcia z urzędu, to również w sprawach podatkowych powinien istnieć wyspecjalizowany urząd wspierający podatników w sporze z fiskusem. Ktoś niezależny od administracji fiskalnej, której celem jest co do zasady jak największy pobór podatków. Pełnomocnik podatnika działa w interesie klienta, pełnomocnik Skarbu Państwa, w interesie państwa, być może zasadne byłoby zatem dodanie tutaj niezależnego urzędu, który dokonywałby gruntownej analizy sprawy i wydawał swoją opinię, która byłaby brana pod uwagę przez sędziów orzekających w sporze, czy też nawet jeszcze przez urzędników na etapie wydawania decyzji podatkowej. W sprawach na etapie sądu urząd taki pomógłby skrócić postępowanie, a na etapie kontroli skarbowej – pozwoliłby uniknąć złej decyzji podatkowej, zaniżającej lub zawyżającej wysokość zobowiązania podatkowego.

¹⁰⁰⁶ CTh. 14, 4, 1 z 324 r. n.e.

¹⁰⁰⁷ CTh. 14, 4, 2.

¹⁰⁰⁸ CTh. 14, 4, 3.

¹⁰⁰⁹ CTh. 14, 4, 4 z 367 r. n.e.

¹⁰¹⁰ CTh. 14, 4, 5 i CTh. 14, 4, 6 z 389 r. n.e.

¹⁰¹¹ CTh. 14, 4, 10 z 419 r. n.e.

Zakończenie

Niniejsza rozprawa wpisuje się w nurt badań nad historią skarbowości oraz badaniami nad kształtowaniem się państwowości. Autor starał się przy tym nie ograniczać się jedynie do badania rozwiązań prawnych, ale także aspektów społecznych i politycznych¹⁰¹². Skupiono się na okresie dominatu, gdyż zdaniem autora rozprawy okres ten jest najbogatszy w zakresie legislacji, z której możliwe są do zastosowania przykłady w czasach współczesnych. Ponadto, w literaturze występują już opracowania z badań nad wcześniejszymi okresami w poszczególnych prowincjach¹⁰¹³. Oceniając jakość regulacji prawnych z okresu dominatu, należy je podsumować wysoko, są one czasami bardzo skomplikowane, co stanowi dodatkową satysfakcję przy ich analizie.

W czasach współczesnych organizacja administracji skarbowej jest zdaniem autora rozprawy prostsza, mniej skomplikowana od administracji starożytnego Rzymu przedstawionej w rozprawie. W 2016 roku służby skarbowe w Polsce zostały gruntownie zreformowane¹⁰¹⁴. Administrację tą tworzą obecnie minister właściwy do spraw finansów publicznych, Szef Krajowej Administracji Skarbowej, dyrektor Krajowej Informacji Skarbowej, dyrektorzy izb administracji skarbowej, naczelnicy urzędów skarbowych oraz naczelnicy urzędów celno-skarbowych¹⁰¹⁵. Właściwe czynności są wykonywane przez urzędników skupionych w korpusach wyodrębnionych w administracji skarbowej¹⁰¹⁶. Kolejno też, mamy ściśle wyodrębnione urzędy zajmujące się poborem podatków – urzędy skarbowe i celno-skarbowe. Nie ma zaś tak mocno wyodrębnionych innych urzędów. Obecnie urzędy zajmujące się poborem podatków egzekwują jednocześnie zaległości podatkowe. Współcześnie urzędy, podobnie jak dawniej, są podzielone zgodnie z podziałem administracyjnym państwa. Rozdysponowywaniem zebranych dochodów zajmuje się minister właściwy do spraw finansów publicznych, a właściwie Sejm – uchwalając budżet państwa na kolejne lata.

¹⁰¹² O tym, iż jest to temat ciągle aktualny, świadczą organizowane konferencje naukowe na najznakomitszych światowych uczelniach, przykładowo Konferencja pt. *Fiscal regimes and the political economy of early states*, która się odbyła Na Uniwersytecie Stanforda (Stanford University) w dniach 27-29 maja 2010 r.

¹⁰¹³ Warto zwrócić uwagę na opracowanie źródeł z Egiptu dotyczących podatków z II w. n.e. przygotowane przez J. Day oraz C. W. Keyes (J. Day, C. W. Keyes, *Tax Documents from Theadelphia*, Columbia University Press, New York 1956).

¹⁰¹⁴ Zmiany wprowadziła Ustawa z dnia 16 listopada 2016 r. o Krajowej Administracji Skarbowej (Dz.U. 2016 poz. 1947). Analiza tych rozwiązań jest doskonałym tematem na kolejną rozprawę. Trwają ponadto prace nad nową ordynacją podatkową.

¹⁰¹⁵ Art. 11 ust. 1 ustawy o Krajowej Administracji Skarbowej.

¹⁰¹⁶ Art. 192 ust. 1 ustawy o Krajowej Administracji Skarbowej.

Projekt budżetu jest jednak przygotowywany przez rząd. Wyjątkiem są podatki i opłaty lokalne rozdysponowywane przez poszczególne jednostki samorządu terytorialnego.

Wracając do podsumowania regulacji rzymskich wskazać należy, iż rozwiązania prawne przedstawione w niniejszej rozprawie ukazują, iż podatki i inne ciężary publiczne w Rzymie były głównym, ale nie jedynym narzędziem wpływu na gospodarkę. Oprócz tego dochodziło do odgórnej regulacji cen (Edykt Dioklecjana) czy też, do prób związania siły roboczej z wykonywanym zawodem oraz wprowadzeniem nad tą siłą roboczą bezpośredniej kontroli¹⁰¹⁷.

Ze zmian w zakresie podatków, finansów danego państwa można wyrobić sobie całkiem obiektywny pogląd o rozwoju społeczności, w jakiej te zmiany zachodziły. Finanse Rzymu były prymitywne, ale taka też była ekonomia. Na czas obowiązywania regulacji w zakresie finansów, na pewno wydawały się one nowoczesne. To, że nie funkcjonował rozwinięty rynek kapitałowy, nie oznacza, iż w danym momencie ekonomia i finanse nie były skomplikowane. Wykorzystywano te narzędzia, którymi dysponowało państwo. Mimo to, same regulacje dotyczące podatków oraz służb skarbowych w dominancie autor rozprawy ocenia pozytywnie. Są one spójne, niemalże kompletne. Oczywiście prawo rzymskie charakteryzuje się kazuistyką, ale jednocześnie ta kazuistyka pozwala lepiej sobie wyobrazić funkcjonowanie danej regulacji w praktyce.

W administracji fiskalnej dominatu mamy do czynienia ze zdecentralizowanym systemem poboru podatków opartym na zleceniu poboru prywatnym urzędnikom, który został zastąpiony centralnie zarządzanym systemem, w którym urzędnicy bezpośrednio nadzorowali pobór podatków. W okresie dominatu nastąpiła jednakże próba ujednolicenia administracji. Powody ku temu były różne: ekonomiczne, społeczne, finansowe, militarne. Przekonanie o tendencji do ujednolicania poboru podatków w okresie późnego cesarstwa jest czasem kwestionowane w doktrynie¹⁰¹⁸. Kilkanaście urzędów, różni *procuratores* pobierający lub nadzorujący pobór różnych podatków, przenikające się kompetencje *executores*, *susceptores* i innych urzędów. Wszystko to bardzo komplikowało kształt służb skarbowych starożytnego Rzymu. Ujednolicenie nie oznacza jednak uproszczenia. W każdej prowincji mógł istnieć tak samo skomplikowany system poboru podatków, czyli służby były jednolite. W dalszej mierze

¹⁰¹⁷ A. Świętoń, *Status prawny rzemieślników ...*, s. 231-232.

¹⁰¹⁸ A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII ...*, s. 132; P. Cerami, *Aspetti e Problemi ...*, s. 118.

istniały prawdopodobnie niemożliwe do przewyciężenia różnice w tym, co podlegało opodatkowaniu konkretnymi podatkami, co opodatkowywano *iugatio* oraz *capitatio*. Różnice te były niemożliwe do zlikwidowania z uwagi na rozmiar imperium rzymskiego, powolność w przepływie poszczególnych informacji oraz w docieraniu konstytucji cesarskich do różnych zakątków państwa, a także z uwagi na zaszczości, na tradycję w opodatkowywaniu jednych czynności i wyłączeniu z opodatkowania innych czynności czy rzeczy. Kolejno też, unowocześnienie systemu poboru podatków nie oznacza zwiększenia wpływów i czasem trzeba wrócić do tradycyjnych form opodatkowania¹⁰¹⁹.

W okresie dominatu w Rzymie mamy do czynienia ze zmianami w zakresie urzędów. Inaczej wyglądały służby skarbowe za czasów Dioklecjana a inaczej za czasów Justyniana. Przykładowo, *comes sacrarum largitionum* za czasów Dioklecjana, za czasów Justyniana określani byli *praepositi thesaurorum*. Wielu badaczy mogłoby uznać, iż jest to ten sam urząd, tylko ze zmienioną nazwą. Według autora rozprawy takie uproszczenie jest jednak błędne i służy zmniejszeniu znaczenia ewolucji, która zachodzi w danym urzędzie przez ponad 200 lat.

Z funkcji prestiżowych urzędy nabierają znaczenia technicznego. Czy jest to dobry kierunek – prywatnie zdaniem autora rozprawy – nie. Prestiż każdego zawodu pociąga za sobą szacunek i większą chęć obywateli do wypełniania swoich zobowiązań względem danego urzędu. Podobnie sytuacja ma się obecnie z zawodami prawniczymi. Tracąc prestiżowe znaczenie, obywatele mniej chętnie podporządkowują się czynnościom sądowym czy egzekucyjnym. To, iż poszczególne jednostki nadużywały funkcji prestiżowych, nie powinno prowadzić do umniejszania znaczenia całego zawodu.

Pobór podatków musi być przede wszystkim efektywny. Jednakże, rzeczą całkowicie oczywistą i normalną jest opór każdego wobec płatności podatków. Zatem, ściągalność podatków zależy w dużej mierze od siły służb zajmujących się poborem podatków. Szacuje się, że w starożytnym Rzymie nawet w najlepszych czasach pobierano ok. 4/5 – 5/6 oszacowanych podatków¹⁰²⁰. Współczesne rządy chciałyby mieć taką skuteczność w ściągalności podatku dochodowego czy od towarów i usług. Poprawa systemu poboru podatków oraz zwiększenie jego efektywności nie leżała

¹⁰¹⁹ CTh. 11, 22, 4.

¹⁰²⁰ K. W. Harl, *op. cit.*, s. 233.

jednak w interesie dawnych urzędników, gdyż wiązałoby się to z ukróceniem ich nadużyć i złych praktyk w prowincjach, w których urzędowali¹⁰²¹.

W okresie dominatu, przynajmniej w IV w. n.e. nie skończył się na pewno pobór także podatków przez prywatne jednostki – dalej pobór czy to *portoria*, czy to *vectigal* był wydzierżawiany *conductores*. Nad poborem podatków sprawowany był nadzór – zarówno na poziomie centralnym, jak i w prowincjach, przez namiestników. Służby skarbowe były wspomagane przez wiele urzędów pomocniczych. Być może systemowym błędem był sposób wynagradzania urzędników pobierających podatki. Otóż, wynagradzani oni byli procentowo, od ilości zebranych podatków. Stwarzało to pole do nadużyć, prób nakładania większych podatków, niż rzeczywiście wymagane oraz przekazywania do skarbcza jedynie pierwotnie wymaganych środków. Można oceniać również, iż system poboru podatków w Rzymie nie był efektywny, skoro w III w. n.e. wpływy z podatków oraz z *ager publicus* nie wystarczały na pokrycie wydatków państwa rzymskiego¹⁰²². Nieefektywność systemu służb skarbowych wynikała w dużej mierze z komplikacji systemu. Skoro do obywatela mogło się zwrócić kilka różnych służb z żądaniem zapłaty podatku, to logicznym wydaje się opór obywateli, którzy mogli mieć słuszne przekonanie, że już raz dany podatek w roku podatkowym zapłacili. Zbyt małe wpływy z podatków, które nie pozwoliły na utrzymanie wystarczająco dużej ilości żołnierzy pod bronią były jedną z przyczyn, dla których starożytny Rzym nie mógł skutecznie odeprzeć najazdu barbarzyńców¹⁰²³.

System podatkowy w okresie dominatu oraz przeprowadzane w tym okresie reformy są jednakże oceniane negatywnie w literaturze. System ten nie sprawdził się, co bez wątpienia przyczyniło się do późniejszego upadku imperium rzymskiego¹⁰²⁴. Wskazuje się także, iż Rzym nie miał zorganizowanego systemu podatkowego, który byłby zintegrowany z gospodarką, a nawet zapewnieniem środków na wydatki publiczne. Był to raczej bezładny gąszcz szczególnych, często regionalnych podatków, które nie pełniły roli instrumentów kontroli procesów ekonomicznych. Podatki były ustanawiane często spontanicznie, bez głębszej analizy, pojawiały się one i znikwały często bardzo szybko¹⁰²⁵.

¹⁰²¹ C. Adams, *op. cit.*, s. 107.

¹⁰²² J. Toutain, *op. cit.*, s. 325.

¹⁰²³ S.E. Finner, *op. cit.*, s. 83.

¹⁰²⁴ Bardzo mocne słowa w tym zakresie wypowiada wybitny komentator Kodeksu Teodozjańskiego: C. Pharr w komentarzu do C. 11, 1, 1: C. Pharr, *op. cit.*, s. 291.

¹⁰²⁵ A. Pikulska-Radomska, *Fiscus non erubescit ...*, s. 134.

Nie można jednak wskazywać samego systemu poboru, jako elementu, który zawiódł. Zawiodły autorytety władcy i urzędników, wreszcie zawiedli obywatele, którzy woleli płacić *aurum tironicum*, zamiast dostarczać rekrutów. Wyżej wskazana nieefektywność powinna być rozważana łącznie z rosnącymi potrzebami finansowymi państwa, a z drugiej strony brakiem woli obywateli do obrony granic państwa, nie mówiąc już o rozszerzaniu granic, na czym do tej pory bazowało państwo rzymskie. Zmiana granic państwa rzymskiego niekoniecznie musiała się wiązać ze słabą efektywnością systemu podatkowego. Często przyłączenie do barbarzyńców było korzystniejsze dla mieszkańców najdalej położonych prowincji. Skoro oferowali oni niższe daniny za takie same świadczenia, to logiczne było dołączanie do nich. Być może, w ten sposób cesarze próbowali ratować się przed odłączeniem kolejnych prowincji – przyznając im kolejne zwolnienia podatkowe w połowie V w. n.e., dzięki czemu zachęcano mieszkańców do pozostania w granicach imperium rzymskiego.

W rozprawach o współczesnym prawie pojawiają się często w zakończeniu wnioski *de lege ferenda*. Takim wnioskiem byłoby stworzenie kilku ogólnych zasad prawa podatkowego, zawartych w jednym miejscu, których nie trzeba byłoby interpretować z różnych konstytucji skierowanych do konkretnych urzędników. Kolejnym brakiem dostrzeżonym przez autora rozprawy jest zupełnie chaotyczne nakładanie podatków do zebrania. Brakowało planowania finansowego, określającego w przybliżeniu rzeczywiste potrzeby państwa na najbliższych kilka lat. Odpowiedź na pytanie, czy w starożytnym Rzymie brakowało dla państwa pieniędzy, bo system służb skarbowych był nieefektywny, czy może dlatego, że nałożono zbyt niskie podatki, czy też może zbyt małą ilość zebranych podatków służby przekazały do skarbcza centralnego, czy lokalnych skarbców prowincji, nie jest wcale taka oczywista. Podatnicy zawsze będą narzekać na wysokość podatków, dopóki jakiegokolwiek podatki będą istniały, niezależnie od ich wysokości. Pewnym utrudnieniem w skarbowości starożytnej jest brak możliwości wprowadzenia podatków dochodowych, skoro nie było możliwości kontrolowania rzeczywistych dochodów. Nie było urzędów skarbowych, do których składane byłyby coroczne zeznania podatkowe. Nie było zatem indywidualnych przywilejów podatkowych. Przywileje te były bowiem przyznawane albo mieszkańcom określonego terytorium, albo członkom jednego stanu, albo też osobom wykonującym pewne zawody.

Koncepcje rzymskie w zakresie poboru podatków znajdują naśladownictwo w obecnych czasach¹⁰²⁶. Jest to spowodowane faktem, iż każdemu państwu zależy na jak najefektywniejszej administracji podatkowej. Jeśli do zwiększenia wpływów podatkowych mają się przyczynić prywatni poborcy podatkowi, wykupujący od państwa do ściągnięcia za określoną kwotę określone długi podatkowe, to jest to na pewno ciekawa inicjatywa. W ten sposób państwo odzyskuje chociażby część z pozoru nieściągalnych zaległości podatkowych. Prywatni przedsiębiorcy zaś, dzięki większej elastyczności, mogą bardziej efektywnie egzekwować długi. Skoro dozwolony jest handel długami prywatnymi, to dlaczego państwo miałoby nie sprzedawać długów publicznych, nieściągalnych od wielu lat. Obawy, iż także współcześnie może dojść do nadużyć w przypadku poboru podatków przez prywatne jednostki, wydają się być uzasadnione. W końcu to nadużycia doprowadziły do likwidacji *publicani*¹⁰²⁷. Także współcześnie mamy do czynienia z kilkoma tysiącami wyspecjalizowanych urzędników odpowiadających za pobór podatków. Ta specjalizacja sprzyja zachowaniu porządku. Ministra Finansów mianującego niższych urzędników administracji skarbowej można porównać do starożytnego cesarza mianującego *comes sacrarum largitionum* czy *comes rei privatae*. Państwo polskie jest zbyt małe, aby występowały jednakże różnice pomiędzy województwami, tak jak różnice pomiędzy prowincjami. Aczkolwiek, na poziomie Unii Europejskiej widać doskonale różnice w wysokości podatków pomiędzy poszczególnymi krajami. O ile Unia Europejska dąży do ujednolicania stóp procentowych podatków, aby unikać „turystyki podatkowej” o tyle nie ma ujednolicania zarobków i dochodów, od których płaci się te podatki. Zdziwienie budzi fakt, iż „bogatsze” państwa mają wyższą kwotę wolną od podatku i niższe podatki. Być może to powinna być lekcja dla biedniejszych państw, iż podnoszenie podatków nie jest lekarstwem na zwiększanie wpływów podatkowych. Podobnie zresztą było w starożytnym Rzymie. Podnoszenie podatków i zwiększanie rygoru podatkowego prowadziło do zmniejszania liczby podatników.

Pisząc tę rozprawę oraz wyciągając w niej ogólne wnioski, autor musiał mieć na uwadze, iż badany był okres ponad 200 lat rozwoju państwa. Wiele urzędów mogło się w tym czasie wykształcić, albo zniknąć. Nie wszystkie także wykształciły się

¹⁰²⁶ W krajach anglosaskich w ostatnim okresie odrodziła się koncepcja prywatnych poborców podatkowych, których model funkcjonowania jest wzorowany na *publicani*: R. Kenny, *Dealing with Contingent Fee Contract Auditors*, Corporate Business Taxation Monthly 1 (1999), s. 2; F. S. Alexander, *Tax Liens, Tax Sales, and Due Process*, Indiana Law Journal no. 75 (2000), s. 751.

¹⁰²⁷ A. Melita, *Much ADO About \$26 Million: Implication of Privatizing the Collection of Delinquent Federal Taxes*, Virginia Tax Review no. 16 (1996-1997), s. 702.

jednocześnie. Jeśli tworzone nową służbę do poboru podatku, to po to zazwyczaj, aby zastąpić nią innych urzędników, czy to osoby prywatne pobierające podatki. Także wprowadzając nowe podatki tworzone zazwyczaj nowy urząd do poboru tej daniny. Dlatego trudnością niemożliwą do pokonania było określenie dokładnych ram czasowych, w których dany urząd funkcjonował. Jakie inne wnioski płyną z niniejszej rozprawy otóż, sprawny pobór podatków ma miejsce, kiedy władza jest silna, ma autorytet. Sprawny pobór podatków ułatwia także dobrze działająca propaganda, usprawiedliwiająca wprowadzenie danin prowincjonalnych hasłem „*wszyscy pracujemy dla pokoju*” zamiast „*pokonany musi płacić*”. Czyli, jeśli ludność będzie uznawała podatki za słuszne, wykorzystywane dla zapewnienia bezpieczeństwa – będzie chętniej płacić nałożone na nią daniny¹⁰²⁸.

W Rzymie próbowano reformować urzędy, nakładano nowe podatki ale tak naprawdę, rozkwit państwa przypadał na czasy republiki i pryncypatu, kiedy pobór podatków był w rękach prywatnych jednostek. Możliwe było zaplanowanie budżetu, jeśli wiedzano, za jaką kwotę *publicani* wykupią dane długie podatkowe. Zbyt proste jest jednak myślenie, że państwo rzymskie upadło, gdyż zbyt małe były wpływy podatkowe. Upadek państwa rzymskiego był już wielokrotnie analizowany i wynikał ze zmian społecznych oraz zmiany podejścia mieszkańców do państwa, w którym żyją, zmniejszenia przywiązania do państwa. Być może też, przeciwnicy byli bardziej zdeterminowani do ataku i najazdu niż państwo rzymskie do obrony¹⁰²⁹.

Zbyt obsesyjny system podatkowy w okresie dominatu, przywileje dla bogatych i wyzysk biednych, doprowadziły do rozpadu państwa i upadku rzymskiej państwowości. Nawet *curiales* uciekali do barbarzyńców. Chłopi zaś uciekali do bardziej wpływowych właścicieli ziemskich. Posiadłości pustoszały, ziemia państwowa leżała odłogiem, gdyż nie miał kto jej uprawiać a zarazem płacić podatków¹⁰³⁰.

W niniejszej rozprawie autor chciał jednak wykazać, iż system podatkowy w okresie dominatu wcale nie był do końca niewydolny i nieskuteczny. Był bardzo skuteczny a zarazem opresyjny, skoro doprowadzał *curiales* do ucieczki do barbarzyńców. To polityka finansowa cesarzy była nieskuteczna i nietrafiona. Zabrakło m.in. redystrybucji wśród najbiedniejszych regionów zebranych dochodów

¹⁰²⁸ A. Pikulska-Radomska, *Rzymskie tributum ex censu* ..., s. 518.

¹⁰²⁹ A. Bernardi wskazuje, iż upadek nie wynikał z przyczyn zewnętrznych, gdyż przeciwnicy zewnętrzni nie byli w stanie zagrozić istnieniu dużej państwowości rzymskiej, ale z powodu wewnętrznych procesów dezintegracyjnych. Porównał on przy tym państwo rzymskie do dużego organizmu, który nagle opadł z sił. (A. Bernardi, *op. cit.*, s. 111).

¹⁰³⁰ J. - J. Clamageran, *op. cit.*, s. 133-134; Liber Legum Novellarum Divi Maioriani A. 3.

podatkowych. Przykładowo bogate prowincje afrykańskie nie były niszczone przez barbarzyńców a przez coraz większe ciężary fiskalne. Prowadziło to do załamania się miast¹⁰³¹. T. Kotula zwraca tutaj uwagę na różnice w zakresie poszczególnych prowincji. Rzeczywiście widoczny był upadek średniej warstwy, na której opierała się organizacja miast, spowodowany wewnętrznymi kryzysami imperium oraz wędrowką „barbarzyńców” w prowincjach Galii, Italii czy Hiszpanii. Jednakże T. Kotula kwestionuje tutaj uogólnianie i wyciąganie takich samych wniosków wobec prowincji afrykańskich. Jego zdaniem właśnie od IV w., wskutek rozkwitu m.in. produkcji oliwy, dochodzi do ożywienia i rozkwitu miejskich ośrodków Bizancjum¹⁰³². Reformy dokonywane przez cesarzy, czy to Dioklecjana czy to Konstantyna, czy też Justyniana miały jeszcze bardziej usprawnić pobór podatków. Sama zmiana struktury administracyjnej i podstawy opodatkowania nie pomoże jednakże przy drastycznie rosnących potrzebach finansowych. S. Estiot wskazuje, iż przed reformami Dioklecjana 70% przychodów państwa było przeznaczanych na potrzeby wojskowe, w tym 5% na cywilnych funkcjonariuszy. Duża ilość środków była przeznaczana też na płacenie okupu sąsiadom w zamian za powstrzymywanie się od ataków¹⁰³³. Z obecnej perspektywy widać, iż reformy trzeba było zacząć od zmniejszania kosztów funkcjonowania państwa lub też od zmiany struktury tych kosztów.

Pamiętać należy, iż każda praca historyczna, opierająca się na kilkudziesięciu źródłach, jest pracą rekonstrukcyjną. W oparciu o źródła próbuje się dokonać rekonstrukcji danej instytucji prawnej, danego urzędu, jego organizacji, jego obowiązków. Podobnie było w niniejszej rozprawie. Dokonywano w niej rekonstrukcji urzędów funkcjonujących od III w. n.e. Problemem jest niewątpliwie odległość czasowa dzieląca współczesność od starożytności. Trudnością jest także fakt, iż różne źródła pochodzą z różnych okresów dominatu. Mieć należy na względzie cenzus czasowy, kilkaset lat dominatu, w trakcie których charakter danego urzędu ulegał przemianom. Czym innym był dany urząd za panowania Dioklecjana a czym innym za panowania Justyniana¹⁰³⁴.

¹⁰³¹ T. Kotula, *Z problematyki rozwoju miast w rzymskiej Afryce*, Przegląd Historyczny 67/2, 1976, s. 174; T. Kotula, *Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego Cesarstwa: afrykańskie municypia i kolonie*, Przegląd Historyczny 64/3, 1973, s. 452-453.

¹⁰³² T. Kotula, *Z problematyki ...*, s. 175.

¹⁰³³ W. E. Metcalf (ed.), *Greek and Roman Coinage*, Oxford University Press 2012, s. 540.

¹⁰³⁴ Na podobne problemy w swoich badaniach wskazuje W. A. Goffart: W. A. Goffart, *Caput ...*, s. 94 – 95.

W niniejszej rozprawie poruszono zagadnienia z wielu dyscyplin: prawa, historii, finansów czy ekonomii. Przedstawiono uregulowania prawne na tle historycznym oraz dokonano analizy ich wpływu na funkcjonowanie państwa. Taka powinna być tendencja wśród prawników – powinni oni patrzeć na uregulowanie prawne przez pryzmat skutków, jakie ono wywoła, w tym skutków finansowych. Póki co, finansowa analiza prawa sprowadzała się do krytyki prawa rzymskiego, z uwagi na rzekomy brak elastyczności, oraz pochwały w kierunku *common law*¹⁰³⁵. Zdaniem autora, rozwiązanie z każdego porządku prawnego może być zastosowane, o ile jest dobre. W celu poszukiwania najlepszych rozwiązań czy to w zakresie prawa zobowiązań, prawa handlowego, podatkowego czy finansowego, należy sięgać do każdego porządku prawnego, nie odrzucając go z góry z uwagi np. na pochodzenie danego rozwiązania czy instytucji.

Jak każda rozprawa, także ta powinna mieć kontynuację. W zakresie zainteresowań autora pojawiły się Chiny, w tym Chiny w starożytności. Widać już teraz swego rodzaju modę na porównania w badaniach pomiędzy starożytnym Rzymem czy Chinami¹⁰³⁶. Takie porównania autor rozprawy zamierza dokonać również w zakresie opodatkowania i służb skarbowych.

¹⁰³⁵ Na temat *law and finance*: F. Longchamps de Bérier, *Finansowa analiza prawa a znaczenie prawa rzymskiego*, Forum Prawnicze 5(19), 2013, s. 6 i n. Autor przedstawia krytykę prawa rzymskiego wśród zwolenników finansowej analizy prawa. Wskazują oni na fakt, iż prawo *common law* jest bardziej elastyczne, dające się adaptować rozwiązania precedensowe. Z drugiej strony zapominają o fakcie, iż prawo rzymskie również było prawem precedensowym.

¹⁰³⁶ <http://www.polska-azja.pl/k-michalewicz-problematyka-wizerunku-starozytnego-rzymu-przez-chinczykow-w-swietle-wybranych-kronik-chinskih/> [ostatnie wejście: 06.11.2017 r.]; W. Scheidel (ed.), *Rome and China: comparative perspectives on ancient world empires*, Oxford University Press (New York), streszczenie dostępne pod następującym adresem: <http://web.stanford.edu/~scheidel/Rome&China.pdf> [ostatnie wejście: 06.11.2017 r.].

Bibliografia

Źródła prawne:

Codex Theodosianus

CTh. 1, 1, 6	CTh. 4, 13, 3	CTh. 7, 4, 13
CTh. 1, 5, 13	CTh. 4, 13, 5	CTh. 7, 4, 16
CTh. 1, 6, 7	CTh. 4, 13, 6	CTh. 7, 4, 24
CTh. 1, 6, 8	CTh. 4, 13, 8	CTh. 7, 4, 26
CTh. 1, 8, 1-3	CTh. 4, 22, 3	CTh. 7, 4, 28
CTh. 1, 10, 4	CTh. 5, 11, 11	CTh. 7, 4, 33
CTh. 1, 10, 8	CTh. 5, 15, 21	CTh. 7, 5, 1
CTh. 1, 11, 1	CTh. 5, 16, 30	CTh. 7, 6, 1
CTh. 1, 11, 2	CTh. 5, 16, 34	CTh. 7, 8, 4
CTh. 1, 12, 4	CTh. 5, 17, 1	CTh. 7, 8, 7
CTh. 1, 12, 5	CTh. 5, 17, 1 pr.	CTh. 7, 13, 2
CTh. 1, 13, 1	CTh. 6, 2, 16	CTh. 7, 13, 4-5
CTh. 1, 15, 6	CTh. 6, 2, 20	CTh. 7, 13, 7
CTh. 1, 15, 10	CTh. 6, 3, 2	CTh. 7, 13, 13
CTh. 1, 15, 13	CTh. 6, 3, 3	CTh. 7, 13, 18
CTh. 1, 16, 7	CTh. 6, 9	CTh. 7, 20, 2
CTh. 1, 16, 11	CTh. 6, 14, 31	CTh. 7, 20, 3
CTh. 1, 16, 14	CTh. 6, 23, 2	CTh. 7, 20, 10
CTh. 1, 29, 1	CTh. 6, 23, 4	CTh. 7, 20, 12
CTh. 1, 29, 2	CTh. 6, 26, 4	CTh. 7, 21, 3
CTh. 1, 29, 7	CTh. 6, 26, 13	CTh. 8, 1, 3
CTh. 1, 32, 3 pr.	CTh. 6, 27, 13	CTh. 8, 1, 5
CTh. 1, 32, 5	CTh. 6, 29, 1	CTh. 8, 1, 6
CTh. 1, 34, 3	CTh. 6, 30, 8-9	CTh. 8, 1, 12
CTh. 2, 1, 5	CTh. 6, 30, 15	CTh. 8, 1, 14
CTh. 2, 6, 5	CTh. 6, 30, 16	CTh. 8, 2, 2
CTh. 2, 30, 1	CTh. 6, 35, 3	CTh. 8, 2, 3
CTh. 3, 11, 1	CTh. 6, 35, 6	CTh. 8, 3, 1
CTh. 3, 26, 5	CTh. 7, 4, 1	CTh. 8, 4, 2
CTh. 4, 13, 1	CTh. 7, 4, 3	CTh. 8, 4, 6
CTh. 4, 13, 2	CTh. 7, 4, 11	CTh. 8, 4, 8

CTh. 8, 4, 27	CTh. 10, 19, 4	CTh. 11, 8, 3
CTh. 8, 5, 1	CTh. 10, 19, 12	CTh. 11, 14, 1
CTh. 8, 7, 22	CTh. 10, 19, 15	CTh. 11, 14, 2
CTh. 8, 8, 4	CTh. 10, 21, 3	CTh. 11, 16, 6
CTh. 8, 8, 6	CTh. 10, 24, 1	CTh. 11, 16, 14
CTh. 8, 8, 7	CTh. 10, 24, 2	CTh. 11, 16, 15
CTh. 8, 10, 2	CTh. 10, 24, 3	CTh. 11, 16, 18
CTh. 8, 10, 3	CTh. 11, 1, 2	CTh. 11, 18, 1
CTh. 8, 10, 4	CTh. 11, 1, 3	CTh. 11, 17
CTh. 8, 15, 5	CTh. 11, 1, 9	CTh. 11, 20, 6
CTh. 9, 1, 4	CTh. 11, 1, 17	CTh. 11, 21, 3
CTh. 9, 21, 2	CTh. 11, 1, 27	CTh. 11, 22, 3
CTh. 9, 26, 4	CTh. 11, 1, 34	CTh. 11, 22, 4
CTh. 9, 27, 5	CTh. 11, 1, 35	CTh. 11, 26, 1
CTh. 9, 42, 7	CTh. 11, 4, 1	CTh. 11, 26, 2
CTh. 9, 42, 9	CTh. 11, 5, 4	CTh. 11, 27, 2
CTh. 10, 1, 3	CTh. 11, 6, 1	CTh. 11, 28, pr. 2
CTh. 10, 1, 7	CTh. 11, 7, 1	CTh. 11, 28, 2
CTh. 10, 1, 11	CTh. 11, 7, 2	CTh. 11, 28, 3
CTh. 10, 1, 13	CTh. 11, 7, 3	CTh. 11, 28, 17
CTh. 10, 2, 1	CTh. 11, 7, 4	CTh. 11, 30, 8
CTh. 10, 3, 2	CTh. 11, 7, 5	CTh. 11, 30, 28
CTh. 10, 3, 3	CTh. 11, 7, 8	CTh. 11, 30, 29
CTh. 10, 3, 4	CTh. 11, 7, 9	CTh. 11, 30, 36
CTh. 10, 3, 6	CTh. 11, 7, 10	CTh. 11, 30, 41
CTh. 10, 8, 5	CTh. 11, 7, 11	CTh. 11, 30, 45
CTh. 10, 9, 1	CTh. 11, 7, 12	CTh. 11, 30, 49
CTh. 10, 10, 3	CTh. 11, 7, 13	CTh. 11, 30, 64
CTh. 10, 15, 3	CTh. 11, 7, 14	CTh. 11, 36, 21
CTh. 10, 15, 4	CTh. 11, 7, 16	CTh. 11, 36, 29
CTh. 10, 16, 3	CTh. 11, 7, 17	CTh. 11, 58, 6
CTh. 10, 16, 4	CTh. 11, 7, 18	CTh. 12, 1, 9
CTh. 10, 17, 3	CTh. 11, 7, 21	CTh. 12, 1, 12
CTh. 10, 19, 1	CTh. 11, 8, 1	CTh. 12, 1, 33

CTh. 12, 1, 54	CTh. 12, 6, 32	CTh. 13, 11, 11
CTh. 12, 1, 57	CTh. 12, 10, 1	CTh. 13, 11, 12
CTh. 12, 1, 59	CTh. 12, 13	CTh. 13, 11, 13
CTh. 12, 1, 69	CTh. 13, 1	CTh. 13, 11, 15
CTh. 12, 1, 72	CTh. 13, 1, 1	CTh. 13, 11, 16
CTh. 12, 1, 92	CTh. 13, 1, 4	CTh. 13, 11, 17
CTh. 12, 1, 97	CTh. 13, 1, 5	CTh. 14, 3, 11
CTh. 12, 1, 117	CTh. 13, 2, 1	CTh. 14, 3, 14
CTh. 12, 1, 162	CTh. 13, 3, 10	CTh. 14, 3, 20
CTh. 12, 1, 164	CTh. 13, 5	CTh. 14, 3, 21
CTh. 12, 1, 186	CTh. 13, 5, 5 pr	CTh. 14, 4, 1
CTh. 12, 3, 1-2	CTh. 13, 5, 7	CTh. 14, 4, 2
CTh. 12, 6, 2	CTh. 13, 5, 8	CTh. 14, 4, 3
CTh. 12, 6, 3	CTh. 13, 5, 9	CTh. 14, 4, 4
CTh. 12, 6, 5	CTh. 13, 5, 17	CTh. 14, 4, 5
CTh. 12, 6, 6	CTh. 13, 5, 35	CTh. 14, 4, 6
CTh. 12, 6, 7	CTh. 13, 5, 36	CTh. 14, 4, 8
CTh. 12, 6, 8	CTh. 13, 5, 38	CTh. 14, 4, 10
CTh. 12, 6, 9	CTh. 13, 6, 6	CTh. 14, 15, 2
CTh. 12, 6, 10	CTh. 13, 9, 5	CTh. 14, 16, 2
CTh. 12, 6, 11	CTh. 13, 9, 6	CTh. 14, 17, 1
CTh. 12, 6, 14	CTh. 13, 10, 1	CTh. 14, 17, 7
CTh. 12, 6, 15	CTh. 13, 10, 2	CTh. 14, 17, 13
CTh. 12, 6, 16	CTh. 13, 10, 8	CTh. 14, 22, 1
CTh. 12, 6, 18	CTh. 13, 10, 8, 1	CTh. 14, 23, 1
CTh. 12, 6, 19	CTh. 13, 11	CTh. 15, 1, 15
CTh. 12, 6, 20	CTh. 13, 11, 1	CTh. 15, 1, 34
CTh. 12, 6, 21	CTh. 13, 11, 2	CTh. 15, 1, 35
CTh. 12, 6, 22	CTh. 13, 11, 3	CTh. 15, 1, 41
CTh. 12, 6, 23	CTh. 13, 11, 4	CTh. 16, 2, 2
CTh. 12, 6, 24	CTh. 13, 11, 5	CTh. 16, 2, 15, 2
CTh. 12, 6, 26	CTh. 13, 11, 7	CTh. 16, 5, 21
CTh. 12, 6, 27	CTh. 13, 11, 8	CTh. 16, 5, 53
CTh. 12, 6, 30	CTh. 13, 11, 10	CTh. 16, 5, 54

CTh. 16, 8, 10

Codex Iustinianus

C. 1, 3, 16	C. 7, 62, 32	C. 10, 22
C. 1, 3, 27	C. 7, 62, 34	C. 10, 22, 1, 1
C. 1, 5, 19, 2	C. 8, 12, 1	C. 10, 22, 2
C. 1, 32,	C. 8, 12, 1	C. 10, 22, 3
C. 1, 32, 1	C. 10, 1, 2	C. 10, 23, 1
C. 1, 33	C. 10, 1, 1	C. 10, 23, 2
C. 1, 33, 2	C. 10, 1, 3	C. 10, 25, 1
C. 1, 51, 3	C. 10, 1, 4	C. 10, 30, 1
C. 1, 51, 5	C. 10, 1, 5	C. 10, 30, 4
C. 1, 51, 8	C. 10, 1, 6	C. 10, 32
C. 1, 54, 2	C. 10, 1, 7	C. 10, 42
C. 2, 36, 2	C. 10, 1, 8	C. 10, 42, 1
C. 2, 8, 1	C. 10, 1, 9	C. 10, 42, 2
C. 2, 8, 2	C. 10, 1, 10	C. 10, 42, 7
C. 2, 8, 3	C. 10, 2, 2	C. 10, 42, 9
C. 2, 8, 4	C. 10, 2, 3	C. 10, 46
C. 3, 3, 1	C. 10, 6, 1	C. 10, 46, 1
C. 3, 26, 1	C. 10, 6, 2	C. 10, 71, 1
C. 3, 26, 8	C. 10, 9, 5	C. 10, 71, 2
C. 3, 26, 10	C. 10, 10	C. 10, 71, 3
C. 4, 9, 1	C. 10, 10, 3	C. 10, 72, 7
C. 4, 49, 9	C. 10, 11	C. 10, 72, 13
C. 4, 61, 4	C. 10, 11, 5	C. 10, 76, 1
C. 4, 61, 5	C. 10, 11, 6	C. 10, 77
C. 4, 61, 7-8	C. 10, 15, 1	C. 11, 1, 1
C. 4, 61, 11	C. 10, 16	C. 11, 2, 1
C. 4, 62, 4	C. 10, 16, 3	C. 11, 7, 5
C. 6, 33, 3	C. 10, 19, 2	C. 11, 7
C. 7, 37, 1	C. 10, 19, 4	C. 11, 8
C. 7, 37, 2	C. 10, 19, 9	C. 11, 8, 14
C. 7, 38,	C. 10, 19, 10	C. 11, 9, 4

C. 11, 10	C. 11, 62, 2	C. 12, 50
C. 11, 10, 4	C. 11, 62, 4	C. 12, 52
C. 11, 16	C. 11, 62, 13	C. 12, 52, 2
C. 11, 17	C. 11, 66, 4	C. 12, 53
C. 11, 18	C. 11, 71, 2	C. 12, 53, 1
C. 11, 25	C. 11, 71, 5	C. 12, 53, 2
C. 11, 33, 2	C. 12, 1, 15	C. 12, 54
C. 11, 43, 8	C. 12, 19, 1	C. 12, 55
C. 11, 48, 4	C. 12, 22, 1	C. 12, 55, 1
C. 11, 48, 8, 1	C. 12, 23, 7	C. 12, 55, 2
C. 11, 48, 10	C. 12, 37, 16	C. 12, 56
C. 11, 48, 12	C. 12, 37, 16, 1	C. 12, 56, 1
C. 11, 48, 15	C. 12, 37, 16, 1a.	C. 12, 57, 1
C. 11, 48, 22	C. 12, 37, 16, 1c.	C. 12, 57, 5-7
C. 11, 50, 2 pr.	C. 12, 37, 5	C. 12, 57, 8
C. 11, 52, 1	C. 12, 37, 9	C. 12, 58
C. 11, 53, 1	C. 12, 37, 11	C. 12, 58, 2
C. 11, 55, 1	C. 12, 37, 18	C. 12, 59
C. 11, 58 (57), 4	C. 12, 37, 16	C. 12, 59, 3
C. 11, 59, 7	C. 12, 37, 16, 6	C. 12, 60, 5
C. 11, 59, 16 (17)	C. 12, 37, 19	C. 12, 62
C. 11, 62, 1	C. 12, 38, 1	

Digesta:

D. 1, 13	D. 2, 14, 10 pr.	D. 42, 5, 17 pr.
D. 1, 13, 1	D. 2, 15, 13	D. 42, 5, 38, 1
D. 1, 13, 3	D. 2, 15, 8, 19	D. 43, 14, 1, 7
D. 1, 13, 4	D. 7, 1, 27, 3	D. 48, 13
D. 1, 16, 10, 1	D. 11, 7, 14, 3-5	D. 49, 1, 23, 1
D. 1, 18, 1	D. 11, 7, 37	D. 49, 14, 3, 10 – 11
D. 1, 18, 4	D. 11, 7, 45	D. 49, 4, 3, 9
D. 1, 18, 6, 3	D. 39, 4, 16	D. 49, 14, 6
D. 1, 18, 10	D. 39, 4, 10	D. 49, 14, 7
D. 1, 18, 13 pr.	D. 40, 7, 40, 5	D. 49, 14, 17

D. 49, 14, 47	D. 50, 4, 18, 8	D. 50, 15, 4, 2
D. 49, 18, 4	D. 50, 4, 18, 20	D. 50, 15, 4, 5
D. 50, 1, 17, 7	D. 50, 4, 18, 26	D. 50, 15, 4, 6
D. 50, 4, 1, 2	D. 50, 8, 3, 1	D. 50, 15, 4, 7
D. 50, 4, 6, 5	D. 50, 15, 3	D. 50, 15, 4, 9
D. 50, 4, 3, 10-11	D. 50, 15, 4 pr	D. 50, 16, 16
D. 50, 4, 3, 11	D. 50, 15, 4	D. 50, 16, 17, 1
D. 50, 4, 14, 2	D. 50, 15, 4, 1	D. 50, 16, 239, 5

Institutiones

I, 2, 1, 39

Novellae Iustiniani

Nov. Iust. 134

Nov. Iust. 136

Nov. Iust. 144

Nov. Iust. 147, 1

Nov. Iust. 148

Nov. Iust. 163

Institutiones Gai

Gai 1, 6

Gai 3, 125

Gai 4, 28

Novellae Divi Maioriani 3

Novellae Divi Maioriani 4

Novellae Marciani 2

Novellae Severi 2, 1

Novellae Theodosiani 15, 2

Novellae Valentiniani 4

Novellae Valentiniani 7.1

Novellae Valentiniani 7.2

Novellae Valentiniani 8

Novellae Valentiniani 10

Novellae Valentiniani 13

Novellae Valentiniani 1, 3, 2

Współczesne akty prawne:

1. Ustawa z dnia 16 listopada 2016 r. o Krajowej Administracji Skarbowej (Dz.U. 2016 poz. 1947)
2. Ustawa z dnia 9 marca 2017 r. o szczególnych zasadach usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa (Dz.U. 2017 Poz. 718)

Literatura, słowniki, encyklopedie:

1. Adams C., *Transition and Change in Diocletian's Egypt: Province and Empire in the Late Third Century* [w:] Swain S., Edwards M. (ed.), *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire*, Oxford 2006
2. Alexander F.S., *Tax Liens, Tax Sales, and Due Process*, Indiana Law Journal 75/2000, s. 748-807
3. Alföldy G., *Historia społeczna Starożytnego Rzymu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003
4. Amielańczyk K., *Przestępstwo sprzeniewierzenia pieniędzy publicznych przez urzędników gmin rzymskich w świetle przekazów jurysprudencji*, Gdańskie Studia Prawnicze, Tom XXXIV, 2015, s. 17-27.
5. Andreotti R., *Gli aspetti della politica finanziaria di Diocleziano*, Atti Dell'Accademia Romanistica Costantiniana, II Convegno Internazionale (Spello-Isola Polvese sul Trasimeno-Montefalco, 18-20 settembre 1975) *Dalla tetrarchia diocleziana alla monarchia costantiniana*, Perugia, Libreria Universitaria 1976
6. Angell I., *All taxation is theft*, Prezentacja z 07.03.2006 r. zaprezentowana na londyńskiej giełdzie, do pobrania w formie pisemnej z:
<http://is2.lse.ac.uk/IanAngell/papers/taxation/all%20taxation%20is%20theft.pdf>
(ostatnie wejście: 24.12.2011 r.)
7. Arangio-Ruiz V., *Rivista di Papirologia Giuridica per l'anno 1909*, BIDR 22/1910, s. 208-266
8. Bagnall R., *Response to Elio Lo Cascio Urbanization as a Proxy of*

- Demographic and Economic Growth* [w:] Bowman A., Wilson A. (ed.), *Quantifying in the Roman Economy*, Oxford 2009
9. Balbuza K., *Triumfator. Trium i ideologia zwycięstwa w Starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Wydawnictwo Poznańskie 2005
 10. Bell H. I., recenzja: Sh. L.e Roy Wallace, *Taxation In Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton 1938, [w:] *The Classical Review* vol. 52, Issue 5/1938, s. 190-191
 11. Bernardi A., *The economic problems of the Roman Empire at the time of its decline*, SDHI 31/1965, s. 110-170
 12. Bispham E. (red.), *Europa Rzymska*, Świat Książki, Warszawa 2010
 13. Blume F.H., Kearley T. (ed.), *Annotated Justinian Code*, University of Wyoming, dostępny pod adresem: <http://uwacadweb.uwyo.edu/blume&justinian/> [ostatnie wejście: 4.04.2010]
 14. Bojarski W., *Ius in agro vectigali*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zeszyt 56, 1973, s. 57-68
 15. Bojarski W., *Unifikacja praw dzierżaw wieczystych w prawie rzymskim*, Prawo Kanoniczne 37 (1994) nr 3-4, s. 117-132
 16. Bojarski W., *Zarys pojustyniańskich dziejów emfiteuzy*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Zeszyt 52, Prawo XI (1972), s. 45-58
 17. Bonfante P., *La "Petizione di Dionysia" con traduzione latina*, BIDR 13/1900, s. 41-60
 18. Bossowski F., *Znalezienie skarbu wedle prawa rzymskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1925
 19. Bowman A. K., *Papyri and Roman Imperial History, 1960-75*, JRS 66/1976, s. 153-173
 20. Bowman A. K., Garnsey P., Rathbone D. (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XI: The High Empire, A.D. 70 -192*, Cambridge University Press, Cambridge 2008
 21. Bowman A. K., Garnsey P., Cameron A. (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, Cambridge University Press, Cambridge 2007
 22. Bowman A., Wilson A., *Quantifying the Roman Economy: Integration, Growth, Decline?* [w:] Bowman A., Wilson A. (ed.), *Quantifying in the Roman Economy*,

Oxford 2009

23. Bringmann K., *Historia Republiki Rzymskiej od początków do czasów Augusta*, Gierlińska A. (tłum.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010
24. Burckhardt J., *Czasy Konstantyna Wielkiego*, Hertz P. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992
25. Cagnat M. R., *Étude Historique Sur Les Impôts Indirects chez les Romains Jusqu'aux invasions des Barbares*, Paris 1882
26. Campbell B., *War and Society in Imperial Rome 31 B.C. – A.D. 284*, Taylor & Francis e-Library 2004
27. Cameron A., *Późne cesarstwo rzymskie*, Kwiecień M. (tłum.), Prószyński i S-ka, Warszawa 2005
28. Cancik H., Schneider H. (Hrsg), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, Band 4 Epo-Gro*, Stuttgart-Weimar 1998
29. Cary M., Hayes Scullard H., *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992
30. Casson L., *Podróże w starożytnym świecie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981
31. Charles-Picard G., *Hannibal*, Stein Z. (przekł.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971
32. Chastagnol A., *L'Administration du Diocèse Italien au Bas-Empire*, *Historia* 12/1963, s. 348-379
33. Chroust A.-H., Murphy J. R., *The Lex Acilia and the Rise of Trial by Jury in the Roman World*, *Notre Dame Lawyer* 24/1948, s. 1-40
34. Cerami P., *Aspetti e Problemi di Diritto Finanziario Romano*, Torino 1997
35. Cerami P., *'Contrahere cum Fisco'*, *Annali del Seminario Giuridico della Università di Palermo* 34/1973, s. 277-396
36. Cerami P., *Il controllo finanziario in diritto romano*, Studi in Onore di Gaetano Scherillo. II, Milano 1972
37. Clamageran J. - J., *L'Imposta dei Tempi Romani Barbari e Feudali in Francia*, Padova 1961,
38. Clark E. C., *Early Roman Law. The Regal Period*, Macmillan and Co., London 1872
39. Cooley A. E., recenzja: *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente. Actes de la Xe Rencontre franco-italienne sur*

- l'épigraphie du monde romain. Rome, 27-29 May 1996. Rome: École Française*
1999 [w:] *The Classical Review* 52/2002, s. 323-325
40. Corey Brennan T., *The Praetorship in the Roman Republic, Vol. I-II*, Oxford University Press, New York 2000
 41. Costa E., *Storia delle fonti del diritto romano*, Milano 1909
 42. Cottier M., Crawford M. H., Crowther C. V., Ferrary J.-L., Levick B. M., Salomies O., Wörrle M. (ed.), *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press 2009
 43. Dando-Collins S., *Legiony Cezara*, Bellona, Warszawa 2009
 44. Day J., Keyes C. W., *Tax Documents from Theadelphia*, Columbia University Press, New York 1956
 45. Dąbrowa E., *Rozwój i organizacja armii rzymskiej (do początku III wieku n.e.)*, *Filomata* 399/1990, s. 326-345
 46. De Bonfils G., *Il comes et quaestor*, Napoli 1981
 47. De Dominicis M., *Il "concilium provinciae" nell'organizzazione amministrativa del Basso Impero*, [w:] De Dominicis M., *Scritti Romanistici*, Padova 1970
 48. De Dominicis M., *In tema di giurisdizione fiscale nelle province senatorie*, [w:] M. De Dominicis, *Scritti Romanistici*, Padova 1970
 49. De Dominicis M., *Sulla posizione fiscale dei "Clarissimi" nel basso impero romano*, Atti Dell'Accademia Romanistica Costantiniana, II Convegno Internazionale (Spello-Isola Polvese sul Trasimeno-Montefalco, 18-20 settembre 1975) *Dalla tetrarchia diocleziana alla monarchia costantiniana*, Perugia, Libreria Universitaria 1976
 50. De Dominicis M., *Sulle attribuzioni dei "procuratores" imperiali nelle province senatorie*, [w:] De Dominicis M., *Scritti Romanistici*, Padova 1970
 51. De Ruggiero E., *Di un procuratore del fisco Alessandrino*, *BIDR* 1/1888, s. 261-278
 52. De Rugiero R., *Frammenti di un libro catastale scoperti in un papiro greco d'egitto*, *BIDR* 16/1904, s. 193-205
 53. De Ruggiero E., *Intorno ai XVI ab aerario et arka salinarum romanarum*, *BIDR* 1/1888, s. 65-76
 54. De Rugiero E., *L'Arbitrato pubblico in relazione col privato presso i Romani*, *BIDR* 5/1892, s. 49-443
 55. De Ruggiero R., *Le prime illustrazioni della cosiddetta "Petizione di Dionysia"*,

BIDR 13/1900, s. 61-71

56. De Ruggiero R., *Libri fondiari e ordinamento catastale nell'Egitto greco-romano*, BIDR 21/1909, s. 255-308
57. Delmaire R., *Largesses Sacrées et Res Privata*, École Française de Rome 1989
58. Deutsch B. F., *Ancient Roman Law and Modern Canon Law*, 31 Jurist 478 1971, s. 297-309
59. Dill S., *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, Macmillan and Co., London 1905
60. Drake J. H., *The Principales of the Early Empire*, [w:] Sanders H. A. (ed.), *Roman historical sources and institutions*, The Macmillan Company, London 1904
61. Duncan-Jones R., *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge University Press 1998
62. Duncan-Jones R., *Structure and scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press 1990
63. Edmondson J., *Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire, 30 BCE – 250 CE*, [w:] Potter D. (ed.), *A Companion to the Roman Empire*, Oxford, Blackwell 2006
64. Elkington D., *Roman Mining Law with particular reference to Britain and Derbyshire*, Bulletin of the Peak District Mines Historical Society nr 4 (10), 1988, s. 197-205
65. Erdkamp P., *The corn supply of the Roman army during the third and second centuries B.C.*, Historia 44/2, 1995, s. 168-191
66. Erdkamp P., *The Grain Market in the Roman Empire. A social, political and economic study*, Cambridge University Press, Cambridge 2005
67. Étienne R., *Życie codzienne w Pompejach*, Kotula T. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971
68. Fargher L. F., Blanton R. E., *Revenue, Voice and Public Goods in Three Pre-Modern States*, Comparative Studies in Society and History 49 (4)/2007, s. 848-882
69. Finer S. E., *The History of Government From the Earliest Times. Vol. I: Ancient Monarchies and Empires*, Oxford University Press, New York 1997
70. Finley M. I., *The Ancient Economy*, University of California Press, London 1999
71. Forsythe G., *A Critical History of Early Rome from Prehistory to the First Punic*

War, University of California Press, London 2005

72. Frost Abbott F., Chester Johnson A., *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926
73. Gajda E., *Justyniańskie źródła prawne i pozaprawne w papirusach i inskrypcjach VI-VII w. oraz w apokryfach według źródeł VI-XVI w.*, Toruń 2013
74. Garagnani R., *I Tributi e le Tasse dei Romani. Tanto sotto la Repubblica quanto sotto L'Impero*, Bologna 1892.
75. Garnsey P., Saller R., *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1987
76. Garofalo F. P., *Questioni di amministrazione romana. Il "census" sotto l'Impero*, BIDR 13/1900, s. 273-285
77. Gera G., Giglio S., *La Tassazione dei Senatori Nel Tardo Impero Romano*, Roma 1984
78. Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. I*, The Grand Colosseum Warehouse CO, Glasgow
79. Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. II*, The Grand Colosseum Warehouse CO, Glasgow
80. Gibbon E., *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego. Tom II*, Kierszys Z. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975
81. Gibbon E., *Zmierzch Cesarstwa Rzymskiego*, Kryński S. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1971
82. Gilliam J. F., *Egyptian "Duces" under Gordian*, Chronique D'Égypte Tome XXXVI, No 71/1961, s. 386-392
83. Goodrich J. K., *Erastus, Quaestor of Corinth: The Administrative Rank of ὁ οἰκονόμος τῆς πόλεως (Rom 16.23) in an Achaean Colony*, New Test. Stud. 56/2009, s. 90-115
84. Goffart W. A., *Barbarians and Romans, A.D. 418-584: the techniques of accommodation*, Princeton University Press 1980
85. Goffart W. A., *Caput and Colonate: Towards a history of Late Roman taxation*, University of Toronto Press 1974
86. Goldsworthy A., *Cezar. Życie giganta*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2007
87. Gostkowski R., *Pompeje*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Tom 44, Lublin 1954
88. Graczkowski A., *Armia rzymska w okresie schyłku republiki: organizacja*,

- uzbrojenie, taktyka*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009
89. Grant M., *Gladiatorzy*, Rybowski T. (tłum.), Wydawnictwo Łódzkie 1987
 90. Grelle F., *Stipendium vel Tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli 1963
 91. Greene K., *The Archaeology of the Roman Economy*, University of California Press, Berkley and Los Angeles 1997
 92. Grey C., *Contextualizing Colonatus: The Origo of the Late Roman Empire*, JRS 97/2007, s. 155-175
 93. Halgan C., *Essai Sur L'Administration Des Provinces Sénatoriales sous l'Empire romain*, Paris 1898
 94. Hampus Lyttkens C., *Institutions, taxation, and market relationships in ancient Athens*, Journal of Institutional Economies 6/2010, s. 505-527
 95. Harl K. W., *Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1996
 96. Harper K., *The Greek Census Inscriptions of Late Antiquity*, JRS 98/2008, s. 83-119
 97. Harries J., *Law & Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2004
 98. Heather P., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, Szczepański J. (tłum.), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2007
 99. Hillner J., recenzja: D. Slootjes, *The Governor and his Subject in the Later Roman Empire*, Mnemosyne Supplements 275. Leiden/Boston: Brill, 2006 [w:] JRS 97/2007, s. 379-381
 100. Hollander D. B., *The Demand for Money in the Late Roman Republic*, [w:] Harris W. V. (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Columbia University Print 2008
 101. Hopkins K., *Models, Ships and Staples* [w:] Garnsey P., Whittaker C. R. (ed.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, The Cambridge Philological Society 1983
 102. Hopkins K., *Rome, Taxes, Rents and Trade* [w:] W. Scheidel, S. von Reden, *The Ancient Economy*, New York 2010
 103. Ihne W., *Researches into the History of the Roman Constitution with an Appendix upon the Roman Knights*, London, William Pickering 1853
 104. Jacobs I. (ed.), *Production and prosperity in the theodosian period*, Leuven –

Walpole 2014

105. Jaczynowska M., Pawlak M., *Starożytny Rzym*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2008
106. Johnson A. C., West L. C., *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton University Press 1949
107. Jones A. H. M., *The Aerarium and the Fiscus*, JRS 40/1950, s. 22-20
108. Jones A. H. M., *Rome and the Provincial Cities*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 39/1971, s. 513-552
109. Jones A. H. M., Brunt P., *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974
110. Józwiak S., *Defensor civitatis – status quaestionis*, [w:] A. Dębiński, S. Józwiak, *Romanitas et christianitas. Stanisław Plodzień (1913 – 1962) in memoriam*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008
111. Jundziłł J., *Rzymianie a morze*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1991
112. Kamińska R., *Ochrona dróg publicznych przez urzędników rzymskich*, Zeszyty Prawnicze 8.2/2008, s. 75-96
113. Kamińska R., *Organizacja 'cura urbis' w Rzymie w początkach pryncypatu*, Zeszyty Prawnicze 13.1/2013, s. 73-95
114. Keaveney A., *Lukullus*, Ziółkowski A. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1998
115. Kehoe D., *Private and Imperial Management of Roman Estates in North Africa*, Law and History Review Vol. 2, No. 2 (Autumn, 1984), s. 241-263
116. Kelly Ch., *Rulling the Later Roman Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press 2004
117. Kenny R., *Dealing with Contingent Fee Contract Auditors*, Corporate Business Taxation Monthly 1 (1999)
118. Kolb F., *Ideał późno antycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, Gierlińska A. (przekł.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008
119. Kolendo J., *Chłop*, [w:] Giardina A. (red.), *Człowiek Rzymu*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1997
120. Kolendo J., *Kolonat w Afryce rzymskiej w I-II wieku i jego geneza*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962
121. Kolendo J., *Kontakty Rzymu z barbarzyńcami Europy Środkowej i*

- Wschodniej*, [w:] Wolski J., Kotula T., Kunisz A., *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994
122. Kolendo J., *Rolnictwo rzymskie*, [w:] Wolski J., Kotula T., Kunisz A., *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994
123. Kolendo J., *Rzym i Barbarzyńcy Europy Środkowej i Wschodniej*, *Meander* 7-8/1987, s. 385-399
124. Kołodko P., *The genesis of the quaestorship in the ancient Rome. Some remarks*, *Legal Roots. The International Journal of Roman Law, Legal History and Comparative Law* 3/2014, s. 269-281
125. Konik E., Nowosielska W., *Corpus Caesarianum*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006
126. Korporowicz Ł. J., *Nieskuteczność prowincjonalnego wymiaru sprawiedliwości na przykładzie rzymskiej Brytanii*, [w:] Amielańczyk K., Dębiński A., Słapek D. (red.), *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010
127. Kosiński R., *Społeczeństwo w Cesarstwie Rzymskim V wieku*, [w:] Kosiński R., Twardowska K. (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010
128. Kotula T., *Afryka Północna w starożytności*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław 1972
129. Kotula T., *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992
130. Kotula T., *Studia nad problemem afrykańskiej annony*, *Przegląd Historyczny* 49/1, 1958, s. 1-20
131. Kotula T., *Trzeci wiek Cesarstwa Rzymskiego: kryzys czy przemiany?*, *Meander* 4-5 (1987), s. 229-236
132. Kotula T., *Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego Cesarstwa: afrykańskie municypia i kolonie*, *Przegląd Historyczny* 64/3, 1973, s. 445-468
133. Kotula T., *Z problematyki rozwoju miast w rzymskiej Afryce*, *Przegląd Historyczny* 67/2, 1976, s. 162-179
134. Kotula T., *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej afryce w epoce późnego cesarstwa*, Wrocław 1965

135. Kupiszewski H., *Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt*, The Journal of Juristic Papyrology 6/1952, s. 257-268
136. Kuryłowicz M., *Vicesima hereditatum. Z historii podatku od spadków*, [w:] Dzwonkowski H., Głuchowski J., Pomorska A., Szolno-Koguc J. (red.), *W kręgu prawa podatkowego i finansów publicznych. Księga dedykowana profesorowi Cezaremu Kosikowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, Lublin 2005
137. Kyle D. G., *Spectacles of death in Ancient Rome*, Taylor & Francis e-Library 2001
138. Lallemand J., *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284 – 382). Contribution à l'étude des rapports entre l'Égypte et l'Empire à la fin du IIIe et au IVe siècle*, Bruxelles 1964
139. Lendon J. E., *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford University Press, New York 1997
140. LeRoy Wallace S., *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton University Press 1938
141. Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie. Tom I, księgi XIV-XXV*, Lewandowski I. (tłum.), Prószyński i S-ka, Warszawa 2002,
142. Lisiecki A., *Konstantyn Wielki*, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1913
143. Lo Cascio E., *La dimensione finanziaria* [w:] Capogrossi Colognesi L., Gabba E., *Gli Statuti Municipali*, Pavia 2006
144. Longchamps de Bérier F., *Finansowa analiza prawa a znaczenie prawa rzymskiego*, Forum Prawnicze 5 (19), 2013, s. 6-16
145. Loska E., *'Aerarium' i przechowywanie aktów prawnych*, Zeszyty Prawnicze 13.2/2013, s. 27-43
146. Łoposzko T., *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987
147. Łoposzko T., *Zarys dziejów społecznych Cesarstwa Rzymskiego*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1989
148. Łoś S., *Rzym na rozdrożu. Studium monograficzne o Katonie Starszym*, Czytelnik, Warszawa 1960
149. Łuć I. A., *Boni et mali milites romani. Relacje między żołnierzami wojsk rzymskich w okresie wczesnego Cesarstwa*, Avalon, Kraków 2010
150. Mackay Ch. S., *Starożytny Rzym. Historia wojskowa i polityczna*, Książka i

Wiedza, Warszawa 2009

151. Maier I. G., *Latin imperial laws and letters (A.D. 306-565) not included in the Codes and Novels of Theodosius and Iustinianus*, Internet Publication, Melbourne 2011
152. Malmendier U., *Roman Law and the Law-and-Finance Debate*, University of Berkeley mimeo 2010
153. Mattingly D. J., Hitchner R. B., *Roman Africa: An Archaeological Review*, JRS 85/1995, s. 165-213
154. Matyszak P., *Wrogowie Rzymu. Od Hannibala do Attyli, króla Hunów*, Ruzik-Kulińska U. (tłum.), Bellona, Warszawa 2004
155. Melita A., *Much ADO About \$26 Million: Implication of Privatizing the Collection of Delinquent Federal Taxes*, Virginia Tax Review no. 16 (1996-1997), s. 699-727
156. Metcalf W. E. (ed.), *Greek and Roman Coinage*, Oxford University Press 2012
157. Middleton P., *The Roman Army and Long-distance Trade* [w:] Garnsey P., Whittaker C. R. (ed.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, The Cambridge Philological Society 1983
158. Millar F., *L'Impero romano e I popoli limitrofi. Il mondo mediterraneo nell'antichità IV*, Milano 1968
159. Millar F., *The Roman Empire and its Neighbors*, London 1967
160. Millar F., *Rome, the Greek World, and the East. Volume I: The Roman Republic and the Augustan Revolution*, The University of North Carolina Press 2002
161. Mommsen T., *Sopra una iscrizione scoperta in Frisia*, BIDR 2/1889, s. 129-135
162. Monson A., *Rule and Revenue in Egypt and Rome: Political Stability and Fiscal Institutions*, Historical Social Research 32/2007, s. 252-274
163. Mrozek S., *Rozdawnictwa w epoce Wczesnego Cesarstwa*, [w:] Wolski J., Kotula T., Kunisz A., *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1994
164. Muñiz Coello J., *El sistema fiscal en la España Romana (Republica y Alto Imperio)*, Libros Pórtico 1982
165. Needham J., *Science and civilisation in China*, Cambridge at the University

Press 1954

166. Nehring P., *Brewiaria Dziejów Rzymskich*, Bibik B. (tłum.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010
167. Niebuhr B. G., Schmitz L. (ed.), *Lectures on the History of Rome from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire. Vol. III*, London 1849
168. Olszaniec Sz., *Comites Consistoriani w wieku IV. Studium prosopograficzne elity dworskiej Cesarstwa Rzymskiego 320 – 395 n.e.*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007
169. Olszaniec Sz., *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312-425 n.e.)*, Toruń 2014
170. Parnell D. A., *Justinians's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers*, Palgrave Macmillan 2017
171. Pawlak M., *Aecjusz i barbarzyńcy*, Kraków 2009
172. Pawlak M., *Rzymski zachód w latach 395 – 493*, [w:] Kosiński R., Twardowska K. (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010
173. Petculescu L., *The Roman Army as a Factor of Romanisation in the North-Eastern Part of Moesia Inferior*, [w:] Bekker-Nielsen T. (ed.), *Rome and the Black Sea Region. Domination, Romanisation, Resistance*, Aarhus University Press, Aarhus 2006
174. Pharr C., *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A translation with commentary, glossary, and bibliography*, New Jersey 2001
175. Piątkowski W., *Wykłady z historii myśli ekonomicznej. Starożytna Grecja i Rzym*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź 2001
176. Pikulska A., *Les arpenteurs romains et leur formation intellectuelle*, *Revue Internationale des droits de l'Antiquité* LI (2004), s. 205-216
177. Pikulska A., *Portorium in the Roman Republic*, [w:] Sturm F., Thomas P., Otto J., Mori H. (ed.), *Liber Amicorum Guido Tsuno*, Frankfurt am Main 2013
178. Pikulska-Radomska A., *Centesima rerum venalium i quinta et vicesima venalium macipiorum: podatki od transakcji sprzedaży*, [w:] Mikołajczyk M., Ciągwa J., Fiedorczyk P., Stawarska-Rippel A., Adamczyk T., Drogoń A., Organiściak W., Kuźmich K. (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Białystok – Katowice 2010
179. Pikulska-Radomska A., *Fiscus non erubescit. O niektórych italskich*

podatkach rzymskiego pryncypatu, Łódź 2013

180. Pikulska-Radomska A., *Podmiotowe zwolnienia celne w Rzymie epoki imperialnej*, [w:] Niczyporuk P., Tarwacka A. (red.), *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, Białystok 2015
181. Pikulska-Radomska A., *Rzymskie tributum ex censu jako instrument finansowy*, „Krytyka Prawa”, tom 5, 2013, s. 507-520
182. Pikulska-Radomska A., *Rzymskie tributum jako instrument polityki międzynarodowej*, [w:] Longchamps de Berier F., Sarkowicz R., Szpunar M. (red.), *Consul est iuris et patriae defensor. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Kremerowi*, Warszawa 2012
183. Pikulska-Robaszkiewicz A., *Agrimensores – zawód mierniczego w starożytnym Rzymie*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 33/4, 1988, s. 943-956
184. Pikulska-Robaszkiewicz A., *Funkcjonariusze służb specjalnych w późnym Cesarstwie - “agentes in rebus”*, Prawo Kanoniczne 37 (1994) nr 3-4, s. 147-157
185. Appian z Aleksandrii, *Historia Rzymska. Tom I*, Piotrowicz L. (przekł.), Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1957
186. Pliny, *Letters, Vol. II*, Melmoth W. (trans.), William Heinemann, London 1924
187. Płodzień S., *Lex Rhodia de Iactu. Studium historyczno-prawne z zakresu rzymskiego prawa handlowo-morskiego*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1961
188. *Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius*, Poste E. (trans), Oxford 1904
189. Rabello A. M., *The Samaritans in Justinian’s Corpus Iuris Civilis*, Isr. L. Rev 31/1997, s. 724-743
190. Robertson Brown A., *The City of Corinth and Urbanism in Late Antique Greece*, Fall 2008
191. Rochala P., *Imperium u progu zagłady. Najazd Cymbrów i Teutonów*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2007
192. Roda S., *Magistrature senatorie minori nel Tardo Impero Romano*, SDHI 43/1977, s. 23-112
193. Rogosz N., *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59 – 55*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004

194. Rosenstein N., Morstein-Marx R., *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing, Kundli 2006
195. Rostovtzeff M., *Social and Economic History of the Roman Empire. Volume I*, Oxford 1998
196. Rotondi G., *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milan 1912
197. Rouillard G., *L'Administration Civile de L'Égypte Byzantine*, Paris 1928
198. Ruciński S., *Praefectus Urbi. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008
199. Saller P. (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge 2007
200. Salway B. [w:] Bispham E. (red.), *Europa rzymska*, Świat książki, Warszawa 2010
201. Sanders H. A. (ed.), *Roman historical sources and institutions*, The Macmillan Company, London 1904
202. Sarnowski T., *Pozamilitarne funkcje armii rzymskiej ze szczególnym uwzględnieniem jej roli w urbanizacji peryferyjnych obszarów Cesarstwa*, Meander 9-10/1987, s. 439-448
203. Sartre M., *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, Rościcki S. (tłum.), Nawotka K. (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1997
204. Scheidel W. (ed.), *Rome and China: comparative perspectives on ancient world empires*, Oxford University Press (New York), streszczenie dostępne pod następującym adresem: <http://web.stanford.edu/~scheidel/Rome&China.pdf> [ostatnie wejście: 06.11.2017 r.]
205. Scheidel W., Morris I., Saller R. P. (ed.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge 2007
206. Schellenberg H. M., Hirschmann V. E., Kriekhaus A. (ed.), *A Roman Miscellany: Essays in Honour of Anthony R. Birley on his Seventieth Birthday*, Akanthina 2008
207. Shephard W. P. B., *Notes on Land Taxation in England*, Journal of the Society of Comparative Legislation, New Series, Vol. 11, No. 2 (1911), s. 285-287

208. Scialoja V., *Due note critiche alle Pandete Lib. I*, BIDR 1/1888, s. 95-106
209. Scialoja V., *Libello di Geminio Eutichete*, BIDR 1/1888, s. 21-29
210. Segrè G., *Sulle istituzioni alimentari imperiali. Nota ad una monografia del Brinz*, BIDR 2/1889, s. 78-106
211. Silver M., *Economic Structures in Antiquity*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1995
212. Silverstein A. J., *Postal systems in the pre-modern Islamic world*, Cambridge University Press 2007
213. Sirks A. J. B., recenzja książki R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VI siècle. [Collection de l'École française de Rome, 121]*. Palais Farnèse, Roma 1989, XVIII + 759 s., [w:] Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 60/1992, s. 478-484
214. Sirks A. J. B., *The Colonate in Justinian's Reign*, JRS 98/2008, s. 120-143
215. Sitek B., *Odpowiedzialność 'agrimensores' a odpowiedzialność geodetów*, Zeszyty Prawnicze 14/2, s. 123-148
216. Słapek D., *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej republiki rzymskiej*, Wrocław 1995
217. Southern P., *Oktawian August*, Kozińska D. (tłum.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2003
218. Stephenson A., *A History of Roman Law with a Commentary on the Institution*, Little, Brown and Company, Boston 1912
219. Sumner Lobingier Ch., *The Evolution of the Roman Law from before the Twelve Tables to the Corpus Juris*, 2 wyd. 1923
220. Suski R., *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania cesarza Aureliana 270 – 275*, Avalon, Kraków 2008
221. Syme R., *Rewolucja Rzymska*, Baziór A. M. (przekł.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009
222. Szelest H. (tłum.), *Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Czytelnik 1966
223. Sztajerman H., *Spółeczeństwo Zachodniorzymskie w III wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960
224. Świętoń A., *De his qui militare non possunt. O zakazie pełnienia służby wojskowej w późnym cesarstwie rzymskim (IV i V w. n.e.) w świetle źródeł prawnych*, [w:] Sajkowski R. (red.), *Studia z dziejów Starożytnego Rzymu*,

Olsztyn 2007

225. Świętoń A., *Przymus służby wojskowej w późnym cesarstwie rzymskim*, Studia Prawnoustrojowe 7/2007, s. 115-134
226. Świętoń A., *Status prawny rzemieślników pracujących w cesarskich manufakturach w późnym Cesarstwie Rzymskim (przełom IV i V wieku n.e.). Przegląd konstytucji zachowanych w C.Th. 10.20 I 10.22*, Studia Prawnoustrojowe 12/2010, s. 231-241
227. Świrgoń-Skok R., *Organizacja służb skarbowych w sprawach podatku od spadków w państwie rzymskim*, Studia Prawnoustrojowe 12/2010, s. 243-253
228. Tacyt, *Wybór pism*, Hammer S. (przekł.), Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1956
229. Tanfani L., *Contributo alla Storia del Municipio Romano*, Roma 1970
230. Tarwacka A., „O urzędzie kwestora”: 13 tytuł 1 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz, *Zeszyty Prawnicze* 11/3, 2011, s. 427-432
231. Taubenschlag R., *Customary law and custom in the papyri*, The Journal of Juristic Papyrology 1/1946, s. 41-54
232. Taubenschlag R., *The imperial constitutions in the papyri*, The Journal of Juristic Papyrology 6/1952, s. 121-142
233. Taubenschlag R., *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D. Vol. II Political and Administrative Law*, Warsaw 1948
234. Taubenschlag R., *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. - 640 A. D.*, Warszawa 1955
235. Teitler H.C., *Notarii and Excerptores. An Inquiry into Role and Significance of Shorthand Writers in the Imperial and Ecclesiastical Bureaucracy of the Roman Empire (From the Early Principate to C. 450 A.D.)*, Amsterdam 1985
236. Temin P., *Financial Intermediation in the Early Roman Empire*, The Journal of Economic History, vol. 64 issue 03, s. 705-733
237. Terlikowski F., *Życie publiczne, prywatne i umysłowe Starożytnych Rzymian*, Księgarnia Naukowa, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Lwów 1925
238. Thomas J. D., *The Introduction of Dekaprotai and Comarchs*, ZPE Band 19/1975, s. 111-119
239. Thesaurus Linguae Latinae
240. Thibault F., *Les Impôts Directs Sous Le Bas-Empire Romain*, Paris 1900
241. Tischner J., *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Wydawnictwo Znak,

Kraków 1992

242. Toutain J., *The Economic Life of the Ancient World*, Dobie M. R. (tłum.), Routledge, London and New York 1996
243. Van Minnen P., *Money and Credit in Roman Egypt* [w:] Harris W.V. (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford 2008
244. Von Reden S., *The Ancient Economy and Ptolemaic Egypt*, [w:] Bang P. F., Ikeguchi M., Ziche H. G. (ed.), *Ancient Economies Modern Technologies. Archeology, comparative history, models and institutions*, Edipuglia, Bari 2006
245. Walbank F. W., Astin A. E., Frederiksen M. W., Ogilvie R. M. (ed.), *The Cambridge Ancient History. Vol. VII. Part I The Hellenistic World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008
246. Wallace-Hadrill A., *Roman Empire: The Paradox of Power*, BBC History 2011, artykuł dostępny on-line: http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/empire_01.shtml (ostatnie wejście: 1.02.2012 r.)
247. Warmington B. H., *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge at the University Press 1954
248. Wheeler E. L., *Pullarii, Marsi, Haruspices, and Sacerdotes in the Roman Imperial Army*, [w:] Schellenberg H. M., Hirschmann V. E., Kriekhaus A. (ed.), *A Roman Miscellany: Essays in Honour of Anthony R. Birley on his Seventieth Birthday*, Akanthina 2008
249. Wickham Ch., *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford University Press 2006
250. Wielowiejski J., *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970
251. Wiewiorowski J., *Administracja cywilna późnorzymskiej diecezji Tracji za Justyniana Wielkiego (527-565)*, Przegląd Nauk Historycznych 2010, R. IX, Nr 2, s. 21-43
252. Wiewiorowski J., „*Comes Hispaniarum*” w czasach cesarza Konstantyna Wielkiego, Zeszyty Prawnicze 6.1/2006, s. 257-278
253. Wiewiorowski J., *Kompetencje późnorzymskiego vicarius Thraciae w VI-VII w.*, Czasopismo Prawno-Historyczne Tom LXII – 2010 – Zeszyt 2, s. 31-46
254. Wiewiorowski J., *Officium ducis w cesarstwie wschodniorzymskim*,

255. Wiewiorowski J., *Organizacja Cesarstwa Rzymskiego w V stuleciu: cesarz – armia - państwo* [w:] Kosiński R., Twardowska K. (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków 2010
256. Wiewiorowski J., *The abuses of exactores and the laesio enormis – a few remarks*, *Studia Ceranea* 2/2012, s. 75-82
257. Wiewiorowski J., *Udział gubernatorów późnorzymskich w dostawach annona militaris w świetle Kodeksu Teodozjańskiego*, [w:] Bogacz D., Tkaczuk M. (red.), *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia historyczno-prawne*, Szczecin 2006
258. Wiewiorowski J., *Vicarius Thraciarum come costruttore*, *Studia Prawnoustrojowe* 12/2010, s. 259-264
259. Wilczyński M., *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e. Studium historyczno-prospograficzne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2001
260. Wilkes J. J., *The Roman Danube: An Archaeological Survey*, *JRS* 95/2005, s. 124-225
261. Womersley D., *The Transformation of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Cambridge University Press 1988
262. Zawadzki T., *Na peryferiach świata rzymskiego*, PTPN, Poznań 2009
263. Ziche H. G., *Integrating Late Roman Cities, Countryside and Trade*, [w:] Bang P. F., Ikeguchi M., Ziche H. G. (ed.), *Ancient Economies Modern Technologies. Archeology, comparative history, models and institutions*, Edipuglia, Bari 2006
264. Ziółkowski A., *Historia Powszechna. Starożytność*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009
265. Żyromski M., *Praefectus Classis: the Commanders of Roman Imperial Navy during the Principate*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2001

Źródła literackie:

Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum*

14, 7, 20	19, 11, 6	25, 4, 21
15, 3, 4	19, 11, 7	26, 1, 12
15, 5,	19, 11, 8	27, 9, 1-2
15, 5, 14	20, 2, 2	27, 9, 6
15, 5, 36	20, 4, 1	28, 1, 5
16, 5, 14	20, 8, 13	28, 5, 15
17, 3, 2	21, 10, 8	29, 1, 26
17, 3, 4 – 5	21, 16, 17	30, 5, 6
17, 3, 6	22, 9, 11	31, 4, 4
17, 10, 4	22, 3, 7	31, 6, 6
17, 13, 3	22, 4, 9 – 10	31, 9, 4
18, 5, 1	22, 6, 1	
19, 11, 3	22, 9, 8	

Appian 11, 50, 253

Appian 13, 29, 131

Appian, *Wojny z Mitrydatesem* 83

Asconius, *in Pisonianam*

Cezar, *Wojna Galijska*, 1, 18

Cezar, *Wojna Galijska*, 2, 15

Cezar, *O wojnie domowej*, 3, 1, 3

Cezar, *O wojnie domowej*, 3, 32, 4

Cicero, *ad Atticum* 2, 16, 1

Cicero, *ad Atticum* 1, 16, 3

Cicero, *ad Atticum* 5, 21

Cicero, *ad Atticum* 5, 21, 12-13

Cicero, *ad Atticum* 6, 1, 15

Cicero, *ad Atticum* 6, 1, 25

Cicero, *ad Atticum* 6, 7, 2

Cicero, *ad Atticum* 11, 2, 3

Cicero, *Epistulae ad Quintum Fratrem* 1, 1, 9

Cicero, *in Catilinam* 4, 15, 7

Cicero, *Pro Plancio* 8, 21

Cicero, *Pro Balbo* 20

Cicero, *Pro Murena* 41-42

Cicero, *Wybór listów*

CIL III 6399

CIL V 5847

CIL VI 325

CIL VI 5744

CIL VI 9634

CIL VI 8450

CIL VI 8578

CIL X 3910

CIL XI, 7725

CIL XIV, 4285

Dio 42, 6, 3

Dio 43, 25

Dio 51, 21, 4

Dio 59, 9

Eutropius, *Breviarium* 9, 13, 2

Q. Horatius Flaccus, *Opera et commentarii. Sermones I VI*

Joannes Lydus, *De magistratibus* III, 58, całe jego dzieło w oryginale greckim wraz z łacińskim tłumaczeniem dostępne w Internecie:

https://books.google.pl/books?id=CCobAAAAIAAJ&redir_esc=y oraz

http://www.documentacatholicaomnia.eu/30_20_0490-

0578_Joannes_Lydus_Laurentius.html (ostatnie wejście: 05.11.2017 r.)

Lactantius, *De mortibus persecutorum* 7

Lactantius, *De mortibus persecutorum* 7, 3

Lactantius, *De mortibus persecutorum* 7, 6

Livius, *Ab urbe condita* 7, 16, 7

Livius, *Ab urbe condita* 27, 10, 11

Livius, *Ab urbe condita* 28, 25, 9

Livius, *Ab urbe condita* 45, 18

Livius, *Ab urbe condita* 45, 32, 7

P. Cair. Isid. 71.8 z 314 r. n.e.
 P.e.C. III 4809
 P.e.C. III 5036
 Paweł Diakon, *Historia Rzymska*, 8, 18
 Plinius, *Epistales*, 10, 18
 Plinius, *Epistales* 10, 70
 Plinius, *Historia Naturalis* 18, 21
 Plinius, *Historia Naturalis* 33, 54
 Pliniusz Młodszy, *Panegyricus Traiani* 20
 Plutarch, *Aemilius Paulus* 28
 Plutarch, *Lucullus* 20
 Polibiusz, 15, 18
 Procopius, *Anecdotes* 19
 Procopius, *Anecdotes* 30, 2
 Scholia ad Ciceronem *Bobiensia* 229
 Scriptores Historiae Augusta, *Tyranni Triginta Trebelli Pollionis* 24, 5
 SHA, *Alex. Sev.* 42, 4
 SHA, *Commodus* 14, 3
 SHA, *Had.* 6, 5
 SHA, *Pius* 4, 10
 SHA *Pius* 7, 10
 SHA, *Marcus Aurelius* 11, 2
 SHA, *Marcus Aurelius* 11, 9
 Sextus Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus* 35, 7
 Sextus Aurelius Victor, *Liber de caesaribus* 39, 44 – 45
 Sextus Aurelius Victor, *Liber de caesaribus* 39, 45
 Strabon, 17, 1, 13
 Suetonius, *Augustus* 23
 Suetonius, *Augustus* 89
 Suetonius, *Caligula* 16
 Suetonius, *Caligula* 16, 3-4
 Suetonius, *Caligula* 40
 Suetonius, *Caligula* 47
 Suetonius, *Claudius* 12

Suetonius, *Claudius* 24
Suetonius, *Domitianus* 12
Suetonius, *Caesar* 25
Suetonius, *Divus Iulius* 79
Suetonius, *Galba* 12
Suetonius, *Nero* 35
Suetonius, *Vespasian* 4
Suetonius, *Vespasian* 8
Suetonius, *Vespasian* 16
Tacitus, *Agricola* 9
Tacitus, *Annales* 1, 11
Tacitus, *Annales* 2, 4
Tacitus, *Annales* 4, 6
Tacitus, *Annales* 4, 15
Tacitus, *Annales* 4, 72
Tacitus, *Annales* 6, 2
Tacitus, *Annales* 11, 22
Tacitus, *Annales* 12, 40
Tacitus, *Annales* 12, 60
Tacitus, *Annales* 13, 31
Tacitus, *Annales* 15, 44
Tacitus, *Historiae* 2, 59
Tacitus, *Historiae* 2, 84
Tacitus, *Historiae* 2, 85
Tacitus, *Historiae* 4, 9
Tacitus, *Historiae* 4, 50
Tacitus, *Historiae* 4, 74
Tacitus, *Wybór pism*
Velleius Paterculus 2, 39
Verr. 2, 3, 174
Zosimos, *Nowa historia* 2, 38
Pismo Święte:
Łk, XX, 20-25

Strony internetowe:

www.trismegistos.org [ostatnie wejście: 02.04.2017 r.]

www.papyri.info [ostatnie wejście: 02.04.2017 r.]

<http://hudd.huji.ac.il/GlrdDocumentation.aspx> [ostatnie wejście: 02.04.2017 r.] - baza około 6000 aktów prawnych z okresu hellenistycznego, rzymskiego oraz bizantyjskiego, głównie z Egiptu

<http://www.polska-azja.pl/k-michalewicz-problematyka-wizerunku-starozytnego-rzymu-przez-chinczykow-w-swietle-wybranych-kronik-chinskih/> [ostatnie wejście: 06.11.2017 r.]

<http://www.pcma.uw.edu.pl/pl/projekty/syria/palmyra/> [ostatnie wejście: 03.01.2018 r.]